

Історичне джерелознавство

ПІДРУЧНИК

Історичне джерело-знавство

Затверджено
Міністерством освіти і науки України

Підручник для студентів історичних
спеціальностей вищих навчальних закладів

КИЇВ
"ЛИБІДЬ"
2002

ББК 63.2я73
І-90

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу видавництва заборонено

А в т о р и:

Я.С. Калакура (керівник авторського колективу),
І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов – доктори іст. наук;
С.Ф. Павленко, М.Г. Палієнко – кандидати іст. наук

Науковий консультант – д-р іст. наук, проф.,
Заслужений діяч науки і техніки України *М.Я. Варшавчик*

Р е ц е н з е н т и:

член-кор. НАН України, д-р іст. наук,
Заслужений діяч науки і техніки України *П.С. Сохань*,
д-р іст. наук, проф. *В.В. Мусієнко*

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-567 від 20.02.2002 р.)

Головна редакція літератури з гуманітарних наук
Головний редактор *С.В. Головко*
Редактор *О.Н. Вітрученко*

ISBN 966-06-0261-8

© Я. С. Калакура,
І. Н. Войцехівська,
С. Ф. Павленко та ін., 2002

ПЕРЕДМОВА

З висоти XXI ст. людство дедалі пильніше оглядає й осмислює свою багатовікову історію, її повчальні уроки. Спираючись на досвід минулого, воно шукає відповідей на болючі проблеми й намагається визначити оптимальні шляхи розв'язання насущних завдань сьогодення.

Ось чому неухильно зростає роль історичної науки, покликаної давати якомога глибші знання, створювати повнішу і правдивішу картину зародження та розвитку світової цивілізації, а також історії кожного окремого етносу, включаючи й український.

Усі надбання історичної науки, все багатство історичних знань і досвіду грунтуються на обширній джерельній базі. Джерела для історика немов цеглини для будівельника, без них немислимо створити будь-яку наукову історичну працю. Якби історія позбулася джерел, фактів та аргументів, вона б перестала бути наукою, учителькою життя. Як зазначав видатний український учений і письменник Іван Франко у своїх спогадах про О. Терлецького, для історика важливі не загальні тези, а факти, аргументи, які він черпає з джерел, піддаючи їх критиці, аналізу, встановлюючи їх автентичність і вірогідність. На відміну від публіциста історик саме на цю сторону справи звертає основну увагу [1].

Вивченням джерел, теорії і практики їх використання займається спеціальна галузь історичних знань — **історичне джерелознавство**. Тривалий час джерелознавство відносили до так

званих допоміжних історичних дисциплін. Між тим поняття "допоміжна дисципліна" далеко не точно й не повною мірою окреслювало суть і призначення джерелознавства, його місце в системі історичної науки. Джерелознавство відіграє не обслуговуючу, не другорядну, не допоміжну, а цілком самостійну, спеціальну роль, є невід'ємною частиною і займає провідне місце в структурі історичної науки. Ось чому протягом останнього десятиріччя за джерелознавством закріпилось визначення як **спеціальної галузі історичної науки**. Історичне джерелознавство має свій предмет і об'єкти вивчення, систему специфічних дослідницьких методів. Джерелознавство, як і історіографія, входить до переліку наукових спеціальностей, за якими присуджуються наукові ступені в Україні.

Історичне джерелознавство займає винятково важливе місце і відіграє дедалі більшу роль у професійній підготовці істориків. Важко уявити собі образ модерного історика, який не опанував теорію і практику пошуку, виявлення, пізнання, аналізу й використання джерел як у науково-дослідній, так і в педагогічній діяльності, не оволодів сучасними методами опрацювання джерел, здобування джерельної інформації, перевірки її достовірності.

Сучасна концепція вищої історичної освіти в Україні спирається на світову і національну традиції, що передбачає вивчення самостійного нормативного курсу "Історичне джерелознавство", ряду спеціальних курсів з джерельної бази української, зарубіжної та всесвітньої історії, а також спеціальних історичних дисциплін: палеографії, геральдики, сфрагістики, нумізматики, ономастики та ін. Витоки цієї традиції пов'язані із зародженням давньоукраїнської міфології, усної народної творчості, літописання, з діяльністю Острозької та Києво-Могилянської академій, Львівського, Харківського, Київського, Одеського, Чернівецького, Дніпропетровського та інших університетів.

Курс історичного джерелознавства в Університеті Св. Володимира був започаткований у 1880/81

навчальному році одним із піонерів українського історичного джерелознавства і творців Київської історичної школи документалістів Володимиром Антоновичем [2]. У праці "Моя сповідь" він наголошував, що будь-які судження історика не можуть бути голослівними, а мають доводитись науково і добросовісно, базуватись на документах, вірогідних фактах, історичних джерелах [3]. Оцінюючи заслуги В. Антоновича перед українською історичною наукою, відомий історик, професор Київського університету О. Гермайзе підкреслював, що "з Антоновичових часів закріпилась у нашій історіографії оця нова традиція документалізму" [4].

Неперевершеним зразком подвижницької праці в царині джерелознавства, пошуку, збирання, дослідження і публікації джерел є діяльність учня В. Антоновича, найвидатнішого українського історика М. Грушевського, творця першої документальної історії українського народу — багатотомних "Жерел до історії України-Руси". За словами Д. Багалія, "Історія України" М. Грушевського відповідала вимогам тогочасної європейської методології, була підсумком усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стояла на рівні з аналогічними історіями інших народів [5].

Незважаючи на різноманітні трансформації і перебудови, джерелознавство ось уже друге століття викладається в Київському університеті, проводяться тут і джерелознавчі дослідження. Історичне джерелознавство є нормативним курсом навчальних планів усіх історичних факультетів вузів нашої держави. Його вивчення — неодмінна умова підготовки висококваліфікованих бакалаврів, спеціалістів і магістрів історії, істориків-архівістів, археологів, етнологів, музеєзнавців, один із чинників прищеплення їм дослідницьких навиків, формування історичної культури і методологічної зрілості викладачів та науковців, їх професійно-педагогічної майстерності.

Джерелознавство має велике значення не лише для оновлення кадрового потенціалу істориків, їхнього

професійного зростання, а й для практики пошуку, збагачення і використання джерельної бази української та зарубіжної історії, підвищення наукового рівня досліджень. Особливо зростає роль джерелознавства в сучасних умовах, коли джерельна база історії українського народу, з одного боку, поповнюється новим масивом історичних пам'яток, включаючи й зарубіжну архівну україніку, а в науковий обіг вводяться невідомі або замовчувані досі джерела, а з іншого — відбувається процес очищення її від фальсифікацій і спотворень, долаються нашарування ідеологічно-класового підходу до відбору та інтерпретації джерел.

Марксистська парадигма класового підходу до джерелознавства, що набула абсолютизації в радянській історіографії, розглядаючи джерело як скарбницю фактів, необхідних історику для реконструкції минулого, зосереджувала головну увагу на методиці здобуття інформації. Водночас ігнорувався той факт, що джерелознавство — це, насамперед, метод, система пізнавальних процедур, пов'язаних з аналізом і синтезом джерел, які дають змогу з'ясувати їхнє походження, авторство, особливості функціонування в тих конкретно-історичних умовах, в яких ці джерела були створені, і складають фундамент будь-якого історичного дослідження.

Ось чому в сучасних умовах пріоритетне місце в теоретичному джерелознавстві відводиться поряд з дослідженням змісту критичному аналізові, що набуває особливої актуальності у процесі інтеграції наук про людину і суспільство. Все це диктує необхідність подальшої розробки теоретико-методологічних проблем джерелознавства, джерелознавчої практики, підготовки нових навчальних і методичних посібників, критичного переосмислення набутого досвіду.

Подальшому розвиткові історичного джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки і навчальної дисципліни, поліпшенню його

викладання у вузах, які здійснюють підготовку істориків, має сприяти даний підручник, підготовлений зусиллями професорів і доцентів кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Підручник акумулює творчий доробок не тільки нинішніх викладачів кафедри, а й представників попередніх генерацій її професорсько-викладацького складу, зокрема Ф. Шевченка, А. Введенського, М. Варшавчика, В. Стрельського, С. Яковлєва, В. Замлинського, О. Долинського, А. Іваненка та ін. Автори врахували джерелознавчі напрацювання й інших українських та зарубіжних істориків, насамперед С. Білоконя, Г. Боряка, Я. Дашкевича, Л. Дубровіної, М. Дмитрієнко, Я. Ісаєвича, М. Ковальського, І. Крип'якевича, М. Литвиненка, Р. Ляха, О. Мацюка, І. Матяш, С. Макарчука, Ю. Мицика, В. Підгаєцького, В. Сергійчука, В. Ульяновського, А. Санцевича, Г. Швидько. Було взято до уваги й один з найкращих на сьогодні курсів лекцій з писемних джерел української історії проф. С. Макарчука [6].

Структура підручника відповідає навчальній програмі курсу з історичного джерелознавства і враховує ту обставину, що окрім даного курсу студентам історичного факультету читаються автономні курси з джерелознавства всесвітньої та української історії, з архівознавства, археографії, спеціальних історичних дисциплін. Підручник складається з двох частин.

У першій частині (I—V розділи) з'ясовуються теоретично-методологічні і методичні проблеми: предмет, методи і структура джерелознавства, теорія джерела, його природа та інформативні можливості, класифікація джерел, методика й основні етапи опрацювання та використання джерел у наукових дослідженнях і педагогічній практиці. Друга частина містить стислу характеристику основних груп джерел з історії України, зокрема речових, зображальних,

писемних та ін., а також методичні рекомендації щодо їхнього дослідження та використання джерельної інформації.

Авторський колектив з вдячністю сприйме критичні зауваження та конструктивні пропозиції щодо подальшого вдосконалення структури підручника і його змісту.

Бібліографічні посилання

[1] Див.: *Франко І. Я.* Спогади. Др. Остап Терлецький //НТШ. Т. 50. С. 59.

[2] Див.: *Антонович В. Б.* Курс лекцій з джерелознавства. 1880 — 81. Київ, 1995.

[3] Див.: *Антонович В., Б.* Моя сповідь. Вибрані історично-публіцистичні твори. Київ, 1995. С. 75, 85.

[4] *Гермайзе О. В.* Б. Антонович в українській історіографії// Україна. 1928. Кн. 5. С. 30.

[5] Див.: Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866 — 1926. Київ, 1926. С. 8.

[6] *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів, 1999.

Частина І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Історичне джерелознавство, як винятково важливий, спеціальний компонент історичної науки, є складною науковою системою знань. Домінуюче місце в ній займають проблеми теорії і методології джерелознавства, його історії і наукової практики. Без розгляду таких наріжних питань, як предмет історичного джерелознавства, його об'єкти, дослідницькі та дидактичні завдання, основні етапи розвитку, не можна з'ясувати його суть як науки і навчальної дисципліни.

У цій частині підручника розглядається також ряд вузлових теоретико-методологічних питань, зокрема таких, як теорія джерела, його природа, зв'язок з історичним фактом, джерельна інформація тощо.

Значна увага приділяється сучасним підходам до класифікації історичних джерел як дослідницького методу, розгляду найпоширеніших класифікаційних моделей.

Заключний розділ присвячений методиці пошуку, виявлення, опрацювання джерел, способів встановлення їх автентичності, здобуття інформації, перевірки її достовірності.

Розділ

1

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Кожна гуманітарна наука, наукова галузь, навчальна дисципліна базуються на власній джерельній базі — комплексі, сукупності джерел, що становлять основу наукового дослідження. Має власну джерельну базу й історична наука — сукупність джерел історичного пізнання. Згадаймо широко вживані поняття — археологічні джерела, археографічні джерела, етнографічні джерела, архівні джерела, історіографічні джерела тощо. Незважаючи на цілковиту своєрідність і неповторність цих джерельних комплексів, усі вони є органічною частиною великої спільності — джерельної бази історичної науки. Проблеми дослідження джерельної бази історичної науки, встановлення її повноти, закономірностей створення й функціонування, теорії та практики використання в наукових історичних дослідженнях становлять основу джерелознавчих знань, фундамент науки джерелознавства.

Історичне джерелознавство — це спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їхнього використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки.

Новітня історіографія розглядає джерелознавство не тільки як структуровану систему знань історичної науки, а й як дослідницький метод, що включає джерелознавчий аналіз та джерелознавчий синтез.

Як система наукових знань, історичне джерелознавство почало складатися в епоху Просвітництва, коли нагромаджені людством історичні знання набули характеру науки, хоча її витоки сягають античних часів. З розвитком

історичної науки, розширенням кола використовуваних нею джерел, розвивалося й удосконалювалося джерелознавство, приходило й утверджувалося розуміння необхідності критичного ставлення до джерел. Аналітичний підхід до джерелознавства як до системи знань про джерельну базу історичної науки і методи дослідження джерел дає можливість виявити його складну структуру, виділити його основні компоненти. Джерелознавство включає в себе передусім теорію і джерелознавчу практику.

Теорія джерелознавства — це сукупність систематизованих узагальнюючих знань про його предмет, об'єкт, завдання, методологічні принципи, структуру та місце в історичній науці. ***Джерелознавча практика*** — це безпосередній пошук, виявлення і вивчення конкретних груп джерел з метою визначення їхньої інформативної цінності, а також практичне використання почерпнутих відомостей в конкретних історичних дослідженнях, тобто та робота, яку виконує кожен історик, опрацьовуючи певну проблему. В предметному відношенні у джерелознавстві можна виділити джерелознавство окремих історичних наук (наприклад, всесвітньої історії, історії України) або історичних епох (античні джерела, джерела середньовіччя), у проблемному плані — джерелознавство окремих проблем науки (джерела з історії культури, державності)*.

Як спеціальна галузь історичної науки джерелознавство спирається на загальноісторичну теорію й методологію, сукупність засадничих методів і принципів історичної науки. Ці загальні принципи й методи на основі теорії і практики джерелознавства конкретизуються в регулятивних настановах і принципах (правилах) роботи з джерелами й реалізуються через відповідні методи, прийоми й дослідницькі операції, що в сукупності й складають методологію наукового опрацювання джерел. Методологія належить до найсуттєвіших компонентів джерелознавства, а її розробка — до його пріоритетних завдань.

*Докладніше про це йдеться у розділі "Структура історичного джерелознавства".

Теорія та практика джерелознавства дають розуміння теоретико-методологічних засад і основних етапів роботи дослідника з історичними джерелами, методичних проблем джерелознавчої критики та її структури.

1. 1. Зародження та основні етапи розвитку історичного джерелознавства

Як будь-яка галузь знань, джерелознавство має свою власну історію. Воно зародилося у найдавніші часи і невіддільне від основних етапів становлення й розвитку історичної науки. Уже в працях античних авторів— Геродота, Таціта, Фукідіда, Лівія, Страбона, Саллюстія та ін. — простежуються спроби критичного використання джерел, зіставлення їх з іншими носіями відомостей. Якщо Геродота вважають "батьком історії", то Фукідіда можна назвати "батьком джерелознавства", оскільки його "Історія" грунтувалася на багатьох джерельних документах — договорах, деклараціях, законах, листах, власних спостереженнях. Щоправда, інколи автор сам створював фіктивні промови учасників Пелопоннеської війни, а потім аналізував їх.

Витоки українського джерелознавства пов'язані з княжою добою, з хронікально-документальними та іншими творами праукраїнських істориків. У Київській, а згодом у Галицько-Волинській і Литовсько-Руській державах зародилося і сформувалося дбайливе, відповідальне і бережливе ставлення до історичної пам'яті та історичних джерел. Найдавніші літописні зведення, що дійшли до нашого часу, базуються на значному колі різноманітних джерел — пам'ятках попереднього літописання, хроніках, текстах договірних і уставних грамот, листах, літературних творах, а також міфах, легендах тощо. Хоча для літописів характерне здебільшого некритичне ставлення до джерел, провіденціалізм, проте є підстави стверджувати, що вже перші літописці володіли необхідними навичками відбору джерел, встановлення їхньої повноти та достовірності.

Традиції залучення джерел у давньоукраїнському літописанні дістали логічне продовження і збагачення в козацько-гетьманську добу. Хроніки, щоденники, козацько-старшинські та інші літописи, зокрема Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, праці Симоновича,

Рігельмана та інших дослідників не тільки фіксували найважливіші поточні події, а й ув'язували їх з віддаленішим минулим, грунтувалися на різноманітних джерелах: документах військових канцелярій, універсалах, грамотах, листах, пам'ятках фольклору. Самійло Величко, не маючи автентичних документів Б. Хмельницького, але бажаючи змалювати повну картину визвольних змагань українського народу, в ряді місць, за прикладом давніх хроністів, сам склав декілька листів та універсалів гетьмана, використовуючи традиції усної історії, народної творчості, історичних дум, пісень, переказів.

Підвищений інтерес до джерел віддзеркалював світові тенденції становлення історичної науки. Ще в середньовіччі, особливо в епоху Відродження, були започатковані археологічні розкопки, збирання, колекціонування і систематизація антикварних пам'яток матеріальної та духовної культури предків. Італійські гуманісти Петрарка і Лоренцо Валла з допомогою критичного методу переконливо довели факт підробки середньовічних грамот, зокрема так званого "Дару Костянтина", що утверджував вищість церковної влади над світською. Проте гуманісти не пішли далі зовнішньої критики джерел і базувалися здебільшого на текстологічних аспектах їх дослідження. Певним продовженням "антикварного напряму" збирачів і коментаторів текстів доби Ренесансу можна вважати діяльність учених-ченців — болландистів та мавристів, завдяки яким було досягнуто великих успіхів у справі збирання, критики та публікації джерел.

За доби Просвітництва були започатковані спеціальні знання про джерела, їх пошук, вивчення та використання. Помітний внесок у розробку теоретичних засад джерелознавства зробили автори знаменитої "Енциклопедії", зокрема Д. Дідро, Ж. д'Аламбер, Вольтер. Вони значно розширили саме поняття джерела у таких статтях, як "Факт", "Достовірність", "Критика", "Історія". Енциклопедисти відійшли від середньовічних догм, піддали критиці абсолютизацію авторитету писемних джерел. До історичних джерел були зараховані й "перекази старців-очевидців", речові пам'ятки, предмети мистецтва. Дідро вперше зробив спробу поділити історичні факти на три класи: божественні діяння, явища природи та дії людей,

вважаючи при цьому, що всі вони мають підлягати критиці. Він звернув увагу на складність, суперечливість та багатоплановість поняття "факт".

Епоха Просвітництва справила великий вплив на розвиток історичних знань, збагачення їх джерел в Україні. Велику роль у підготовці українських просвітників і мислителів відіграли Луцький, Львівський, Київський, Харківський колегіуми, Острозька та Києво-Могилянська академії, в яких історія, побудована на джерелах, поступово стала самостійною навчальною дисципліною. Києво-Могилянську академію можна вважати колискою історичної науки в Україні. У цьому навчальному закладі історіографію з використанням джерел читали Ф. Прокопович, С. Калиновський, Ф. Соколовський та інші видатні вчені. Зокрема, Ф. Прокопович у розділі "Про мету писання історії та про листи" свого курсу "Про риторичне мистецтво" використав значне коло джерел. Він посилався на античних авторів Фукідіда, Геродота, Анаксимена, Курція, середньовічних мислителів Григорія Богослова, Августина Аврелія, історика епохи Відродження Лукіана, звертався до польських хронік М. Поляка, М. Стрийковського, М. Кромера, літописів Київської Русі, історичних повістей, релігійно-повчальних творів тощо. Уся ця література рекомендувалася студентам академії, яка мала унікальну бібліотеку, для самостійного вивчення. До речі, майже всі відомі козацькі літописці були випускниками Києво-Могилянської академії, де їх навчали вести пошук та використовувати різноманітні історичні джерела.

Зі стін академії вийшло чимало відомих істориків кінця XVIII — початку XIX ст. , зокрема П. Симоновський та В. Рубан. Останній, як відомо, збирав та видавав цікаві джерела з української історії ("Короткий літопис Малой Росії" невідомого автора, "Землеопис Малої Росії" князя Безбородька, "Записки" В. Григоровича-Барського).

Важливе місце в розробці теорії та практики джерелознавства займає французька школа "Великих істориків" першої половини XIX ст. Тьєррі, Гізо, Міньє та інші її представники звернулися до грунтовного вивчення величезного масиву середньовічних джерел, що відображали події тієї епохи, коли формувалися економічні, соціальні

та культурні передумови буржуазних революцій. Перевірка достовірності численних документів вимагала розробки основних засад джерелознавчої критики, конкретних методів дослідження та використання середньовічних хартій, актових книг. Найповніше проблеми джерелознавства були розроблені у працях Гізо, який розрізняв критику фактичну, текстологічну, логічну тощо. Йому належить знаменитий вислів про те, що ніщо так не фальсифікує історію, як логіка, оскільки факти самі по собі ще не складають історії, а в історика досить часто виникають різні мотиви для підтасування фактів.

З середини XIX ст. розпочався новий етап у розвитку європейської історичної науки в цілому та джерелознавства зокрема. Провідником нового напряму історичної думки виступив професор Берлінського університету Леопольд фон Ранке, якому вдалося створити унікальний напрям і наукову школу німецької класичної історії [1]. Її представники проголосили основним завданням історіографії фіксацію історичних фактів, що містяться в "першоджерелах", створених очевидцями або сучасниками подій. Основна увага приділялася дослідженню документів зовнішньополітичних інститутів різних держав, а методика джерелознавчого аналізу зосереджувалася здебільшого на зовнішній критиці джерел.

Ідеї Школи Ранке справили значний вплив на західноєвропейських позитивістів, які також чимало зробили для опрацювання теорії та практики джерелознавства. До того ж, створена у 1884 р. Американська історична асоціація на своєму установчому з'їзді проголосила ідеї Ранке каноном для американської історіографії.

Важливою заслугою позитивістської історіографії, що базувалася на історіософських поглядах І. Тена й О. Конта, є визнання пріоритету джерел в історичному дослідженні, опрацювання теорії проблем джерелознавства, хоча самому визначенню поняття історичного джерела її представники не надавали особливого значення. Тен вважав, що джерело — це лише форма, подібна до реліктової мушлі. Точніше й лаконічніше цю думку сформулювали Ш. -В. Ланглуа і Ш. Сеньобос, які розуміли під джерелами сліди, залишені думками і діями людей. Абсолютизація історичного факту, з одного боку, спонукала

істориків-позитивістів до розробки таких проблем джерелознавства, як групування джерел, систематизація історичних знань. Вони окреслили роль допоміжних історичних дисциплін у встановленні історичних фактів, розробляли методику зовнішньої критики джерел. З іншого боку, за детальним аналізом фактів, що містилися в джерелі, та їхньою абсолютизацією губилося розуміння джерела як реального явища історичного процесу, що має властивість не лише відображати факти, а й впливати на подальший розвиток подій. А втім на рубежі XIX—XX ст. вплив позитивістської історіографії на розвиток джерелознавства був визначальним для всієї Європи, в тому числі й для Росії та України.

Велику увагу пошукові й дослідженню різних груп історичних джерел приділяли російські історики XVIII ст. Г. Міллер і В. Татіщев, які всіляко сприяли розвиткові джерелознавства. Г. Міллер уперше в російській історичній науці застосував термін "джерело" у праці "Історія Сибіру", а також спробував класифікувати джерела за походженням (російські та іноземні). Значним був його внесок у збирання та упорядкування історичних документів, виховання першого покоління істориків-архівістів, українців за походженням, М. Соколовського, М. Бантиша-Каменського, О. Малиновського та ін., які згодом чимало зробили для популяризації документів з історії України. В. Татіщев започаткував критичний метод аналізу деяких видів джерел, зокрема сказань іноземців, церковних книг, житій святих тощо. Завдяки йому до нас дійшли видані ним, але втрачені в оригіналі, цінні пам'ятки давньоукраїнського літописання, зокрема "Якимівський літопис" та ін.

Важливе значення для інтенсифікації джерелознавчих студій в Росії та Україні мала археографічна діяльність М. Новікова, який у своїй "Давній Російській Вівліофіці" оприлюднив значну кількість документів, зокрема духовних і договірних грамот, ханських ярликів, матеріалів Посольського приказу. Він видав також ряд літописів, які є важливим джерелом з української історії. У джерелознавчих працях М. Щербатова, І. Болтіна, А. Шльоцера розглядалися проблеми теорії та практики джерелознавства, досліджувались давньоруські літописи як історичне джерело.

Значний внесок у розвиток джерелознавчої теорії зробили представники "скептичної школи", або школи М. Каченовського, професора Московського університету. Вже перші його праці, присвячені критиці використання джерел у популярній тоді "Історії держави Російської" М. Карамзіна, привернули увагу істориків. Пізніше, піддаючи критиці творчий метод А. Шльоцера, М. Щербатова та М. Карамзіна, М. Каченовський та його послідовники виклали своє бачення історичної критики джерел (термін, що тоді означав джерелознавство), сформулювали основні види джерелознавчої критики, поділивши її на дипломатичну, або графічну (палеографічне дослідження джерел), історичну (перевірка джерел на відповідність "духові часу" їх створення), археологічну (пояснення слів і термінів — імен, посад, грошових знаків, звичаїв, судових процедур тощо). "Скептики" закликали істориків покінчити з беззастережною довірою до джерел, розробили новий метод їх аналізу, який, однак, не завжди вдало використовували у джерелознавчій практиці. Зокрема, вони припустилися ряду помилок при вивченні джерел з історії Київської Русі. Втім "скептична школа" зробила новий крок у розвитку методології джерелознавства.

Значний внесок у розвиток джерелознавчої методики зробили відомі російські історики середини і другої половини XIX ст. М. Погодін, В. Соловйов, В. Ключевський та ін. Зокрема, В. Ключевський дав визначення поняття джерела як пам'ятки минулого життя людей і цілих суспільств, поділив джерела на два види: залишки минулого та перекази про нього. Кожен вид він, своєю чергою, поділив на групи: акти, ділові документи вчений відносив до залишків, а літописи, сказання — до переказів. Велику увагу вчений приділив критиці джерел, вивченню їх окремих груп, кожна з яких, на його думку, потребує спеціальних методів дослідження. Історик розрізняв критику текстів (тобто зовнішню) та критику змісту (внутрішню). При цьому він (як і інші тогочасні історики) вважав, що законодавчі акти, діловодні документи, якщо доведено їхню справжність, спеціальної критики достовірності не потребують. На думку багатьох дослідників, з іменем

В. Ключевського пов'язане становлення наукового джерелознавства в Росії.

Рубіжною віхою у розвитку українського джерелознавства стало відкриття університетів у Львові, Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях, заснування Київської археографічної комісії (1843 р.), створення Архіву давніх актів у Києві, діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Національні та західноєвропейські традиції використання й оприлюднення джерел поєднувала Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яка під керівництвом М. Грушевського започаткувала серійне видання "Жерела до історії України-Руси". Саме з іменем М. Грушевського, з його історичною школою у Львові та Києві пов'язані розробка і початок реалізації проекту, згідно з яким передбачалося видання літописних, правничих, актових, історико-літературних, історико-етнографічних, історико-статистичних пам'яток, унікальних зарубіжних джерельних матеріалів і матеріалів з історії церкви, освіти, матеріальної культури українського народу.

З нагромадженням джерел і розширенням рамок історичних досліджень, переходом до створення узагальнюючих, синтезуючих праць з історії назріла потреба в спеціальному опрацюванні питань, пов'язаних з пошуком, виявленням і залученням до наукових праць найрізноманітніших джерел, розробки методів перевірки їх достовірності, принципів описування та зберігання документів, їх публікації. Праці М. Бантиша-Каменського, О. Маркевича, О. Полетики та інших дослідників започаткували наукові підходи до вивчення джерел, їх відбору і методів інтерпретації, зокрема актових матеріалів, договірних грамот, реєстрів, привілеїв тощо.

Одним із піонерів збирання і наукового осмислення українських історичних пісень, дум, інших джерел народної творчості був М. Максимович — перший ректор Університету Св. Володимира, видатний історик, етнограф, знавець старовини. Він став ініціатором створення в Києві Археографічної комісії для збирання і вивчення старожитностей, їхнього порятування від нищення. Праці М. Максимовича з історії Києва, українського козацтва, Хмельниччини та інші побудовані на великому джерель-

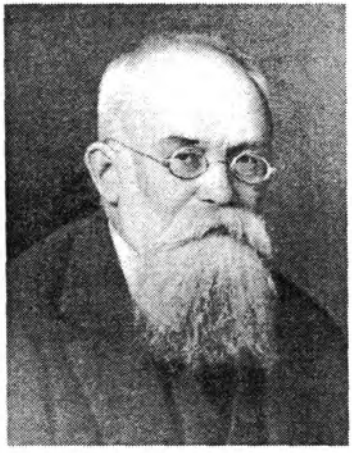

Видатні українські історики-джерелознавці Володимир Антонович та Михайло Грушевський

ному матеріалі, завдяки чому вони не втратили свого значення й сьогодні.

Помітним внеском у дослідження теоретичних і методичних засад пошуку і опрацювання джерел стали дослідження М. Костомарова, П. Куліша, діяльність таких істориків, як М. Владимирський-Буданов, О. Лазаревський, М. Іванишев, В. Антонович, В. Іконников, І. Франко, М. Грушевський, Д . Яворницький, Д. Багалій, М. Василенко та ін. Великий ідейний вплив на національне забарвлення витоків українського джерелознавства справила творчість Тараса Шевченка, який особисто брав участь у збиранні пам'яток матеріальної і духовної культури українського народу як співробітник Київської археографічної комісії. У рамках історичних шкіл Києва, Харкова, Львова, Одеси, Чернігова сформувалися групи вчених, які плідно досліджували джерела з вітчизняної історії, заклавши тим самим фундамент національної джерелознавчої традиції. Найбільш помітною у цьому відношенні була київська історична школа, представлена В. Антоновичем, М. Іванишевим, О. Лазаревським, В. Іконниковим, І. Каманіним та іншими дослідниками. Вона увійшла в історію як школа документалістики.

Особливої уваги заслуговує джерелознавча діяльність професора Університету Св. Володимира В. Антоновича, засновника згаданої української історичної школи документалістики. Упродовж двадцати років він був головним редактором Київської Тимчасової Комісії для розгляду давніх актів, головою Історичного товариства Нестора-літописця. В. Антонович уперше в Україні розробив і прочитав студентам у 1879 р. джерелознавчий курс з української історії. Він обгрунтував оригінальну класифікацію джерел, згідно з якою вони поділялися на три групи: літописи, юридичні документи, записки мандрівників і сучасників. Історик чимало зробив для створення Київського центрального архіву давніх актів, виявлення нових джерел та їх публікації. На багатому і різноманітному документальному матеріалі побудовані всі його праці з історії України та українського козацтва.

Значний внесок у теорію джерелознавства зробив професор Київського університету, визначний історик-джерелознавець В. Іконников. Проблеми джерелознавчої критики він розглянув у серії статей, присвячених науковій діяльності Болтіна, Шльоцера, Карамзіна, Бестужева-Рюміна, а також у монографії "Скептична школа в російській історіографії та її противники" і фундаментальному "Досвіді російської історіографії". Вчений зазначав, що історик не може безпосередньо мати справу з предметом дослідження, а вивчає його за допомогою джерел, які відбивають враження сучасників подій. Джерела, на думку В. Іконникова, надзвичайно численні й різноманітні, тому їх доцільно поділити на певні категорії: писемні, усні та речові. Крім того, вчений виділяв прямі свідчення — офіційні документи, хроніки, літописи, історичні картини тощо, і непрямі — пам'ятки, створені для втілення ідеалу, ідеї, що містять побічні вказівки на минулі події. В цілому В. Іконников віддавав перевагу писемним джерелам над речовими, місцевим над іноземними, суто історичним творам над літературними. На відміну від багатьох своїх сучасників, він на перше місце ставив акти, потім офіційні документи, до яких відносив і літописи, записки сучасників, донесення таємних агентів. Оповідні джерела вчений також вважав такими, що містять достовірні факти, хоча й у тенденційній формі.

Виклав В. Іконников і своє бачення джерелознавчої критики, яку поділяв на нижчу (дипломатичну) й вищу (внутрішню). Важливу роль, на думку вченого, має відігравати й фантазія історика, а основою критики він уважав його здоровий глузд. Загалом підхід В. Іконникова до теоретичних проблем джерелознавства можна вважати позитивістським.

Важко переоцінити роль у розвитку українського джерелознавства найвидатнішого нашого історика М. Грушевського — найталановитішого учня і послідовника В. Антоновича. Після закінчення Київського університету він керував кафедрою у Львівському університеті, був головою Наукового товариства ім. Т. Шевченка, очолював Археографічну комісію, створив наукову історичну школу у Львові, а пізніше в Києві. З його ініціативи було започатковане серійне видання "Жерела до історії України-Руси".

М. Грушевський дав блискучий приклад наукового використання творів античних авторів, давньоукраїнських літописців, зарубіжних істориків, хронік, найрізноманітніших архівних документів для створення історії українського народу. Характерною особливістю усіх його праць є ретельний аналіз і ефективне використання документів. Публікації джерел, здійснені М. Грушевським, не втратили значення і в сучасних умовах.

Варто також зазначити, що М. Грушевський широко залучав фольклорний матеріал, документи про розвиток письменства, друкарства, літератури. На таких унікальних джерелах побудована його п'ятитомна "Історія української літератури". Учений підготував цілу плеяду талановитих учнів, які добре прислужилися українському джерелознавству. Це, зокрема, С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба та ін.

У 80-х роках XIX ст. розпочалася наукова діяльність видатного українського історика, історіографа і джерелознавця Д. Багалія. Вчений свого часу читав курс історіографії у Харківському університеті. Він визначав її як наукову дисципліну, що, з одного боку, займається оглядом джерел (літописів, хронографів, житій святих, актів, грамот, записок іноземців тощо), а з іншого — подає виклад історії історичної науки. Тобто фактично курс Д. Багалія

складався з двох частин — джерелознавства та історіографії. У джерелознавчій частині вчений подав історію виникнення і вивчення різних груп джерел, а потім їх аналіз, зокрема розглянув літописи як основне джерело давньої історії України, інші оповідні джерела, усні перекази та легенди, перекази іноземців, мемуарні джерела, актові документи, торкнувся теоретичних проблем джерелознавства.

Зверталися до проблем теорії джерелознавства й такі українські історики другої половини XIX — початку XX ст., як Ф. Фортинський, М. Костомаров, О. Маркевич, П. Голубовський, М. Владимирський-Буданов. Останньому ми завдячуємо грунтовним дослідженням пам'яток давньоукраїнського та литовського права.

Пошук, збирання, колекціонування, вивчення історичних старожитностей, у тому числі археологічних та архівних пам'яток, сприяли розвитку історичних знань, піднесенню історичної свідомості. Важливу роль у цьому процесі відігравали видання наукових праць НТШ, Українського наукового товариства в Києві та його історичної секції, публікації "Киевской старины", часописів "Україна", "Рідний край" та інших, діяльність губернських Учених архівних комісій.

Українська революція 1917—1920 рр., утворення Української Народної Республіки, заснування українських університетів, Української Академії наук, Національної бібліотеки та Національного архіву дали поштовх подальшому розвитку джерелознавчих досліджень, збиранню та опрацюванню джерел з української історії, створенню на їхній основі наукових досліджень. З встановленням радянської влади на перших порах, зокрема за умов політики "українізації" і завдяки поверненню з еміграції М. Грушевського, традиції національного джерелознавства за інерцією українського відродження продовжували розвиватись. Праці М. Грушевського, М. Слабченка, І. Каманіна, О. Гермайзе, Д. Багалія та інших учених заклали міцний фундамент наукового дослідження джерел. Благотворний вплив на розвиток українського архівознавства та археографії справили дослідження В. Веретенникова та інших істориків.

Незважаючи на те, що джерелознавство, як і вся історична наука, були поставлені під партійно-ідеологічний контроль, відбувалася централізація архівної справи й обмежувався доступ до архівних фондів, а багато хто з істориків і архівістів був репресований, у 20-ті — на початку 30-х років у Росії та Україні вийшов ряд досліджень, присвячених теорії джерелознавства, класифікації джерел, методиці їх пошуку і використання. Значна увага приділялася збиранню та виданню видатних пам'яток історії. Відомий дослідник пам'яток феодального права академік Б. Греков започаткував багатотомне наукове видання законодавчих актів доби феодалізму, що охопило документи від "Руської Правди" до "Соборного Уложення" 1649 р. Академік Д. Лихачов, дослідник літописів та оповідних джерел, сприяв публікації багатьох літописних та літературних пам'яток Київської Русі. Теоретичні проблеми джерелознавства розглядалися у працях таких відомих істориків радянської доби, як М. Покровський, Л. Черепнін, В. Буганов, С. Шмідт, М. Тихомиров, І. Ковальченко, О. Медушевська, О. Пронштейн та багатьох інших.

Вкрай негативний вплив на радянське історичне джерелознавство справили насадження ідеології тоталітаризму, практика репресій і переслідувань. У сумнозвісному листі Й. Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму" (1931 р.) під гаслом революційної доцільності обгрунтовувалася ідея класового підходу й вибіркового використання і вивчення джерел, ігнорування фактів, виправдовувався відхід від наукових принципів.

Негативний вплив на розвиток українського джерелознавства у повоєнні роки справили постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР" (1947 р.), атмосфера "ждановщини" та ідеологічних репресій, абсолютизація партійності науки.

Смерть Сталіна, критика культу його особи, "хрущовська відлига" дали поштовх розширенню джерелознавчих досліджень, повнішому залученню джерел. У 1964—1972 рр. в Україні видавався серійний збірник "Історичні джерела та їх використання", де висвітлювалися як теоретичні питання джерелознавства, так і конкрет-

но-джерельні матеріали. На сторінках "Українського історичного журналу", заснованого у другій половині 1957 р., було запроваджено тематичну рубрику "Джерелознавство та історіографія". Активну участь у розробці теорії джерелознавства брали співробітники відповідного відділу Інституту історії Академії наук, кафедри архівознавства та джерелознавства Київського університету, історики Харківського, Львівського, Дніпропетровського та інших університетів. У 1963 р. викладачі кафедри Київського університету опублікували навчальний посібник [2], окремі розділи якого присвячувались джерелознавству, архівознавству та деяким іншим спеціальним історичним дисциплінам. Праці І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, В. Борщевського, В. Стрельського, М. Варшавчика, М. Ковальського, А. Санцевича, Ю. Мицика та інших українських учених [3] відіграли помітну роль у розвитку джерелознавства тієї доби.

Попри ідеологізацію історичної науки, тотальний контроль за її розвитком, обмеження доступу до архівів, замовчування багатьох важливих документів, фальсифікацію джерел, розвиток українського національного джерелознавства не переривався. У 20 — 30-х роках і в наступний період воно продовжувало розвиватися і збагачуватись завдяки працям істориків Галичини, Буковини і Закарпаття та представників української діаспори. Помітний внесок у його розвиток зробили учні М. Грушевського І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба, В. Герасимчук та інші дослідники. Українознавчі центри в Європі та Америці, зокрема Український вільний університет, історична секція Української Вільної Академії наук, Українське історичне товариство, часопис "Український історик" (заснований у 1963 р.) плідно працювали на ниві пошуків, виявлення й опрацювання джерел зарубіжних архівів, музейних та бібліотечних колекцій західних держав і відтворення на цій основі правдивої історії українського народу, особливо тих її сторінок, які замовчувалися або фальсифікувалися радянською історіографією.

Праці Д. Дорошенка, Б. Крупницького, С. Рудницького, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, О. Пріцака, П. Мірчука, І. Огієнка, Т. Гунчака, В. Косика,

Т. Мацьківа, Л. Винара та інших істориків цінні не лише своїм унікальним джерельним матеріалом, а й методикою його опрацювання, інтерпретації, систематизації. Вони пройняті духом любові до України, національної свідомості, характеризуються пошуком історичної істини, причому не шляхом підпорядкування джерельних фактів патріотичним цілям, а їх об'єктивного вивчення. "Історик — це слідчий, — писав О. Оглоблин у своїй "Автобіографії", — але не той, що тільки констатує факти і встановлює причини та мотиви їх. Він мусить бачити й розуміти не лише події, інститути, але й людей — діячів історії, ідеї, якими вони керувалися, традиції, які вони створили й передали наступним поколінням" [4]. Сказане повною мірою стосується і наукових, джерелознавчих традицій.

Варто також наголосити, що історики української діаспори сприйняли найновіші західноєвропейські джерелознавчі теорії і збагатили ними національну історіографію. XX ст. пов'язане з формуванням так званого плюралістичного джерелознавства. Сутність його полягає в тому, що в світовій історичній науці склалася розмаїтість наукових шкіл, які дотримуються різних методологічних засад інтерпретації фактів та історичних джерел. Однак досить рельєфно простежуються дві провідні методологічні течії — "реалізм" та "ідеалізм".

"Реалізм" продовжує традиції Школи Ранке і позитивізму. Джерелознавство "реалізму" розвивається в основному в напрямі удосконалення методики використання джерел в історичному дослідженні. Так, набули поширення структурно-історичні та типологічні методи інтерпретації фактів, застосування кількісних методів обробки джерельної інформації, "біосоціальні" концепції пояснення явищ минулого. Використання нових методик стимулювало розвиток логіки джерелознавства. Проте в цілому представники цього напряму джерелознавчої науки дотримуються традиційного підходу до "відображення" минулого. Це, насамперед, американські історики М. Краг, Р. Уїнкс та ін.

На відміну від "реалістів", "ідеалісти" дотримуються суб'єктивно-ідеалістичної гносеології історичної науки — неокантіанства, ірраціоналістичного психологізму, що

дістала назву "критична філософія історії". В німецькій філософії після Канта утвердилася думка, що об'єктивність пізнання слід шукати в самому суб'єкті, а не поза ним. Виходячи з цього історичність джерела, тобто наявність у ньому історичної інформації, визначає сам історик.

У теорії джерелознавства неокантіанська методологія історії зробила значний крок уперед. Насамперед, вона запропонувала нові, досить поширені визначення історичного джерела, сформульовані ще у працях німецьких істориків Е. Бернгейма та І. Дройзена. Зокрема Е. Бернгейм зазначав, що джерела — це результати людської діяльності, які дають змогу пізнавати та підтверджувати історичні факти. Незаперечною заслугою істориків-неокантіанців є також класифікація історичних джерел на історичні залишки і традицію.

Вагомий внесок у розвиток теорії та практики історичної науки у XX ст. зробили представники французької школи "Анналів", передусім її засновники Л. Февр та М. Блок. Спираючись на грунтовне дослідження документів, як головну передумову вирішення наукової історичної проблеми, вони запропонували водночас розширене розуміння історичного джерела, вважали за необхідне вивчати дані економічної науки, статистики, демографії, психології, історичної географії, лінгвістики тощо. Школа "Анналів" приділяла значну увагу проблемі відбору джерел, розробила нові джерелознавчі методи, зокрема ретроспективний. Висунуті нею підходи до вивчення історії та історичних джерел значною мірою вплинули на подальший розвиток європейської історичної науки.

Наприкінці XX ст. було запропоновано безліч історичних теорій, методологічних конструкцій і технологій, у тому числі й у галузі джерелознавства. Критично переосмислюються можливості істориків розуміти та вивчати джерела. Як стверджував один із провідних теоретиків постмодернізму Хейден Уайт, історія є лише "операцією, метою якої є створення вербального вимислу". Історична оповідь розуміється постмодерністами як така, що створює послідовний ряд подій, розміщуючи випадкові відомості джерел за хронологією [5]. Такі погляди впливають і на використання конкретних груп джерел, переважно з

історії середньовіччя. Зокрема, сучасний російський дослідник І. Данилевський, спираючись на засади постмодернізму, запропонував новий підхід до вивчення давньоруських літописів та інших пам'яток середньовіччя [6].

З відновленням державної незалежності України почався новий етап у розвитку українського джерелознавства в контексті світової історичної науки. Демократизація суспільного і наукового життя, скасування обмежень на доступ до архівів і використання зарубіжних джерел, повернення в Україну джерельних матеріалів і праць істориків української діаспори — все це дало можливість по-новому осмислити джерельну базу історії українського народу, переоцінити старі методики опрацювання джерел, модернізувати самі методологічні принципи історичного джерелознавства. Активізуються джерелознавчі дослідження в Інституті історії України, розгорнуто роботу новостворених інституцій, зокрема Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства, Інститутів рукопису, архівознавства, біографістики Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та ін.

Одним із центрів джерелознавчих досліджень залишається історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка і його кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Кафедра розробляє актуальні теоретико-методологічні та практичні проблеми джерелознавства, архівознавства, археографії, історіографії, документознавства, забезпечує викладання цих та ряду інших спеціальних історичних дисциплін, веде підготовку істориків-архівістів, фахівців вищої кваліфікації — докторів і кандидатів наук з джерелознавства, архівознавства, історіографії, готує підручники і навчальні посібники [7]. Залишається актуальним питання об'єднання зусиль усіх українських джерелознавців, підвищення їхньої ролі у створенні документальної історії України, розвитку досліджень з усіх галузей історичного джерелознавства.

Українське джерелознавство звільняється від ідеологічних нашарувань партійно-класового підходу до відбору, використання та інтерпретації джерел, їх фаль-

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА АРХЕОЗНАВСТВА
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика

Спеціальний випуск

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДОВІДНИК

Рекомендований
Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для студентів вищих закладів освіти

КИЇВ 1998

Степан Макарчук

ПИСЕМНІ
Джерела
З ІСТОРІЇ
України

ЛЬВІВ
Видавництво "Світ"
1999

Посібники з джерелознавства історії України

сифікацій та спотворень. Відроджуючи національні джерелознавчі традиції, українські історики дедалі ширше опановують досвід зарубіжного джерелознавства, впроваджують нові підходи до пошуку, збирання, систематизації та використання джерел. Стає нормою видання історичних праць, в яких передбачається не тільки виклад конкретно-історичного та аналітичного матеріалу, а й публікація опрацьованих джерел у вигляді додатків. Така практика значно підвищує науковий рівень праць, аргументованість їхніх положень і висновків, що викликає більший інтерес у читачів.

Розроблено Всеукраїнську програму археографічних досліджень, видань документів, матеріалів до історії України, унікальних історичних пам'яток, хрестоматій з різних розділів історії, тематичних документальних збірників. Тільки за останні п'ять років вийшли друком збірники документів, присвячені голодоморам 20-х, 30-х і 40-х років в Україні, організованих тоталітарним режимом, Чорнобильській катастрофі 1986 р., масовим репресіям тощо. Великий резонанс викликали збірники до-

кументів про Українську Центральну Раду, український рух опору та ін. Ряд тематичних документальних збірників уклав проф. В. Сергійчук. Серед останніх визначних документальних публікацій заслуговують уваги видання універсалів Богдана Хмельницького із започаткованої багатотомної серії "Універсали українських гетьманів", а також матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

На сторінках історичної періодики обговорюються актуальні питання теорії і практики джерелознавства, його предмета, структури, місця у системі спеціальних галузей історичної науки, ролі спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого циклу в підвищенні інформаційного потенціалу історичних джерел [8].

Помітною подією розвитку теорії вітчизняного джерелознавства став вихід у світ згаданого довідника "Джерелознавство історії України", в якому подаються сучасні визначення основних понять і термінів джерелознавства, вміщені короткі характеристики найважливіших джерел з української історії та біографії видатних українських джерелознавців, аналізується їх доробок у цій галузі. В підготовці довідника брали участь близько 30 провідних істориків України під керівництвом професора М. Варшавчика. Серед них доктори наук, професори різних вузів України Я. Калакура, М. Ковальський, П. Шморгун, Ю. Мицик, С. Макарчук, Л. Дубровіна, Б. Корольов, І. Войцехівська та ін. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Національного університету імені Тараса Шевченка спільно з науковцями інших вузів та наукових установ систематично проводить джерелознавчі та архівознавчі читання, на яких особлива увага приділяється питанням теорії і методики критики джерел, їх типології та класифікації. Відбувається пошук шляхів і прийомів оптимізації інформативної віддачі джерел, їх раціонального використання, застосування сучасних технічних засобів, інформаційних технологій та ЕОМ у джерелознавстві.

Плідно працюють історики-джерелознавці Львівського, Дніпропетровського, Харківського, Чернівецького, Одеського, Ужгородського та інших університетів, Інститутів історії України, української археографії і джерелознавства НАН України та інших навчальних і наукових закладів.

1.2. Предмет та методологічні засади історичного джерелознавства

Предмет історичного джерелознавства складають: закономірності формування джерельної бази історичної науки в цілому та окремих груп джерел і відображення в них процесу історичного розвитку, їх функціонування в історичному дослідженні, функціонування джерелознавства в системі історичної науки.

Можна виділити декілька основних груп закономірностей, що складають предмет історичного джерелознавства. *Перша група* охоплює закономірності виникнення джерел та відображення ними явищ реального історичного процесу. До них можна віднести такі закономірності:

- зв'язок змісту історичної інформації джерела зі змістом його соціального призначення. Тобто джерельне значення тієї чи іншої пам'ятки минулого безпосередньо залежить від соціальної функції, яку виконувало джерело у процесі свого первинного функціонування. Наприклад, "Руська Правда" містить надзвичайно багатий шар соціальної інформації, закладеної у статтях, що виконували законодавчі функції за часів українського середньовіччя. Безперечно, цей рівень соціально-правового призначення закономірно вплинув на сутність та обсяг історичної інформації, носієм якої виступають різні редакції "Руської Правди";
- відображення джерелом громадянської позиції автора і її вплив на зміст джерела. Прикладом існування такої закономірності можуть слугувати наративні джерела, зокрема мемуарні, епістолярні, політично-публіцистичні та інші твори. Одні й ті ж події відображені у творах різних авторів не однаково, а в залежності від їхньої громадянської позиції. Наприклад, революційні події, війни, політичні перевороти тощо у спогадах різних авторів описуються зовсім по-різному, в залежності від їхніх політичних уподобань. Тому історик, який вивчає джерела такого плану, має пам'ятати про те, що зміст джерела залежить від громадянської позиції автора;
- вплив спонукальних мотивів створення джерела на його зміст і форму. Спонукальні мотиви можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, про що йти-

меться далі. Проте історик має пам'ятати, що вони завжди впливають на зміст джерела, адже метою створення тих чи інших джерел можуть бути службові обов'язки, пропагандистські завдання, прагнення донести правду до широкого загалу або навпаки, намагання видати брехню за істину. Безперечно, спонукальні мотиви завжди слід ураховувати, аналізуючи зміст і форму історичних джерел;

- відповідність достовірності та повноти відомостей про події, про які йдеться у джерелі, об'єктивним і суб'єктивним можливостям його автора з достатньою повнотою і вірогідністю відобразити ці події. Тут мається на увазі те, що автор джерела не завжди мав змогу бути обізнаним із подією в усій її багатоманітності, а тому міг відобразити її лише тією мірою, в якій він сам з нею ознайомився. Тобто на зміст джерела закономірно впливає рівень поінформованості автора, його здатність осягнути та відобразити ті чи інші відомості.

Названі закономірності виражають відношення "реальність—джерело".

Друга група закономірностей характеризує відношення "джерело—наукове історичне знання". Це закономірності функціонування джерел у процесі історичного пізнання. Специфіка історичного пізнання полягає в тому, що історик, як правило, не може безпосередньо спостерігати події та явища минулого, а основне покликання джерел — слугувати носієм історичної інформації. Джерельна інформація, сприйнята та опрацьована істориком, перетворюється на наукове історичне знання, в чому виражається ще одна закономірність функціонування джерел в історичній науці.

Безперечно, рівень розвитку наукового історичного знання закономірно залежить від об'єктивних і суб'єктивних можливостей істориків сприймати й використовувати інформацію, що міститься в історичному джерелі, від можливостей вільного доступу до різних джерельних комплексів, повноти джерельної бази дослідження тієї чи іншої наукової проблеми, панівної ідеології та низки інших суттєвих причин. Крім того, необхідно враховувати суспільну позицію як окремих істориків, так і цілих істо-

ричних шкіл, їхнє бачення ролі джерел у науковому пізнанні історії тощо.

Третя група закономірностей відбиває процеси функціонування самого джерелознавства, а також його компонентів у системі історичної науки, характеризує відношення "джерелознавство—історична наука". Саме виникнення, існування та розвиток джерелознавства тісно пов'язані з потребами історичної науки. Значення історичних джерел, розуміння складності розкриття їхнього змісту, необхідність удосконалення роботи дослідників з джерелами — все це зумовило виділення джерелознавства в спеціальну галузь наукових історичних знань, у спеціальну науку про історичні джерела, що має свій предмет і завдання, — як теоретичні, так і практичні (прикладні).

Розвиток джерелознавства закономірно відображає розвиток історичної науки і навпаки, адже кожен історик тією чи іншою мірою — джерелознавець, а кожен джерелознавець насамперед — історик. Звичайно, можна назвати чимало учених, які хоча й не були професійними істориками (наприклад, А. Скальковський, П. Куліш), проте, досліджуючи значні комплекси історичних джерел, створили праці, що увійшли до скарбниці історичної науки. Потреби розвитку суспільства спонукають до вивчення різних груп джерел, набуття практичних навичок дослідження, що, своєю чергою, диктує розвиток теорії і методології історичної науки та джерелознавства.

У методології історичного джерелознавства домінуюче місце займають загальні принципи (правила) наукового дослідження джерел. Вони склалися на основі джерелознавчої практики, упродовж кількох століть, грунтуються на законах наукового пізнання, враховуючи особливості роботи з різними групами джерел. Теоретично узагальнена джерелознавча практика дала змогу вивести ряд *регулятивних настанов і обов'язкових правил* опрацювання джерел, здобування джерельної інформації. Їхнє значення не обмежується лише практикою пізнання, оскільки вони мають світоглядний характер і специфічно застосовуються істориками різних напрямів і наукових шкіл.

Серед найважливіших принципів методології джерелознавства можна виділити такі: *конкретно-історичного*

підходу, об'єктивності, всебічності і цілісності джерела, або групи джерел, комплексу та ін.

Принцип *конкретно-історичного підходу, або історизму*, вимагає від дослідника постійно враховувати конкретно-історичні умови появи джерела, його подальшої долі, з'ясування специфіки доджерельної субстанції пам'ятки, її первинних соціальних функцій. Дослідити джерело з погляду історизму означає виявити його генетичні корені, історію та спонукальні мотиви його створення, масштаби їхнього впливу на характер і зміст джерела. Іншими словами, дотримання принципу історизму дає можливість відповісти на класичну тріаду: коли і як виникло джерело; які етапи свого розвитку воно пройшло і яких змін зазнало; чим стало це джерело сьогодні.

Принцип *об'єктивності* в історичному джерелознавстві виступає як гарант здобуття об'єктивної, правдивої, достовірної джерельної інформації. Він зобов'язує історика сприймати джерело як об'єктивну реальність і відкриває можливість виявити за допомогою джерелознавчої критики об'єктивно-істинний зміст джерельних відомостей, отримати в кінцевому рахунку достовірні наукові факти. У комплексі вимог, які ставить принцип об'єктивності, на чільне місце висувається завдання залучити джерела в такому обсязі, який забезпечить отримання не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, уникнення прогалин у джерелах, встановлення достовірності джерельних свідчень.

З принципом об'єктивності тісно пов'язаний принцип *всебічності і цілісності* джерела або групи джерел чи джерельних комплексів. Він застерігає дослідника від упередженого ставлення до джерел, від будь-якої однобічності і суб'єктивізму в оцінці джерела, в передачі його змісту, уникнення неточностей і перекручень. Практика історичних досліджень знає чимало прикладів, коли до уваги береться не весь документ або їх група, а тільки та частина, яка необхідна для підтвердження заздалегідь висунутої автором концепції.

Слід мати на увазі, що успішне дослідження джерел може бути гарантованим за умови, що історик послідовно дотримуватиметься усіх трьох принципів, які тісно пов'язані між собою. Порушення навіть одного з них не-

минуче призведе до спотворення або обмеження повноти джерельної інформації.

1.3. Завдання та функції історичного джерелознавства

З предмета історичного джерелознавства випливають його функції, теоретичні і практичні завдання як спеціальної галузі історичної науки. *До теоретичних завдань джерелознавства належать*:

- розробка загальної теорії джерелознавства, яка охоплює розвиток систематизованих знань про природу історичних джерел, їх функціонування в історичному дослідженні, основні поняття, категорії і терміни історичного джерелознавства;
- опрацювання теоретичних проблем джерелознавства окремих компонентів історичної науки, у тому числі всесвітньої історії, історії України. Кожна галузь історичної науки відповідно до свого предмета спирається на певне коло джерел і має вирішувати сукупність загальних для цих джерел питань їх вивчення. Джерелознавство окремих галузей історичної науки, спираючись на загальну джерелознавчу теорію, вивчає особливості формування джерел даної галузі, встановлює їх коло, розробляє їх класифікацію тощо;
- вироблення принципів та методів наукового дослідження історичних джерел і використання джерельної інформації.

До практичних завдань джерелознавства можна віднести такі:

- вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання джерел, розробка методики джерелознавчої критики, що займає провідне місце у методичному арсеналі історичної науки;
- аналітико-інформативне вивчення окремих джерел або їх комплексів. Це завдання полягає у спеціальному дослідженні конкретного джерела (комплексу), його походження, історії, змісту джерела як історичного факту, об'єктивно-суб'єктивного феномена, носія історичної інформації, його цінності для науки. Аналітико-інформативне вивчення джерел дає можливість вирішувати пріоритетні питання джерелознавчої практики, реалізація яких спирається на теоретико-методологічні засади;

- забезпечення історичних досліджень вірогідними джерелами і фактичними знаннями, що складають основу для подальших науково обгрунтованих висновків;
- формування на базі джерел сукупності наукових фактів. Ідеться про той етап дослідження, на якому джерелознавча критика тісно переплітається з іншими методами та прийомами наукової роботи історика.

Таким чином, джерелознавча практика є невід'ємною частиною завдань як джерелознавчої науки, так і процесу історичного дослідження в цілому. Історик лише тоді виступає як джерелознавець, коли він володіє джерелознавчою методологією і методикою, працює з джерелами на належному аналітичному рівні.

З цих груп завдань випливають найважливіші *функції* історичного джерелознавства. Основними з них є пізнавальна, світоглядна і прогностична функції. *Пізнавальна* функція забезпечує глибоке проникнення в походження і природу джерел, їх зміст та інформативний потенціал, грунтовне з'ясування достовірності джерельних відомостей. *Світоглядна* функція спрямована на повніше використання джерел у формуванні наукового світогляду, історичної свідомості, на виявлення закономірностей історичного процесу. Важливу роль відіграє *прогностична* функція джерелознавства, яка відкриває широкий простір для пошуку, виявлення і включення до наукового обігу нових, досі невідомих джерел, здобування нової інформації з уже оприлюднених пам'яток. Усі ці та інші функції мають конструктивну спрямованість, оскільки привертають увагу істориків-джерелознавців до "вузьких місць", недоліків, сприяють збагаченню джерельної бази. А це, своєю чергою, дуже важливо, оскільки без опори на джерела неможливо створити наукову історію, а без глибокого знання минулого не можна зрозуміти сучасність і "заглянути" у день завтрашній.

Кожен новий етап розвитку історичної науки та археографічної практики висуває перед джерелознавством нові завдання. Особливо це стосується сучасного етапу, коли подолання стереотипів та догм, породжених тоталітарною системою, набуває особливої актуальності. Йдеться не тільки про повнішу реалізацію функцій джерелознавства, а й про уточнення і перегляд визначень, понять і кате-

горій, які однобічно трактувалися з позицій здогматизованого матеріалістичного розуміння історії, розробку дефініцій, які б відображали сучасний стан історичної науки, вивчення джерел з цивілізаційно-культурологічних позицій, що відбивають усі сфери життя людей на різних етапах цивілізації.

1.4. Джерелознавча термінологія

Одним із основних теоретичних завдань будь-якої науки є впорядкування системи понять і термінів, якими дана наука оперує. Упорядкована система термінів передбачає перегляд існуючих понять, вилучення застарілих, що суперечать досягненням науки, та впровадження нових, які відображають її новітні тенденції. Впорядкована термінологія є однією з ознак динамічного розвитку науки, критерієм оцінки її стану.

Слід зазначити, що сучасна українська історична наука та історичне джерелознавство надають першорядного значення проблемі впорядкування термінології. Свідченням цього може слугувати і той факт, що протягом останніх років в Україні вийшло більше понятійно-термінологічних довідників з різних галузей історичної науки, ніж за весь період радянської історіографії. Важливим кроком на шляху оновлення термінологічного інструментарію стало видання довідника з джерелознавства історії України (1998 р.), підготовленого кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, а також посібника "Історична наука: термінологічний та понятійний довідник" (Київ, 2000).

Питання впорядкування джерелознавчого понятійно-термінологічного апарату залишається актуальним для сучасного українського джерелознавства. Особливу увагу дослідники приділяють вивченню досвіду технічних, природничих, суспільних та гуманітарних наук, що мають добре впорядковану термінологію, розробці власних засобів і методів систематизації та визначення джерелознавчих понять і термінів.

Перш ніж вести мову про упорядкування термінології, необхідно з'ясувати, які ознаки вказують на недостатню її систематизованість, а саме: коли одним і тим самим сло-

вом або групою слів позначаються поняття, що мають різне смислове значення, коли до одного й того ж поняття застосовуються різні терміни; коли деякі поняття взагалі не мають термінів. Це призводить до того, що терміни втрачають своє справжнє значення, тоді як сутність терміну полягає в тому, що він повинен мати чітке означення незалежно від контексту. Багатозначність наукових термінів заважає визначенню необхідних науці понять, ускладнює її розвиток, взаєморозуміння дослідників, викликає термінологічну плутанину.

Внаслідок недостатнього розвитку методології і теорії сучасної історичної науки в Україні, в тому числі й проблем оперування понятійно-термінологічним апаратом, відбувається процес створення і введення до наукового обігу нових, недостатньо теоретично обгрунтованих і практично необхідних термінів, які лише ускладнюють розуміння основних тез та положень, що розглядаються в історично-джерелознавчому дослідженні. Яскравий приклад термінологічної плутанини можна спостерігати в монографічному дослідженні А. Бойка, який, грунтовно і всебічно вивчивши документальні джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст., водночас не впорався з їхньою класифікацією, що й призвело до появи нової термінології. Зокрема, дослідник виділив генеральну, потенційну, регламентовану, реальну, актуалізовану джерельну базу і реконструйований комплекс документів. Цим він заплутав не лише читачів, а й самого себе, оскільки спочатку весь масив документальних джерел поділив на регламентовану та реальну джерельну базу, а потім реальну джерельну базу поділив на регламентовану і нерегламентовану. Що ж стосується реконструйованого комплексу документів, то, на його думку, це цілком реальні документи, що зберігаються у різних архівосховищах. Якби вчений скористався досвідом попередніх поколінь джерелознавців, подібних недоречностей, безперечно, можна було б уникнути. Адже, насправді, йому вдалося реконструювати склад і структуру тих комплексів документальних джерел, які мали бути створені протягом останньої чверті XVIII ст. і виявити серед них ті, що збереглися до нашого часу. Таким чином, у даному випадку йдеться про прогалини у джерельній базі, про втрату ве-

личезних джерельних комплексів, адже дослідник дійшов висновку, що на сьогодні збереглося лише 1—2% документів, що були створені (або мали бути створені) [9]. Що ж до використання термінів "актуалізована" і "потенційна", то їх слід уживати тоді, коли йдеться про структуру джерельної інформації, яка дійсно поділяється на актуалізовану і потенційну. Говорячи ж про джерельну базу, історики вживають такі терміни, як повна й неповна, широка й вузька, достатньо або недостатньо досліджена, виявлена, збережена тощо. Класифікуючи (групуючи) окремі джерельні комплекси, необхідно також використовувати усталену термінологію, тим більше коли йдеться не про нові різновиди джерел, у тому числі й документальних, а про ті, що вже давно вивчаються й використовуються дослідниками.

Хаотичність термінології виникає унаслідок двох причин: розвитку самої науки (об'єктивна причина) та неправильної побудови і застосування термінів (суб'єктивна причина). Поширеною є думка про те, що однією з вад історичної науки є неусвідомлене вживання одних і тих же слів одними й тими ж ученими в різних значеннях, ігнорування досвіду своїх попередників. На необхідність систематичного впорядкування понятійно-термінологічного апарату історичного джерелознавства неодноразово звертали увагу українські джерелознавці В. Стрельський, М. Варшавчик, М. Ковальський та ін.

Упорядкована термінологія передбачає, що терміни й визначення розглядаються в єдності один з одним. Упорядкована система термінів передбачає перегляд понять, що вживаються наукою, вона ніби підсумовує певний етап розвитку науки.

Упорядкування джерелознавчої термінології — тривалий і складний процес, що відбувається по етапах. Найважливіший з них — складання переліку термінологічних понять, до якого мають входити всі терміни — синоніми, антоніми, з їхніми розгалуженнями, зі вказівкою галузей їхнього застосування, з посиланнями на джерела. У переліку важливо розкрити етимологію термінів, їхнє походження та функціонування. Перелік дає можливість чітко виявити суперечності існуючої термінології, і є передумовою переходу до наступного важливого етапу — складан-

ня нормативного термінологічного словника. Це одне з першочергових завдань сучасного українського джерелознавства.

Спираючись на відповідний досвід у термінології технічних наук, можна класифіку вати терміни за ознакою орієнтації на три групи: терміни, що правильно орієнтують (їхнє буквальне значення відповідає науковому значенню, наприклад, архівознавство, джерелознавство тощо); нейтральні терміни (слова іншомовного походження, переклад яких відповідає науковому значенню, наприклад, нумізматика, сфрагістика, геральдика тощо); терміни, що неправильно орієнтують (їхнє буквальне значення не відповідає науковому — археографія, допоміжні дисципліни тощо). Терміни усіх трьох груп матимуть право на існування, якщо вони стануть загальновизнаними, вживатимуться до чітко визначених понять і не матимуть численних синонімів. Введення до наукового обігу нових джерелознавчих термінів має бути достатньою мірою теоретично обгрунтованим. Відомо, що сьогодні існує значна кількість різних визначень "джерелознавства", "історичного джерела", "джерелознавчої критики" тощо.

Чимало плутанини трапляється у вживанні таких термінів, як "документ", "архівний документ", "національний архівний фонд" тощо. Регламентація термінології — тривалий і складний процес, проте він дає можливість знайти спільні підходи до узгодженого вживання термінів. Наприклад, у ході підготовки підручника "Архівознавство" було вироблено тлумачення терміну "*архівний документ*". Автори визначилися, що це *документ, незалежно від його виду як матеріального носія інформації, місця і часу його створення, форми власності на нього, що, як правило, припинив виконувати функції, задля яких був створений, але зберігається чи підлягає зберіганню з огляду на свою значимість для особи, суспільства чи держави або має цінність для власника.* Архівний документ, наукова та історико-культурна цінність якого визнана відповідною експертизою і який зареєстрований як складова Національного архівного фонду, розглядається як документ цього фонду. Дискусії навколо термінології будуть продуктивними, якщо вони завершуватимуться відповідними домовленостями фахівців.

Чимало дискусій ведеться з приводу поняття "*історичні дисципліни*". Як приклад можна навести терміни, що використовуються для позначення поняття «*історичне джерело*» — *пам'ятка, свідоцтво про минуле, історичні рештки, документ минулого і навіть усе, що містить інформацію про минуле*. Зрозуміло, що більшість істориків усвідомлюють значення історичного джерела для вивчення свого предмета. Проте нерідко вони не приділяють належної уваги підбору джерелознавчої термінології. Джерелознавець має точно визначити поняття та його сутність. А вона полягає в тому, що історичне джерело — це носій історичної інформації. На нашу думку, введення терміна «*носій інформації про минуле*» для позначення поняття «*історичне джерело*» є цілком закономірним і відповідає сучасному розвиткові понятійно-термінологічної системи джерелознавства.

Теоретично обгрунтованим слід вважати й уведення терміна «*галузь історичних знань*» стосовно таких наук, як *архівознавство*, *джерелознавство*, *історіографія*, *археографія* у працях О. Пронштейна, М. Варшавчика, Я. Калакури. Зрештою, правильність вибору того чи іншого терміна завжди перевіряється практикою подальшого розвитку історичної науки в цілому та історичного джерелознавства зокрема.

1. 5. Джерелознавчі проблеми історії України

Одним із завдань джерелознавства є розробка джерелознавчих проблем окремих історичних наук (предметів). Серед них важливе місце посідає джерелознавство історії України. При цьому положення загальної джерелознавчої теорії, методології, методики використовуються як вихідні у кожному предметному розділі джерелознавства, в тому числі й у джерелознавстві історії України.

Предмет джерелознавства історії України становлять закономірності виникнення та функціонування джерел, що відображають усі аспекти історичного минулого України, починаючи з епохи палеоліту і закінчуючи сучасною історією.

Увесь цей джерельний комплекс у сукупності складає джерельну базу історії України.

Розглядаючи теоретичні проблеми джерелознавства історії України, необхідно згадати, що тривалий час одна течія українського джерелознавства розвивалася на засадах радянської методології, інша — в умовах української діаспори — була позбавлена ідеологічного тиску. Це позначилося на формуванні певних пріоритетів у наукових дослідженнях. Так, теоретичні проблеми радянського джерелознавства в основному розроблялися у тодішніх наукових центрах — Москві та Ленінграді. В Україні тільки в 60—80-ті роки інтенсифікувалася розробка теорії джерелознавства (праці В. Стрельського, М. Варшавчика, А. Санцевича, М. Ковальського та ін.). Історики України зробили певний внесок у розробку досліджень, пов'язаних із виявленням і використанням у наукових цілях різних джерельних комплексів з історії України, зокрема Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, історії селянства, робітництва, Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, трудової активності тощо. Проте чимало різновидів історичних джерел, що містять важливу інформацію з української історії, опинились поза увагою дослідників. Радянські історики мали обмежений доступ до джерел (наприклад, таємні документи КПРС, КДБ, закриті і спеціальні фонди архівів, бібліотек, зарубіжна україністика тощо). До закритих фондів потрапляли навіть такі джерела, як довоєнні (до 1941 р.) випуски газети "Правда" або історичні праці видатних українських істориків В. Антоновича, М. Грушевського та ін. Це призводило до значного обмеження дослідницьких можливостей, звуження джерельної бази історії України. Негативно впливав на рівень наукових досліджень і так званий партійно-класовий підхід до використання джерел.

В умовах незалежності України історики позбулися, з одного боку, партійно-адміністративного контролю і втручання у дослідницьку діяльність, а з іншого — дістали широку можливість залучати нові джерела, систематизувати та збагачувати джерелознавчі знання, звертатися до теоретичних проблем. Основна з них — визначення поняття джерела з історії України.

Джерело з історії України — це будь-який носій історичної інформації автохтонного (місцевого) або іноземного походження, що містить відомості про минуле України та етнічних груп, які населяли її територію з найдавніших часів або проживають тепер.

Джерело з історії України має ті ж властивості, що й будь-яке інше історичне джерело. До опрацювання джерельного комплексу з історії України застосовуються загальні принципи джерелознавчої критики та класифікаційні ознаки джерел, оскільки джерельна база історії України складається з джерел усіх типів, видів та різновидів.

Наступною важливою теоретичною проблемою джерелознавства історії України є з'ясування його предмета і завдань.

Предметом джерелознавства історії України виступають закономірності утворення та функціонування джерел з історії України, формування її джерельної бази, встановлення взаємозв'язків та взаємовпливів окремих видів джерел, їхніх пізнавальних функцій та міри інформативності у процесі наукового дослідження проблем, розвитку джерелознавства історії України в системі українознавчих наук.

З предмета джерелознавства історії України випливають його основні *завдання*:

- систематизація знань про зародження, розвиток, характер і склад джерельної бази історії України, її функціонування, внутрішня взаємодія та зовнішні зв'язки;
- розробка методології і методики наукового пошуку, вивчення та використання джерел з історії України;
- з'ясування структури джерелознавства історії України, його місця в системі українознавства.

Проблеми теорії джерелознавства історії України є невіддільною частиною загального теоретичного джерелознавства і постійно перебувають у полі зору українських істориків-джерелознавців. Актуальними джерелознавчими проблемами є пошук та виявлення нових джерел з історії України, повернення пам'яток із зарубіжжя, заповнення

прогалин у джерельній базі, розкриття замовчуваних інформативних можливостей відомих джерел, застосування до них принципів джерелознавчої критики відповідно до сучасного розвитку історичної науки в цілому та історії України зокрема.

Таким чином, історичне джерелознавство як спеціальна галузь історичної науки вивчає історію, теорію і методику використання джерел у наукових дослідженнях та педагогічній практиці. Воно має власну історіографію, свою джерельну базу, предмет і об'єкт дослідження, специфічні закономірності розвитку, свою термінологію, благотворно впливає на рівень історичних праць, професійну кваліфікацію істориків, на формування суспільної історичної свідомості, збереження історичної пам'яті.

Загальна джерелознавча теорія і методологія конкретизуються в джерелознавстві історії України, яке покликане сприяти збагаченню джерельної бази української історії, очищенню її від фальсифікацій та спотворень, подоланню стереотипів партійно-класового трактування джерел.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Назвіть основні етапи розвитку джерелознавства.*
2. *Сформулюйте визначення предмета історичного джерелознавства.*
3. *Поясніть закономірності джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки.*
4. *Назвіть основні завдання історичного джерелознавства.*
5. *Які джерелознавчі проблеми історії України є найбільш актуальними за сучасних умов?*
6. *Назвіть основні сучасні центри джерелознавчих досліджень в Україні.*

Бібліографічні посилання

[1] *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. С. 117.

[2] Див.: *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. Київ, 1963.

[3] Див.: *Стрельський В. І.* Джерелознавство історії СРСР періоду імперіалізму. Київ, 1957; *Його ж.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев, 1961; *Його ж.* Теория и методика источниковедения истории СССР. Киев, 1968; *Борщевский В. Я.* Источниковедение истории СССР. Киев, 1985; *Варшавчик М. А.* Источниковедение истории КПСС. Киев, 1989; *Санцевич А. В.* Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду. Київ, 1972; *Його ж.* Методика исторического исследования. Киев, 1984 та ін.

[4] *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. С. 33.

[5] *Филюшкин О.* Какими глазами смотреть на историю Древней Руси?//УГО. Киев, 2001. Вып. 5. С. 113.

[6] Див.: *Данилевский И. М.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). Курс лекций. Москва, 1998.

[7] Див. : Джерелознавство історії України. Довідник. Київ, 1998; Архівознавство. Підручник. Київ, 1998 та ін.

[8] Див.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 1996 та ін.

[9] *Бойко А.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 241, 246.

Розділ

2

СТРУКТУРА ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Сучасний стан розробки теоретичних та методичних проблем історичного джерелознавства, наукове опрацювання нової джерельної бази історичної науки, інтеграційні процеси у цій сфері вимагають глибшого з'ясування структури джерелознавства, що сприятиме, з одного боку, чіткішому визначенню його місця в системі історичних знань, а з іншого — осмисленню ролі внутрішніх компонентів джерелознавства, його зв'язків з іншими галузями науки та спеціальними історичними дисциплінами.

2. 1. Поняття структури історичного джерелознавства

Розвиток джерелознавства має системний характер і тісно пов'язаний з розвитком усіх підсистем історичної науки. Як уже зазначалося вище, перші спроби вивчення і критики джерел трапляються у працях античних істориків Греції та Риму — Геродота, Фукідіда, Полібія, Тіта Лівія, Тацита, Флавія та ін. В епоху Відродження у цій галузі працювали історики-гуманісти, зокрема Флавіо Бьондо і Лоренцо Валла. Саме Л. Валла виявив, що так званий "Дар Костянтина" — документ, у якому обгрунтовувалося право папи Римського на верховну світську владу над західною частиною колишніх володінь Римської імперії є підробкою [1]. Учений довів, що цей документ складений не в IV ст., як вважалося раніше, а набагато пізніше, в папській канцелярії.

Системного характеру джерелознавство почало набувати у XVIII—XIX ст., коли воно виділилося в самостійну науку з власним предметом і спеціальними дослідницькими прийомами. Дослідження Б. Нібура, Л. Ранке, Т. Момзена, І. Дройзена, Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобоса та

інших учених, спрямовані на поглиблення і розширення методів опрацювання джерел, започаткували розробку окремих джерелознавчих дисциплін, метою яких було вивчення певних груп джерел. Перші джерелознавчі праці І. Дройзена та Е. Бернгейма в Німеччині, Е. Фрімана в Англії, Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобоса у Франції заклали основи методології джерелознавчої науки та її критичного методу.

В російській та українській історіографії системний підхід до джерелознавства простежується з середини і другої половини XIX ст. Він пов'язаний з іменами С. Соловйова, К. Бестужева-Рюміна, М. Костомарова та В. Антоновича, які значно розширили джерельну базу історичної науки, заклали підгрунтя для вирішення ряду проблем теорії джерелознавства, зокрема визначення поняття історичного джерела, зовнішньої та внутрішньої критики джерел, принципів їх класифікації тощо. Покоління істориків 80 — 90-х років (М. Коялович, В. Ключевський, Д. Багалій, Ф. Фортинський, В. Іконников, М. Грушевський та ін.) закріпили здобутки своїх попередників, збагативши теоретичний розділ джерелознавства новими дослідами та грунтовними розробками, присвяченими методиці роботи з джерелами, що наближали учених до осмислення структури історичного джерелознавства.

Своєрідна методологічна революція у підходах до історичного джерелознавства як системи знань відбулася у другій половині XX ст. Вона репрезентується науковим доробком представників провідних джерелознавчих шкіл Москви, Києва, Санкт-Петербурга, Мінська, Ростова-на-Дону. В цей період з'являється значна кількість праць з проблем теоретичного та практичного джерелознавства, удосконалюються методи наукового використання джерел, їх критики, аналізу тощо.

Проблеми структури джерелознавчої науки та інші її теоретичні проблеми грунтовно досліджувалися у працях М. Варшавчика, І. Ковальченка, О. Медушевської, О. Пронштейна, Л. Пушкарьова, В. Стрельського, В. Фарсобіна та багатьох інших істориків-джерелознавців [2].

Тогочасні здобутки у цій сфері не втратили свого значення й сьогодні для розуміння проблеми структури джерелознавства. Проте навіть з урахуванням новітніх теоре-

тико-джерелознавчих розробок можна стверджувати, що цьому питанню й досі приділяється недостатня увага. У більшості навчальних посібників лише побіжно висвітлюється структура джерелознавства як складної системи джерелознавчого комплексу. Це повною мірою стосується й недавно виданого в Росії загалом досить солідного підручника з джерелознавства [3].

Зважаючи на те, що саме аналіз структури всього комплексу визначає межі будь-якої системи, проливає світло на зміст усіх її складових, виокремлює дану систему із сукупності інших систем, вважаємо доцільним застосовувати ці загальні підходи до структури джерелознавства. Прийняте в сучасній науці трактування історичного джерелознавства як системи теоретичних і практичних знань, що застосовуються для пошуку, виявлення, дослідження і використання джерел, дає ключ до з'ясування внутрішньої структури цієї системи, визначення місця і ролі кожного її компонента, виявлення їхніх внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

На сучасному етапі осмислення структури джерелознавства науковці дотримуються різних поглядів щодо складу, статусу та функцій його компонентів. Доречним буде розглянути зміст поняття "структура" в історичній науці взагалі і в джерелознавстві зокрема. В даному випадку поняття "структура" виступає як один із засобів визначення форми (тобто форма розуміється як структура, внутрішня упорядкованість, погодженість взаємодії між частинами цілого). У сучасній історичній науці поняття "структура" найчастіше співвідноситься з поняттями "система" та "організація". Вони, як правило, характеризуються виявом усього арсеналу зв'язків, елементів, їхніх функцій тощо. Структура відбиває лише те, що залишається усталеним, відносно незмінним за різноманітних перетворень системи. Таким чином, під поняттям "*структура*" (упорядкованість) у джерелознавстві розуміють *сукупність усталених зв'язків компонентів об'єкта, що забезпечують його цілісність, а також основні властивості, які виявляються в умовах різноманітних зовнішніх та внутрішніх змін.*

Розглядаючи загалом джерелознавство як галузь історичних знань, складову історичної науки, важливо визна-

чити його *макроструктуру* (зв'язки джерелознавства з іншими науками, його місце серед наукових знань) та *мікроструктуру* (внутрішня побудова самого джерелознавства, його системні якості).

Як предмет аналізу історичне джерелознавство може виступати в різних аспектах. Системний підхід до його дослідження полягає в тому, що *історичне джерелознавство виступає в цілому як комплексна система, яка складається з підсистем, пов'язаних між собою багатьма внутрішніми зв'язками.* Вони забезпечують функціонування цих підсистем як одного цілого.

Звернемося до поняття "система".

> *Система — це сукупність компонентів, взаємодія яких породжує нові інтегративні (об'єднуючі) якості, яких не має жоден з окремих компонентів системи.*

Характерна системна якість джерелознавства — узагальнення складових компонуючих поняття джерела, логічно впорядкованих поглядів на теорію джерела, закономірності їх виникнення і функціонування. Са́ме джерелознавству властиві ці системні якості, що об'єднують навколо нього всю систему джерелознавчих знань.

Таким чином, джерелознавство як галузь історичної науки виступає в даному випадку і як система окремих історичних дисциплін спеціального призначення. Звідси й загальні завдання джерелознавства розглядаються в комплексі завдань самої історичної науки. Історичне джерелознавство як підсистема історичної науки спирається на її теорію, методологію, розвивається на основі дослідницького досвіду, накопиченого протягом віків. З огляду на це структуризація джерелознавства нерозривно пов'язана зі структурою історичної науки, видозмінюється разом із нею, доповнюється й розширюється. Розділи історичної науки по суті лежать в основі розділів джерелознавства [4].

Вузловим питанням при визначенні змісту і структури джерелознавства є співвідношення двох головних його розділів: теорії джерелознавства і джерелознавчої практики, окреслення структурних меж джерелознавства та його місця в системі історичної науки. Для з'ясування цих проблем необхідно визначити зв'язки джерелознавства з

іншими спорідненими галузями історичної науки: історіографією, архівознавством, археографією тощо.

2. 2. Джерелознавство в системі історичної науки

Розумінню місця джерелознавства в структурі історичних знань сприяє встановлення його зв'язків з іншими підсистемами історичної науки: всесвітньою історією, історією окремих регіонів, країн, епох, різних сфер суспільного розвитку, а також із суміжними галузями. Найтісніше воно пов'язане з **історіографією** (історією історичної науки), предмет якої складають закономірності формування й розвитку наукових історичних знань та їхнє функціонування в системі соціально-пізнавальної інформації.

Зв'язки джерелознавства та історіографії багатосторонні. Джерелознавство як галузь історичних знань має власну історіографію, що вивчає історію свого розвитку. Ця історія — невід'ємна частина розвитку історичної науки в цілому. Історіографія джерелознавства вирішує триєдине завдання, відповідаючи на такі питання: які джерелознавчі проблеми вивчені з достатньою повнотою відповідно до сучасного рівня розвитку науки; які проблеми досліджені частково або неповно; які аспекти не вивчалися зовсім, хоча в їх розробці є нагальна потреба.

Водночас джерелознавство дає багато відомостей для історіографії, оскільки вона, як наука історична, спирається на свої джерела — історіографічні. Незважаючи на їхню специфіку, джерела з історіографії вивчаються на тих самих методологічних засадах, що й інші комплекси джерел. Щоб дослідити стан історичної науки на певному етапі її розвитку, оцінити роботу того чи іншого історика історіограф застосовує джерелознавчі засоби перевірки повноти, достовірності використаних у працях історика джерел, тобто встановлює наукову цінність цих праць.

Чимало спільного у джерелознавства з *архівознавством*. Джерелознавчі методи в архівознавстві застосовуються з метою упорядкування архівних документів (визначення оригінальності джерела, часу й місця його створення тощо), експертизи їхньої наукової цінності, класифікації і т. ін. Поряд з цим історики користуються розробленими архівознавством методами пошуку та виявлення історич-

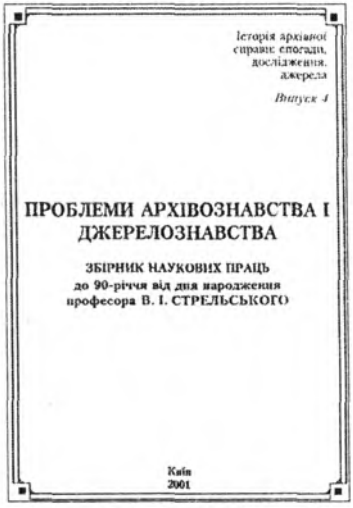

Збірники наукових праць із проблем археографії, архівознавства та джерелознавства

них джерел. Надзвичайно важливою для історичної науки в цілому та джерелознавства зокрема є практика діяльності архівістів щодо збирання, упорядкування та використання документальної бази архівів.

Тісно пов'язане джерелознавство і з *археографією*,— наукою, що розробляє теорію та методику публікації джерел. Вся текстологічна робота археографа (атрибуція та коментування тексту, необхідні для його правильного тлумачення тощо) має джерелознавчий характер. Водночас дослідникові, який використовує опубліковані джерела, необхідно знати принципи археографії, оскільки, використовуючи джерела, цитуючи їх, посилаючись на них, формуючи науково-довідковий апарат, він виступає як археограф. Джерелознавці та археографи плідно співпрацюють над підготовкою документальних матеріалів до видання, розробкою типології публікацій та визначенням чітких критеріїв їх відбору й оцінки.

Введення до наукового обігу фактів, зафіксованих в історичних джерелах, часто залежить від рівня та мас-

штабів археографічних досліджень, що надає особливого значення археографії як галузі історичних знань. Нарешті, археографія забезпечує повноцінне видання джерел, що їх досліджують історики-документознавці, джерелознавці та спеціалісти інших галузей історичної науки.

Джерелознавство взаємодіє також з *історичною географією*, що вивчає історичні аспекти фізичної, економічної, політичної географії, історичну географію народонаселення, історичний взаємозв'язок природи і людини в минулому. Історична географія — галузь знань, що межує з історією та географією. Там, де вона виступає як галузь історичних знань, використовуються історичні джерела та джерелознавчі методи. Водночас застосування історико-географічного підходу дає змогу джерелознавцям встановити топологічну та ономічну (історико-географічну) приналежність джерел, регіональні кордони їх функціонування, місце й умови їх виникнення.

Джерелознавство тісно співпрацює з археологією, етнографією, документознавством, музеєзнавством, кодикологією, бібліографією, іншими спеціальними галузями історичної науки, які використовують джерелознавчі методи, вивчаючи власні комплекси джерел (археологічні, етнографічні, музейні). Водночас практичні знання, нагромаджені цими галузями, використовуються джерелознавством у процесі розробки загальних методів дослідження різних видів джерел.

Таким чином, джерелознавство тісно взаємодіє з багатьма напрямами науки, на міждисциплінарному рівні, зокрема з бібліотекознавством, бібліографією, кодикологією, інформатикою тощо. Останнім часом вчені дедалі частіше використовують в історичних дослідженнях інтеграційні методики роботи з різними видами джерел, що взаємно збагачує методи як джерелознавства, так і інших галузей наук. Водночас у джерелознавстві відбувається і процес диференціації: з'являються нові методи досліджень історичних джерел з проблем історії окремих країн, народів, регіонів. Усе це свідчить про необхідність застосування системного підходу в джерелознавстві з метою встановлення його структурних компонентів та їхнього функціонування.

2.3. Основні компоненти історичного джерелознавства

Початковим етапом структуризації джерелознавства був поділ його на теоретичне (загальне) і практичне (конкретне). Ці дві складові тривалий час були основними і мало не єдиними структурними одиницями. Проте з розвитком джерелознавства як окремої галузі історичної науки, вивченням поняття "історичне джерело", яке є наріжним у джерелознавстві, його функцій та завдань змінилося ставлення й до структурних частин джерелознавства. Вчені дійшли висновку, що, по-перше, ці дві категорії ("теоретичне" і "практичне") тісно пов'язані між собою. Якщо підходити до "практичного" як до "конкретного", то слід мати на увазі, що "конкретне", як логічна форма, включає як теоретичну, так і практичну частини; по-друге, структура джерелознавства набагато складніша і вимагає системного підходу до виділення структурних компонентів.

Одним із перших, хто спробував подати обгрунтовану структуру джерелознавства, був російський історик С. Шмідт. І хоча він також поділяв джерелознавство на теоретичне і конкретне, проте зміст конкретного джерелознавства розкрив так, що традиційною залишилася тільки назва. На думку вченого, теоретичне джерелознавство складається з теорії джерела та теорії пізнання джерела. А конкретне джерелознавство включає в себе розробку питань різних галузей історичної науки, різних типів і видів джерел; джерел окремого регіону, країни, періоду або окремої проблеми. Крім того, конкретне джерелознавство включає в себе джерелознавство окремих класів джерел, описове та емпіричне (прикладне) джерелознавство. При цьому загальне джерелознавство окремих класів джерел наближається до теоретичного джерелознавства і навіть може виступати самостійно як складова загальнотеоретичного джерелознавства [7].

Оригінальну структурну схему джерелознавства запропонував російський історик І. Ковальченко. Він звернув увагу на наявність взаємозв'язку методології, методики і техніки дослідження. Вчений вживав як синоніми поняття теоретичного (загального) та конкретного (прикладного), що традиційно відповідає структуризації джерелознавства. У його схемі виділяються три напрями джере-

лознавчих досліджень. Перший напрям — теоретико-методологічний — пов'язаний з дослідженням історичних джерел у руслі аналізу відображально-інформативних процесів у суспільстві, тобто відбиває загальнофілософський аспект джерелознавства. Другий — загальноджерелознавчий, або суто дисциплінарний, його завданням є вивчення історичних джерел окремої епохи, або окремих їх видів, як явищ історичної дійсності. Третій напрям — прикладний, є основою для аналізу тих чи інших історичних явищ та процесів[8]. Така структурна схема джерелознавства повніше охоплює основні напрями джерелознавчих досліджень, глибше відбиває структуру джерелознавства як комплексної науки й водночас відкриває можливості для подальшої конкретизації цієї проблеми.

Найбільш обгрунтовану структуру джерелознавства розробив у докторській дисертації, а згодом і в ряді підручників український дослідник М. Варшавчик[9]. Його концепція структури джерелознавства базується на певній відмінності наукової теорії від практики. Вчений дійшов висновку про доцільність розмежування теоретичного джерелознавства і джерелознавчої практики. В укладеній ним схемі структура джерелознавства розглядається у чотирьох аспектах: *логічному*, *предметному*, *функціональному* та *субдисциплінарному*. Виходячи з цієї схеми структури історичного джерелознавства й ураховуючи сучасні теоретико-методологічні розробки в даній галузі, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка працює над виробленням такого варіанту схеми, в якому органічно поєднувалися б основні структурні компоненти джерелознавства як комплексної науки (див. схему на с. 55).

Пропонований *логічний аспект* структури історичного джерелознавства включає чотири основні компоненти, які органічно пов'язані між собою: теорію, методологію, методику та практику джерелознавства.

Теорія джерелознавства (система знань про інформативні властивості історичного джерела, що розкриває його соціальну та гносеологічну природу) тісно пов'язана з *методологією* (системою теоретичних знань, на основі яких формуються метод і методика джерелознавства) і базується

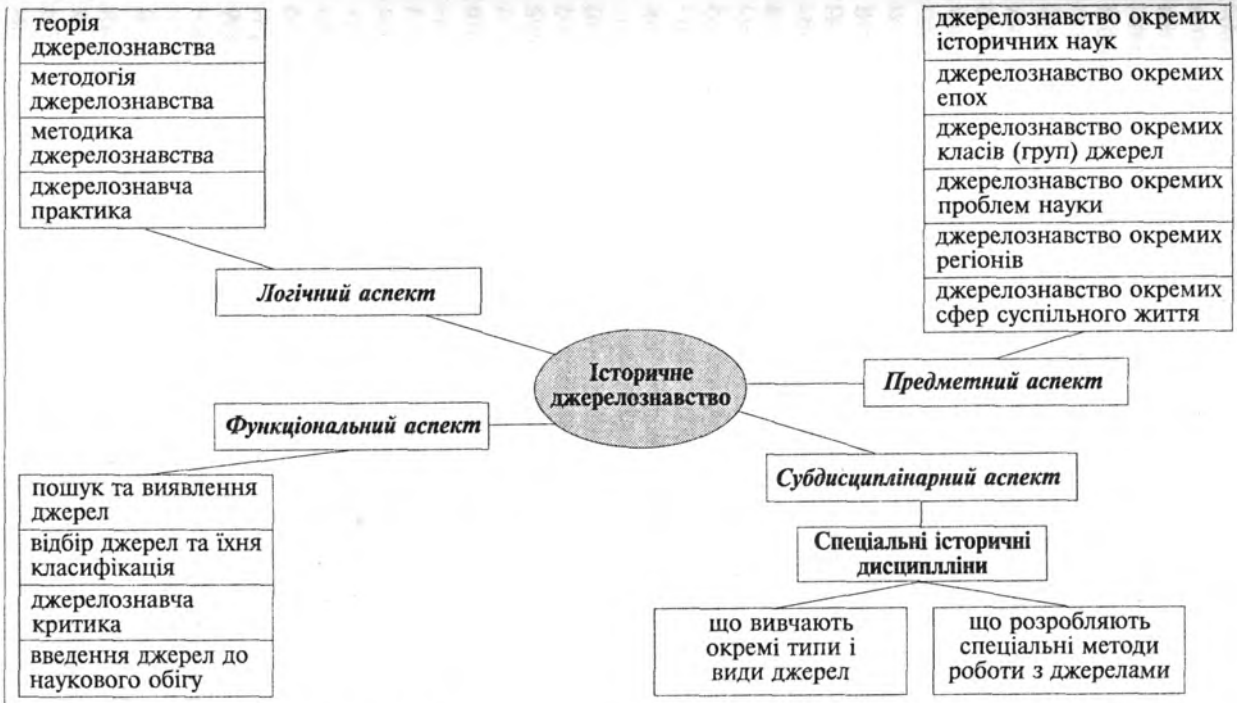

Структура історичного джерелознавства

на загальноісторичних принципах пізнання. Саме *методологія* джерелознавства (принципи та правила дослідження джерела) лежить в основі його *методики* — системи прийомів і методів, які використовує історик при виявленні та критиці конкретних джерел. Разом усі ці складові утворюють систему теоретичних знань — *методологію*.

Предметний аспект структури джерелознавства передбачає виокремлення в ньому джерелознавства окремих історичних наук, історичних епох, проблем науки, сфер суспільного життя, окремих регіонів та окремих груп джерел. Стосовно змісту предметного аспекту структури джерелознавства зазначимо, що сучасне історичне джерелознавство включає багато структурних компонентів, які відповідають напрямам історичної науки та окремим її галузям. Як основу для їх класифікації можна обрати хронологічний, просторово-географічний, тематичний та інші принципи. Так, кожен із напрямів дослідження окремих джерелознавчих проблем відрізняється специфікою методів вивчення минулого, особливими прийомами критичного аналізу. Наприклад, джерелознавство окремих історичних наук (всесвітня історія, історія України, єгиптологія) вирішує комплекс проблем джерелознавства, пристосовуючи їх до предмета даних наук: виявляє корпус джерел з обраної проблеми, систематизує та класифікує їх, визначає їхню потенціальну інформативність і т. ін.

Джерелознавство окремих історичних епох (давня історія, середньовіччя, нова історія, новітня історія) базується на загальних тенденціях історичного процесу і проходить два рівні свого дослідження: емпіричний і теоретичний. Перший із них ставить за мету згрупувати сукупність джерел, що містять соціально-історичну інформацію, а також факти про події та історичні процеси, що стосуються досліджуваного періоду історії. Другий рівень — теоретичний — включає аналіз і джерелознавчу критику сукупності фактичного матеріалу, його опрацювання та проведення узагальнень.

Торкаючись питання про дослідження окремих класів (груп) джерел, зазначимо, що всі типи, види і підвиди історичних джерел вимагають вироблення спеціальних методів і прийомів роботи з ними, окремо для кожної з класифікаційних груп. Найбільш поширеними є кла-

сифікації джерел за способом фіксування інформації: речові, зображальні, словесні та ін. ; за авторством; за ознакою призначення (нормативні, законодавчі); за внутрішньою формою та структурою (акти, листування, мемуари). Існує практика поділу джерел за змістом (з історії економіки, політики, культури і т. ін.). Докладніше проблеми класифікації джерел розглядаються у IV розділі.

Наступна комплектуюча предметного зрізу в структурі джерелознавства — це джерелознавство окремих проблем науки або її різноманітних тематичних напрямів (наприклад, "Джерелознавство опозиційного руху в Україні наприкінці XIX ст.", "Джерелознавство Великої французької революції XVIII ст.", "Джерела до вивчення українсько-російських стосунків у 1648—1657 рр."). Окремим зрізом структури джерелознавства виступає дослідження проблем окремих сфер суспільного життя (наприклад, джерелознавство історії культури, військової історії, економічної історії, зовнішньої політики тощо). Остання комплектуюча предметного аспекту охоплює історію окремих країн, народів, регіонів.

Функціональний аспект відбиває основні стадії роботи з джерелами. Структурно їх можна визначити у чотирьох послідовних етапах джерелознавчого дослідження: пошук та виявлення джерел, відбір джерел та їхня класифікація, джерелознавча критика, введення джерел до наукового обігу. Такий підхід загалом вважається традиційним.

Зазначимо, що аналіз структури джерелознавчої критики сприяє розробці теоретичних аспектів джерелознавства та його практичного застосування. Джерелознавча критика складається з двох етапів: аналітичної критики (досліджуються окремі джерела з метою отримання конкретних фактів) та синтетичної (досліджує комплекс джерел з метою отримання сукупності фактів). Аналітичне опрацювання джерела передбачає вирішення взаємопов'язаних питань: встановлення справжності й атрибуції джерела, з'ясування часу, місця і спонукальних мотивів його створення, текстологічний аналіз. Завершальний етап аналітичної критики — визначення достовірності, повноти та наукової значимості джерела й отримання з нього фактичної інформації (наукового факту). Аналітична критика логічно передує джерелознавчій синтетичній

критиці, яка встановлює зв'язки між джерелами, формує їх комплекси, котрі стають об'єктом її вивчення. Дослідження такого комплексу джерел дає можливість отримати сукупність фактів з досліджуваної проблеми.

Окрім аналітичної і синтетичної критики в джерелознавстві часто застосовується фактична та логічна критика. Завданням останньої є перевірка достовірності джерела шляхом зіставлення вміщеної в ньому інформації з об'єктивною логікою розвитку історичних подій. Тобто, якщо джерельна інформація не суперечить логіці досліджуваних суспільних процесів, джерело може бути достовірним, а якщо дані джерела свідчать про явища, неможливі з точки зору логіки історичних подій, — є підстави для сумнівів щодо їхньої достовірності. Звичайно, і така критика є досить умовною, оскільки в історії відомо чимало подій, які суперечать не тільки законам логічного мислення, а й здоровому глузду.

Важливим видом джерелознавчої критики є фактична критика, метою якої є перевірка повноти і достовірності джерела шляхом зіставлення його фактичної інформації з інформацією інших джерел, особливо тих, аутентичність яких не підлягає сумніву. Повноцінна джерелознавча критика сприяє реальній оцінці джерела, визначенню його достовірності та наукової цінності. Оскільки четвертий, *субдисциплінарний* аспект розкриває особливі зв'язки джерелознавства з великою групою дисциплін спеціального призначення, які займають специфічне місце в його структурі, розглянемо цей аспект окремо.

2. 4. Спеціальні історичні дисципліни в структурі джерелознавства

Субдисциплінарний аспект висвітлює взаємозв'язок історичного джерелознавства з комплексом спеціальних історичних (джерелознавчих) дисциплін (СІД). Системний аналіз структури джерелознавства дає можливість з'ясувати місце і роль у ній спеціальних історичних дисциплін, які вважаються підлеглими джерелознавству, є його субдисциплінами. Будучи підсистемою джерелознавства, спеціальні історичні дисципліни самі виступають як система, що має власну структуру. Деякі історики за основу групування дисциплін беруть типи і види джерел,

котрі вивчають спеціальні дисципліни, інші — проблеми, які ними досліджуються, треті — функції, що їх виконують спеціальні дисципліни в рамках джерелознавства, четверті — характер і особливості їхніх методичних прийомів.

Найбільш обгрунтованим і чітким нам видається поділ спеціальних історичних дисциплін на два класи: 1) дисципліни, завданням яких є вивчення окремих типів (видів) джерел (нумізматика — монети, сфрагістика — печатки, геральдика — герби); 2) дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами і вивчають окремі риси та елементи, притаманні джерелу, незалежно від його видової приналежності (палеографія — зовнішні ознаки писемних пам'яток, хронологія — системи літочислення тощо). Відрізняються ці класи предметом дослідження. Нерідко вони можуть вивчати одні й ті ж джерела, проте кожна з дисциплін використовує свої специфічні методи, пристосовуючи їх до різних за формою, змістом та функціями у суспільстві джерел. Так, маючи загальний з джерелознавством об'єкт вивчення, зазначені дисципліни вирішують окремі питання, що допомагають історику дістати комплексне, досить повне уявлення про дане джерело.

Слід зазначити, що з розвитком історичних та джерелознавчих знань кількість спеціальних історичних дисциплін зростає. Це відбувається не лише за рахунок відгалуження нових дисциплін від старих. Як правило, об'єктивною підставою для самовизначення окремої спеціальної джерелознавчої дисципліни є потреба, а також її спроможність вирішувати методологічні проблеми самостійно. Так, свого часу від нумізматики відокремились фалеристика та медальєрика. Кожна з цих дисциплін має сьогодні усталений предмет дослідження і користується вивіреною методикою та прийомами дослідження. Від дипломатики відмежувалась сфрагістика, яка вивчає печатки і на основі їх аналізу може встановити не тільки справжність або підробку документа, а й вирішувати цілий ряд інших питань, пов'язаних з еволюцією органів державного управління, проведенням суспільних та адміністративних реформ тощо. Від палеографії відокремилось філігранознавство — наука, що вивчає водяні знаки на папері. Таким чином, окрім датування рукописів

шляхом проведення текстологічного та палеографічного аналізу, філігранознавство самостійно вивчає технологію виробництва паперу та його поширення, час написання недатованого документа, водяні знаки виробників і користувачів паперу та багато інших питань.

Сьогодні комплекс спеціальних історичних дисциплін має визначену галузь дослідження, охоплюючи різноманітні напрями вивчення історичних джерел і налічує майже 80 назв. СІД самостійно вирішують спеціальні питання джерелознавчого характеру. Водночас виникнення і розвиток комплексу СІД перебуває у прямій залежності від розвитку власне історичної науки. Особливості методичних прийомів спецдисциплін зумовлені специфікою носіїв різнопланової історичної інформації та унікальністю предмета їхнього дослідження. Ефективність прийомів роботи з джерелами залежить від рівня розробки теоретичних питань кожної з дисциплін, а головне — від розробки загальних проблем джерелознавства, оскільки завдання і дослідницькі прийоми джерелознавства та спецдисциплін тісно пов'язані між собою. З огляду на це доцільно розрізняти дві групи спецдисциплін (див. схему на с. 55). До першої з них відносимо боністику, вексилологію, геральдику, нумізматику, сфрагістику, фалеристику та деякі інші, а до другої — герменевтику, криптографію, метрологію, палеографію, текстологію, хронологію тощо.

Розглянемо особливості дисциплін, що досліджують окремі групи джерел, на прикладі *сфрагістики* (сігіллографії) — науки, що вивчає печатки, а також споріднені з ними пломби, циліндри, скарабеї, керамічні та гончарні клейма, знаки-штампи на металевих виробах. Відомо, що термін "сфрагістика" походить від грецького слова "сфрагіс" — печатка. У західноєвропейській історіографії поряд з назвою сфрагістика вживається термін "сігіллографія" (від латинського слова "сігіллюм", що також означає "печатка"). Інколи цей термін застосовується і в українській історіографії.

В історичній науці печатки досліджують як джерело при вивченні пам'яток матеріальної культури та прикладного мистецтва, історії державних установ, символіки, емблематики, суспільно-ідеологічних поглядів. Перші пи-

семні згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі знаходимо у "Повісті временних літ". Дані цього літопису підтверджуються і речовими знахідками. До нас дійшли печатки Святослава Ігоревича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Мстислава Володимировича.

Велику джерельну цінність мають печатки Війська Запорозького, гетьманського управління, козацької старшини, військових територіальних об'єднань — полків, сотень. Найдавнішою з козацьких печаток, що дійшла до нас, є печатка гетьмана Григорія Лободи на Універсалі 1595 р.

Сфрагістичні знаки виконували різноманітні за своїм характером функції. Найважливіша з них — затвердження документів, надання їм юридичної сили — збереглася до наших днів. Їх використовували для запечатування листів, ними ж засвідчували приватну власність. Нерідко печатки-штампи відтискувались на ремісничих виробах — на металевому та гончарному посуді, зброї, цеглі, черепиці.

Традиційно процес джерелознавчого дослідження сфрагістичного матеріалу поділяється на три етапи: *1) пошук, виявлення та підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; 2) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і виявлення осіб, які використовували печатку, встановлення достовірності джерела; 3) класифікація сфрагістичних пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях* (зазначимо, що цей процес залежить від завдань і мети, що їх ставить перед собою дослідник). Так, працюючи зі сфрагістичними джерелами, він може користуватися рядом джерелознавчих методів, у тому числі методом сфрагістичної аналогії — зіставлення печаток з однорідними сфрагістичними зображеннями і матеріалами, дослідженими раніше. Основою цього методу є порівняльний аналіз змісту і стилю легенд, характеру зображень, форми і розміру печаток, матеріалу та кольору відтисків, способів з'єднання печаток з документами тощо. Метод сфрагістичної аналогії використовується для датування анонімних сфрагістичних пам'яток Київської Русі та наступних періодів, реконструкції окремих фрагментів печаток.

Важливе значення має *порівняльно-історичний метод*, суть якого полягає у порівнянні сфрагістичних пам'яток з даними історії, мистецтва та мовознавства. Цей метод застосовується при датуванні сфрагістичного матеріалу, встановленні його достовірності, визначенні осіб та урядових установ, які поставили печатки.

У ряді випадків застосовуються й інші методи, зокрема *статистичний*, який полягає у виявленні, групуванні і встановленні всієї суми фактів, що мають відношення до обраної теми дослідження, і *картографічний*, який стає у нагоді при дослідженні системи торговельних комунікацій, шляхів сполучень та інших історико-географічних проблем шляхом нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок.

Поряд з історико-джерелознавчими методами дослідники використовують також методи природничих наук: *хімічний*, *спектрального аналізу*, *фізичний*.

Під час вивчення й аналізу сфрагістичних пам'яток їхні складові елементи розглядаються окремо, проте кінцевий результат має бути отриманий на основі сукупності даних, виявлених у процесі дослідження.

Отже, місце сфрагістики у структурі джерелознавства визначається тим, що вона вивчає широке, специфічне коло питань. Як продукт певної історичної епохи, певного суспільного устрою сфрагістичні пам'ятки відбивають характерні риси свого часу. Оскільки печатки завжди були необхідним атрибутом влади, в їхніх зображеннях та написах зосереджений великий потенціал історичної інформації про діяльність державних та правових інституцій, систему адміністративного управління, церковну ієрархію тощо. Сфрагістика, своєю чергою, тісно пов'язана з *геральдикою*, *вексилологією*, *нумізматикою*, *фалеристикою* та іншими спеціальними історичними дисциплінами, чиї здобутки мають важливе значення для соціально-економічного, політичного та культурного життя.

До другої групи відносяться дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами. За своїм місцем у структурі джерелознавства вони тяжіють до логічного аспекту структурування, оскільки володіють спеціальними методами дослідження джерел. Серед них важливу роль відіграють *текстологія*, *герменевтика*,

кліометрія, *хронологія* та ін. На прикладі останньої — науки про вимірювання часу — розглянемо їхнє місце у структурі джерелознавства. Хронологія вирішує комплекс завдань, серед яких — вивчення систем літочислення різних народів в історичному розвитку та встановлення співвідношення між ними, розробка методики переведення дат різних календарних систем на сучасну систему літочислення, визначення й уточнення дат окремих історичних джерел і подій.

Як наукова дисципліна хронологія бере свій початок у XVI ст., хоча потреба вимірювати час виникла у глибоку давнину. Вже первісні люди фіксували послідовно повторювані явища природи: зміну дня і ночі, фаз місяця, пір року. Розробкою питань хронології займалися у найдавніші часи в Єгипті, Месопотамії, Китаї. Величезний внесок у розвиток хронології зробив александрійський астроном Созіген (I ст. до н. е.), який розробив варіант календаря, що дістав назву юліанського і ліг в основу сучасного літочислення.

Нова календарна система була запроваджена у 1582 р. Вона дістала назву григоріанської, оскільки ініціатором її проведення був папа Римський Григорій XIII. Необхідність її застосування обгрунтував французький вчений Ж. Скалігер у своїй розробці "Нова праця про поліпшення лічби часу" (1583 р.). Однією з ранніх хронологічних праць на Русі були "Хронологічні статті" Кирика Новгородця, в яких розкривалися такі поняття, як тривалість року, початкова точка відліку часу (тобто ера), поділ року на місяці, тижні та ін. Високого рівня розвитку ця наука досягла наприкінці XIX — на початку XX ст. Саме в цей період німецькими вченими Х.-Л. Іделером та Ф. Гінзелем були розроблені її теоретичні засади, опубліковані довідники, таблиці, формули та інші засоби для перекладу дат, визначення днів тижня і перехідних свят [10]. В Україні розвиток хронології як самостійної науки припадає на XX ст. Об'єктом дослідження вітчизняних учених (С. Заремба, О. Мацюк, В. Стрельський, П. Титаренко та ін.) були проблеми, пов'язані з визначенням календарних систем, у тому числі й народних календарів, календарних реформ та стилів, уточнення дат за ас-

трономічними явищами, переведення дат на сучасне літочислення тощо. Досліди вчених зумовили появу джерелознавчих розробок з використанням матеріалу з хронології та застосуванням спеціальних методів опрацювання окремих джерел, уточнення багатьох дат і подій, зокрема особливостей та наслідків проведення календарних реформ, технології визначення свят, пасхалій тощо.

Зазначимо, що поділ комплексу СІД як структурних одиниць джерелознавства на дві групи, звичайно, є умовним. Проте він дістав поширення у сучасній історичній науці і підтверджується дослідницькою практикою [11].

Підсумовуючи наш розгляд процесу структуризації історичного джерелознавства як комплексної системи знань і спеціальної галузі історичної науки, зазначимо, що виділення підсистем за логічним, предметним, функціональним та субдисциплінарними аспектами зумовлене основними напрямами й етапами дослідження, особливостями окремих груп джерел. Структурні зрізи системи являють собою не тільки поетапний процес роботи з джерелами (функціональний аспект), а й проблемно-тематичний (предметний аспект), теоретико-методологічний (логічний аспект) та субдисциплінарний, які виступають окремими елементами структурно поділеного, але тісно пов'язаного цілого.

Пошуки досконалого структурування історичного джерелознавства продовжуються. Вони стимулюють нові теоретичні дослідження і розширюють спектр проблем, вирішення яких є справою майбутнього. Необхідно знайти оптимальне співвідношення теорії і практики джерелознавства, що загалом сприятиме збагаченню джерельної бази і кращому використанню джерельної інформації. Аналіз внутрішньої структури сприяє глибшому усвідомленню завдань історичного джерелознавства, його можливостей як спеціальної галузі історичної науки, теорії і практики дослідження й використання джерел.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Обгрунтуйте поняття "структура джерелознавства", вкажіть на його значення.*
2. *Назвіть основні компоненти історичного джерелознавства.*
3. *Хто з істориків досліджував проблеми структуризації джерелознавства?*
4. *Вкажіть основні спеціальні дисципліни, котрі безпосередньо вивчають джерело. Як вони взаємодіють з джерелознавством?*
5. *Складіть структурну схему історичного джерелознавства з урахуванням проблематики вашої курсової роботи.*

Бібліографічні посилання

[1] *Григорьева И. В.* Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки. Москва, 1984. С. 8.

[2] *Варшавчик М. Я.* Джерелознавство історичне //Джерелознавство історії України. Довідник. Київ, 1998. С. 37—40; *Ковальченко И. Д.* Исторический источник в свете учения об информации //Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах. Москва, 1979. С. 31—46; *Медушевская О. М.* Теоретические проблемы источниковедения. Москва, 1977; *Пронштейн А. П.* Методика исторического источниковедения. Ростов-на-Дону, 1976; *Пушкарев Л. Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва, 1973; *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. Киев, 1976; *Фарсобин В. В.* Источниковедение и его метод. Москва, 1983.

[3] *Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф.* Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории. Москва, 1998.

[4] Див. : *Калакура Я. С.* Структура історичної науки: теоретико-методологічний аспект //Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М. Я. Варшавчика. Київ, 1999. С. 18—25.

[5] *Стрельский В. И.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев, 1961. С. 36.

[6] Див. : *Калакура Я. С.* Архівознавство: наука чи система наукових знань? //Студії з архівної справи та документознавства. Т. 1. Київ, 1996. С. 43—49.

[7] *Шмидт С. О.* Современные проблемы источниковедения //Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. Москва, 1969. С. 17—19.

[8] *Ковальченко И. Д.* Исторический источник в свете учения об информации //Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах. Москва, 1979. С. 39—41.

[9] *Варшавчик М. А.* Источниковедение истории КПСС. Москва, 1989. С. 39—40.

[10] *Перехрест О. Г.* Історична хронологія. Черкаси, 1999. С. 9, 12, 13.

[11] *Варшавчик М. Я.* Спеціальні історичні дисципліни //Джерелознавство історії України. Довідник. Київ, 1998. С. 69, 70.

Розділ

3

ПОНЯТТЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

Центральне місце серед теоретичних проблем джерелознавства займає теорія самого історичного джерела. Вона включає визначення поняття джерела, з'ясування його природи, сутності, специфіки відображення у ньому історичної дійсності, наукове осмислення змісту та структури джерельної інформації, пізнавальної функції джерела в історичному дослідженні.

Питанням теорії джерела займалися видатні історики минулого і сучасності. В історичному джерелознавстві склалося кілька основних напрямів у трактуванні поняття історичного джерела. Серед них — *позитивістський*, що розглядає джерела як "речі", які містять "готові" або "напівготові" факти, котрі необхідно збирати та вивчати.

Позитивісти вважали, що немає історії без документів. Вони зробили значний внесок у документалізацію історії, в розробку теорії і методики дослідження джерел, у розвиток джерелознавчої критики. Другий напрям — *марксистський* — базується на так званому історичному матеріалізмі і трактує історичне джерело виключно як продукт певних суспільних відносин, насамперед класових, побудованих на формаційному розумінні історії. Попри всю обмеженість такого тлумачення природи джерела, історики-марксисти зробили помітний внесок у розробку принципів та методів вивчення історичних джерел. Третій напрям — *неокантіанський* — розглядає джерело як продукт індивідуальної людської психіки. Його прихильники, не заперечуючи в цілому значення джерела в історичному дослідженні, на перше місце висувають інтуїцію історика у тлумаченні фактів, зафіксованих у джерелі.

За останні десятиріччя XX ст. визначився четвертий, *постмодерністський* підхід до джерел, глобалізації історії. Його прихильники — спадкоємці відомої "Школи Анналів", представники інтелектуальної історії, обстоюючи цивілізаційне тлумачення історичного процесу, розглядають джерело як явище культури, як єдину, доступну для історика, реальність минулого. Методологія постмодернізму на пріоритетне місце висуває співвідношення творів історика, історичного наративу з об'єктивною реальністю. Йдеться про перехід від звичайного аналізу джерел до інтелектуального, тобто до розгляду його філософських, літературно-художніх, психологічних аспектів, а значить і про залучення лінгвістичних, літературознавчих, соціологічних та інших методів опрацювання джерел.

3.1. Визначення історичного джерела

Сучасне українське джерелознавство, спираючись на здобутки світової науки і національні джерелознавчі традиції [1], подає таке визначення історичного джерела:

> ***Історичне джерело — це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності.***

З огляду на специфіку історичної науки, яка не має змоги досліджувати свій об'єкт безпосередньо, оскільки минуле неможливо повторити або відтворити лабораторним шляхом, джерело виступає по суті єдиним носієм відомостей про минуле людства, про різні аспекти людської діяльності в усіх сферах суспільного та приватного життя.

Традиційне визначення історичного джерела зводилося до трактування його як будь-якої пам'ятки минулого, що виникла у процесі людської діяльності. Але таке трактування поняття обмежувало джерельну базу історичної науки, залишаючи поза увагою історика такі важливі джерела, як органічні рештки (тобто залишки самої людини, тварин, рослин тощо), природні об'єкти, що зазнали впливу людини (скажімо, печери, водоймища, кургани, ландшафти) та інші історично цінні об'єкти дослідження, які не були створені безпосередньо людиною, проте

Львівський державний університет
імені Івана Франка

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ
від давнини до сучасності

Львів
Львівський державний
університет імені Ів.Франка
1999

Навчальний посібник Л. О. Зашкільняка Методологія історії. Від давнини до сучасності. Львів, 1999

впливали на неї й зазнали видозмін у зв'язку з її діяльністю.

Водночас слід пам'ятати, що джерельна інформація — невід'ємна ознака джерела, яка фіксується на певному носії: камені, глині, кістці, папері, дискеті, кіноплівці, магнітній стрічці тощо або передається усно. Історик у науковому дослідженні не може використати ніким і ніде не зафіксовану інформацію. Навіть усні джерела, що функціонують у народній традиції, до того як їх використати, мають бути зафіксовані з допомогою звукозапису або письма. Незафіксована інформація, наприклад, творіння людської думки, розмови, ідеї, спогади, навіть плітки та всілякі вигадки, може бути назавжди втраченою для майбутніх поколінь. Тому кожна освічена людина, не

кажучи вже про професійних істориків, має сприяти збереженню і збагаченню джерельної бази, залученню нової інформації до наукового та суспільного вжитку, вести щоденники, фіксувати унікальні події, цікаві природні, архітектурні та художні пам'ятки, щоб зберегти важливі відомості про сьогодення для нащадків.

3.2. Основні етапи існування історичного джерела

У сучасному джерелознавстві сформувалося поняття про два етапи існування історичного джерела — *доджерельний* і *власне джерельний*.

На першому етапі існування всі джерела виконують свої природні, або службові функції: культові споруди використовуються для поклоніння богам, повчальні твори — для виховання, закони — для утвердження певних суспільних взаємин, картини — для задоволення естетичних потреб тощо. Крім того, на цьому етапі існування пам'ятки минулого можуть не лише виконувати свої безпосередні функції, а й зазнавати значних зовнішніх впливів: переписувань, перебудов, реконструкції, руйнувань, реставрацій, фальсифікацій тощо. Все, що відбувається з пам'ятками на першому етапі, має надзвичайно важливе значення для їхнього подальшого існування і функціонування як власне джерела, тобто на *другому етапі*, коли вони потрапляють у поле зору істориків і вводяться до наукового обігу, стають частиною джерельної бази історичної науки. Чітке розуміння цього має значення у декількох аспектах.

По-перше, те, що джерело свого часу було доджерелом, дає змогу розглядати його як реальне явище, як феномен історичного процесу, як продукт культури. По-друге, в залежності від ролі, яку воно відігравало в минулому, значною мірою визначається його місце в джерельній базі. Чим суттєвішою була первинна соціальна функція джерела (вплив на подальші історичні події, процеси, явища, широта сфери дії тощо), тим вагомішим буде значення джерела як носія певних відомостей.

Надзвичайно важливим є розуміння того, що між доджерельним і джерельним етапами існування джерела може проходити чимало часу. Наприклад, знаряддя праці

первісної людини втратили своє первинне функціональне призначення із закінченням періоду кам'яного чи бронзового віку, а функцію історичного джерела почали виконувати лише у XVIII — XIX ст., коли почався інтенсивний розвиток історичної науки в цілому й археології зокрема, коли посилився суспільний інтерес до найдавніших періодів історії людства. Така категорія історичних решток, що вже втратили свою первинну функцію, але з різних причин не виявлені або не використовуються істориками в наукових дослідженнях, складає великий пласт потенційної джерельної інформації. Її значення важко переоцінити, оскільки саме завдяки залученню ще не досліджених пам'яток минулого відбувається постійне поповнення джерельної бази історичної науки, а вона, своєю чергою, збагачується новими знаннями. Водночас існує значне коло пам'яток, які не втратили свого первинного призначення, але вже вивчаються і використовуються істориками з науковою метою. Наприклад, храми, монастирі, мистецькі та літературні твори за невеликим винятком продовжують виконувати своє первісне призначення. Чи, скажімо, Конституція України 1996 р., яка є діючим Основним законом незалежної Української держави, стала вже об'єктом дослідження істориків права, політологів, джерелознавців, тобто використовується як історичне джерело. Джерельна база поповнюється й за рахунок тих пам'яток, які народжуються сьогодні, на наших очах, у створенні яких наші сучасники беруть безпосередню участь.

На другому етапі існування пам'яток минулого, — як суто історичних джерел, поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів значною мірою впливає на рівень вивченості їх певних груп, окремих документів, на тлумачення змісту джерел тощо. Оскільки історія — суспільна наука, на її розвиток справляють неабиякий вплив пануюча у той чи інший історичний період суспільна ідеологія, рівень розвитку політичної системи, її демократизму або реакційності. В історії України відомо чимало періодів, коли історики були змушені вивчати різні групи джерел лише у межах великодержавної або комуністичної ідеології, що призводило до однобокого, спотвореного тлумачення відомостей, які містилися в джерелах, обме-

ження джерельної бази тощо. В періоди демократизації на істориків також можуть впливати різноманітні суспільно-політичні фактори. Цікаве спостереження про методику інтерпретації історичних джерел зробив відомий англійський історик початку XX ст. Т. Маколій, який справедливо зауважував, що кожен історик-віг намагався довести, начебто давнє англійське правління було майже республіканським, а кожен торі — що воно було майже деспотичним. При цьому вони доходили таких висновків, спираючись на одні й ті ж самі середньовічні хроніки. Це, так би мовити, суспільні (об'єктивні) обставини вивчення та використання історичних джерел.

3.3. Об'єктивно-суб'єктивна природа джерела

Протиставлення "об'єктивного" і "суб'єктивного" є однією із найбільш складних і суперечливих проблем сучасної історичної науки. Досить часто побутує думка про те, що "об'єктивність" — неодмінно позитивна ознака будь-якого дослідження, а значить й історичного джерела, а "суб'єктивність" — якість негативна, оскільки виражає погляди й уявлення окремої особи — автора або дослідника історичного джерела. Насправді ж історичне джерело є носієм різнопланової інформації, що органічно поєднує у собі обидві якості. Вміння розрізняти їх, встановлювати взаємодії між ними, є однією з важливих складових процесу вивчення та використання джерел.

Об'єктивно-суб'єктивна природа історичного джерела є важливою не лише для джерелознавства, а й для історичної науки в цілому. Це зумовлено своєрідністю історичного пізнання, яке полягає в тому, що між *об'єктом* дослідження (історичною дійсністю) і суб'єктом дослідження (істориком) міститься історичне джерело — своєрідний банк даних про минуле.

Основною сутнісною ознакою історичного джерела є його здатність відображати реальні історичні події, явища і процеси. При цьому надзвичайно важливо з'ясувати взаємодію об'єктивного і суб'єктивного чинників формування історичних джерел. Кожне джерело суб'єктивне, оскільки воно є продуктом діяльності людини. З іншого боку, історичне джерело об'єктивне, оскільки воно здат-

не об'єктивно відображати історичну дійсність. Водночас джерело не тільки відображає факти минулого, а й само по собі є історичним фактом, частиною історичної дійсності.

Таке трактування природи історичного джерела дає можливість зрозуміти декілька важливих аспектів його сутності. Зміст джерела нерозривно пов'язаний з історичною дійсністю, діями людей. Джерело виникає у процесі реальної людської діяльності, яка формує певні уявлення, ідеї, судження, цінності тощо. Людська свідомість, культура, психіка є обов'язковими елементами творення джерела. Тому сучасне джерелознавство приділяє значну увагу виявленню й вивченню процесів взаємодії та взаємовпливу об'єктивних і суб'єктивних чинників, суспільних та особистих потреб, що проявляються у створенні й функціонуванні окремих джерел та їх комплексів у реальному історичному процесі.

Здатність історичного джерела відображати минуле не означає, що це відображення завжди достовірне, адекватне реальним подіям. Адже на авторів джерел значною мірою впливають різноманітні чинники суспільного й приватного життя, певна ідеологія та власний світогляд, особисте розуміння того, що відбувається. Крім того, окрема людина неспроможна охопити всі аспекти сучасних їй історичних реалій. Тому джерела можуть відображати ті чи інші події неповно, недостовірно, неправдиво. Проте це не зменшує значення джерел, оскільки для істориків важливим є встановлення причин саме такого відображення історичних подій, адже дійсність у джерелах відбивається через призму індивідуальної свідомості, людських почуттів. У цьому розумінні історичне джерело є втіленням реально існуючої єдності об'єктивного і суб'єктивного, суспільного і особистого.

Органічне поєднання об'єктивно-суб'єктивних чинників у історичному джерелі проявляється на всіх етапах його існування — у процесі створення та подальшого функціонування. Важливим для історика є з'ясування об'єктивних і суб'єктивних спонукальних мотивів створення будь-якої пам'ятки минулого. Які б сфери людської діяльності ми не розглядали, завжди існують певні суспільні потреби (об'єктивні чинники), що вимагають

створення тих чи інших продуктів людської діяльності. Водночас кожен продукт створюється конкретною людиною або групою людей, які втілюють відповідну суспільну потребу, соціальне замовлення в ту чи іншу форму, відповідно до завдань або власних уявлень, бажань, рівня обдарованості, освіти, соціального статусу тощо (суб'єктивні чинники). Поєднання суспільних і особистих мотивів у процесі створення джерел характерне для кожного з них, незалежно від їхньої типологічно-видової приналежності. Як приклад можна згадати декілька видатних пам'яток минулого, що належать до різних груп джерел.

Відомо, що в процесі творення давньоукраїнської держави виникла суспільна потреба в оформленні писемного кодексу законів, які вже існували на той час у вигляді звичаєвого (неписаного) права. Однак утілення в життя цієї потреби у вигляді "Руської Правди" стало можливим лише з появою такого видатного політичного діяча й високоосвіченої людини, як Ярослав Мудрий, який вважається автором однієї з найдавніших її редакцій — "Правди Ярослава".

З розвитком держави виникала потреба у фіксуванні важливих історичних подій політичного, економічного й культурного життя суспільства. Однією з найперших форм фіксування минулого є запис подій за роками — літописання, хроніки. Однак, виконуючи певною мірою соціальне замовлення, дотримуючись загальноприйнятих норм літописного жанру, кожен літописець творив їх по-своєму. Це дало змогу історикам у величезних літописних зведеннях розрізнити твори кількох авторів — Нестора, Никона, Сильвестра, Мойсея та інших літописців.

У період міжусобиць і наростання зовнішньої загрози стала актуальною ідея цілісності Київської держави, спільних дій князів у боротьбі із завойовниками. Ця ідея знайшла втілення у видатному літературно-публіцистичному творі "Слово о полку Ігоревім". Хоча питання авторства цієї пам'ятки й досі залишається відкритим, загальновизнаним є те, що її автор був патріотом своєї землі, обізнаною з історією, високоосвіченою і талановитою людиною. "Слово" — це органічний вияв творчої наснаги автора та суспільної потреби держави.

Суспільні потреби можуть виражати не тільки загальні інтереси, а й інтереси окремих груп, осіб, що також об'єктивно впливають на створення джерел. Як приклад згадаємо законодавчі акти, що видавалися великими князями литовськими, польськими королями, російськими імператорами. Ці акти часто обмежували права українського народу, але об'єктивно виражали інтереси правлячих кіл цих країн, їхні уявлення про потреби власної держави. Існують значні масиви документів, що регламентують соціальний стан окремих прошарків, верств населення, суспільних інститутів, зокрема таких, як церква, освіта, різних сфер діяльності, професійних і виробничих об'єднань тощо. Безперечно, у процесі створення законів об'єктивні фактори мають надзвичайно велике значення, але те, яким чином будуть урегульовані ті чи інші взаємини, хто здобуде більше прав, привілеїв, коштів, пільг, тобто яким, власне, буде зміст документів, залежить значною мірою від особистих якостей осіб, причетних до їх укладання.

Таке ж саме поєднання суспільних і особистих потреб властиве й для процесу створення речових, зображальних та інших видів джерел. Наприклад, будівництво храму, оздоблення його вишуканими фресками, мозаїкою можливе лише тоді, коли для цього існують певні об'єктивні та суб'єктивні умови — належний рівень економічного розвитку держави, культури, мистецької майстерності архітекторів, будівничих, художників тощо. Українські гетьмани, представники генеральної і полкової старшини, кошові отамани, інші заможні козаки своїм коштом будували церкви, школи, жертвували гроші на ремонтні роботи у храмах і монастирях. Цим вони задовольняли власні духовні потреби, підтримували християнську мораль, українську церкву, сприяли збереженню національної культури і самосвідомості українського народу. Пам'ятки такої подвижницької діяльності є цінним історичним джерелом.

Важливим для дослідження є розуміння того, що в процесі свого первинного функціонування історичні джерела зазнають різноманітних впливів, змін, утручань, які мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Саме від них залежить, наскільки повною була функціональна

віддача того чи іншого продукту людської діяльності, як саме він був використаний окремою людиною або суспільством. Нерідко траплялося так, що пам'ятки минулого зазнавали значних ушкоджень, нищення внаслідок суто природних явищ, узагалі не пов'язаних з людською діяльністю,— повеней, пожеж, землетрусів, інших стихійних лих. Величезна кількість джерел з історії України була втрачена внаслідок ворожих навал, воєн, революцій та інших руйнівних проявів історичного минулого. Джерела гинуть повністю або частково й унаслідок недбалого ставлення до них, неосвіченості, байдужості до історії власного народу.

У результаті цілковитої або значної руйнації пам'ятки перестають функціонувати в історичному минулому. Саме історикам досить часто вдається повернути їх до життя, але на новому етапі існування і функціонування — *власне джерельному*. Це стає можливим завдяки тому, що найбільш суспільно значимі джерела навіть після знищення оригіналів продовжують існувати у вигляді копій (списків), описів, замальовок, споминів про них, уривків у інших джерелах тощо. Окрім згаданих, існують й інші причини цілковитої або часткової руйнації джерел. Це, зокрема, цілеспрямовані дії людей, що можуть викликатися як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами: впливом певної ідеології, політичними мотивами, бажанням приховати якісь факти або показати їх у іншому світлі, особистими, сімейними інтересами тощо. Можна згадати безліч прикладів знищення унікальних пам'яток минулого як у світовій історії, так і в історії України. Йдеться про руйнації храмів, спалення ікон, книг, архівних документів та ін. Іноді автори власноруч спалювали свої щоденники, спогади, листи, політичні, публіцистичні та художні твори з огляду на можливе переслідування з боку каральних органів або через власне небажання залишити їх нащадкам.

Об'єктивно-суб'єктивні причини зумовлюють і фальсифікації пам'яток минулого, повні або часткові. До повних фальсифікацій належать найрізноманітніші підробки, а до часткових — інтерполяції, тобто фальсифіковані вставки до оригінальних документів, або вилучення їх частин. Суспільні інтереси, як правило, призводять до

підробок офіційних документів, що регламентують взаємини держав, земель, суспільних станів, окремих осіб тощо. Особисті інтереси нерідко спонукають до фальсифікації не лише документальних джерел, що також є поширеним явищем, а й інших різновидів пам'яток — творів прикладного та образотворчого мистецтва, оповідних, історіографічних джерел тощо.

Як приклад можна згадати підробки документів, що стали поширеним явищем у період утвердження самодержавства та імперської ідеї в Московській державі. Цар, князі, бояри створювали фантастичні генеалогії та родоводи, що виводилися від Юлія Цезаря, Августа й навіть від античних богів та героїв. З цією метою підроблялися розрядні книги, статейні списки, грамоти тощо. Чимало підробок пов'язані з рішеннями органів влади та умовами панування на захоплених землях. Наприклад, "Переяславським статтям" 1659 р., з метою їх підробки і фальсифікації, було дано назву "Статті Богдана Хмельницького з додатками". Насправді ж статті Богдана зникли, а залишилися лише "додатки" Юрія Хмельницького. Підроблялися документи і в інтересах представників окремих станів, зокрема православної церкви. Це підробні грамоти Андрія Боголюбського (1159 р.) про визнання незалежності Києво-Печерського монастиря від влади Київського митрополита, Льва Галицького про затвердження виключного права єпископського суду за монастирем Святого Миколая тощо. Підробки приватних актових документів про спадщину, розподіл майна, володіння становими привілеями — родоводами, гербами мали масовий характер. Не випадково однією з причин виникнення прикладної, а згодом історичної дипломатики (актового джерелознавства) стала потреба у розробці наукових методів встановлення і виявлення фальсифікацій документальних джерел. Великого поширення набула фальсифікація документів у період радянського тоталітаризму та масових репресій.

Таким чином, для істориків-джерелознавців надзвичайно важливим є вивчення всіх обставин функціонування історичних пам'яток на першому, доджерельному етапі, встановлення тих об'єктивно-суб'єктивних факторів, що впливали на них саме в цей період, коли в дже-

релах закладався масив інформації, який згодом може бути використаний істориками з науковою метою.

Водночас кожен історик, обираючи певну тему дослідження, завжди базується на власних наукових інтересах, уявленнях, поглядах, спостереженнях тощо. У процесі пошуку та вивчення історичних джерел історики використовують досвід своїх попередників, а також розробляють власні методики, класифікаційні схеми, визначення джерелознавчих понять, збагачують історичну науку в цілому й джерелознавство зокрема своїм індивідуальним баченням ролі та місця певних груп або окремих джерел у складі джерельної бази історичної науки. Надзвичайно важливим є з'ясування того, які саме об'єктивно-суб'єктивні фактори впливають на дослідника у процесі вивчення джерел та формулювання на їх основі певних наукових висновків, що можуть бути обгрунтованими або поверховими, такими, що наближають нас до правдивого трактування джерела або віддаляють від істини.

3.4. Джерельна інформація

Одним із найскладніших понять сучасності є *поняття "інформації"*. У побутовому вжитку під ним розуміється будь-яке повідомлення. Тривалий час у людському суспільстві побутувало уявлення, що тільки людина здатна створювати, приймати, усвідомлювати й переробляти інформацію, тобто представляти її у вигляді знань. Однак з часом з'ясувалося, що інформація буває не лише соціальною (тобто такою, що створена людиною і побутує у людському суспільстві), а й біологічною (наприклад, рух біострумів у нервовій системі людини) і технічною (наприклад, рух електронів у електронно-променевій трубці телевізора) [2].

Одним із важливих різновидів соціальної інформації є та, якою оперує історик, яка міститься в різного роду історичних джерелах і добувається з них. Кожне історичне джерело містить у собі декілька пластів інформації, що відкладаються на різних етапах його існування й мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Складність структури, різнохарактерність інформації джерела зумовили розробку сучасних методів її класифікації та вивчення з точки зору соціально-філософського вчення про соціальну

інформацію, під якою розуміють ту сукупність знань, яка використовується суспільством для свого функціонування і розвитку (її можна розглядати як сукупність задіяних знань).

Джерельна інформація, за визначенням М. Варшавчика, — це сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, які забезпечують його цілісність і здатність слугувати основою для отримання наукового фактичного знання [3].

Будь-яке джерело містить у собі певний обсяг соціальної інформації, оскільки на першому етапі існування воно було елементом інформаційних процесів, що відбувалися у суспільстві. На другому етапі, будучи об'єктом історичного дослідження, джерело виступає носієм історичної інформації, що дає відомості про зміст і характер соціально-інформаційних процесів минулого.

Джерельна інформація

Економічна	відкрита
Наукова	закрита (латентна) або
Політична	прихована (навмисно, ненавмисно)
Культурна	пряма, непряма (побічна)
Особистісна	актуалізована, потенційна

Уже те, що джерело відображає рівень інформаційного оснащення людей — суспільних груп, колективів, осіб, діяльність яких вивчається, свідчить про його наукову цінність. Пізнання ступеня інформованості авторів джерел, їх здатності створювати й використовувати інформацію дає можливість дослідникові розкрити мотиви та передумови поведінки людей, їхніх учинків, рішень тощо.

Джерельна інформація складається з різних видів — економічної, наукової, технічної, політичної, культурної, релігійної і т. ін. Історіків цікавлять усі види інформації. Проте, в залежності від мети конкретного історичного дослідження, кожен історик вирішує, який вид інформації є для нього основним і відповідно до цього відбирає саме ті джерела, або ту їх частину, які містять потрібні йому відомості. Так, історики, що вивчають політичну

історію України, основну увагу приділяють дослідженню документів державних інститутів, політичних партій, рухів, об'єднань, творів політичних діячів тощо. Історики, що спеціалізуються в галузі економічної історії, перш за все вивчають документи статистичного характеру, матеріали з історії окремих підприємств, господарств, банків. Вивчаючи історію освіти, історикові необхідно звертатися до документів відповідних міністерств, педагогічних товариств, освітніх закладів, творів видатних педагогів і т. ін. Водночас історики вивчають і ті джерела, в яких потрібний їм вид інформації не є основним. Наприклад, досліджуючи будь-яку проблему з історії України радянського часу, історик не зможе проігнорувати документи КПРС, яка присвоїла собі функції державного управління й втручалася в усі сфери суспільного життя. Крім того, існують комплексні різновиди джерел, зокрема періодична преса, які містять інформацію різних видів.

Для підвищення інформативної віддачі джерела та інтенсифікації наукових досліджень важливе значення має аналіз структури інформації джерела. Існує декілька основних різновидів джерельної інформації — *відкрита* і *закрита* (латентна), *прихована*, *пряма* і *непряма*, *актуалізована* і *потенційна*.

Відкрита інформація дає змогу дослідникові відразу з'ясувати, з чим саме він працює — це форма і зміст джерела. Щодо писемних джерел відкритою є інформація, що стосується мови і виду джерела, способу його створення, призначення тощо. Кожна освічена людина може відрізнити законодавчий акт від листа, рукопис від друкованого тексту, українську мову від латини. Це — формальні ознаки відкритої інформації. Те ж саме стосується і змісту: його буквальне значення полягає в тому, про що йдеться у документі, про що веде мову автор — це змістові ознаки відкритої інформації. Відкрита інформація має надзвичайно важливе значення у процесі класифікації історичних джерел, у реалізації завдань конкретного дослідження.

Водночас кожне історичне джерело містить значний пласт ***закритої*** (латентної) інформації, яка іноді може дати дослідникові набагато більше цінних у науковому плані відомостей, аніж інформація відкрита. Нерідко ав-

тори тих чи інших публіцистичних, мемуарних, епістолярних творів ігнорували реалії, перекручували або замовчували окремі факти, а нерідко вигадували те, чого насправді не було, і т. ін. У такому випадку для істориків важливим є встановлення причин і мотивів, що спонукали авторів до такого відтворення фактів, тобто вилучення закритої інформації джерела. Закрита інформація може відображати усвідомлені наміри, концепцію автора, його ідеологічну або політичну орієнтацію, а також його неусвідомлені уявлення, психологічний стан. Виявлення цієї інформації — не тільки важлива умова перевірки й оцінки відкритої інформації джерела, а й засіб встановлення її вірогідності. Вона має самостійне наукове значення для з'ясування мотивів створення джерела.

Нерідко дослідникам доводиться мати справу із ***прихованою*** інформацією історичних джерел. Вона могла виникнути навмисно, коли автор джерела свідомо намагався приховати через різні обставини суспільного або приватного життя достовірні свідчення. Автори політичних, публіцистичних, сатиричних та інших творів у минулому часто приховували свої справжні імена за псевдонімами. Взагалі псевдоніми були надзвичайно поширеним явищем серед представників творчої інтелігенції усіх часів і народів, тому сьогодні існує багато словників псевдонімів, які можуть допомогти дослідникові встановити автора джерела. Для приховування інформації застосовувалися різні системи тайнописів, умовних знаків, шифрів, необхідних для передачі таємної інформації: певних відомостей, обрядів, дій тощо. Своя система кодів існувала в кожній родині — прізвиська, скорочення імен, що значною мірою утруднює розуміння сучасними дослідниками змісту особистих листів тощо. Нарешті, необхідно згадати досить поширену в умовах цензурних утисків "езопову мову", яка давала змогу авторам говорити те, що вони вважали за потрібне, й водночас уникнути переслідувань.

"Езопова мова" була зрозумілою сучасникам, але незрозуміла сьогодні. Наприклад, у період першої революції в Російській імперії поширювався анекдот: "Застрайкували немовлята, кричать: "Геть ромашку!". За нього не можна було відправити до в'язниці, але всі розуміли, що йдеться про Миколу Романова.

Прихована інформація може виникати у джерелі й ненавмисно, в результаті помилок у процесі копіювання, переписування. Це так звані технічні помилки, унаслідок яких можуть бути втрачені частини тексту або змінені дати, імена, географічні назви тощо. Крім того, для сучасних істориків ненавмисне прихованою інформацією є вживання у джерелах застарілих, тих, що вийшли з ужитку й сьогодні забуті, термінів, професійних, виробничих, господарських, географічних назв тощо. Яскравим прикладом цього є дискусії стосовно того, як розуміти термін "мостники", що вживається у "Руській Правді". Вчені сходяться на тому, що це одна з будівельно-ремонтних професій часів Київської Русі, але яка саме, й досі не можуть з'ясувати.

До інформаційного потенціалу джерела входять і такі різновиди інформації, як пряма і непряма, або побічна. ***Пряма*** інформація у джерелі — це ті відомості, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, говорять про неї прямо. ***Побічна***, непряма інформація вказує історикові шлях пошуку інших джерел, в яких побічно відображені у першому джерелі події та явища висвітлювалися б прямо, більш повно. Побічна інформація спонукає дослідника до пошукової роботи, до створення комплексів джерел, необхідних для вирішення відповідних пізнавальних завдань, реалізації системного підходу до джерел. У разі виявлення прогалин у джерелах побічна інформація набуває особливої цінності, оскільки може бути єдиною, що засвідчить ті чи інші факти минулого.

Можна навести чимало прикладів, коли побічна інформація приводила до значних наукових відкриттів. Так, вивчаючи історію Великого князівства Литовського, історики XIX ст. звернули увагу на те, що в польських хроніках, зокрема у хроніці М. Стрийковського, згадуються литовські літописи, написані "руською" (церковнослов'янською) мовою. Зацікавившись цією побічною інформацією, професор Віденського університету І. Данилович у 20-х роках XIX ст. розпочав пошук старовинних рукописів у колишніх православних монастирях Білорусі, де згодом виявив знаменитий "Супрасльський літопис", а також три списки Литовського Статуту.

Нарешті, важливими різновидами джерельної інформації є ***актуалізована*** та ***потенційна*** інформація джерела. Щоб зрозуміти їх сутність, необхідно збагнути, наскільки складними за змістом можуть бути історичні джерела. Одне джерело може містити найрізноманітніші відомості, що стосуються багатьох аспектів людської діяльності. Згадаймо для прикладу літописи — невичерпне джерело знань про середньовічну історію України в усіх її сферах: політичній, соціальній, економічній, культурній, релігійній протягом кількох століть (скажімо, "Літопис Руський" охоплює події VI—XIII ст.). Безперечно, жоден дослідник, що вивчає ту чи іншу проблему цього періоду, не ставить собі за мету проаналізувати усі відомості давньоукраїнських літописів. Він вибирає лише ті з них, що дають йому можливість всебічно розкрити те наукове питання, яке його цікавить (наприклад, генезу князівської влади, систему землеволодіння, генеалогію Рюриковичів, соціальний та етнічний склад населення, становлення християнства тощо).

Конкретна інформація джерела, що дає змогу з'ясувати якесь певне питання, яку безпосередньо вилучає, аналізує та використовує в науковому дослідженні історик, є для нього ***актуалізованою*** інформацією. Уся інша інформація залишається у джерелі ***потенційною***, тобто на даний момент не задіяною, не використаною цим дослідником. Зі зміною наукових інтересів, при вивченні одного й того ж історичного джерела, ці різновиди інформації, так би мовити, міняються місцями, і потенційна інформація перетворюється на актуалізовану. Власне, саме так відбувається процес поступового розкриття інформаційного потенціалу джерела, залучення до наукового обігу нових історичних фактів, знань, узагальнень, розв'язання та постановка нових дослідницьких завдань.

У широкому розумінні ***актуалізована*** інформація джерел — це весь масив відомостей з тієї чи іншої історичної проблеми, якими оперує сучасна історична наука, а ***потенційна*** — та, що на сьогодні ще залишається поза межами історичних знань. Однак це не означає, що потенційна інформація поступово вичерпується й історики залишаються без роботи. Джерельна інформація в усіх її різновидах практично невичерпна. Про це красномовно

свідчить той факт, що після майже трьохсотрічного вивчення "Повісті временних літ" дослідники й досі не мають спільної думки щодо автора цього джерела, не кажучи вже про дискусії, що точаться навколо багатьох відомостей "Повісті" та їх трактування.

Таким чином, основною якісною ознакою історичного джерела є його здатність нагромаджувати, зберігати й віддзеркалювати різноманітну інформацію про минуле, відображати різні аспекти людської діяльності в реальному історичному процесі. Однак слід пам'ятати, що історик не завжди може використати цю інформацію в науковому дослідженні з ряду причин: фрагментарності пам'яток минулого, оскільки значна кількість речових, зображальних, словесних джерел дійшла до нашого часу у фрагментах, що обмежує можливості їх вивчення у науковому плані, хоча багато з них описані у спеціальних довідкових виданнях і використовуються як ілюстрації; недостатньої розробки спеціальних наукових методик вивчення та використання окремих груп джерел, передусім, деяких різновидів поведінкових, звукових, машиночитаних документів тощо; існування прогалин у джерельній базі історичної науки в цілому й історії України зокрема, що, з одного боку, стимулює пошукову діяльність істориків, а з іншого, — примушує їх інколи доводити вірогідність тих пам'яток минулого, які відносяться до так званих джерельних міфів ("Якимівський літопис", "Велесова книга" тощо), справжність яких не доведена.

Можна навести чимало прикладів, коли інформація, яка не може бути використана в науковому історичному дослідженні, досить активно побутує в популярних, публіцистичних, художніх творах на історичну тему. Звичайно, інколи це може мати позитивне значення для процесу історичного пізнання, якщо автор твору спрямовує увагу громадськості на необхідність подальшого вивчення джерела, його нерозкритих інформативних можливостей, подає свої версії у вигляді гіпотез. Інша річ, коли версії подаються як наукова істина, навіть тоді, коли вони грунтуються не на всебічному аналізі використаної пам'ятки, а на власних уподобаннях автора. Некритичне використання недостатньо вивчених і неперевірених свідчень формує безвідповідальне ставлення до джерел, до їх походження, достовірності і трактування.

Підсумовуючи сказане, необхідно наголосити, що розробка теорії історичного джерела залишається пріоритетним завданням джерелознавства. Іншими важливими теоретичними проблемами джерелознавства є класифікація історичних джерел, джерелознавчий аналіз та синтез (критика джерел), проблеми розробки основних понять, категорій і термінів джерелознавства, історіографія джерелознавства, встановлення його внутрішньої структури та взаємодії з історичною наукою, її спеціальними галузями та дисциплінами, про що йтиметься у наступних розділах підручника. Зазначимо, що найбільш поширеним методом джерелознавства виступає джерелознавча критика як пріоритетний шлях встановлення автентичності джерела, достовірності джерельної інформації, отримання на цій основі наукового фактичного знання. У процесі джерелознавчої критики застосовуються всі конкретні дослідницькі методи, які використовує історик. Перш за все ті, що мають характер загальнонаукових аналізу і синтезу, історичний і логічний, хронологічний і ретроспективний та ін. Історик використовує також міждисциплінарні методи, зокрема статистичний (включаючи статистично-математичні, кількісні методи), соціологічний та ін. Існує багато спеціальних методів, які властиві саме історичному пізнанню: порівняльно-історичний, синхроністичний, діахронічний тощо. Нарешті, вивчаючи джерела історик звертається до специфічних джерелознавчих методів — пошуку, виявлення та відбору джерел, з'ясування конкретно-історичних умов їх виникнення, текстологічного вивчення, підвищення інформативної віддачі, встановлення міжджерельних зв'язків, утворення комплексів джерел та ін.

Засадничі основи методології мають визначальне значення для джерелознавчої практики. Питання про співвідношення методології і методики в джерелознавстві є досить складним, оскільки вони мають спільний предмет — закономірності процесу наукового пізнання джерел. Більше того, методика є структурним компонентом методології. Водночас існують певні підстави для їхнього умовного розмежування. Вони полягають у тому, що методологія має справу із загальними принципами (правилами) вивчення джерел (наприклад, конкретно-історич-

ного підходу при визначенні впливу об'єктивно-суб'єктивних чинників на процес формування і функціонування джерел, їх зміст, дотримання вимог об'єктивності у джерелознавчій критиці), всебічності у підході до джерел та їх груп. Методика ж — це сукупність конкретних дослідницьких прийомів, процедур, за допомогою яких реалізуються вимоги методології (наприклад, прийоми встановлення авторства, часу та місця створення джерела, методи і способи здобуття джерельної інформації тощо).

3.5. Джерельна база історичних досліджень

Поряд з поняттям історичного джерела в історичному джерелознавстві важливе місце займає поняття ***джерельної бази***, *під якою розуміють сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання*. Одним із перших термін "джерельна база" (на противагу термінові "джерелознавча база") запровадив С. Шмідт у 60-ті роки XX ст. За визначенням М. Ковальського та Ю. Святця, джерельна база — це сукупність (система) джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про історичний процес, явище, подію. Довідник з джерелознавства історії України розглядає джерельну базу як сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Вона включає в себе джерела, що є продуктом людської діяльності, а також ті, що не залежать від неї: природничі, географічні та ін.

За своєю структурою джерельна база нагадує компоненти джерельної інформації. Вона має два основних рівня: а) *первісна*, або *початкова*, джерельна база, що сформувалася паралельно з подіями чи невдовзі після них. Ця початкова база внаслідок стихійних лих, соціальних катаклізмів, революцій, воєнних подій, недбайливого зберігання або цілеспрямованих акцій частково, а інколи й повністю, могла бути втраченою; б) *реальна джерельна база* — джерельний корпус або комплекс джерел, що зберігся до наших днів.

Реальна джерельна база ділиться на дві великі підгрупи: 1) *актуалізована* джерельна база, тобто історіографічно засвоєна шляхом публікацій археографічного ха-

рактеру, аналізу або цитування в наукових дослідженнях; 2) *потенційна* джерельна база, що реально існує, але невідома історикам. Вона може бути виявленою, дослідженою і оприлюдненою. Реальна база неухильно збагачується в результаті пошуку, виявлення існуючих, але ще не відомих і не залучених до наукового обігу джерел, поповнення за рахунок створення нових пам'яток, що відкладаються у процесі діяльності людей. Ідеться про величезний масив сучасної інформації, документообігу, періодичної преси, службового і приватного листування, кінофотофоновідеодокументів, мемуарів та спогадів, матеріалів конкретно-соціологічних досліджень тощо.

Межі джерельної бази, її склад і характер завжди визначаються проблематикою і характером дослідження. Вона має хронологічні й географічні ознаки. Наприклад, джерельна база середньовіччя залежно від теми дослідження може включати всю сукупність пам'яток, створених людством у середні віки і збагачених у наступні епохи, а також у відповідних географічних межах, коли ведеться узагальнююче дослідження або вивчаються окремі регіони чи країни, наприклад, опрацьовується історія середньовічної Західної Європи, Польщі чи України.

Багату і різноманітну джерельну базу має історія українського народу, яка у хронологічному вимірі охоплює джерела з часів палеоліту і до наших днів, а в географічних межах включає як етнічні землі, на яких безпосередньо формувався український етнос, так і країни, в яких проживали чи проживають українці, в яких зберігаються документальні та інші пам'ятки з історії України. При цьому слід мати на увазі, що історія України це не лише історія українців, а й тих етнічних груп і народів,

які мешкали або мешкають на її території. Це означає, що до джерельної бази історії України відноситься увесь комплекс історичних джерел, що містять будь-які відомості як про праукраїнців та українців, так і про етнічних поляків, євреїв, росіян, німців, кримських татар, греків, болгар, вірмен, караїмів, угорців, білорусів, молдаван, інших етнічних груп, які з найдавніших часів проживають на українських землях.

Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення й аналіз джерельної бази конкретної проблеми, що є предметом курсової, бакалаврської, дипломної, магістерської чи дисертаційної роботи тощо. Незалежно від їхнього обсягу і мети, кожен історик має дотримуватися принципу всебічного дослідження джерельної бази обраної проблеми.

Таким чином, поняття історичного джерела, джерельної інформації, джерельної бази посідають важливе місце в теорії джерелознавства та історичної науки в цілому.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Подайте визначення поняття "історичне джерело". Назвіть його основні складові.*
2. *Які існують основні етапи функціонування історичного джерела?*
3. *Поясніть взаємодію об'єктивно-суб'єктивних факторів у процесі створення та функціонування історичних джерел.*
4. *Складіть схему структури джерельної інформації, охарактеризуйте її основні складові.*
5. *Розкрийте суть і значення джерельної бази історичних досліджень.*

Бібліографічні посилання

[1] *Варшавчик М. Я.* Джерело історичне //Джерелознавство історії України: Довідник. Київ, 1998. С. 40—42.

[2] *Святець Ю., Доорн П.* Кліометрика. Ч. 1. Інформаційні технології та інструменти: Підручник /За ред. проф. В. В. Підгаєцького. Дніпропетровськ, 1998. С. 19.

[3] Джерелознавство історії України. Довідник. Київ, 1998. С. 44.

Розділ

4

КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Однією із вузлових проблем теорії і практики історичного джерелознавства є класифікація джерел. Одну з перших спроб обгрунтування наукової класифікації джерел здійснив німецький учений Е. Бернгейм (1850—1942). Для виявлення властивостей і особливостей джерел він поділив їх на два логічні класи, виходячи з їхньої близькості до фактів: на історичні залишки та історичні традиції (перекази). Відповідно до цих класів добиралися методи перевірки достовірності джерел, їх логіко-змістовного аналізу та інтерпретації.

Як зазначалося в попередніх розділах, поняття "історичне джерело" має двоякий зміст. З одного боку, це носій історичної пам'яті, тобто інформації або відомостей про ту чи іншу подію, явище, особу, які необхідні й корисні для роботи історика і без яких неможливо відтворити минуле, пізнати сьогодення. З іншого боку, джерело — це історичний факт, явище культури, політичного, соціально-економічного чи духовного життя, яке само по собі потребує вивчення і дослідження, оскільки є результатом діяльності людини, втіленням суспільної свідомості, рівня духовності тієї конкретної цивілізації, епохи, в яку створювалось або існувало. Щоб охопити все розмаїття, все багатство джерельної бази, диференціювати, опрацювати й осмислити її, необхідно здійснити класифікацію історичних джерел. Проблема диференціації джерел, поділу їх на класи, групи, типи, роди, види, різновиди з давніх часів привертала увагу істориків, відпрацьовувались різноманітні підходи до класифікації, її принципи і прийоми.

В існуючій навчальній літературі з джерелознавства простежується кілька підходів до класифікації джерел — за типами і видами (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко), за змістом (І. Ковальченко, В. Борщевський), за походженням (В. Стрельський, С. Валк). Проте найбільше визнання здобули комплексні або комбіновані схеми (М. Варшавчик, М. Ковальський) з акцентом на мету, спрямованість, призначення творінь людини, що відклалися як історичні джерела. Класифікація джерел як пізнавальний засіб їхнього осмислення, як дослідницький метод має важливе значення не тільки для історичної, а й для усіх гуманітарних наук: філософії, політології, етнографії, права, лінгвістики, культурології тощо.

У цьому розділі розглядаються поняття класифікації джерел, її цілі, завдання і значення, класифікаційні ознаки джерел і принципи їхнього групування, найпоширеніші класифікаційні схеми і моделі, а також деякі особливості класифікації джерел з історії України

4. 1. Поняття класифікації джерел, її завдання і значення

Класифікація джерел об'єктивно зумовлюється двома головними функціями джерелознавства: евристичною й аналітичною. *Евристична* функція забезпечує пошук, виявлення джерел, орієнтацію в них (що особливо важливо, зважаючи на їхню різноманітність), вивчення сукупності певних груп історичних пам'яток, що стосуються окремих країн, регіонів або епох. *Аналітична* функція полягає у розробці методів аналізу історичних джерел, виявлення в них необхідної інформації, перевірки її достовірності.

Якщо розглядати джерельну базу історичного дослідження як систему носіїв інформації, сукупність об'єктів пізнання, то очевидною є необхідність поділу їх на *певні класи і підкласи* як неодмінної умови наукового аналізу кожного з них. У наукознавстві під "класом" розуміють певний ряд об'єктів чи явищ, що характеризуються спільними ознаками. Групування об'єктів за найбільш суттєвими ознаками або їх сукупністю називають *природними класифікаціями*. Цим вони відрізняються від "*штучних*" класифікацій, за основу яких беруться інші ознаки, зумовлені насамперед практичними цілями. Природні

класифікації відносять до схем порівняно тривалого застосування в науці чи практичній діяльності.

Стосовно історичних джерел природні класифікації грунтуються на виявленні внутрішніх споріднених ознак, що утворюються в результаті дії закономірностей виникнення джерельних об'єктів. Штучні класифікації здійснюються за зовнішніми ознаками, що не відбивають якості об'єктів, але допомагають логічно впорядкувати ці об'єкти (папір, книги за алфавітом у бібліотеках, архівні фонди за номерами тощо).

На перший погляд може видатися, ніби класифікація зводиться до механічного групування джерел і що вона не має суттєвого значення для історика. Насправді, це винятково важлива і відповідальна процедура теоретико-методологічного і логічного характеру, один з *дослідницьких методів*, що має велике значення як для виявлення, вивчення і використання джерел, так і для організації наступної пізнавальної діяльності дослідника, опанування джерельною інформацією. Отже, особливість класифікації джерел як наукового методу полягає в тому, що вона стосується теорії і практики джерелознавства, охоплює основні етапи роботи з джерелами, грунтується на самій природі й характері джерел.

Сучасне джерелознавство розглядає ***класифікацію джерел як поділ всієї їх маси на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи.*** Класифікаційна робота допомагає виявити в джерелах найбільш характерні ознаки, їх повторюваність, встановити певні закономірності й особливості утворення джерел і на цій основі обґрунтувати вибір методів їх опрацювання та використання.

Завдання класифікації джерел полягає в тому, щоб, *по-перше*, виробити загальні принципи їх розподілу на класи, типи, роди, види, різновиди; *по-друге*, виявити специфічні ознаки джерел як критерії їх спорідненості; *по-третє*, виходячи з цих ознак, звести джерела в певні групи і в такий спосіб забезпечити диференційований підхід до кожної з них, відбір відповідних методів і прийомів опрацювання різних джерел. Виявлення найбільш характерних і

повторюваних ознак джерел дає змогу пізнати і встановити закономірності їх утворення.

Основними принципами класифікації джерел є об'єктивність, історизм, науковість, зв'язок з дослідницькою та педагогічною практикою.

Іншими словами, класифікація джерел — невід'ємний елемент їх наукового пошуку і вивчення, який суттєво впливає на повноту джерельної бази, об'єктивність і глибину почерпнутої інформації, її всебічність і достовірність. Водночас вона має прикладне призначення і зрештою не ускладнює, а полегшує роботу дослідника з джерелами, підвищує її ефективність і результативність. Формування джерельної бази кожного конкретного дослідження супроводжується вибором відповідної класифікаційної схеми, яка завжди має грунтуватися на загальних принципах класифікації.

У дослідницькій роботі історик повинен уникати спрощених підходів до класифікації, коли за основу беруться другорядні ознаки джерел, часом суто зовнішнього характеру. Нерідко й досі в бакалаврських, дипломних, магістерських, а інколи й у дисертаційних роботах трапляється поділ джерел на архівні й бібліотечні, рукописні, друковані, автохтонні-алахтонні або на *вітчизняні* і *зарубіжні*. Така класифікація вказує лише на місце походження або зберігання джерела, на його зовнішній вигляд і не може істотно вплинути на глибину дослідження, здобуття оптимальної інформації, хоча походження інколи суттєво впливає на тенденції формування джерельної бази. Не витримують критики ті з класифікаційних підходів у радянському джерелознавстві, які виходили з поділу джерел за так званим класовим принципом, партійною спрямованістю. Вони створювали штучний водорозділ між джерелами, що відображали події з позицій партії більшовиків й інших політичних сил, абсолютизовували значення праць класиків марксизму-ленінізму.

Таким чином, класифікація джерел є важливим інструментом їх систематизації, внутрішнього поділу за певними ознаками, вона є методом поглиблення їх пізнання, засобом підвищення інформативних можливостей джерел. Класифікація допомагає встановити місце джерела в

суспільному житті, з'ясувати, так би мовити, його доджерельний, тобто службовий або функціональний статус. Наприклад, Універсали Директорії УНР перш ніж стати дослідницьким джерелом виконували розпорядчі або нормативно-правові функції в Українській Народній Республіці. Ця обставина (функціональне призначення документів) завжди має враховуватись істориком. Значення класифікації зумовлюється тим, що вона дає можливість утворювати групи споріднених джерел за спільними ознаками і відповідно добирати до них оптимальні методи використання і дослідження.

4.2. Класифікаційні ознаки і критерії класифікації джерел

Поняття класифікаційної ознаки пов'язане з виявленням найбільш суттєвої, основної риси джерела. Якщо взяти всю сукупність історичних джерел, весь їх корпус, то можна виявити ряд спільних, споріднених або схожих рис усіх джерел, більшості з них або окремої частини. Такими загальними рисами є природно-історичне походження джерел, їх суб'єктивно-об'єктивний характер, спільні форми кодування інформації. З'ясовуючи домінуючі ознаки, що можуть бути покладені в основу класифікації, слід висловити кілька попередніх застережень. Ідеться насамперед про відхід від звуженого трактування історичних джерел, віднесення до них не лише тих, що є результатом людської діяльності і найповніше відображають історичний процес (пам'ятки матеріальної і духовної культури), а й тих, що існували або існують незалежно від цілеспрямованої діяльності людини і зумовлюють розвиток суспільного життя, впливають на хід історичного процесу і без урахування яких не можна реконструювати цей процес у повному обсязі. Це природно-географічне середовище, клімат, корисні копалини, екологія, природні катаклізми (повені, зсуви, землетруси), техногенні катастрофи тощо. Отже, ці, здавалося б позаісторичні, явища в умовах інтеграції наук про природу і суспільство набувають історичного характеру і потребують для дослідження відповідних джерел.

Якщо взяти за критерій вплив людини на природне середовище і навпаки, то коло джерел природно-гео-

графічного середовища можна поділити на дві групи: ті, що впливали і впливають на суспільство, але самі не зазнали впливу людини, і ті, які відбивають сліди людської діяльності (штучні водоймища, канали, нові русла рік, нові сорти рослин і породи тварин тощо). Без дослідження природних чинників не можна з'ясувати біофізичний і біопсихічний розвиток людини, еволюцію людських спільнот, простежити вплив природи на соціальне життя людини, взаємовплив природи і суспільства.

І все ж домінуюче місце у джерельній базі історичної науки займають джерела *історичного* походження, тобто створені у процесі людської діяльності в минулому, які тому й називають історичними. Вони представлені у вигляді пам'яток матеріальної і духовної культури, залишків минулого життя, документальних свідчень сучасності. Для цього основного класу джерел характерним є ряд ознак, на основі яких можна виділити споріднені групи і відповідно досліджувати їх. Ці споріднені ознаки стосуються таких критеріїв, як походження джерела, його авторство, вигляд, внутрішня організація, структура, зміст, спосіб кодування інформації. Вибір одного або кількох критеріїв і відповідних ознак джерел має визначальне значення для характеристики класифікаційної схеми і залежить від мети і завдань того чи іншого дослідження, від онтологічного вивчення джерел.

На думку І. Ковальченка, вся сукупність історичних джерел може бути класифікована, тобто поділена за таким критерієм, як спосіб фіксації інформації про дійсність, на чотири групи або категорії: речові, писемні, зображальні (зображально-графічні), фонічні [1]. Отже, за основну ознаку тут взято саме *спосіб* відображення інформації. Як класифікаційна ознака можуть використовуватись *засіб* передачі відомостей, зовнішні і внутрішні характеристики джерела.

Оскільки кожне історичне джерело характеризується рядом ознак, то як основні беруться ті, що найповніше віддзеркалюють мету його створення і найбільше відбивають мету дослідження. Вибір цих домінуючих ознак завжди є певною мірою умовним, а тому й будь-яка класифікаційна система є також умовною. Наука не виробила універсальних систем і моделей класифікації джерел,

проте обгрунтувала ряд підходів до їх формування і вибору в залежності від дослідницьких завдань і особливостей самих джерел. Якщо розглядати сукупність джерел *системно*, то, як і кожна система, вони піддаються класифікації, аналізу в різних "зрізах" (аспектах) залежно від цілей дослідження, але обов'язково з урахуванням тих чи інших ознак, об'єктивно притаманних джерелам. Ось чому саме цілі, завдання дослідження висувають на чільне місце ту чи іншу ознаку джерела, а значить і вибір класифікаційної схеми.

4.3. Основні схеми і моделі класифікації джерел

Цінність наукової схеми класифікації полягає в тому, що виявлення основних, не другорядних, ознак схожості, спорідненості та зведення на їх основі джерел у певні групи дає змогу застосувати до них однакові або близькі дослідницькі методи і прийоми. Слід лише мати на увазі, що одні й ті ж ознаки при одних дослідницьких завданнях відіграють роль основних, а при інших — другорядних.

Під поняттям класифікаційної схеми чи моделі розуміють сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою грунтовного їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації.

Як уже зазначалося, наукознавство розрізняє два основних види класифікації — *природну і "штучну"*, або *допоміжну*. У джерелознавстві ширше застосовується природна класифікація джерел, яка грунтується на відпрацьованих джерелознавчою наукою і практикою принципах і критеріях.

Незважаючи на те, що будь-який поділ джерел на класи, типи, роди, види, різновиди і т. ін. має базуватися на споріднених ознаках їх схожості, це не означає, що наука виробила універсальну схему класифікації.

Усі існуючі в сучасному джерелознавстві моделі групування джерел є умовними, гнучкими і залежать від предмета дослідження, його мети, завдань, характеру й особливостей самої джерельної бази. Разом з тим джерелознавство на основі теорії і практики класифікації вироби-

ло загальні вимоги, яким має відповідати будь-яка класифікаційна схема:

- вона має визначатися характером джерельної бази, зумовленої особливостями історичної епохи, елементами якої є ті чи інші пам'ятки, і таким чином сприяти виявленню нових груп джерел і включенню їх у загальну схему;
- органічно випливати з мети і завдань дослідження, його тематики, зі специфіки науково-дослідної, навчальної чи науково-просвітницької роботи;
- сприяти здобуттю якомога повнішої і достовірнішої джерельної інформації;
- враховувати джерелознавчий досвід дослідника і рівень підготовки тих осіб, що опановують історичні знання.

Виходячи з цих вимог, можна запропонувати такі різновиди класифікації джерел.

Різновиди класифікації джерел

Типологія	Типи джерел
За способом кодування та відтворення інформації	Речові
	Словесні (усні та писемні)
	Зображальні
	Звукові (фонічні)
	Поведінкові
	Конвенціональні та ін.
За змістом	Соціально-економічні (господарські)
	Політичні
	Правничі
	Культурологічні
	Релігійні та ін.
За походженням	Особові
	Колективні
	За фондоутворювачем і т. ін.

Закінчення

Типологія	Типи джерел
За хронологічно-географічною ознакою	Історичні епохи, періоди
	Регіони, країни і т. ін.
За формою	Будівлі
	Літописи
	Картини
	Кінофільми і т. ін.

Перед тим як перейти до докладнішого з'ясування цих та інших класифікаційних схем, ще раз нагадаємо, що історичні джерела поділяються на два основних класи, які уособлюють нерозривний зв'язок історії людства й історії природи та навколишнього світу. Перший із них охоплює найбільш уживані в історичних дослідженнях джерела, що є результатом цілеспрямованої діяльності людей. Це пам'ятки матеріальної і духовної культури, залишки минулого, документальні свідчення сучасності, які найповніше відображають історичний процес, розвиток людських цивілізацій. Другий включає ті джерела, що існують здебільшого незалежно від людської діяльності, проте впливають на суспільний розвиток та екологію людини, сприяють з'ясуванню наслідків впливу природи на суспільство і суспільства на навколишнє середовище. Йдеться про чинники природничо-географічного та біологічного характеру, не перетворене людиною природне середовище, а також про антропогенні й техногенні фактори, без урахування яких неможливо досліджувати соціально-економічну історію, технічний прогрес, науково-екологічні проблеми, побут, обряди, звичаї, культурні традиції, ментальність. Сюди відносять також антропологічні пам'ятки, що характеризують одночасно природничо-біологічну і соціальну сутність людини, а також природничо-наукові джерела (палеонтологічні, палеографічні, геологічні). Іншими словами, за сучасних умов, коли відбувається інтеграція знань і глобалізація науки, історик у своїй практичній діяльності спирається насам-

перед на завершені наукові дослідження із спеціальних галузей знань і в такий спосіб інтегруються гуманітарні і природничі науки. Водночас ми є свідками того, що так звані "неісторичні" джерела дедалі частіше набувають характеру історичних, особливо в дослідженні соціально-економічної історії, а також давньої історії, де найбільше відчувається брак писемних і речових пам'яток.

Слід також зазначити, що природничо-географічні явища і об'єкти найчастіше можуть виступати як джерела пізнання історії людського суспільства, коли вони уособлюють результат діяльності людини. Мається на увазі, зокрема, освоєння нових земель, космосу, океану, спорудження штучних морів, ландшафтних парків, зникнення окремих видів тварин і рослин, здобутки селекції, екологічні катастрофи тощо.

Українське і зарубіжне джерелознавство традиційно бере за основу групування джерел такий критерій, як рівень їх наближеності до подій і фактів, котрі вони відображають. За цією ознакою джерела ділять на *історичні залишки* (рештки) та *історичні традиції* (оповідні, наративні джерела). Проте слід мати на увазі, що майже кожна пам'ятка водночас є і залишком, і традицією.

І все ж *історичні залишки* (рештки) — це пам'ятки матеріальної і духовної культури, що виникли у процесі розвитку самих подій. Вони ніби були "учасниками" цих подій. Це різноманітні законодавчі документи, акти, грамоти, універсали, службове листування, інформаційні матеріали, що були певною базою ухвалення урядових рішень, реалізації законів, які свого часу відігравали функціональну правову роль, впливали на хід подій. Здебільшого історичні залишки не створювались спеціально як джерела для використання їх у майбутньому в науковій роботі, а були предметом службової або приватної діяльності людей.

Історичні традиції — це пам'ятки минулого, що склалися на основі вражень їх авторів від подій, прямого впливу на ці події вони, як правило, не мали. Йдеться про безпосереднє відображення подій їх учасником або свідком, до того ж дуже наближене у часі. Це спогади, щоденники, дорожні нотатки, інформаційні жанри періодики тощо. Нерідко одна й та ж пам'ятка може вис-

тупати і в ролі залишків, і в ролі традицій. Наприклад, спомини М. Грушевського про події доби Української революції, на перший погляд, — історична традиція, оскільки вони віддалені в часі від реальних подій і самі по собі реального впливу на ці події не мали. Водночас не можна ігнорувати роль їх автора, як голови Української Центральної Ради, в революційних і державотворчих процесах, його професіоналізм як історика у висвітленні подій, учасником і свідком яких він був. До традицій відносять також історичні твори, побудовані на документах або наративних джерелах, що збереглися. Мемуари є традицією (оскільки вони описують події через певний проміжок часу) і водночас залишками, оскільки вони відображають дійсність на момент свого створення. Оповідні джерела, на відміну від залишків, створюються здебільшого свідомо для історії, їх автори спеціально якомога детальніше намагаються висвітлити події, викласти своє бачення, дати власну оцінку фактам, задіяним особам, показати й себе в контексті описуваних подій.

Цілком природно постає запитання: навіщо історику відрізняти історичні залишки й історичні традиції, якщо ті й інші є носіями інформації? Відповідь на це запитання дає джерелознавча практика. Вона засвідчує, що історичні залишки, більшість із яких складають документи, меншою мірою зазнавали суб'єктивних впливів. І хоча історичні залишки теж створювалися людьми і несуть на собі відбиток особистих підходів, у тому, що стосується конкретних проблем, вони можуть містити достовірніші відомості, аніж оповідні. До речі, нерідко правдивість інформації оповідних джерел перевіряють документами, хоча й до них слід ставитися критично.

Поділ джерел на залишки і традиції має умовний характер, оскільки обидві ці групи є носіями первинної інформації про події і їх відображення у свідомості і в пам'яті людей. У кожному конкретному випадку історик має з'ясувати, по відношенню до яких конкретних явищ, подій джерело виступає як залишок, а до яких як традиція.

Виходячи з цих загальних застережень щодо умовності поділу джерел на історичні рештки й історичну традицію, розглянемо існуючі класифікаційні схеми. Основними з

них є класифікація за типами, родами і видами джерел. У *типологічній класифікації* головним критерієм і визначальними ознаками поділу джерел є спосіб кодування в них інформації, засіб її фіксації та відтворення, а також за походженням, за хронологічно-географічними ознаками, за формою та змістом.

Типами історичних джерел називають ті їх групи, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою і походженням.

Виділяють такі типи джерел: а) *речові*; б) *словесні* (вербальні); в) *зображальні*; г) *звукові* (фонічні); д) *поведінкові*. Враховуючи специфіку кодування інформації ряд дослідників виділяє як окремий тип джерел кіновідеофотодокументи.

Проте неважко помітити, що ця класифікація теж досить умовно відбиває специфіку фіксації джерельної інформації в межах виділених типів джерел, методи і форми відображення в них дійсності, оскільки поняття "спосіб" підмінюється таким поняттям, як "матеріал", що служить носієм інформації. Наприклад, фотодокументи є різновидом зображальних джерел, а фонічні записи здійснюються на різних матеріалах і виступають специфічними носіями словесної, поведінкової або знакової інформації. Своєю чергою, словесні джерела — це і жива мова, і писемні тексти: рукописні, машинописні, друкарські, комп'ютерні тощо. Усі джерельні матеріали зображального типу є здебільшого речовими і можуть розглядатися як підтип останніх. І все ж виділення зображальних джерел в окремий тип виправдано, оскільки вони, на відміну від речових джерел, містять, як правило, оригінальну історико-культурну інформацію про ту чи іншу епоху в формі образів, про її духовні і художні цінності, стилі, традиції, уподобання тощо, потребують специфічних методів дослідження.

У працях джерелознавців останнього десятиріччя як критерій типологічної класифікації джерел історичного походження береться "явище", тобто їх форма, зовнішні властивості й ознаки джерела, доступні для первинного сприйняття. Саме ця зовнішня, "матеріальна" форма здебільшого допомагає визначити спосіб відображення

джерелом дійсності і спосіб отримання інформації. Для цієї класифікаційної схеми важливу роль відіграють знакові системи, зокрема такі її елементи, як предмет, зображення, слово, звук. Беруться до уваги також спільні риси певного типу, що відрізняють його від джерел інших типів. За цією схемою виділяють *шість типів*:

1. ***Речові джерела*** *в усіх їх різновидностях. Це і пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку. За всієї багатоманітності речових джерел (житла і гончарні вироби трипільців, єгипетські піраміди, зброя княжої і козацької доби, залишки запорізьких зимівників, мечі та списи хрестоносців, мазепинські церкви, парові машини й турбіни, космічні ракети і предмети одягу) спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Дослідження цього типу джерел здійснюється переважно за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів.*
2. ***Словесні (вербальні) джерела*** *— особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. Носієм інформації словесних джерел є пам'ятки мови (лінгвістичні джерела), усної творчості (думи, перекази, міфи, інші фольклорні жанри), писемні пам'ятки (літописи, документи, листи, щоденники тощо). До словесних джерел відносять більшість різновидів фонодокументів, комп'ютерні тексти. Домінуюча роль у дослідженні словесних джерел відводиться лінгвістичним та іншим філологічним методам дослідження.*
3. ***Зображальні джерела*** *складають тип джерел, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень. Це — наскельні малюнки, орнаменти палеоліту, унікальні зображення на прикрасах скіфської доби, фрески і мозаїки київських храмів, мистецькі картини, скульптура середньовіччя і наступних епох, твори кіномистецтва, фотографії тощо. До цього типу належать також джерела, що містять графічну інформацію, тобто її вираження за допомогою наочних графічних зображень. Дані*

зображальних джерел, так само як і речових, для їх осмислення й аналізу в історичному дослідженні мають бути виражені в описовій або кількісній формі, і лише в тих випадках, коли ці джерела використовуються як засіб ілюстрації описуваних подій і фактів, вони подаються у вигляді зображень (схем, графіків, репродукцій, фотокопій і т. ін).

4. ***Звукові, або аудіальні, джерела** — це великий масив джерельної інформації, яка, на відміну від словесної, зафіксована переважно музичними звуками (музичні твори). Звуковим джерелом можуть вважатися не тільки фонодокументи, що містять записи музики, пісенних творів, а й записи усної мови, яка супроводжується музикою чи іншим звуковим оформленням. Цей тип джерел має особливо важливе значення для досліджень з історії культури, церкви, духовного життя суспільства. Для їх вивчення застосовуються методи прослуховування і звукової експертизи.*
5. ***Поведінкові джерела** фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, ритуали, які сприймаються візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами (весілля, хрестини, поховрони, свята врожаю, фестивалі, мітинги, церковні ритуали, спортивні заходи, демонстрації і т. ін.). Джерела цього типу можуть сприйматися істориком безпосередньо (шляхом спостереження, візуального сприйняття дійства, через перегляд кіновідеофільмів, ознайомлення з матеріалами етнографічних експедицій, періодичної преси). Поведінкові джерела можуть набувати мімічної форми, супроводжуватись музикою, співом, словесними текстами. В таких випадках вони набувають комплексного характеру, а відтак потребують і комплексу методів для їх дослідження.*
6. ***Конвенціональні джерела** (від лат. "конвенціо" — угода, умова) — джерела умовних позначень. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію. Це, по-перше, усі системи умовних позначень графічними знаками, зокрема ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки; по-друге, зображально-схематичні графіки, електрокардіограми, осцилограми і т. ін. ; по-третє, документи*

проектно-технічної документації на паперових, магнітних, електронних та інших носіях. Частина цих джерел може розглядатися як різновид писемно-словесних або зображально-графічних джерел. Це питання постає тоді, коли графічні зображення супроводжуються писемними текстами. Для дослідження джерел конвенціонального типу найчастіше застосовують комплекс методів, зокрема тих, що використовуються для вивчення словесних і зображальних джерел.

Типологічна класифікація джерел, побудована за спорідненими ознаками кодування інформації, хоча й носить умовний характер, усе ж є найпоширенішою і застосовується як у навчально-наукових цілях, так і при створенні музейних колекцій, краєзнавчих експозицій. Розмаїття джерел настільки велике, що жодна схема не може охопити всі їх аспекти та інформаційні особливості. Візьмімо, наприклад, монети. Їх відносять до речових джерел, але на них є найрізноманітніші зображення, написи, зашифровані символи, а тому, в залежності від теми дослідження і його мети, монети, так само як і геральдичні чи сфрагістичні пам'ятки, можуть бути віднесені як до речових, так і до зображальних або словесних джерел. Аналогічне рішення може бути прийняте і щодо кінофільмів, які нерідко фігурують як зображальні, словесні, звукові, поведінкові джерела. Це стосується й інших видів джерел. Із сказаного стає очевидним, що викладені тут загальні принципи і підходи до поділу джерел на типи за способом фіксації інформації мають конкретизуватися і окреслюватися в кожному окремому випадку залежно від теми дослідження, його цілей, завдань, хронологічних і географічних рамок, з урахуванням змісту джерел, їх походження, форми, природничо-географічних ознак.

Важливе значення має групування джерел за їх *походженням* і *авторством*. Цій процедурі передує копітка робота щодо встановлення авторства, і лише після її завершення приступають до класифікації. До основної групи входять джерела тих авторів, які самі були учасниками подій, або особи, безпосередньо причетні до них. Іншу групу репрезентують джерела, автори яких виклали своє бачення подій на основі вторинної інформації. Сюди мо-

жуть бути віднесені наукові та журналістські дослідження. Класифікацію за авторством застосовують як до словесних, так і до речових, зображальних, конвенціональних, поведінкових, звукових джерел, однак у кожному окремому випадку враховуються специфіка створення джерела і форма передачі інформації.

У проблемно-тематичних дослідженнях, в історико-краєзнавчій роботі, в навчальному процесі нерідко застосовується групування джерел за *хронологічно-географічною ознакою*. При цьому враховуються два основні критерії: 1) епоха або історичний період виникнення джерела; 2) місце створення джерела (країна, регіон, місцевість). Ці ж критерії часових і географічних меж подій і явищ часто бувають визначальними для класифікації джерел *за змістом*. Розглянемо, як приклад, джерела з історії Визвольної війни українського народу 1648—1667 рр. Вони представлені по суті всіма типами: речовими, словесними, зображальними, поведінковими. Для поглибленого вивчення цих джерел доцільно застосувати групування за хронологією головних періодів війни: 1648—1657 і 1658—1667 рр. Водночас слід ураховувати й географію подій, місце створення джерел, починаючи від Чигирина, Микитинської Січі, Жовтих Вод і Корсуня, Зборова і Збаража, Пилявців і Берестечка, Переяслава і Москви й завершуючи Конотопом, Гадячем і Андрусовим. Документальні джерела цієї доби, що відображають Визвольну війну українського народу, є не лише в Україні, а й у Польщі, Росії, Туреччині, Швеції та інших країнах. І цей чинник також слід ураховувати як на етапі пошуку джерел, так і в процесі джерелознавчої критики.

Тут ми підходимо до дискусійної моделі класифікації джерел — їх групування за змістом. Вона має своїх як симпатиків, так і противників. Її прихильники виходять з того, що історична наука, по-перше, включає ряд розділів (політичну, економічну, військову історію, історію права, культури, міжнародних відносин і т. ін.), і, по-друге, що в історичних дослідженнях домінуюче місце займають праці проблемного характеру, а значить і групування джерел має відбуватися за змістом, їх галузевим чи проблемним принципом. Водночас є цілком очевидним, що при такій класифікації далеко не всі джерела укладаються у

проблемну схему. З неї випадають, зокрема, пам'ятки комплексного характеру, тобто ті, що містять відомості з різних сфер суспільного розвитку, наприклад соціально-економічного, політичного, правничого, культурного, релігійного і т. ін. Очевидно, має рацію М. Ковальський, висловлюючи побоювання, що групування джерел за змістом призводить до механічного об'єднання різнохарактерних носіїв інформації, що потребує різних методів дослідження, принижує роль джерелознавства як науки. І все ж на етапі опрацювання джерел, зокрема в дослідженнях проблемного характеру, коли вони вже виявлені, їх поділ за змістом дає змогу розташувати джерельний матеріал у такому порядку, що максимально наближає його до структури самого дослідження. Нерідко історики застосовують класифікаційні моделі суміжних галузей знань: мистецтвознавства, літературознавства, журналістики, правознавства і т. ін., особливо тоді, коли дослідження ведеться на міждисциплінарному рівні. Це стосується підготовки праць з історії культури, політичної системи, етнології, демографічних проблем тощо.

За інших підходів до групування джерел критеріями виступають такі ознаки, як форма або місце і спосіб їх зберігання. Джерело може мати різну форму: акт, нота, грамота, лист, анкета, картина, скульптура, будівля, фотографія, відеофільм, дискета тощо. Звичайно, поділ джерел на архівні, музейні, бібліотечні, домашні колекції тощо не додає відомостей про їх природу чи зміст. Проте нерідко місце зберігання проливає світло на цінність джерела, його характер, вірогідність інформації. Зокрема, в центральних державних архівах України зберігаються документи загальнодержавного значення, в державних архівах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя відкладені документи місцевого значення.

Під способом зберігання джерел мають на увазі такі параметри, як оригінал чи копія, копія машинописна, рукописна, ксероксна, електронна чи фотокопія, муляж, макет і т. ін. Характеризуючи джерела, дослідники мають звертати увагу і на таку їх ознаку, як рівень збереженості (наприклад, стан архітектурних пам'яток, художніх полотен, рукописів, повнота комплектів періодики, листівок, архівних пам'яток). Найчастіше авторами беруться до ува-

ги два критерії збереженості джерел: повна або часткова. Деякі дослідники використовують чотирибальну систему оцінки стану збереженості джерела: відмінний, добрий, задовільний, незадовільний. В усякому разі інформацію про стан збереженості джерел, їх відповідну класифікацію на цій основі не слід ігнорувати, оскільки вона не тільки допомагає краще орієнтуватися у джерельній базі, а й служить одним з показників її повноти. Якщо джерела збереглися лише частково, то це означає, що й відомості про події, явища, процеси носять не повний, а частковий характер, і що потрібен подальший пошук джерел для заповнення прогалин.

Викладена тут типологічна схема класифікації має важливе значення для евристичної (пошукової) роботи історика, виявлення джерел, їх вивчення й описування. Вона виступає необхідним компонентом поділу на роди, види, різновиди, дає можливість встановити прогалини у джерельній базі і продовжити пошук джерел.

Що ж стосується досліджень суто джерелознавчого характеру, вивчення тих чи інших проблем історії, сфер суспільного розвитку, то історики застосовують у таких випадках інші класифікаційні схеми, виходячи зі спорідненості внутрішніх ознак джерел. Такі схеми прийнято називати *родовими*, або *видовими*. Рід — це сукупність джерел, яка склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають їх призначенню і функціонуванню. Родовою ознакою джерела є внутрішні форма, структура, спосіб зв'язку елементів його змісту. Отже, *рід джерел характеризується їх спорідненою внутрішньою формою, структурою, яка зумовлюється призначенням джерела на етапі його створення.* Виявлення і визначення родових ознак джерел, що відбивають певні закономірності їх створення, є неодмінною умовою відбору найбільш ефективних прийомів і методів вивчення джерел.

У рамках кожного типу джерел можна виділити кілька родів. Своєю чергою, рід джерел ділиться на види. Наприклад, серед речових джерел виділяють археологічні, тобто ті, що включають найдавніші засоби праці, посуд, прикраси, залишки будівель, зброї. Хоча на перший погляд це різні джерела, насправді вони здебільшого мають

споріднену внутрішню структуру і для їх дослідження застосовують методи археологічної науки. Окремий рід речових джерел становлять пам'ятки архітектури, багато з яких засвідчують визначні культурно-історичні явища, характерні для тієї чи іншої епохи. Їх дослідження дає змогу простежити певні закономірності створення самих пам'яток, встановити функціональні аспекти решток чи самих споруд і відкриває можливості для ширших узагальнень суспільно-політичного, соціально-економічного і культурологічного характеру. Як специфічний рід речових пам'яток виділяють зброю, дослідження якої теж має свої особливості, потребує відповідних знань, підготовки, дослідницьких методів.

Словесні джерела можуть бути класифіковані на усні, писемні, лінгвістичні. Писемні джерела поділяються на документальні й оповідні. Доцільно розглядати як окремий вид писемних джерел літописи, оскільки вони здебільшого є не регіональним, а світовим явищем, їх дослідження потребує спеціальних методів, насамперед текстологічного опрацювання цих пам'яток історії і культури. Близькими до цього виду є також хроніки, хронографи, історичні повісті. У процесі дослідження літописних джерел звертають увагу не лише на зміст і достовірність викладених у них подій, фактів, а й на позицію їх авторів щодо трактування описуваних явищ. Свою специфіку мають твори художньої літератури як окремий вид словесних джерел. Початкуючі історики нерідко схильні сприймати описувані в них історичні події як інформацію про них, забуваючи, що інформаційно-джерельне призначення художніх творів полягає в іншому. Будь-який художній твір відбиває особливості епохи, в яку він створювався, віддзеркалює стиль, художні, ідейні, естетичні уподобання автора. Саме в цьому полягає його джерельне значення. У творах художньої літератури історик завжди стикається з двома відліками часу. Перший — це той, в якому живуть і діють їх герої; і другий — час, з яким пов'язано написання творів. Важливо відчути цей "подвійний час", простежити, як художник сприймав часову дистанцію. Проникнення дослідника в ці "часові пояси" дає змогу отримати приховану інформацію про оцінки минулого суспільного життя очима су-

часників. Сказане набуває особливого значення, коли як джерело використовуються документальні повісті, історичні романи, створені на документальних матеріалах і реальних історичних фактах, але художньо осмислених з певними авторськими домислами і трактуваннями. Отже, художня література не є прямим історичним джерелом, вона виступає носієм здебільшого прихованої інформації.

Класифікація за видами джерел

Речові	Писемні	Звукові
залишки людей	акти	грамофонні
знаряддя праці	грамоти, угоди	магнітні
посуд	анкети	лазерні
прикраси	трактати, повісті	електронні та ін.
зброя і т. ін.	листи і т. ін.	

Родово-видовий принцип класифікації можна застосувати і до звукових джерел. Досить поширеним є виділення фонічних джерел, до яких відносять грамофонні, магнітні, лазерні та інші записи усної мови, пісенно-музичних творів. Попри їх певну самобутність спільною для них є споріднена внутрішня структура і форма передачі інформації. Стикаючись з цим видом джерел, історик має насамперед встановити справжність звукозапису, його авторство, час створення.

Слід мати на увазі, що деякі групи джерел виходять за межі того чи іншого роду, мають міжвидові ознаки схожості. Це стосується насамперед такого різновиду поведінкових джерел, як етнографічні. Критерієм виділення їх в окрему групу є не стільки спорідненість внутрішньої структури, скільки характер і призначення цих джерел для етнографічних досліджень. Ось чому серед етнографічних фігурують джерела різних типів: речові, зображальні, словесні, звукові. Без комплексного використання джерел усіх типів, їх родів та видів неможливо провести історичне дослідження, що має етнографічний аспект або відповідний сюжет.

Крім згаданих вище загальних моделей класифікації джерел виділяють їх групування за спеціальними ознаками. Наприклад, у джерелознавчій літературі радянської доби дістав поширення поділ документальних джерел на *нормативні* і *виконавчі*. Ця класифікація, якщо відкинути її партійно-ідеологічну заангажованість, може використовуватися досить раціонально, адже законодавчі акти, укази, універсали, урядові ухвали, програми і резолюції з'їздів політичних партій, громадських об'єднань і рухів фіксують певні наміри, викладають настанови і норми, а тому набувають і за змістом, і за формою нормативного характеру. Інша група джерел, що віддзеркалює реалізацію цих настанов (інформації, донесення, звіти, листування, різного роду довідки), має інформативно-виконавську спрямованість. Методи опрацювання джерел кожної з груп мають свою специфіку, зумовлену характером джерел, що суттєво відрізняються між собою своїм призначенням і змістом інформації. Крім того, поділ джерел на нормативні і виконавчі має також практичне значення, особливо на стадії їх пошуку. Спираючись на вже відомі нормативні документи, дослідник більш цілеспрямовано веде пошук виконавчих, або навпаки, і в такий спосіб отримує повнішу інформацію, необхідну для осмислення загальної картини подій.

Особливу увагу слід звернути й на таку ознаку, як повторюваність інформації, з чого випливає розмежування джерел на *одиничні* і *масові*. Цей поділ також відкриває додаткові можливості з погляду евристики, пошуку і виявлення масових джерел та застосування математичних методів їх обробки, включаючи використання сучасних обчислювальних машин. Співвідношення загальних і спеціальних класифікацій є одним з аспектів теорії і практики специфічних історичних дисциплін джерелознавчого циклу, зокрема кліометрики, хронології, дипломатики, палеографії, ономастики тощо.

4.4. Особливості класифікації писемних джерел

Враховуючи найбільшу питому вагу і провідну роль в історичній науці писемних джерел, розглянемо докладніше деякі підходи до їх класифікації, з'ясуємо її особливості. Визначальним критерієм класифікації писемних джерел є їх характер, зміст і форма. Виходячи з цих критеріїв, виділяють документальні й оповідні писемні джерела, а серед них такі основні різновидності: актові, справочинні (діловодні), статистичні документи, мемуаристика (спогади), листи, щоденники, наукову, науково-інформаційну, науково-популярну і навчальну літературу, художні твори, періодичну пресу. Варто ще раз зауважити, що література виступає в ролі джерела особливого призначення: історичного й історіографічного.

Кожна група різновидностей писемних джерел має споріднену форму подачі інформації, яка значною мірою зумовлюється її характером, змістом і призначенням. Якщо взяти до уваги таку ознаку писемних джерел, як походження, то їх умовно можна поділити на джерела *колективного* й *індивідуального (особового) походження*. Нерідко історик має справу з джерелом, походження якого пов'язане з діяльністю великих соціальних груп, органів влади, політичних партій, громадських об'єднань, рухів, і в такому разі актуальним є з'ясування, якою мірою у ньому відбиті настрої, прагнення, погляди його творців.

Акти, закони, укази та інші офіційні документи здебільшого групують за їх призначенням і місцем у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті. Певну внутрішню спорідненість мають діловодні документи вищих органів влади й управління, які визначають зміст і напрями державної політики на тому чи іншому етапі суспільного життя. Певна специфіка властива дипломатичним актам — міжнародним договорам, угодам, нотам, вірчим грамотам, посланням, заявам, деклараціям тощо. Ця специфіка простежується як за самим змістом документів, присвячених зовнішній політиці, міжнародним відносинам, так і за формою, що відповідає дипломатичному протоколу і встановленим міжнародним правилам. Окрему групу офіційних документів складають діловодні та судово-слідчі матеріали, що завжди мають

персоніфікований характер, розкривають певні біографічні факти, віддзеркалюють правову систему тієї чи іншої країни, певної історичної епохи. До того ж судово-слідчі справи, крім наукового, мають важливе практичне і соціально-правове значення, оскільки вони нерідко стосуються невинно репресованих, згодом реабілітованих осіб. Ідеться, зокрема, про судово-слідчі документи репресованих за доби тоталітаризму, що відображають механізм злочинної дії каральної системи, масштаби масового терору, політичних репресій, засвідчують рух опору правлячому режимові.

До писемних джерел, якщо це зумовлено специфікою дослідження, можуть застосовуватися й інші класифікаційні ознаки, пов'язані з місцем і часом їх створення, авторством, місцем збереження тощо. Прикладне значення мають внутрішньовидові класифікації писемних джерел з використанням спеціальних класифікаційних ознак. Прикладом у цьому плані може бути періодична преса. Відомо, що в періодиці публікуються різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали, документи органів державного управління, громадських організацій, політичних партій, виступи державних та громадських діячів, представників творчої інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, ветеранського і жіночого руху. Враховуючи домінуюче місце на шпальтах преси публіцистичних матеріалів, можна виділити газетно-журнальну публіцистику як джерельну групу писемних джерел, що є основним носієм інформації, особливо з новітньої історії. Нерідко періодику поділяють на легальну і нелегальну (самвидавську), центральну і місцеву, а також за її політичним та ідеологічним спрямуванням. Виправданим є групування матеріалів періодики за газетно-журнальними жанрами, адже кожен з них має свою специфіку, пов'язану не тільки з літературно-стилістичними аспектами, а й із різною питомою вагою інформації. Так, аналітичні жанри (кореспонденції, замітки, огляди, звіти) здебільшого насичені фактичною інформацією, як відкритою, так і прихованою. Матеріали аналітичного характеру можуть містити колонка головного редактора, передові статті, а інколи й інтерв'ю, що їх беруть кореспонденти у відомих політичних та громадських діячів, учених. Групу-

вання матеріалів преси за жанрами і тематикою відкриває можливості для застосування математично-статистичних методів вивчення масових джерел, їх поглибленого аналізу.

За внутрішньовидовим принципом класифікують твори політичної, наукової та художньої літератури як один із компонентів писемних джерел. *Політичні* твори представлені здебільшого книгами, брошурами і статтями, а за своїм змістом, методикою його викладу дуже близькі до публіцистики, до того ж вони виділяються грунтовнішим, аргументованішим підходом до висвітлення проблем. Джерельне значення політичних творів двояке. З одного боку, вони містять узагальнення й осмислення переважно поточних подій, їх оцінку і можуть бути джерелом історіографії, вивчення історії формування історичної і політичної думки. А з іншого — аналіз їх тематичної спрямованості, авторської позиції та оцінок тих чи інших подій і явищ сучасності дає можливість здобути додаткову інформацію про політичне життя суспільства. Політична література, так само як і інші писемні джерела, потребує критичного ставлення, врахування тієї обставини, що на ній лежить глибший, ніж на інших, скажімо, офіційних документах, відбиток суб'єктивізму.

Свої особливості мають *наукова* і, її різновидність, *навчальна література*, як історична, так і з інших, насамперед, суміжних до історії галузей знань. Наукова література є історіографічним джерелом, оскільки відбиває рівень знань і сферу їх побутування в суспільстві на час її створення, суспільно-політичні та ідейні погляди авторів праць. У ряді випадків наукова література може бути носієм оригінальних відомостей, особливо тоді, коли носії первинної інформації втрачені. Без широкого залучення наукової літератури як джерела неможливо здійснити будь-яке історіографічне дослідження, підготувати працю з історії науки, науково-технічного прогресу, культури і духовності.

Поряд з науковою до вивчення суспільних проблем залучають твори *художньої літератури*, яка є своєрідним джерелом, котре, насамперед художніми засобами, відбиває епоху, з позицій якої осмислюються і висвітлюються події та явища як минулого, так і сучасності. Між науко-

вим і художнім сприйняттям, осмисленням і відображенням реальної дійсності є чимало спільного, але й багато в чому вони відрізняються. Навіть у тих випадках, коли науковець і літератор працюють з одними й тими ж джерелами, їхні оцінки, трактування, методика реконструкції подій далеко не завжди збігаються. Зрештою, для історика художня література у джерельному відношенні цінна не самими фактами, не залученими джерелами, а передусім її *прихованою (закритою)* інформацією, що проливає світло на конкретно-історичні умови написання того чи іншого твору, художні та ідейні уподобання автора. В рамках художньої літератури виокремлюють художньо-документальні й історичні твори, які в джерелознавчому відношенні мають свою специфіку. Історика цікавлять суспільні мотиви появи таких творів, позиція автора, а також міра правдивості та достовірності відображених у них подій, явищ, осіб.

Нарешті, серед писемних джерел літературного спрямування окрему підгрупу становить *мемуаристика*: *спогади*, *щоденники*, *листи* учасників або свідків тих чи інших подій. Будучи оповідним джерелом, спогади відрізняються від інших їх різновидностей як самим жанром, його законами і специфікою, так і більшою суб'єктивністю, зумовленою тим, що вони повніше відбивають індивідуальність автора, його симпатії чи антипатії. Особливість мемуарів полягає в тому, що стрижнем подачі інформації, її організації, форми і структури виступає сам автор, через призму поглядів якого відбиваються й оцінюються всі факти, події, свідком або учасником яких він був сам чи дізнався про них з інших джерел. Мемуари передають атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалюють суспільні погляди, що були панівними на час їх написання. Зазначимо, що самі мемуари можуть бути класифіковані за певними аспектами, наприклад за джерелами їх створення. В одних випадках вони грунтуються лише на пам'яті автора, в інших — на записах, щоденниках, які вів автор у процесі описуваних подій, що підносить рівень їх документальності. Нерідко мемуаристи звертаються до документів, архівних матеріалів, періодики. Відрізняються мемуари й за формою: поряд із безпосередньо авторськими спогадами трапляються літературні записи споминів.

Участь журналіста чи письменника в роботі над мемуарами теж може бути різною. Здебільшого це літературна допомога в оформленні мемуарів, але досить поширеним є також літературний запис усних чи диктофонних спогадів з великою мірою художнього оформлення, що нерідко призводить до перекручення фактів. Мемуаристика включає в себе й такі види джерел особового походження, як щоденники, дорожні нотатки, літературні автобіографії, біографічні анкети, особисті листи, художні заповіти тощо.

Викладені тут підходи до групування писемних джерел звичайно ж не охоплюють усіх особливостей, зумовлених конкретними дослідницькими завданнями, тематикою праць, розмаїтістю самих джерел. Деякі питання цієї специфіки ми розглянемо у розділі, присвяченому методичним прийомам опрацювання джерел.

4.5. Класифікація джерел з історії України

Розглянуті у цьому розділі теоретичні та практичні підходи до класифікації джерел, найпоширеніші класифікаційні схеми й моделі повною мірою стосуються і класифікації джерел з української історії. Разом з тим історія кожного народу, кожної держави має свої особливості, пов'язані з їхньою самобутністю і неповторністю, зі специфікою самої джерельної бази. Історія України грунтується на досить широкій і різноманітній джерельній базі, основні групи якої представлені у першому розділі частини другої нашого підручника. Тут лише наголосимо, що виділення основних типів і найбільш поширених родів та видів джерел за домінуючо-спорідненими ознаками є неодмінною умовою їх вивчення й основою грунтовного та всебічного дослідження історії українського народу від найдавніших часів до сучасності в контексті всесвітньої історії.

Слід також брати до уваги деякі конкретно-історичні особливості формування джерельної бази української історії. Ці особливості пов'язані як із часовими (хронологічними), так і з просторово-географічними чинниками. Джерела етногенезу української історії сягають у найдавніші часи. Археологічні пам'ятки засвідчують, як і коли відбувалося освоєння первісною людиною нинішньої

території України, як протікав етногенез на українських землях. До нас дійшли історичні залишки палеоліту, знаряддя із кременю та кісток мамута, сліди найдавніших поселень доби Трипільської, Черняхівської, Мізинської та інших культур. Племена кіммерійців, скалотів, скіфів, сарматів, гунів, готів залишили пам'ятки найдавнішого землеробства, скотарства, золотарства, гончарного виробництва та зброярства. Великий пласт речових джерел маємо про наших безпосередніх пращурів: антів, полян, деревлян, волинян, сіверців. Княжа доба української історії дала нам не лише речові, зображальні, усні, лінгвістичні, а й писемні джерела. Всі вони засвідчують автохтонність українців, тяглість і безперервність людського життя на їх етнічній території, що охоплює великий історичний період від Різдва Христового до початку третього тисячоліття. Ось чому часовий (хронологічний) підхід до класифікації джерел з української історії займає важливе місце у процесі їх групування. Його основою може стати прийнята в сучасній історіографії періодизація історії України. Йдеться про такі віхи, як найдавніші часи, княжа доба, козацькі часи, період розчленування українських земель між двома імперіями, доба Української революції, Першої та Другої світових воєн, часи тоталітаризму, період відновлення і зміцнення державної незалежності України. Кожній із цих віх відповідають адекватні їм джерела різних типів, родів, видів, різновидів тощо. Будь-яка класифікаційна схема має ураховувати зміни залежно від історичної епохи.

Іншими не менш важливими чинниками класифікації джерел є природничий та просторово-географічний. Як наслідок конкретно-історичних умов джерельна база української історії складалася на матірній, тобто на етнічній території України. Навіть тоді, коли її землі були розчленовані і тимчасово входили до інших держав (Польщі, Литви, Росії, Угорщини, Румунії, Австрії), процес джерелотворення набував своєрідних рис, але не переривався. На жаль, багато унікальних речових, зображальних, писемних та інших джерел вивозились до метрополій, відкладалися там у музеях, бібліотеках, архівах, приватних колекціях, чимало з них були знищені. Значна частина історичних джерел і досі перебуває за межами України,

особливо в Росії, і їх повернення є однією з актуальних проблем загальнодержавної ваги. Значний пласт джерел з української історії пов'язаний з діяльністю української діаспори як західної, так і східної. Ці джерела відбивають не тільки історію усіх хвиль еміграції українства, а й життя діаспори, її громадсько-політичних, культурних і наукових центрів, видавничих та освітніх осередків. Цінні словесні та інші пам'ятки продовжують зберігатися в бібліотеках і архівах Українського вільного університету, Української вільної академії наук, Музеї визвольних змагань, інших українознавчих центрах, приватних колекціях. Після відновлення незалежності України започатковано повернення архівних та інших джерел на історичну батьківщину. Вже повернено до Києва архів Уряду УНР в екзилі, так званий Празький архів, архіви В. Винниченка, О. Олеся та ін.

Нарешті, слід звернути увагу на ще одну обставину. З найдавніших часів до історії українських етнічних земель виявляли великий інтерес зарубіжні автори, починаючи з античних істориків та літераторів і закінчуючи сучасними дослідниками. Особливо цінні джерела відклалися в архівах і бібліотеках Австрії, Білорусі, Великої Британії, Литви, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії, США, Туреччини, Франції, Угорщини, Швеції та інших країн. Вони відображають різні аспекти історії України, її зовнішніх зв'язків.

Отже, дослідник тієї чи іншої епохи української історії, будь-якої сфери життя українського народу, виявляючи, вивчаючи і систематизуючи джерела, неминуче зіткнеться з проблемою їх класифікації. Взявши за основу одну з поширених класифікаційних схем, залежно від теми і завдань дослідження, історик має обов'язково враховувати згадані часові (хронологічні), природничі та просторово-географічні чинники формування джерельної бази історії українського народу.

Якщо мати на увазі, що переважна більшість науковців, які досліджують історію України, мають справу передусім із писемними джерелами, то можна запропонувати таку приблизну їх класифікаційну схему, побудовану за родово-видовим принципом:

- Документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні,

статистичні, судово-слідчі, дипломатичні, програмні документи політичних партій і громадських об'єднань та ін.);

- Оповідні джерела: літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика;
- Періодична (офіційна і неофіційна) преса;
- Джерела особового походження: спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії та ін.;
- Матеріали конкретно-соціологічних досліджень*.

У певних варіаціях ця схема може застосовуватись у джерелознавчих оглядах курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, дисертаційних досліджень. Корекції вносяться в залежності від теми роботи, її дослідницьких завдань і розмаїтості наявних джерел. При цьому слід зауважити, що схему класифікації джерел не можна ототожнювати з рубрикацією списку використаних у роботі джерел і літератури, оскільки вона виконує зовсім іншу функцію.

Підсумовуючи сказане про класифікацію джерел, варто ще раз зауважити, що йдеться не про формальну процедуру, а про важливе теоретико-методологічне завдання, один із дослідницьких методів опрацювання джерел, який сприяє з'ясуванню природи і походження джерела, його об'єктивно-суб'єктивного характеру, структури. Всі існуючі класифікаційні схеми грунтуються на пріоритеті тих чи інших ознак спорідненості джерел, а тому мають досить умовний характер. Вибір класифікаційних схем не самоціль, а об'єктивна необхідність. Визначальним чинником завжди виступає проблематика наукового дослідження, його мета і завдання, склад і характер джерельної бази. Досконалість класифікаційної схеми, її відповідність завданням конкретного дослідження, а також наскільки кваліфіковано ця схема застосована істориком, є важливою передумовою успішного досягнення поставленої мети.

Загальним правилом будь-якого історичного дослідження праці має бути обгрунтування у джерелознавчій ча-

*Джерела української діаспори залежно від їх характеру включаються до відповідних груп.

стині вступу мотивів вибору тієї чи іншої моделі класифікації джерел і відповідна характеристика кожної з виділених груп. Це є показником наукової культури, одним із критеріїв рівня дослідження, що суттєво впливає на його результативність та оцінку.

Викладені у цьому розділі підходи до класифікації джерел, запропоновані схеми мають насамперед науково-прикладне значення, розраховані на навчально-наукові цілі, музеєзнавчу та краєзнавчу діяльність, джерелознавчу практику. Вони можуть служити ключем для історика-початківця в пошуку джерел, їх виявленні, обліку, первинній систематизації, опрацюванні й отриманні джерельної інформації і реконструкції на цій основі історичного процесу.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Що таке класифікація джерел?*
2. *Чим відрізняється класифікація від систематизації джерел?*
3. *Що означає "класифікаційна ознака" джерела? Вкажіть на споріднені ознаки речових і зображальних джерел. Чим відрізняються джерела цих типів?*
4. *Що розуміють під класифікаційною схемою?*
5. *Назвіть найбільш поширені класифікаційні схеми і вкажіть на їх прикладне значення.*
6. *Які чинники мають вирішальне значення для вибору оптимальної схеми класифікації джерел?*
7. *У чому полягають особливості класифікації джерел з історії України?*
8. *Зробіть класифікацію словесних джерел з теми Вашої курсової роботи, реферата.*

Бібліографічні посилання

[1] Див. : *Ковальченко И. Д.* Исторический источник в свете учения об информации //История СССР. 1982. № 3. С. 143.

Розділ

5

МЕТОДИКА ПОШУКУ, ОПРАЦЮВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Обов'язковим компонентом професійної підготовки і майстерності історика є наукова організація і висока культура опрацювання та використання джерел. Невміння працювати з ними, безпорадність щодо їх практичного використання негативно впливають не тільки на якість досліджень, а й на ефективність науково-педагогічної діяльності історика. Джерелознавча культура передбачає наявність у фахівця не лише суми теоретичних знань з цієї галузі, а й сукупності практичних навичок, вміння працювати з джерелами. Історик повинен уміти находити потрібні йому джерела, тобто володіти джерелознавчою евристикою, грунтовно досліджувати джерела, правильно тлумачити їх, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості пам'яток, тобто мати навички джерелознавчої критики. Для відтворення картини минулого фахівцеві конче необхідно навчитися здобувати з джерела максимум потрібної йому інформації, в тому числі й прихованої, встановлювати зв'язки між окремими джерелами, формувати їх комплекси для отримання сукупності наукових фактів та узагальнюючих знань.

5. 1. Поняття методики історичного джерелознавства

Виробленню навичок та вмінню опрацювання джерел служить та частина історичного джерелознавства, яку називають *джерелознавчою методикою.*

Методика джерелознавства — це система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом,

встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також наступним його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах.

Найпоширенішою формою вираження інформації є усна і писемна мова. Писемні джерела були й залишаються для історика (за винятком окремих спеціальностей, наприклад археології, етнографії тощо) основним видом джерел. Ось чому проблеми методики праці з ними займають у роботі історика пріоритетне місце. Проте слід уникати абсолютизації писемних джерел. Представники однієї з найавторитетніших історичних шкіл — школи "Анналів" (Л. Февр, М. Блок та ін.) вважали, що джерелом для історика є все, що вказує на присутність людини в історичному процесі. Звідси випливає висновок, що історик повинен мати навички роботи з усіма різновидами історичних джерел.

Методи джерелознавчого дослідження

Загальнонаукові	Історичні	Джерелознавчі
Аналітичний	Історико-порівняльний	Критичний
Синтетичний		Евристичний
Логічний	Хронологічний	Метрологічний
Історичний (ретроспективний)	Синхроністичний	Археографічний
Математичний	Діахронічний	Іконографічний
Ілюстративний	Типологічний та ін.	Палеографічний та ін.

Протягом багатьох років у науковій літературі дискутується питання про взаємозалежність методики джерелознавства і методології історії, як системи принципів і засад теоретичної та практичної діяльності історика. І це закономірно, адже джерело не віддзеркалює механічно дійсність, а відтворює її крізь призму сприйняття подій автором джерела. Історики здавна констатували наявність

у джерелах певної упередженості авторів, укладачів або переписувачів текстів у висвітленні подій. Ще в XIX ст. М. Костомаров вказував на необхідність ураховувати не лише фактичний матеріал джерела, а й тенденційність його автора. Це стосується і найдавніших літописних джерел. На думку видатного знавця давньоруських літописів О. Шахматова, "рукою літописця керували політичні пристрасті і мирські інтереси". Це вимагає від історика пошуку і застосування таких засобів аналізу джерел, які б давали можливість вичленити з них об'єктивну інформацію.

З іншого боку, не можна відкидати впливу на інтерпретацію пам'яток минулого світоглядних та моральних орієнтирів, якими керується сам історик, працюючи з джерелами. Як уже зазначалося, політична або ідеологічна заангажованість дослідника може призвести до того, що він не помітить у джерелах важливої інформації і, навпаки, "побачить" те, чого немає. Так, партійно-класовий підхід до аналізу джерел, який висувався радянським джерелознавством на перший план, призводив до того, що деякі джерела і навіть їх комплекси випадали з поля зору дослідників, інші так препарувалися, що їх зміст збіднювався або спотворювався. Безоглядне впровадження радянським джерелознавством принципу партійно-класового підходу до оцінки авторів і змісту джерел завдало величезної шкоди українській історичній науці.

Проте це не означає, що слід повністю відмовитися від аналізу соціальних чинників походження джерела, світоглядних позицій його автора, вивчення суспільних функцій джерела. Ідейні позиції, погляди автора, його ментальність, навіть особисті риси характеру впливають на зміст джерела. Однак ігнорування будь-яких джерел істориком за класовою, ідеологічною або іншою подібною ознакою неприпустиме. Працюючи з джерелами, слід мати на увазі, що в кожному з них завжди є певний обсяг цінної інформації, залучення якої є професійним обов'язком історика.

У сучасному джерелознавстві існують різні погляди на співвідношення джерелознавчої методики і методології науки. Деякі дослідники вважали, що техніка і методика не можуть зумовлюватися методологією (С. Биковський), інші (С. Валк, О. Пронштейн) дотримувалися протилеж-

ної точки зору. О. Пронштейн, зокрема, вважав, що методологія "визначає не тільки завдання методики, а й усю сукупність її прийомів"[1]. Однак це твердження не можна вважати беззаперечним, оскільки у джерелознавстві є методичні прийоми, які безпосередньо не залежать від будь-яких методологічних засад. Причому, на думку Б. Литвака, саме вони є "стрижнем *конкретного* джерелознавства"[2]. У цьому зв'язку пропонувалося поділити методику на дві частини: історичну, що залежить від методології, і технічну, яка нейтральна до неї, причому технічну частину відносять здебільшого до вивчення форми джерела, історичну — до аналізу його змісту.

Формуванню наукової методики джерелознавства, як галузі знань, передувала величезна емпірична праця істориків щодо пошуку, виявлення та осмислення документів різних епох. У ході цієї роботи істориків завжди хвилювали такі проблеми, як встановлення вірогідності джерел, способи їхнього тлумачення та використання, тобто *методика джерелознавства*, хоча сам термін з'явився у науковій літературі лише в XIX ст. У вітчизняній літературі першим його застосував у 1861 р. професор Харківського університету М. Петров. Раніше історики та інші фахівці вживали інші терміни: "герменевтика", "критика джерел", котрі й досі використовуються у джерелознавстві, хоча зміст деяких із них у зв'язку з розвитком науки змінився. *Герменевтика*, наприклад, яка народилася ще в давній Греції, розглядалася як мистецтво розуміти усну або писемну мову взагалі й особливо твори давніх авторів. Давньогрецькі історики використовували її для тлумачення творів Гомера та інших авторів. Серед істориків цей термін першим ужив Фукідід.

У західноєвропейських країнах герменевтика та історична критика сформувалися на основі класичних творів відомих авторів античного світу. За допомогою цих дисциплін історики та філологи намагалися відтворити праці античних авторів, витлумачити тексти, зіпсовані часом та середньовічним неуцтвом. Саме такий характер мали й перші посібники з герменевтики, зокрема книга професора Кільського університету Бласса, написана на основі критичного аналізу класичної грецької літератури [3]. Хоча деякі вчені уже в XVII—XVIII ст. почали розглядати гер-

меневтику в ширшому розумінні слова, а саме — як мистецтво володіти прийомами розуміння будь-якого тексту.

В Росії та в Україні *історична критика* виникла на грунті аналізу літописів, більшість з яких мали багатьох авторів і створювалися протягом тривалого часу з використанням попередніх текстів, що утруднювало пошук першоджерела (архетипу). Особливості літописів: складна історія тексту, труднощі прочитання, лексичні перепони (чимало слів змінили свій зміст) та інші відбилися на становленні історичної критики.

Правила історичної критики стосовно літописів першим у Росії сформулював у XVIII ст. історик А. Шльоцер, який багато років віддав копіткій праці над давньоруськими літописами. Його девізом було: нічому не довіряти, в усьому сумніватися. А. Шльоцер визначав такі етапи дослідження джерел:

- нижча критика, або мала критика ("критика слів"), тобто встановлення того, що дійсно належить даному авторові, а що привнесене іншими (продовжувачами або переписувачами літописів);
- лексичне, граматичне та історичне тлумачення тексту, тобто з'ясування того, що хотів сказати автор;
- вища критика, або критика справ, тобто фактів, перевірка достовірності висвітлення подій у літописах.

Однак глибоке теоретичне усвідомлення проблем методики джерелознавства відбулося лише наприкінці XIX — на початку XX ст. Воно пов'язане насамперед з дослідженнями таких учених, як Ш. Сеньобос, Ш.-В. Ланглуа (Франція), Е. Бернгейм (Німеччина), В. Ключевський, О. Лаппо-Данилевський (Росія). Важливі положення з проблем критики джерел розробили українські історики М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, О. Левицький, М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип'якевич та ін.

Ш. Сеньобос та Ш.-В. Ланглуа, автори відомої праці "Вступ до вивчення історії", яка в 1899 р. була перекладена російською мовою, визначили дві стадії критики джерел — зовнішню і внутрішню. На першій стадії здійснюється попереднє дослідження, яке стосується

зовнішніх особливостей джерела (письмо, мова, форма тощо); на другій — з'ясування достовірності відомостей шляхом міркувань за аналогією [4]. Поділ джерелознавчої критики на дві стадії та й сама термінологія, запропонована французькими вченими, були взяті на озброєння багатьма істориками і застосовувалися у джерелознавстві до 60-х років XX ст. Щоправда, деякі історики вживали й іншу термінологію. Зокрема, російський історик В. Ключевський в історичній критиці вбачав дві сторони: філологічну критику, спрямовану на відновлення справжнього тексту пам'ятки, і фактичну, мета якої — визначення погляду автора на дійсність, міри відхилення його думки від дійсності. "Таким чином, — підсумовував В. Ключевський, — історична критика — це або критика текстів, що передають історичні факти, або критика фактів, які відтворюють текст" [5].

До початку XX ст. відносяться перші спроби системного викладу методів джерелознавства. Одну з них здійснив історик О. Лаппо-Данилевський. Другий випуск його грунтовної праці "Методології історії" повністю присвячений характеристиці методів джерелознавства [6], оскільки під методологією джерелознавства він розумів систему методів, що відтворюють джерело як явище культури певного часу. Виходячи із визнання одухотвореності історії, духовного єднання суб'єкта й об'єкта історії, О. Лаппо-Данилевський розглядав джерело як реалізований продукт людської психіки. Це був якісно новий підхід до оцінки джерел, їх інформаційних можливостей для характеристики певної епохи. О. Лаппо-Данилевський розвинув далі вчення про критику джерел, виділивши такі її види, як наукова, моральна, естетична. Критеріями кожної з них він визначав відповідно: Істину, Добро, Красоту. Особливо грунтовно вчений розробив методи інтерпретації джерел. Основою цих методів, на його думку, має бути психологічне тлумачення джерела, мета якого добитися збігу уявного образу, що виникає в історика при вивченні джерела, з уявним образом, відображеним у джерелі. Інший вид інтерпретації — технічний — стосується форми джерела. А оскільки вона пов'язана з його призначенням, за формою можна судити і про зміст джерела. У праці розглянуті типізуючий та індивідуалізуючий методи інтерпре-

тації. Мета першого полягає в тому, щоб допомогти історику визначити місце джерела в тому середовищі, де воно виникло. Для цього слід з'ясувати історичні обставини виникнення джерела, а також його місце в структурі подій, що відбулися після його появи. Мета індивідуалізуючої інтерпретації — встановити, що думав автор, створюючи джерело, як у ньому проявилися його індивідуальні особливості. Всі методи інтерпретації вчений радив застосовувати одночасно.

Оскільки О. Лаппо-Данилевський читав у Петербурзькому університеті курс дипломатики приватних актів, він опрацював і сформулював основні правила й особливості вивчення цього виду джерел. Зокрема, він охарактеризував три види їх аналізу: історичний (визначення часу, місця написання тощо), дипломатичний (з'ясування складу акту шляхом граматичного і символічно-аналітичного методу); юридичний (виділення складу юридичної угоди, покладеної в основу акту).

О. Лаппо-Данилевський у розробці методів джерелознавства набагато випередив свою епоху. На жаль, його творча спадщина була значною мірою забута. І тільки сьогодні історики починають виявляти інтерес до багатьох висновків ученого, особливо до розроблених ним психологічних методів інтерпретації джерел.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. проблеми методики знайшли відображення у курсах з джерелознавства, що читалися в університетах України. Зокрема, в Київському університеті вивчали "Джерела для історії Південно-Західної Росії" (В. Антонович), "Літературні та речові джерела російської історії" (В. Данилевич) [7]. Ці курси будувалися за видовою ознакою писемних джерел. У них послідовно характеризувалися літописи, житія святих, оповідання іноземних авторів та інші джерела.

У XX ст. розвиток методики джерелознавства відбувався головним чином у напрямі удосконалення методів зовнішньої та внутрішньої критики джерел різних видів, що знайшло відображення в посібниках з джерелознавства, виданих на початку 40-х років. Проте недостатня розробленість проблем методики відбилася і на їх змісті. По-перше, автори орієнтувалися переважно на джерела давньої історії та середньовіччя, що апріорі навіювало думку

про те, нібито пізніші джерела не потребують такої ретельної перевірки. По-друге, в більшості посібників основна увага приділялася огляду джерел та їх видовій характеристиці.

В середині 50-х років, з активізацією історичних досліджень, постало питання про необхідність грунтовнішого висвітлення в посібниках для студентів методики джерелознавства. Своєрідним проривом у поширенні нового підходу до викладу проблем джерелознавства було створення в 60—70-х роках серії навчальних посібників у Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Зокрема, професор В. Стрельський намагався дати студентам у своїх посібниках повніше уявлення про загальні принципи та методику відбору джерел, їх критики, аналізу та синтезу, розкрив структуру зовнішньої та внутрішньої критики [8]. Професор Київського університету М. Варшавчик у ряді праць уточнив систему методів джерелознавства [9]. Він запропонував відмовитися від поділу джерелознавчої критики на зовнішню і внутрішню, замінивши його іншим поділом — на аналітичну і синтетичну критику. Перша з них передбачала увесь комплекс праці над окремим джерелом, друга — над комплексом джерел [10]. Такі підходи простежуються і в новітніх посібниках з джерелознавства, створених ученими Московського та Російського гуманітарного університетів [11].

На жаль, багато хто з авторів джерелознавчих праць ігнорують нові підходи до аналізу джерел. Більше того, за останнє десятиріччя увага до проблем методики джерелознавства навіть послабилась. Деякі історики взагалі виступили проти виділення в посібниках проблем методики в окремий розділ, оскільки, на їхню думку, методика джерелознавчого аналізу конкретна: вона зумовлена характером кожного окремого джерела, а також тими завданнями, що їх ставить перед собою історик [12].

Безумовно, є суттєва різниця у прийомах вивчення, скажімо, найдавніших чи козацьких літописів і сучасних писемних джерел. Проте слід ураховувати й те, що в джерелознавстві є загальні принципи, методи, правила, прийоми, способи, які включають, зокрема, набір логічних, технічних процедур, якими має керуватися кожен історик, працюючи над будь-якими видами джерел. Ці методи ста-

новлять т. з. загальноджерелознавчу методику (термін С. Шмідта) на відміну від окремої методики, яку розробляють спеціальні історичні дисципліни, зокрема палеографія, геральдика, метрологія, сфрагістика, кодикологія та ін. Звичайно, загальні принципи і методи джерелознавства у праці історика мають обов'язково органічно поєднуватися із т. зв. окремою, а також видовою методикою, оскільки методичні прийоми використання та наукової критики джерел нерозривно пов'язані з їх видовою природою.

Отже, колективними зусиллями джерелознавців багатьох поколінь створена досить стрункa система дослідження джерел, узагальнена методикою джерелознавства: визначені основні завдання й етапи джерелознавчої роботи історика, їх зміст, сформульовані загальні закономірності, принципи, прийоми, правила, методи отримання з джерел не лише відкритої, а й закритої та прихованої інформації.

5.2. Етапи роботи з джерелами

Для історика дуже важливо чітко уявляти і дотримуватися послідовності у роботі з джерелами, адже від цього залежить ефективність і якість їхнього дослідження. Фахівці висловлюють різні думки щодо кількості етапів у роботі з джерелами: одні називають п'ять (М. Варшавчик, А. Ніколаєва), інші шість (В. Стрельський). Та й назви етапів формулюються порізному. Це пояснюється кількома причинами.

По-перше, це питання недостатньо досліджене, зокрема дається взнаки брак наукового обгрунтування критеріїв виділення того або іншого етапу. Чи потрібно, наприклад, виділяти етап реконструкції джерела? Справді, історикам іноді доводиться вирішувати це питання. Академік О. Шахматов, працюючи над давнім літописним зведенням "Повість временних літ", провів реконструкцію цієї видатної пам'ятки писемності. Але практично до реконструкції писемних джерел історики та філологи вдаються дуже рідко, оскільки це складний процес, який вимагає високої ерудиції, тривалої праці. До того ж реконструйована пам'ятка втрачає риси першоджерела. Таким чином, у звичайній роботі історика етап реконст-

рукції джерела можна не виділяти, хоча іноді його й називають.

По-друге, у ряді випадків науковий підхід до визначення етапів підміняється кон'юнктурними міркуваннями. За радянських часів вважалося за необхідне виділяти етап класового аналізу джерел. Це була своєрідна данина принципу партійності, який був ідеологічно обов'язковим для всіх істориків, незалежно від профілю їхньої діяльності.

По-третє, іноді змішують етапи праці джерелознавця над конкретним джерелом і над комплексом джерел з певної проблеми, хоча останнє поняття набагато ширше. На нашу думку, в роботі історика над джерелами можна виділити такі найважливіші етапи:

- пошук, виявлення і попередній відбір джерел для наступної праці з ними;
- класифікація джерел (див. розділ IV);
- дослідження джерел, їх аналітична критика;
- синтетична критика та наукове використання досліджених джерел.

Кожен із цих етапів має також свою структуру, що заслуговує докладнішого з'ясування.

5.3. Методика пошуку та виявлення джерел

Якість і результативність будь-якої праці історика вирішальною мірою залежать від повноти і якості джерел, які він використав. Тому професійним обов'язком історика є знання джерельної бази дослідження. Як зазначалося вище, джерельна база дослідження складається з джерел, уже введених до наукового обігу (тобто надрукованих), і тих, які ще не використовувалися у наукових працях. Обов'язковим правилом пошуку джерел є те, що його слід починати з опублікованих джерел по темі, тобто з вивчення бібліографії. Цей процес включає:

- ознайомлення з прикнижковою бібліографією в ході опрацювання наукової літератури з теми дослідження;
- роботу з каталогами бібліотек;
- перегляд бібліографічних покажчиків.

Починаючи роботу над темою, дослідник звертається насамперед до публікацій своїх попередників (якщо вони є), а також до узагальнюючих праць, які можуть стати вихідною точкою дослідження проблеми. Вже в ході цієї роботи історик дістає перші уявлення про коло джерел, які можуть його зацікавити. Проте основну масу опублікованих джерел можна виявити лише на основі цілеспрямованого бібліографічного пошуку, роботи з каталогами, а також із поточними і ретроспективними бібліографічними покажчиками про опубліковані книги.

У наукових бібліотеках є кілька *каталогів*: *алфавітний, систематичний, довідковий, спеціальні* (видання іноземними мовами, періодичних видань тощо). До алфавітного каталогу дослідник звертається, коли у нього вже є назви потрібних книг. Для пошуку джерел з певної теми використовується систематичний каталог.

Починаючи пошуково-бібліографічну роботу, слід мати уявлення про типи, види і форми видань документів, прийняті в різні часи. Серед трьох типів видань документів (видання наукового, науково-популярного, навчального характеру) найбільший інтерес для дослідника

Довідкові видання з окремих проблем вітчизняної історії

становлять наукові видання. Види документальних видань досить різноманітні: пофондові, тематичні, документи певного різновиду, однієї особи. За формою і способом видання документів їх можна поділити на такі групи:

- корпус (звід) документів;
- серія документів;
- збірник документів;
- моновидання (книга присвячена одному джерелу);
- альбом;
- плакат;
- публікація в періодичних виданнях;
- публікація в додатках до наукової або науково-популярної праці;
- публікація в тексті наукової або науково-популярної праці.

Серед документів, виданих друкарським способом, особливо цінними є факсимільні видання, які точно відтворюють текст оригіналу. Зокрема, саме таким способом була видана "Киевская Псалтирь 1397 года" (Москва, 1978). Вид та форма видань зумовлюють специфіку їх бібліографічного пошуку.

Досить велика кількість джерел опублікована в історичних журналах. Свого часу найбільше документальних матеріалів надрукував журнал "Киевская старина" (1882—1906). За радянської доби документи найчастіше друкувалися в журналах "Архіви України", "Літопис революції", "Український історичний журнал". У періодиці української діаспори публікацію джерел плідно ведуть журнали "Український історик", "Сучасність", "Визвольний шлях". Звичайно цим переліком не обмежується коло періодичних видань, де з'являлися історичні документи. Пошук джерел у журналах ведеться не лише шляхом безпосереднього перегляду останніх. З цією метою використовуються також ретроспективні покажчики змісту часописів, кожен із яких має різного роду допоміжні покажчики (алфавітний, іменний, предметний, географічний тощо), що значно полегшує користування ними [13].

Для бібліографічного пошуку джерел, опублікованих у вигляді окремих видань, використовуються каталоги і бібліографічні покажчики. У каталогах кожна книга реєструється за певною ознакою: в алфавітному — за першими літерами назви або прізвища упорядника, в систематичному — за темою, якій вона присвячена.

Для отримання грунтовної інформації про опубліковані збірники документів можна скористатися виданнями Книжкової палати України, яка здійснює державну реєстрацію усіх видань України. Бібліографічний покажчик "Літопис книг" виходить один раз на місяць (з 1924 р.). Можна використати й інші ретроспективні покажчики. Для пошуку видань 1935—1991 рр. може стати в нагоді "Ежегодник книги СССР", який охоплював літературу, що публікувалася в усіх республіках Радянського Союзу. За 1991 р. , наприклад, у ньому було зафіксовано 46 тис. бібліографічних записів. З цією ж метою можна використовувати й "Археографический ежегодник" (Москва), який з 1956 р. фіксував усі документальні видання, в т. ч. й УРСР. З 1992 р. в Україні відновилося видання "Українського археографічного щорічника", що практикує огляди публікацій джерел.

Оскільки величезну кількість документів у XIX—XX ст. видрукували Археографічні комісії, Історичні товариства, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, архівні та інші установи, у пошуковій роботі варто скористатися каталогами видань та бібліографічними покажчиками цих установ [14].

Розшукуючи опубліковані документи, слід мати на увазі, що масового характеру друкування джерел в Росії і в Україні набуло лише у XIX ст. Основну роботу в цьому напрямі виконували археографічні комісії: Петербурзька, Віленська, Київська, Наукового товариства ім. Т. Шевченка (м. Львів). Чимало документальних видань з історії України підготовлено Петербурзькою археографічною комісією (1843—1922). Двома виданнями вона оприлюднила Повне зібрання літописів (перше — у 1843—1871 рр., друге — у 1908—1910 рр.). У серії "Русская историческая библиотека" із 35-ти томів чотири присвячені матеріалам Литовської метрики XV—XVI ст. Цікаві документи містять п'ять томів серії "Акты, относящиеся к истории Западной России". Але особливу цінність для історика

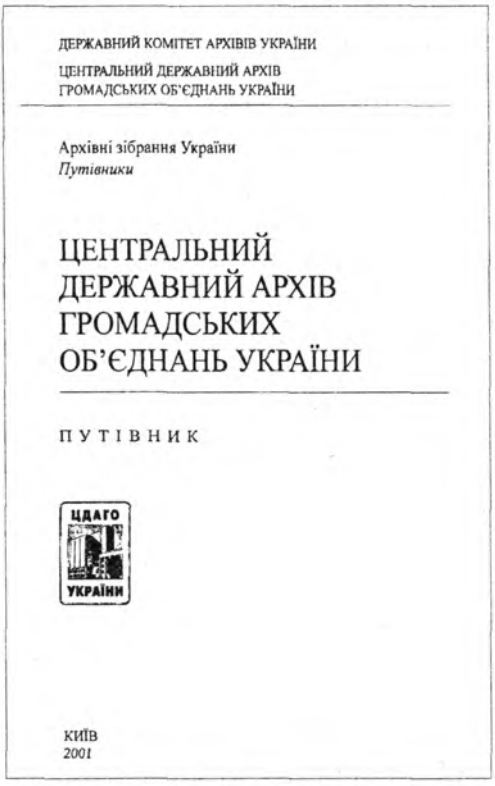

Путівник Центрального державного архіву громадських об'єднань

України становить серія "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России". 15 томів цього видання хронологічно охоплюють період з 1361 по 1778 р.

Видання Київської Археографічної комісії (1846—1921), яка офіційно називалася "Временная комиссия для разбора древних актов, учрежденная при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе", майже повністю присвячені історії України. Тому вони викликають неабиякий інтерес в істориків. Комісія видавала дві серії: "Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Ки-

евском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе" (чотири томи) й "Архив Юго-Западной России". Останнє, серійне, видання мало складну структуру (8 частин, у кожній з яких була своя нумерація томів). Крім цих серій комісія оприлюднила велику кількість пам'яток у вигляді окремих видань, тематичних збірників.

Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яку очолював М. Грушевський, здійснила серійне видання "Жерела до історії України-Руси". В цій серії вийшло 22 томи архівних матеріалів, зібраних М. Грушевським та його учнями (М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський та ін.). Матеріали, присвячені історії України XVI — XVIII ст., виходили за редакцією і з вступними примітками М. Грушевського або співробітників Археографічної комісії.

Після ретельного пошуку опублікованих джерел історик, маючи повний перелік їх у своїй картотеці домашнього архіву, може перейти до пошуку неопублікованих джерел в архівних та інших документосховищах. Питаннями методики архівних пошуків займається спеціальна історична дисципліна — *архівна евристика* (від грец. "heureka" — знаходити, відкривати). Її роль для історика визначається кількома факторами.

По-перше, архівні матеріали з більшості тем, що досліджуються, є основним джерелом, оскільки дослідник намагається обрати, як правило, таку тему своєї роботи, яка ще не висвітлювалася в опублікованих працях або ж досліджена частково.

По-друге, історичні джерела в архівах важче шукати, ніж публікації чи рукописи в бібліотеках, оскільки науково-довідковий апарат архівів не може повною мірою відобразити зміст кожного архівного документа, тобто враховувати індивідуальні запити кожного дослідника.

По-третє, фонди якогось одного архіву далеко не завжди можуть дати повне уявлення про джерела з проблеми, що досліджується. Для розшуку матеріалів історик змушений звертатися до багатьох архівів, розташованих у різних містах, а іноді й країнах.

По-четверте, архівні матеріали відрізняються від опублікованих тим, що останні нерідко видавалися з купюрами, супроводжувалися коментарями вчених, які їх

опублікували або використали; в архіві вчений отримує часто-густо документи, які до нього ще ніхто не використовував і не коментував. Це вимагає від історика більш ретельного і критичного аналізу виявлених ним джерел.

Усі документи, що відображають багатовікову історію духовного та матеріального життя народу й мають історико-культурну цінність, віднесені в Україні до Національного архівного фонду. Він є складовою вітчизняної та світової історико-культурної спадщини й інформаційних ресурсів суспільства. Причому держава законодавчо гарантує умови не лише для зберігання, а й для використання Національного архівного фонду, що має для істориків надзвичайно велике значення.

Національний архівний фонд — це величезний за обсягом масив інформації. В Україні діє 665 архівів, у т. ч. 44 центральних та обласних. Лише в архівах системи Державного комітету архівів України міститься понад 50 млн одиниць зберігання. Велика кількість матеріалів зберігається у державних галузевих архівах, а також в архівах міністерств культури, оборони, закордонних справ, Служби Безпеки, внутрішніх справ, Національної академії наук України, профспілок, музеїв і бібліотек та в інших архівосховищах.

Щоб оптимально організувати пошук архівних матеріалів, слід дотримуватися ряду обов'язкових умов, зокрема:

- перш ніж звертатися до архівів, слід вивчити мережу їх установ, щоб точно знати адреси пошуків;
- опанувати систему науково-довідкового апарату архівів (у кожній країні вона має свої особливості);
- ознайомитися з адміністративною структурою країни, системою державного управління в період, який досліджується. Ці дані є у відповідних довідниках [15];
- на основі вивчення структури та функцій установ (фондоутворювачів), зміни їх назв, шляхів проходження документів за різних часів окреслити коло фондів, у складі яких можуть зберігатися документи, що цікавлять дослідника.

В Україні профіль кожного архіву чітко визначений, що значно полегшує пошук історичних джерел. Наприклад, Центральний державний історичний архів України

(ЦДІАУ) у м. Києві зберігає матеріали з XIV ст. по 1917 р. Серед 1600 його фондів велику цінність становлять книги судово-адміністративних і фіскальних установ, що існували в Україні за різних часів. ЦДІА України в м. Львові містить матеріали з XIII ст. по 1939 р. (головним чином з історії Західної України). Тут збереглися матеріали гродських і земських судів XV — XVIII ст., 6544 книги і фасцикули, в кожній з яких 600 — 700 записів, цінні колекції фотографій, а також листів громадських і політичних діячів.

Найбільшим архівосховищем з історії України XX ст. є Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (м. Київ). Назва архіву визначає профіль документів, що відклалися у його фондах. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України, створеному на базі партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, зберігаються матеріали Комуністичної партії та комсомолу України, інших політичних партій. Після проголошення незалежності України до архіву почали надходити архіви нових політичних партій та громадських об'єднань України. Сюди ж передана з архіву колишнього Комітету державної безпеки частина особових справ осіб, репресованих у 20 — 50-ті роки, а згодом реабілітованих. У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України зберігаються фонди багатьох видатних діячів української культури. Матеріали місцевого значення зберігаються в державних архівах АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя, в міських архівах та архівних відділах райдержадміністрацій України.

Працюючи над архівними джерелами, слід мати на увазі, що в певні періоди своєї історії український народ не мав власної держави. Це негативно позначилося на відкладанні і збереженні архівних матеріалів з його минулого. Оскільки певні території України в різні часи входили до складу інших держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Радянського Союзу), державна документація, що стосується України, зосереджувалася, як правило, у столицях тих держав, у

складі яких перебували українські землі. Тому повноцінно вивчати історію України без залучення зарубіжних архівних матеріалів неможливо.

Особливо великий масив документів з історії України зосереджений в архівах Російської Федерації, оскільки понад 300 років більша частина українських земель входила до складу Росії, а потім Радянського Союзу. У Російському державному архіві давніх актів (м. Москва), який налічує понад 3,3 млн одиниць зберігання, відклалася величезна кількість матеріалів з історії України, особливо з середини XVII ст. до початку XX ст. У Державному архіві Російської Федерації (близько 5 млн одиниць зберігання) зберігаються матеріали з історії України з 1917 р. по 1991 р. До цього архіву передані також матеріали колишнього Комітету державної безпеки СРСР (63 тис. справ). Історія України у XX ст. широко представлена у фондах Російського центру зберігання і вивчення документів новітньої історії (створений на базі колишнього Центрального партійного архіву при ЦК КПРС). Матеріали з історії України є і в багатьох інших російських архівах (Російський державний архів літератури та мистецтва, Російський державний архів економіки, Центральний військово-історичний архів, Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі та ін.).

Джерела з історії України є в архівах Польщі, Литви, Чехії, Словаччини, Румунії, Туреччини, Австрії, Німеччини, Канади, США, Угорщини, Франції, Швеції та інших країн світу [16]. Наприклад, у Головному архіві давніх актів Польщі (м. Варшава) збереглися родові колекції Радзивілів, Потоцьких, Замойських, Браницьких. Документи Архіву нових актів (м. Варшава) містять відомості про трагічні події доби Української революції, зокрема у Східній Галичині. У Воєводському архіві в м. Кракові численні матеріали відображають історію України XVI — XVIII ст. Надзвичайно багата на джерела з історії України бібліотека-музей Чарторийських у Кракові. Крім рукописів (6 тис.) та стародруків (50 тис.) тут зберігаються документи, зібрані відомим істориком кінця XVIII — початку XIX ст. А. Надашевичем (понад 200 фоліантів, т. з. "Тека Надашевича") [17].

У Династичному, палацовому і державному архіві Австрії (м. Відень) зберігаються матеріали з історії Галичини, розгортання національно-визвольного руху в Західній Україні. У Національному архіві Угорщини (м. Будапешт) є матеріали про економічне та суспільно-політичне життя Закарпатської України. В Центральному державному архіві Румунії (м. Бухарест) — про становище в Бессарабії і Буковині в 1918 — 1940 рр.

У зарубіжних архівах відклалися фонди української еміграції та діаспори. Іноді представники діаспори створювали власні архівосховища. Так, Український музей у Празі, створений у 1925 р. (спочатку він мав назву "Музей визвольної боротьби України"), містить документи інституцій Української Народної Республіки, особисті фонди видатних українських діячів (Д. Дорошенка, Б. Мартоса, Л. Чикаленка та ін.)[18]. Частина цих матеріалів передана нині до ЦДАГО України.

Своєрідною ниткою Аріадни для історика в лабіринтах архівних сховищ є *науково-довідковий апарат архівів* (НДА) — комплекс архівних довідників, які забезпечують облік і класифікацію документальних матеріалів, розкривають їх склад, зміст і місцезнаходження в межах окремих фондів, архівів й усього Національного архівного фонду України. Основними видами НДА, що застосовуються в Україні, є *путівники, описи, архівні довідники, каталоги.* Історик у своїй роботі не може ігнорувати жодного виду НДА, адже лише всі разом вони дають ключ до повноти джерельної інформації.

Першим видом НДА, до якого історик звертається ще до приходу в архів, є путівник по архіву. Кожен архів періодично оновлює їх і видає масовим тиражем, що дає змогу ознайомитися з ними в будь-якій науковій бібліотеці. Такий путівник містить характеристики або короткі довідки про архівні фонди, а також про колекції, комплекси документів у систематизованому порядку. Путівники складаються по окремому архіву, групі архівів або архівах усієї країни [19]. Є тематичні путівники з історії України по зарубіжних архівах. Президент Українського історичного товариства Л. Винар підготував довідник про 32 українські архіви, бібліотеки, музеї у США. У 1995 р. він був виданий Кентським університетом англійською

мовою під назвою "Збереження культурної спадщини: Українські архіви, бібліотеки та музеї в США" [20]. Аналогічні путівники є по українознавчих установах Канади, з архівної України у Великобританії [21]. Путівники видаються, як правило, однією книжкою, але деякі великі архіви мають багатотомні довідники. Так, довідник до Російського архіву давніх актів виданий у чотирьох томах.

Великий інтерес для істориків становлять зведені путівники по кількох архівах. У 1962 — 1980 рр. ряд наукових установ Радянського Союзу здійснив унікальне видання — багатотомний довідник до особових фондів архівів та бібліотек, який дає відомості про 18 480 особових фондів 325 архівосховищ колишнього СРСР. Наявність численних допоміжних покажчиків (фондоутворювачів, географічного, періодичних видань, установ, організацій і підприємств) значно полегшує пошук необхідних джерел [22]. На жаль, він не позбавлений і певних вад, зокрема, у ньому не враховані фонди, які були на той час на спецзберіганні і до яких дослідники не мали доступу.

Високо оцінюючи інформаційні можливості путівників, слід водночас зазначити, що провідна роль у системі науково-довідкового апарату архівів належить передусім *описам* фондів. Це пояснюється тим, що, по-перше, вони є водночас і формою обліку, тому охоплюють усі матеріали фондів архіву. По-друге, описи дають уявлення про фондоутворювача. По-третє, вони закріплюють класифікацію справ у фонді, що дає змогу прискорити пошук потрібних одиниць зберігання. Описи фондів можуть бути рукописними, надрукованими на машинці, принтері, видані друкарським способом або в електронному варіанті. Описи, що мають підвищений попит у читачів, видаються масовим тиражем. Кілька таких описів видані, наприклад, за матеріалами Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [23].

Звичайно, інформаційні можливості описів не можуть бути всеохоплюючими, оскільки вони дають відомості про справи у вигляді короткої її назви, не розкриваючи здебільшого змісту документів, які в них зберігаються. Це стосується насамперед таких справ, як протоколи, стенограми засідань тощо. Складність використання описів по-

лягає ще й у тому, що вони дають назви справ так, як вони відклалися в архіві, а це не дає змоги історикові швидко й ефективно вести тематичний пошук. Тому доцільно поряд з описами звертатися до каталогів.

В архівах ведеться кілька видів *каталогів*: основні з них — іменний і тематичний. Вони значно полегшують пошук. Тематична картка каталогу може містити відомості про одну або групу справ, а іноді навіть про окремий документ, який, на думку упорядників каталогу, має велике значення. Упорядники застосовують систему відсильних карток, які привертають увагу дослідника до інших рубрик, карток, що мають відношення до теми. На відміну від описів, каталог виконує лише інформаційно-пошукові функції, тому частина матеріалів архіву може бути в ньому не відображена. До того ж якість тематичної розробки архівів у каталогах не завжди може задовольнити дослідника. Тому працю з каталогом можна розглядати лише як первинний імпульс до пошуку матеріалів з обраної теми.

Щоб дізнатися про наявність архівних документів з певної теми, доцільно ширше використовувати *огляди*, підготовлені фахівцями, які добре знають архівні джерела з відповідної проблеми. Наприклад, досліджуючи історію Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, можна звернутися до грунтовних оглядів джерел, зроблених М. Ковальським та Ю. Мициком [24].

Більшість діючих в Україні систем науково-довідкового апарату архівів незручні в користуванні, оскільки розраховані на візуальний метод пошуку інформації, тому вони поступово доповнюються сучасними інформаційними системами НДА, заснованими на використанні комп'ютерів. У 1991 р. в Україні почалося створення Національної зведеної архівної комп'ютерної системи, яка має інтегрувати інформаційний потенціал усіх архівних установ. Зведена база даних охоплюватиме всі українські інституції, що мають архівні або рукописні фонди. До системи будуть включені матеріали не лише Національного архівного фонду України, а й ті архівні документи, що зберігаються в інших країнах, але мають відношення до історії і культури України. Система розробляється на єдиних науково-методичних, технологічних

та організаційних засадах, що значно полегшить користування нею. Зроблено вже перші кроки у цьому напрямі. Науково-інформаційний відділ Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського приступив до створення зведеного каталогу "Середньовічна україніка в архівах України". Працівниками відділу завершено створення фондового каталогу "Джерела з історії ОУН-УПА". У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України створена комп'ютерна база даних на фондоутворювачів, у держархівах Київської та Харківської областей — база даних на репатріантів, колишніх остарбайтерів (осіб вивезених до Німеччини в роки Другої світової війни). У Центральному державному архіві громадських об'єднань України функціонує електронна картотека справ колишніх репресованих, а також партизанів часів Другої світової війни.

Отже, першим етапом джерелознавчої роботи дослідника є пошук і виявлення джерел. Джерелознавча методика виробила систему засобів і прийомів, яка дає змогу оперативно зорієнтуватися в інформаційному просторі, виявити місце зберігання джерел і перейти до їх безпосереднього дослідження.

5.4. Дослідження джерел. Джерелознавча критика

Рівень вірогідності історичних джерел, які використовує історик, їх цінність неоднакові. Оскільки джерела відображають дійсність шляхом їх опосередкування через свідомість автора, всі вони вимагають критичного підходу. Щоправда, за радянських часів побутувала думка, нібито деякі джерела не потребують критичного аналізу. До них відносили, зокрема, постанови з'їздів та інших керівних органів КПРС, праці класиків марксизму-ленінізму тощо. Від такого ненаукового підходу сучасна історична наука рішуче відмовилася, оскільки всі історичні джерела без будь-якого винятку мають бути включені в орбіту *наукової джерелознавчої критики.*

На шляху наукового пізнання джерел нерідко виникають певні перепони і труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Найчастіше доводиться мати справу з такими об'єктивними труднощами, як неповно-

та, розпорошеність джерел, багатоступеневість переказу в них фактів і подій, неконтрольованість деяких ланок та цензурних фільтрів у передаванні історичної інформації, унаслідок чого іноді важко встановити навіть ті чинники, що призвели до перекручень фактів у джерелах. Серед суб'єктивних перешкод особливу небезпеку для наукового аналізу становить особиста упередженість, ідеологічна заангажованість історика, обмеженість його знань або здібностей (наприклад, відсутність історичної культури, спеціальних знань, інтуїції). Щоб подолати ці перешкоди і забезпечити об'єктивний аналіз джерел, важливо пам'ятати кілька обов'язкових правил.

По-перше, джерело не можна досліджувати у відриві від тієї конкретно-історичної реальності, в якій воно виникло. На всіх джерелах лежить відбиток свого часу, тієї епохи, в яку вони створені. Кожне з джерел покликане до життя певними умовами, мотивами, причинами, завданнями, цілями. Одна й та ж людина за різних обставин може створити документи або твори, які суттєво відрізняються один від одного не тільки формою, а й оцінками. До того ж джерела виникали у різний щодо подій час: у момент здійснення події, по її гарячих слідах або через багато років. І все це відбивається на інформаційній якості та рівні достовірності джерел.

По-друге, важливо знати історію тексту джерела, обставини його створення, адже у процесі роботи над ним може виявитися багато списків, варіантів, редакцій. Тому доречно вивчити історію публікацій джерела (якщо вони були), з'ясувати, зокрема, ким, коли і для чого вони здійснювалися, чи призначалося джерело відразу для друку, скільки видань воно має, які зміни вносилися в кожне із них і т. ін. Слід брати до уваги й той факт, що в історії України було багато періодів, коли вся інформація підлягала цензурі. Це негативно відбивалося на джерелах, нерідко призводило до вихолощування з них первісного змісту.

По-третє, у процесі роботи над джерелом необхідно вивчити не лише його походження і текст, а й присвячену йому критичну літературу. Насамперед це стосується найдавніших джерел, наприклад літописів, а також джерел особового походження.

По-четверте, слід обов'язково враховувати ступінь наукового вивчення джерела попередніми дослідниками. До того ж деякі з джерел дуже складні для опанування, нерідко потребують спеціальних джерелознавчих досліджень, реставрації, доведення пам'ятки до придатного стану для використання істориками. Так, усесвітньо відомі історичні пам'ятки "Повість временних літ", "Руська Правда" були об'єктом джерелознавчого аналізу фахівців багатьох поколінь, які по-різному з'ясовували їх походження, встановлювали рівень автентичності, надійності як джерела. Використовуючи ці, на перший погляд, добре вивчені джерела, сучасний історик може дати їм свою інтерпретацію, помітити в них ще не виявлені інформаційні можливості, адже кожен дослідник, виходячи зі свого задуму, вилучає з джерела й аналізує той матеріал, який його цікавить, застосовуючи новітні засоби і методи дослідження.

Нарешті, не можна знижувати вимоги до критики історичних джерел навіть тоді, коли їх кількість з певної теми або періоду обмежена. Дійсно, джерела далеко неповно відображають історичний процес, особливо в давні періоди. Але збої у фіксуванні історичних подій у джерелах спостерігаються навіть в історії найновішого часу. Це пояснюється багатьма причинами. В Україні, наприклад, велика кількість архівних джерел була знищена під час численних воєн, окупацій, соціальних і природних катаклізмів; на стані джерел негативно відбилася й політика властей, спрямована на їх вибіркове збереження, а також недбайливе ставлення людей до зберігання документів.

Джерелознавча література містить чимало спроб розробки принципів, методів і критеріїв наукової критики джерел, обгрунтування системи логічних процедур, прийомів, застосовуючи які історик здатний встановити реальну цінність кожного джерела. І хоча автори по-різному підходили до їх формулювання, можна виділити деякі *загальні правила і критерії джерелознавчої критики*, які стосуються усіх джерел, незалежно від їх видів, типів, часу створення, історичного походження, і які обов'язкові для дослідників. Складність і різнохарактерність самих джерел і відомостей, які вони містять, наявність у них не лише прямої, а й прихованої, опосередкованої інформації

вимагають застосування для їх аналізу всього комплексу методів і прийомів, набутих наукою та практикою.

Джерелознавча критика акумулює *кілька груп методів*:

- загальнонаукові (аналіз, синтез, історичний, логічний, ретроспективний, хронологічний);
- міждисциплінарні (статистичний, конкретних соціальних досліджень);
- загальноісторичні (історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний);
- спеціальні джерелознавчі (текстологічне й палеографічне вивчення та ін.).

Оскільки кожне з джерел або їх групи мають свої специфічні риси й особливості, методичний інструментарій історика в залежності від об'єкта дослідження може видозмінюватися: в одних випадках використовується повний набір методів, в інших деякі з них можуть виявитися зайвими (наприклад, окремі спеціальні джерелознавчі методи). Основні методи науковця у джерелознавчій критиці — *джерелознавчий аналіз* та *джерелознавчий синтез*. Відповідно в аналізі джерел можна виділити два етапи: аналітичну критику, а також синтетичну, або синтезовану, критику.

Аналітична критика пов'язана з роботою історика над конкретним джерелом. Вона включає комплекс обов'язкових елементів, серед яких можна назвати такі:

- визначення зовнішніх особливостей пам'ятки;
- доведення її автентичності (справжності);
- прочитання тексту джерела;
- встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження;
- тлумачення тексту;
- визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості [25].

Праця з джерелами починається із зовнішньої критики, або *вивчення зовнішніх особливостей* кожного з них. Важливо встановити, що перед вами — оригінал докумен-

та, перший примірник, чи копія. Останні теж мають різний характер (не завірені, ксерокопії, авторизовані, завірені установою, копія з копії тощо), різняться вони і за часом створення. У XVII — XVIII ст. в Україні копії документів підтверджувалися військовою канцелярією Війська Запорізького. В наш час поширені нотаріально завірені копії документів, ксерокопії. Незавірені копії і поширені нині ксерокопії вимагають від дослідника особливої обережності й прискіпливості, оскільки сучасні технічні засоби дають можливість скомпонувати будь-який текст. Найбільшу цінність для історика становлять першоджерела — оригінальні документи, в яких відображена первісна інформація.

Знайомлячись з матеріалом, на якому відтворений документ, історик вивчає його зовнішні особливості: водяні знаки, печатки, відтворені в тексті або додані до документів, помітки та вставки до тексту (інтерполяції). Виявлення зовнішніх особливостей документа іноді дає підстави зробити попередні висновки про час його створення, автентичність або, навпаки, про його фальсифікацію.

Важливим етапом роботи з джерелом є *прочитання його тексту*. Складність цієї роботи залежить від багатьох чинників: віку документа, його фізичного стану, особливостей почерку автора чи переписувача та інших. Чим старший за віком документ, тим складніше, як правило, його прочитати. А читання писемних джерел з історії України XI—XVIII ст. вимагає спеціальної мовної та палеографічної підготовки, оскільки передбачає знання давньоукраїнської і церковнослов'янської мов, уставного, напівуставного та скорописного письма, врахування таких особливостей тексту, як відсутність поділу на речення і слова, наявність скорочень, виносних букв тощо. У багатьох видатних діячів минулого, документи яких ми часто використовуємо, був досить складний для прочитання почерк (наприклад, у М. Грушевського). Деякі автори вживали в рукописах нестандартні скорочення, власні умовні позначки, що також утруднює прочитання.

Прочитавши текст, можна перейти до *встановлення часу і місця його створення, а також авторства*, з'ясування обставин і мотивів появи джерела. Більш-менш точні дати в історії України (рік, місяць, число) з'явилися лише з

60-х років XI ст. Але правило обов'язкового датування документів утвердилося в практиці значно пізніше. Нині у документознавстві діють чіткі правила датування: діловодні документи — за часом їх підписання, колективні — за часом їх прийняття, документи, що вступають в силу після затвердження (закони, укази, постанови, правила, положення, інструкції тощо) — з часу їх опублікування, телеграми — за часом відправлення і т. ін.

Нерідко історику доводиться особисто встановлювати або уточнювати дату появи джерела. Для цього використовуються різні прийоми: аналіз зовнішніх ознак джерела, його змісту, зіставлення з документами, які мають точну дату, вивчення подій та кола осіб, які згадуються у джерелі, пошук згадок про даний документ в інших джерелах.

Велику роль у встановленні дат документів відіграють методики спеціальних історичних дисциплін. Оскільки всі дати історик повинен наводити сучасним стилем, в разі необхідності він може звернутися до *історичної хронології*, яка розробила методику переведення всіх дат на сучасний стиль. Адже в різні часи побутували неоднакові системи датування. Спочатку воно велося від створення світу, а з XIV ст. — від Різдва Христового. В Росії, до складу якої у XVII ст. увійшла значна частина території України, ця система була запроваджена Петром I лише у 1700 р. У більшості країн Європи, зокрема в Польщі та Австрії, до складу яких входила частина українських земель, у 80-х роках XIX ст. юліанський календар був замінений на григоріанський. З 1 лютого 1918 р. новий стиль був запроваджений і на території Радянської Росії. Із встановленням в Україні радянської влади він був поширений і на її територію.

Цінні дані для уточнення часу виникнення деяких джерел дає *палеографія*. Знаючи час появи паперу, водяних знаків, різних засобів письма, алфавітів, специфіку оформлення видань за різних часів, можна уточнити дату появи джерела. Папір, наприклад, почав вироблятися в *Україні ще в XVI ст.*, в Росії у 1716 р.; громадянський алфавіт запроваджений з середини XVIII ст.; металевим пером почали писати лише у XIX ст.

Іноді точно встановити дату виникнення джерела неможливо. В таких випадках слід уточнити верхню та ниж-

ню хронологічні межі створення джерела, тобто визначити не раніше і не пізніше якого часу воно могло виникнути. І. Крип'якевич радив використовувати для цього навіть найменший натяк автора на приблизний час створення документа.

У ході критичного аналізу джерела важливо провести його *атрибуцію*, тобто встановити авторство, оскільки кожне джерело містить інформацію не лише про певний історичний об'єкт, а й про суб'єкт, тобто його автора. Автором джерела може бути як окрема людина, так і група осіб. У найновішій історії спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги джерел, створених колективом авторів.

До XVII ст. автори свої твори майже ніколи не підписували. Багато документів пізнішого часу, що увійшли до наукового обігу, також не персоніфіковані. Це утруднює роботу з ними.

Встановлення автора джерела, уточнення його біографічних даних (вік, освіта, професія, посада, коло інтересів, рівень поінформованості тощо) має принципове значення для аналізу джерел. Ці дані дають змогу повніше оцінити інформаційні можливості джерела. Щоправда, слід уникати крайнощів в оцінці зв'язку автора і джерела. Радянське джерелознавство, наприклад, достовірність джерел часто-густо ставило у пряму залежність від соціального походження та ідейних поглядів автора. Такий однобічний підхід призводив до недооцінки, а часом і нехтування джерел, створених представниками "панівних" класів.

Насправді зв'язок автора і джерела значно складніший. Ще О. Лаппо-Данилевський розробив систему передумов знання істини свідком або автором джерела:

- безпосередність сприйняття факту;
- ступінь участі в здійсненні факту;
- інтерес до фактів (теоретичний або практичний);
- місце свідка щодо факту;
- повнота почуттів, пережитих свідком від сприйняття факту;
- уважність свідка, його самовладання;
- рівень освіченості і наявність технічної підготовки до сприйняття факту;

- час свідчення про факт;
- настрій свідка на момент згадки про факт;
- чи пам'ятає свідок пережите досить точно;
- чи розуміє він, що саме він знає і чого саме не знає, що він запам'ятав і що не запам'ятав;
- чи хоче свідок сказати правду;
- чи прагне свідок до пізнавальних або ж корисливих цілей під час розповіді про пережитий факт [26]. Вказані умови з певним застереженням можуть ураховуватися й у наш час.

Проводячи атрибуцію джерел XIX — XX ст., слід мати на увазі, що тогочасні автори нерідко використовували псевдоніми, підписували свої праці лише ініціалами або видавали їх узагалі анонімно. М. Драгоманов, наприклад, мав кілька псевдонімів (Українець, Чудак, Толмачов, М. Петрик, П. Кузьмичевський та ін.). Іноді він уживав криптоніми: "Д. М.", "М. Т-ов". Для розшифрування псевдонімів можна використовувати спеціальні словники псевдонімів [27].

При встановленні авторства використовуються різноманітні методичні прийоми, що грунтуються на текстологічному аналізі джерела, оскільки кожен автор має свій почерк, неповторний індивідуальний стиль викладу думок, своєрідні особливості мови. Виявлення елементів стилістичної своєрідності, зокрема специфіки застосування певних граматичних форм, прийомів опису історичних подій сприяє встановленню авторства джерела.

Останнім часом можливості текстологічного аналізу джерел значно збільшилися завдяки застосуванню для їхньої атрибутики кількісних методів і технічних засобів. За допомогою електронно-обчислювальних машин можна проаналізувати конструкції речень (наприклад, їх довжину, частоту, повторення у джерелах певних комбінацій літер, слів, словосполучень). Використовуючи таку методику, вчені Московського університету під керівництвом проф. Л. Мілова встановили авторство багатьох історичних джерел.

Важливим етапом джерелознавчої критики є *тлумачення (інтерпретація) тексту*. Надаючи великого значення цьому етапу, історики пропонували навіть вважати його особливою галуззю наукових знань — герменевтикою (від

грец. слова "hermeneutike" — тлумачити, пояснювати). В термін "тлумачення тексту" історики в різні часи вкладали різний зміст:

- мистецтво розпізнавати прихований зміст тексту (В. Ланглуа, Ш. Сеньобос, Л. Пушкарьов);
- психологічне розуміння тексту (О. Лаппо-Данилевський);
- мовне і речове тлумачення (І. Крип'якевич);
- пошук класового, партійного змісту (Л. Черепнін).

Найбільш відповідне до сучасних вимог розуміння цього терміна запропонував О. Пронштейн. Тлумачення тексту він розглядає, як розкриття змісту джерела в "усій повноті словниково-мовного і логічного змісту" [28]. Такий комплексний підхід передбачає як повне тлумачення тексту, так і з'ясування прямого або переносного змісту пам'ятки чи окремих її положень, розкриття змісту правових норм, клаузул тощо.

Мовне тлумачення включає граматичне і термінологічне вивчення тексту. Історику важливо знати мовну систему, лексику часу, який ним досліджується. Іноді неправильне тлумачення навіть окремих слів призводить до помилкових висновків. Так, учені Л. Гету і В. Сергієвич на основі неправильного мовного тлумачення 26-ї статті "Руської Правди", де йшлося про смердів та холопів, зробили висновок, що Київська Русь була рабовласницькою державою, оскільки смерди нібито мали холопів.

Одні й ті ж терміни в різні епохи, а іноді і в один і той же період, можуть мати різний зміст. Ось, наприклад, як змінився зміст окремих слів української мови за кілька століть:

XVI — XVIII ст.	*XX ст.*
Заказати	Наказати
Кавалер	Лицар
Конкурс	З'їзд
Тягнення	Похід
Худоба	Майно

В українському зарубіжжі й сьогодні уживаються слова давньоволинського і галицького діалектів або іншомовно-

го походження, які не використовуються в Україні: прелєгент (лектор), кустос (хранитель, завідувач бібліотеки), абсольвент (випускник), дорост (юнак), повшехних (загальновідомих), одідичив (успадкував) тощо.

Варто згадати про впровадження партійно-радянськими документами 30 — 50-х років словосполучення "ворог народу", неадекватного прямому змісту. В сучасних умовах представники різних політичних партій України, використовуючи у своїх документах слово "націоналізм", вкладають у нього різний зміст (або негативний, або позитивний). Дехто вважає його синонімом слова "шовінізм", інші наповнюють його патріотичним змістом.

Складним елементом інтерпретації джерела є встановлення того, який саме зміст вкладав автор у свій текст чи зображення. Зрозуміти задум творця джерела, встановити, що саме він хотів висловити у відповідному джерелі, — це квінтесенція інтерпретації. Мистецтво історика полягає в тому, щоб зуміти подолати культурно-історичну дистанцію між ним і джерелом, почути, за висловом відомого джерелознавця О. Медушевської, суверенний голос джерела. "В ході наукового аналізу джерела,— зазначає дослідниця, — голоси обох суб'єктів — і автора, і дослідника — повинні бути чітко розрізнені" [29]. Такий підхід гарантуватиме від багатьох помилок у тлумаченні джерел.

Іноді помилки в оцінці джерела, тлумаченні його змісту виникають тому, що історик дивиться на нього як сучасник своєї, а не тієї епохи, до якої відноситься дане джерело. Нагадаємо про ще один помилковий підхід: нерідко духовні помисли, прагнення, ідеї певного часу, що відбилися у джерелах, історики видають за реалії історії, а це призводить до неправильної оцінки об'єктивної дійсності. Особливо часто подібне трапляється в оцінці історичних джерел переломних часів, наприклад Української революції 1917—1920 рр. Саме цим можна пояснити разючу розбіжність у трактуванні багатьох джерел, що відносяться до цієї епохальної події в історії українського народу.

Як свідчать психологи, процес розуміння тексту проходить одночасно на кількох рівнях. Рівень монтажу передбачає розуміння окремих абзаців, розділів, тобто кожного

елементу тексту. Водночас у дослідника поступово формується розуміння загальної концепції змісту тексту, що дає можливість помітити в ньому і приховану інформацію. На думку В. Ключевського, завдання історичної критики полягає в тому, щоб з'ясувати, що казали люди певного часу, і підслухати те, що вони замовчували [30]. Мистецтвом помітити те, що криється за текстами, можна опанувати лише на основі досвіду після тривалої праці з джерелами. Нині з'явилися й технічні можливості підвищувати інформаційну віддачу джерела шляхом застосування новітніх математичних методів і комп'ютерів.

Вирішальним етапом аналітичної критики джерела є внутрішня критика, або *аналіз його змісту*. Серед методів, що застосовуються дослідником на цьому етапі, переважають логічні судження і докази (логічна критика), а також аналіз наведених у тексті даних, порівняння їх між собою, зіставлення їх з уже відомими науці (фактична критика). До оцінки змісту застосовують різні критерії і, відповідно, вживають різні поняття для встановлення інформаційних можливостей джерела (наукова цінність, історична компетентність джерела, ступінь придатності інформації тощо). Проте, на нашу думку, для оцінки змісту джерела доцільно звернутися також до такого досить вдалого терміна, запровадженого ще на початку минулого століття О. Лаппо-Данилевським, як "надійність свідчень". Компонентами надійності джерела є його *автентичність, вірогідність, повнота, новизна, репрезентативність.*

Одним із найважливіших компонентів надійності виступає *автентичність (справжність)* джерела, інакше кажучи, — чи можна дане джерело визнати дійсним свідченням певних історичних явищ та подій. Визначення справжності джерела залежить від багатьох чинників, насамперед від того, наскільки хронологічно і просторово джерело збігається з подіями, які в ньому описуються. Як правило, найбільш автентичними є джерела, які акумулюють інформацію, отриману від безпосередніх учасників або очевидців подій на час їх здійснення. Але деякі періоди історії такими джерелами майже не представлені. Наприклад, до нашого часу не збереглися перші автентичні літописи, що відносяться до ранньої історії України,

і це ускладнює аналіз літописних зведень, створених пізніше. Не так все просто і з джерелами нового та новітнього часу. В архівах, друкованих виданнях відклалося чимало історичних джерел, які дослідники помилково відносять до автентичних документів. Відомо, зокрема, чимало сфальсифікованих універсалів Б. Хмельницького. Польські автори створювали їх з метою компрометації видатного гетьмана; козацький літописець С. Величко, навпаки, щоб звеличити його. В "Сказании о войне козацкой с поляками", не маючи під рукою справжніх документів Б. Хмельницького, С. Величко сам склав текст кількох його універсалів. Створювали універсали й інші автори (з метою отримання певних привілеїв тощо).

Універсальних прийомів встановлення справжності джерела не існує. На етапі аналізу змісту використовуються, головним чином, логічні судження і докази, зіставлення наведених даних з уже відомими науці, аналіз їх узгодженості. О. Лаппо-Данилевський збіг незалежних свідчень вважав одним із важливих критеріїв встановлення достовірності джерела, оскільки можливість збігу фальшивих свідчень порівняно невелика, хоча в історії відомі випадки збігу в джерелах і фальшивої інформації. Відомий український історик І. Крип'якевич, проаналізувавши сфальсифіковані універсали Б. Хмельницького, навів кілька практичних рекомендацій, як відрізнити фальшивку від справжнього документа. Наприклад, фальсифікат універсалу Б. Хмельницького про передачу міста Чигирин-Діброва ченцям був викритий завдяки тому, що в ньому згадується місто, яке насправді виникло лише після смерті Б. Хмельницького; в деяких сфальсифікованих документах уживалися терміни і словосполучення, які увійшли в побут пізніше; в окремих "універсалах" неправильно вказувалася посада Б. Хмельницького (так, як вона називалася вже у XVIII ст.) [31].

Ретельної роботи вимагає перевірка *вірогідності* наведених у джерелі фактів. Під вірогідністю розуміють ступінь відповідності свідчень джерела тим реальним подіям, які в них описані. Події у джерелах нерідко фіксуються неадекватно, вибірково або тенденційно. Вірогідність відображення подій багато в чому зумовлюється і видовою належністю джерела.

Звертаючись, наприклад, до судово-слідчих матеріалів, слід мати на увазі, що в деякі періоди історії каральні органи, розглядаючи політичні справи, навмисне приховували справжні цілі звинувачених або розмах революційного і національно-визвольного рухів. Так, усі плани, заміри кирило-мефодіївців слідчі зводили до знищення царизму. Своєю чергою, звинувачені досить часто намагалися приховати деякі сторони своєї діяльності, щоб не наражати на небезпеку своїх однодумців. Все це слід ураховувати в роботі зі згаданими джерелами.

Досить часто відхід від вірогідності спостерігається у спогадах, написаних сучасниками подій через багато років після того, як вони відбулися. Тому для історика важливо встановити збіг, узгодженість різних джерел в оцінках одних і тих же подій, з'ясувати мотиви цих розбіжностей. Слід мати на увазі, що навіть у недостовірному документі можуть бути окремі вірогідні дані, відомості. Вилучення такої інформації досить складний процес, оскільки виявлення істориком у будь-якому джерелі недостовірної інформації підриває в його очах довіру до джерела в цілому.

Одним із елементів роботи з джерелом є оцінка його *повноти*, під якою розуміють здатність відбивати суттєві сторони тих чи інших історичних подій, явищ. Встановлення рівня повноти досягається насамперед шляхом зіставлення, порівняння змісту джерела, що вивчається, з іншими вже відомими науці.

Таким же чином оцінюється інформаційна *новизна* джерела — наявність у ньому інформації, відсутньої в уже відомих, включених до наукового обігу джерелах. Проте висновки про новизну джерела варто робити дуже обережно, адже для цього необхідно володіти інформацією про зміст усіх відомих науці джерел з даної теми або проблеми.

Всебічний аналіз змісту джерела дасть можливість дослідникові зробити висновок про його *репрезентативність*, тобто властивість навіть за частковими відомостями правильно відображати історичний об'єкт в цілому.

5. 5. Перехід до аналітичної критики як початок науково-го використання досліджених джерел

Аналітична критика кожного окремого джерела є лише етапом його джерелознавчого дослідження, вона органічно переростає в синтетичну критику, мета якої полягає у формуванні сукупності науково перевіреної інформації. Адже факти перетворюються у знання лише тоді, коли між ними встановлюються зв'язки, коли вони вибудовуються в певну причинно-наслідкову систему. Випадково підібрані й використані факти навіть з перевірених джерел породжують ілюстративність, описовість, ведуть до спроб механічного підтвердження заздалегідь заготовлених схем й упереджених висновків дослідника.

Мета дослідника в роботі з джерелами — отримання сукупності фактів, а для цього потрібне використання не поодиноких джерел, а оптимальної їх кількості — сукупності, комплексу. Це передбачає встановлення істориком об'єктивних зв'язків між окремими джерелами, що входять до комплексу, систематизацію джерельної інформації, в ході якої кожне джерело зіставляється з іншими й дістає відповідну рейтингову оцінку. Такий підхід дає змогу уникнути переоцінки значення деяких джерел, об'єктивно визначити місце і роль кожного з них. Іншими словами, не можна обмежуватися в роботі з джерелами лише *аналітичною критикою*, яка має об'єктом окремі з них, а метою — добування окремих фактів. Треба рухатися далі — до *синтетичної критики*, що має своїм об'єктом комплекс джерел, а метою — отримання сукупності фактів. Синтетична критика дає можливість оцінити весь комплекс джерел з певної теми в їх взаємозв'язку, взаємообумовленості, відтворити цілісність не лише окремого джерела, а й комплексу джерел, як своєрідного феномена культури відповідного часу.

Комплекс джерел має відповідати певним вимогам. Синтезованим виразом цих вимог є поняття "*надійність джерел*". На думку А. Тартаковського, це "синтетичне, інтегруюче поняття, яке характеризує собою всю сукупність інформаційних потенцій джерел, що залучаються з теми даного дослідження" [32].

Надійність комплексу джерел означає, по-перше, що він включає достовірні, перевірені в процесі критичного

аналізу джерела; по-друге, містить джерела в обсязі, оптимальному для отримання сукупності всіх наукових фактів без будь-якого винятку; по-третє, охоплює джерела, які дають можливість встановити структурні, генетичні й трансформаційні зв'язки фактів, що мають відношення до предмета, який вивчається [33].

Репрезентативність комплексу джерел залежить від характеру історичних подій, які вони відображають. Якщо для одномоментних актів історії репрезентативними можуть бути навіть поодинокі джерела, то для характеристики великих подій і процесів необхідно використовувати різнорідні джерела. Коли йдеться про тривалі історичні процеси, обов'язково слід залучати ще й масові джерела з обробкою їх сучасними методами. Таким чином, вибір оптимального обсягу джерел, необхідних для об'єктивного висвітлення подій, залежить насамперед від характеру і масштабів цих подій.

5.6. Методика роботи з масовими джерелами

Характерною рисою розвитку історичної науки останнього десятиріччя є широке залучення у дослідженнях масових джерел з соціально-економічної, політичної історії та духовного життя суспільства, що вимагає більшої уваги до розробки методичних основ їх використання.

Масовими називаються комплекси джерел з певної проблеми або періоду історії, які мають суттєві однакові властивості й ознаки (ординарність походження, однорідність змісту, однотипність форми), але відрізняються одне від одного за кількісними показниками.

Ординарність, тобто однаковість обставин виникнення джерел, зумовлюється тим, що комплекси масових документів з'являються унаслідок заздалегідь спланованих масових акцій: проведення переписів, обстежень, соціологічних досліджень, анкетування й опитування учасників різного роду масових заходів.

Друга характерна риса масових джерел — *однорідність*, повторюваність змісту. Якщо, наприклад, проводилося обстеження селянських господарств, то всі матеріали змістовно будуть присвячені саме цій проблемі.

Третя риса масових джерел — *однотипність* їхньої форми. Переписи, обстеження, анкетування тощо проводяться за формулярами (переписними листами, анкетами тощо), що мають чітко визначену структуру. Іноді за стандартним формуляром проводяться через певний час багаторазові обстеження. Однотипність формулярів значно спрощує наступну обробку отриманої інформації, її аналіз, порівняння даних, отриманих в різний час.

Інформаційна насиченість масових джерел саме через їх масовість, часова близькість до відображених у них фактів, тобто їх первинність, створюють сприятливі умови для їх використання з метою характеристики типології суспільних явищ, розкриття історичних закономірностей. Цінність джерел полягає в тому, що вони характеризують стан, будову, властивості таких об'єктів дійсності, які утворюють певні системи.

Масові джерела почали накопичуватися в Україні ще за часів середньовіччя. Господарські описи міст, замків, маєтностей (т. з. інвентарні, регулярні описи, люстрації) залишили після себе великі масиви інформації з історії України XV—XVIII ст. У XIX—XX ст. питома вага масових джерел значно зросла внаслідок розвитку періодичної преси, поширення прокламацій, листівок, відозв, регулярного проведення переписів населення, землеволодінь, промислових і сільськогосподарських підприємств, а згодом і соціологічних досліджень.

Інтерес до масових джерел історики виявляли ще в XIX ст. Але вони фізично не могли охопити величезний обсяг нагромаджених матеріалів. Обмежені можливості статистики, недосконаліть тогочасних методів обробки масової інформації стали на заваді широкому залученню цього виду джерел до історичних досліджень. Численні переписи населення, промисловості, сільського господарства, земсько-статистичні подвірні обстеження селянських господарств стали об'єктом дослідження лише в XX ст.

Методика роботи з масовими джерелами має свою специфіку. Вчені-джерелознавці вважають, що створити єдину методику вивчення всіх видів цих джерел неможливо, оскільки кожен із них має свої особливості кодування інформації, межі інформативності. До того ж кожен історик, працюючи з масовими джерелами, ставить перед со-

бою конкретні цілі, що випливають з його задумів. Проте деякі аспекти методики роботи з масовими джерелами мають загальнозначущий характер. У роботі з ними зокрема слід поетапно вирішити кілька завдань:

- приступаючи до роботи, варто окреслити коло кожного комплексу масових джерел з теми дослідження, з метою з'ясування ступеня їхньої репрезентативності, вірогідності, можливості порівняння даних;
- вивчити походження, призначення та історію формуляру, на основі якого виникли ті чи інші масові джерела. Наприклад, переписи населення в Радянському Союзі проводилися за переписним листом, який поступово удосконалювався відповідно до вимог математичної обробки та зростання вимог до інформації, зберігаючи при цьому свою основну структуру. Ще виразнішу "електронну" спрямованість мав Всеукраїнський перепис населення України у 2001 р.;
- визначити специфічні методи обробки інформації залежно від мети дослідження, обсягу масових джерел, специфіки кодування в них інформації. Ця робота виконується, як правило, істориком разом із фахівцями з математики, тому більшість сучасних джерелознавчих праць, присвячених масовим джерелам, написана істориками у співавторстві з математиками.

Специфіка роботи з масовими джерелами викликала необхідність розробки спеціальної методики їх аналізу, що спонукало істориків звернутися до *кількісних (математичних) методів*. На відміну від описових, ці методи дають можливість визначити кількісні параметри певних властивостей або рис історичних явищ. Більше того, звернення до математичних методів дало змогу перенести центр ваги з вивчення окремих історичних подій та процесів на дослідження історико-типологічних структур (етнічно-національна, соціальна структура суспільства, майнові, аграрні відносини в різні часи тощо), а також на розкриття (через статистичні тенденції) закономірностей масових суспільних явищ. Причому від елементарних методів статистики, які використовувалися ще в XIX ст., історики поступово перейшли до значно складніших.

За сучасних умов, наприклад, для типології різного роду історичних об'єктів використовуються методи багатомірного статистичного аналізу, для типологічного аналізу джерел — кластерний аналіз (поділ джерел на певні класи — групи, кластери, таксони, кількість і межі яких встановлюються дослідником у ході аналізу джерел).

Обмеженість або відсутність джерел з деяких проблем змушує істориків вдаватися до застосування методів моделювання процесів, які найчастіше використовуються у природничих науках (наприклад, розробка математичних моделей явищ). Досягнення науки за останні десятиріччя, зокрема бурхливий розвиток обчислювальної техніки, електронно-інформаційних технологій, сприяли створенню досить ефективних засобів обробки джерел із використанням електронно-обчислювальних машин.

Серед істориків тривалий час дискутувалося питання щодо доцільності використання в історичних дослідженнях, зокрема у джерелознавстві, математичних методів. Виявилися дві протилежні позиції: деякі дослідники, посилаючись на труднощі формалізації неповторних історичних явищ, унікальність історичних джерел як пам'яток людського духу, категорично відмовлялися від використання математичних методів. Інші, навпаки, покладали на кількісні методи надмірні надії, сподіваючись, що вони призведуть до справжньої революції в історичній науці. Історик Ч. Тіллі ще в 1967 р. в ході наукової дискусії безапеляційно заявляв із цього приводу: "Або історик буде програмістом, або не буде ніким" [34]. Після тривалих суперечок історики позбулися крайнощів і дійшли висновку, що кількісні методи потрібно використовувати, але з обов'язковим урахуванням специфіки історичної науки.

У джерелознавстві їх доцільно використовувати головним чином у таких випадках:

- коли доводиться мати справу з великими масивами джерел, які неможливо обробити традиційними методами;
- коли масиви цих джерел однотипні за структурою;
- коли в масових джерелах наявні випадкові (індивідуальні) ознаки, які можуть мати різні значення.

Кількісні методи привнесли до джерелознавчого

аналізу нові поняття. Ключовим серед них є нове розуміння репрезентативності джерела. В математичній статистиці під репрезентативністю розуміють властивість деяких часткових даних (їх називають вибіркою) правильно відображати об'єкт у цілому (генеральну сукупність). Учені довели, що репрезентативність має універсальний характер і поширюється не лише на природничі науки, а й на пізнання соціальних явищ, тобто й на історію. Історик може провести суцільне дослідження джерел з певної теми, а може обмежитися вибірковим їх вивченням. Причому, на відміну від математика, історик має справу з двома видами виборок — *природною* і *штучною*.

Природна вибірка зумовлюється обсягом джерел, що збереглися. Відомо, що з деяких періодів і проблем у джерельній базі є суттєві прогалини. Причини такого становища були різними: стихійні лиха, війни, соціальні катаклізми і навіть знищення джерел на вимогу влади. В Україні, наприклад, склалася природна вибірка джерел з історії репресій 30—40-х років, голодомору 1932—1933 рр., голоду 1946—1947 рр., українського руху опору.

Штучна вибірка формується фахівцем (тобто штучно) на основі правил математичної статистики. Репрезентативною вважається т. з. випадкова вибірка, тобто така, при створенні якої кожний об'єкт досліджуваної сукупності має однаковий шанс бути внесеним до вибірки. При створенні штучної вибірки слід намагатися рівномірно охопити всі однорідні групи документів. Якщо вивчаються різнорідні явища, формується типова випадкова вибірка. Для цього вся сукупність джерел, що досліджуються, поділяється на схожі за певними ознаками частини (підсукупності), а потім із кожної з них випадковим методом відбирається певна група об'єктів, на основі якої вивчається вся сукупність. При цьому важливо чітко обґрунтувати принципи і критерії виділення типових підсукупностей.

На жаль, математичні методи поки що недостатньо використовуються у джерелознавстві. Активніше їх застосування сприятиме підвищенню інформаційної віддачі джерел, залученню до наукового обігу джерел, які раніше вважалися безперспективними. Вже зроблено перші кроки по створенню архівів машиночитаних даних. Помітних успіхів досягли вчені Дніпропетровського університету, де

ефективно функціонує лабораторія кліометричних технологій історичних досліджень. Ними підготовлено також перший вітчизняний підручник з кліометрики [35].

Хоча створення єдиної методики вивчення усіх типів, видів та різновидів джерел неможливе, методики джерелознавчого аналізу писемних джерел, з певними обмеженнями, доцільно використовувати при аналізі й інших джерел, оскільки вони також потребують встановлення їх справжності, вірогідності, повноти, новизни тощо.

Таким чином, розглянутий комплекс проблем методики джерелознавства свідчить, що вона охоплює широке коло питань: від методики пошуку й відбору джерел до їх комплексного використання. Проте стрижнем методики є методи наукової критики джерел з метою встановлення їх достовірності, інформаційної надійності. Джерелознавча критика включає два тісно пов'язані між собою етапи: аналітичну і синтетичну критику. Перша передбачає доведення автентичності джерела, прочитання його тексту, встановлення часу, місця створення, авторів джерела, обставин та мотивів його виникнення, тлумачення його тексту й, нарешті, визначення вірогідності та наукової значущості конкретного джерела. Синтетична критика має на меті на основі критичного аналізу сукупності джерел з певної проблеми сформувати такий їх комплекс, який дав би змогу історикові отримати сукупність науково перевірених фактів з досліджуваної проблеми. Отже, синтез джерел, тобто критичне використання усього їх комплексу, вміле зіставлення аналітичних даних — запорука створення високоякісних наукових праць.

Протягом багатовікової історії науки дослідники створили величезний арсенал джерелознавчих методів і прийомів. Нині історики ефективно використовують у своїй роботі методи, які народилися не лише в історичній науці та її спеціальних дисциплінах (палеографія, дипломатика, метрологія, хронологія, текстологія, сфрагістика, геральдика та ін.), а й у суміжних науках, насамперед у соціології, статистиці, математиці, кібернетиці. Це дає можливість значно збагатити й удосконалити науковий інструментарій історика, активно включити в орбіту його наукових пошуків раніше недоступний йому величезний обсяг масових джерел.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Що Ви розумієте під методикою джерелознавства?*
2. *У чому полягає залежність методики джерелознавства від методології історичної науки?*
3. *Охарактеризуйте основні етапи розвитку методики джерелознавства у світі та в Україні.*
4. *Яке значення має методика бібліографічного пошуку опублікованих джерел?*
5. *Що таке архівна евристика?*
6. *Як використати науково-довідковий апарат архівів для пошуку джерел?*
7. *Які групи методів застосовуються у джерелознавчій критиці?*
8. *Перелічіть основні елементи джерелознавчого аналізу.*
9. *Що Вам відомо про методику встановлення справжності джерела?*
10. *Як проводиться атрибуція джерела (встановлення його авторства)?*
11. *Які прийоми можна використати для встановлення часу, місця, обставин та мотивів походження джерела?*
12. *Розкрийте зміст методики інтерпретації джерела.*
13. *Що таке синтетична критика джерел?*
14. *Назвіть найбільш характерні риси й особливості роботи з масовими джерелами.*
15. *Як Ви розумієте поняття "репрезентативність" стосовно масових джерел?*
16. *Складіть схему основних етапів джерелознавчого аналізу по темі Вашої курсової роботи.*

Бібліографічні посилання

[1] *Пронштейн А. П.* Методика исторического источниковедения. Ростов-на-Дону, 1971. С. 9.

[2] *Литвак Б. Г.* О путях развития источниковедения массовых источников //Источниковедение: теоретические и методические проблемы. Москва, 1969. С. 103.

[3] *Блясс Ф.* Герменевтика и критика. Одесса, 1891.

[4] *Сеньобос Ш., Ланглуа В.* Введение в изучение истории. СПб., 1899. С. 51.

[5] *Ключевский В. О.* Источниковедение. Источники русской истории // Соч. Т. 7: Специальные курсы. Москва, 1981. С. 7.

[6] *Лаппо-Данилевский О. С.* Методология истории. СПб., 1913, Вып. 2.

[7] *Антонович В. Б.* Источники для истории Юго-Западной России: Лекции 1880—1881 гг. Киев, 1884 (перевидання: *Антонович В. Б.* Курс лекцій з джерелознавства. Київ, 1995); *Данилевич В. Е.* Литературные и вещественные источники русской истории. Киев, 1914.

[8] *Стрельский В. И.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев, 1961; *Його ж.* Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в. — 1917 г. Москва, 1961.

[9] *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение. Теория. Методология. Методика. Киев, 1984.

[10] Джерелознавство історії України. Довідник. Київ, 1998. С. 39, 52, 56—57.

[11] Источниковедение истории СССР: Учебник /Под ред. И. Д. Ковальченко. Москва, 1981; Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие. Москва, 2000.

[12] История СССР. 1981. № 4. С. 87.

[13] Систематический указатель журнала "Киевская старина" (1882—1906). Полтава, 1911; Журнал "Літопис революції": Покажчик змісту. Київ, 1957; Архіви України: Систематичний покажчик. 1971—1987. Київ, 1988. Український історик: Покажчик змісту. 1963—1992. Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1993.

[14] Подробный каталог изданий Археографической комиссии, вышедших в свет с 1836 по 1918 год. 6-е изд. Петроград, 1918; Библиографический указатель изданий Археографической комиссии. 1836—1936. Ленинград, 1985; *Новицкий И. П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. 1845—1877. Т. 1: Имена личные. Киев, 1878; Том. 2: Имена географические. Киев, 1882; *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921. Нарис історії і діяльності. Київ, 1993. С. 178—181; Радянські видання документальних матеріалів з історії України. 1917—1968: Бібліогр. покажчик. Київ, 1970.

[15] *Ерошкин Е. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд. Москва, 1983; Генеральний опис Лівобережної України (1765—1769): Покажчик населених пунктів. Київ, 1959; *Рубинштейн С. Ф.* Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. Вильна, 1899.

[16] Див.: Україна в збірках Австрії: бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник. Київ, 1993; Архіви, матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік. Київ; Едмонтон, 1990 та ін.

[17] Див.: Огляд архівів Польщі у кн.: *Ковальский Н. П., Мыцик Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск, 1984. С. 70—73.

[18] Український музей у Празі (1925—1948): Опис фонду. Київ; Прага, 1996.

[19] Государственный музей Днепропетровской области: Путеводитель. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 1987. Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. Киев, 1988.

[20] *Winar L.* Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States. Kent State University, 1995.

[21] Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік. Київ; Едмонтон, 1990; *Хартлі Джанет.* Архівна українiка в Великобританії. Київ; Лондон, 1993.

[22] Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указатель: В 3 т. Т. 1. А—М. Москва, 1962; Т. 2. М—Я. Москва, 1963; Т. 3. Москва, 1980.

[23] Кременецький земський суд: Описи актових книг. Вип. 1. Кн. I—II (1581—1598 рр.). Київ, 1959; Архів Коша Нової Запорізької Січі: Опис справ. 1713—1776. Київ, 1994. Епістолярна спадщина М. Грушевського: Покажчик до фонду 1235 у ЦДІА України. Київ, 1996.

[24] *Ковальский Н. П., Мыцик Ю. А.* Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1986.

[25] Источниковедение истории СССР. Москва, 1981. С. 18.

[26] *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. Вып. 2. СПб., 1913. С. 681—682.

[27] *Масонов И. Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. Т. 1—4. Москва, 1941—1960;

[28] *Пронштейн А. П.* Истолкование исторических источников//Вопросы истории. 1969. № 10. С. 82;

[29] *Медушевская О. М.* Источниковедение: теория, история и метод. Москва, 1996. С. 46.

[30] *Ключевский В. О.* Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва, 1969. С. 349.

[31] Див.: *Крип'якевич І.* Підробки документів Б. Хмельницького//Наук.-інформ. бюлетень Арх. упр. УРСР. 1960. № 3. С. 3—7;

[32] *Тартаковский А. Г.* Некоторые аспекты проблемы доказательности в источниковедении //История СССР. 1973. № 6. С. 63;

[33] *Варшавчик М. А.* О структуре источниковедческой критики //Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. 1979. М., 1980. С. 30.

[34] Количественные методы в советской и американской историографии: Материалы советско-американских симпозиумов в г. Балтиморе (1979) и Таллине (1981). Москва, 1983. С. 71.

[35] *Святець Ю. А., Доорн П. К.* Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти: Підручник. Дніпропетровськ, 1998.

Частина II

ОСНОВНІ ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія українського народу грунтується на широкій і різноманітній джерельній базі, що включає в себе всі без винятку класичні групи джерел: речові, словесні (усні, писемні, лінгвістичні), зображальні, поведінкові та ін.

Як уже зазначалося, історія кожного народу, кожної нації і держави є унікальною. Вона має свої особливості, свою специфіку, зумовлені його самобутністю і неповторністю. Цю окремішність історії етносу віддзеркалює своєрідність джерельної бази, яка сама є продуктом діяльності людей, історичного розвитку суспільства, несе на собі відбиток різних історичних епох: від найдавніших часів до сьогодення. Водночас значний пласт відомостей про етногенез українців, формування української нації, історію українського народу, його визвольних змагань за волю, незалежність, державність містять джерела з історії інших народів та світових цивілізацій.

Джерельна база історії України винятково багата і за просторово-географічними та хронологічними параметрами, за способом кодування інформації. Вона представлена залишками палеоліту, знаряддями праці, іншими пам'ятками матеріальної культури, усною і писемною творчістю княжої і козацько-гетьманської доби, лінгвістичними, поведінковими та зображальними джерелами усіх епох, усіх регіонів України: Сходу і Півночі, Заходу й Півдня, Слобожанщини і Закарпаття, Криму й Буковини. Чимало рідкісних речових, зображальних, писемних та інших джерел з української історії знаходяться за межами сучасної України, в архівах, бібліотеках, музейних колекціях зарубіжних держав. Чимало унікальних джерел пов'язані з діяльністю західної та східної української діаспори.

Тому видається доцільним зупинитися на загальній характеристиці основних типів джерел з історії України, подати бібліографічні та інші відомості про місце їх зберігання та інформаційні можливості. При цьому розгляд цих груп варто розпочати з найдавніших пам'яток, які виникли ще до появи писемності.

Розділ

1

РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА

Важливе місце у джерельній базі історії України посідають *речові джерела, тобто ті, що зберігають історичну інформацію про минуле у предметній формі і відображають передусім виробничу і творчу діяльність людей.* До речових джерел часто застосовують й іншу назву — пам'ятки матеріальної культури.

Речові джерела є найдавнішими у складі джерельної бази історичної науки. Окремий комплекс серед них становлять викопні пам'ятки, що досліджуються насамперед археологією. Унаслідок цього деякі історики називають речові джерела археологічними, хоча цей термін значно вужчий і може застосовуватися лише до джерел, які вивчає археологія.

Речові джерела надзвичайно різноманітні й численні. Для їх групування застосовуються загальні й спеціальні класифікаційні ознаки: за часом та місцем походження, за призначенням, за формою і змістом, за науковою або художньою цінністю, за способом виготовлення, за стилем тощо. За цими ознаками виділяють основні *роди, види, різновиди речових джерел*, що важливо як у загальнонауковому аспекті, так і в кожному конкретному випадку вивчення та використання речових джерел в історичному дослідженні. До речових джерел застосовують загальні принципи джерелознавчої критики, а також розробляють спеціальні методи їх дослідження, які враховують специфіку даного типу історичних пам'яток.

Найбільш поширеним є поділ речових джерел за їх функціональним призначенням на два роди — засоби виробництва (від найдавніших знарядь праці до сучасних технологічних засобів) і результати виробництва (побутові

речі, споруди, предмети озброєння, одягу, медичні та музичні інструменти тощо). Ці два роди поділяються на відповідні види. Основними видами засобів виробництва є певні групи предметів (інструментів), що використовувалися для оброблення тих чи інших природних матеріалів і виготовлення із них необхідних людині предметів та речей. До цього ж роду належать і перші примітивні кам'яні знаряддя праці, що використовувалися протягом тисячоліть. Камінь, кістка, дерево були тими природними матеріалами, які людина найперше навчилася обробляти і виготовляти із них досконалі як на той час засоби виробництва. Вивчення цих джерел дає змогу простежити, як із розвитком виробництва вдосконалювалися і його засоби. З часом склалися такі види речових джерел, як металообробні знаряддя, будівельна техніка, механічні пристрої тощо. Кожен вид у свою чергу поділяється на підвиди, різновиди. Наприклад, металообробні знаряддя складаються із пристроїв та інструментів відливання, виплавки, ковки, чеканки тощо. Так само поділяються на види та різновиди продукти виробництва, тобто безліч предметів, що оточують людину протягом усього життя й виконують найрізноманітніші функції. Наприклад, побутові речі складаються із меблів, посуду, білизни, одягу тощо. Вони можуть бути повсякденними і святковими, простими і вишуканими, дорогими і дешевими, унікальними і масовими.

Речові джерела класифікують також за характером матеріалу, з якого їх виготовлено, наприклад, кам'яні знаряддя праці, дерев'яні споруди, глиняний посуд. Металеві вироби, як правило, розрізняють за металом — мідні, бронзові, залізні, срібні, золоті тощо. Встановлення та вивчення матеріалу, з якого виготовлено джерело, є обов'язковим у процесі джерелознавчої критики не лише речових, а й усіх інших типів джерел.

Речові джерела розрізняють за походженням. Це насамперед вироби *місцевого* (автохтони) та *іноземного* (алохтони) походження, особового або колективного, певного культурно-етнічного походження.

Так само як і інші типи, пам'ятки матеріальної культури класифікують за хронологічною ознакою, зокрема джерела епохи палеоліту, середніх віків, нового часу тощо. При

цьому часто використовуються комбіновані класифікаційні схеми (українська зброя доби козаччини тощо).

Нерідко в пам'ятках матеріальної культури органічно поєднуються ознаки декількох джерельних типів: власне речових, вербальних, зображальних. Наприклад, існує значний комплекс епіграфічних джерел, тобто написів на твердих предметах — кам'яних, металевих, скляних, глиняних тощо. На природних скелях, каменях, стінах монументальних споруд зберігаються написи, зображення, які є органічними елементами монет, медалей, печаток тощо. Унікальним джерелом з історії людської діяльності є книга, яка виступає не лише носієм інформації, зафіксованої у словесній формі, а й результатом виробництва, тобто досліджується як пам'ятка не тільки духовної, а й матеріальної культури. Поєднують у собі вищезгадані типові ознаки й так звані вироби прикладного мистецтва: ювелірні прикраси, високохудожній посуд, різьблення по каменю, дереву, гаптований золотом та сріблом одяг, дорогоцінна зброя тощо. Звичайно, вивчаючи той чи інший різновид речових джерел, дослідник повинен ураховувати їх синтетичність. Водночас слід пам'ятати, що типову їх приналежність визначають за домінуючою ознакою. Наприклад, у музеях Києво-Печерської лаври зберігаються чудові зразки шиття перлами, золотого та срібного церковного посуду (дарохранительниці, потири, чарки тощо), іншого церковного начиння, домінуючою ознакою якого є те, що це предмети християнського богослужіння, тобто один із різновидів речових джерел.

1.1. Загальний огляд речових джерел із української історії

Найдавніші відомості про заселення і життя на українських землях містять пам'ятки *первісної матеріальної культури.* Перші люди на території України з'явилися приблизно 1 млн років тому. Про це свідчать виявлені археологами найпростіші знаряддя праці ударної та ударно-ріжучої дії — рубила із кременю, скребла із сланців. *Епоха кам'яного віку* продовжувалася приблизно до III тис. до н. е. За цей час людина навчилася не лише полювати та збирати плоди, а й виробляти необхідні їй продукти та речі. Неандертальці, що жили в період валдайського зледеніння, будували житла,

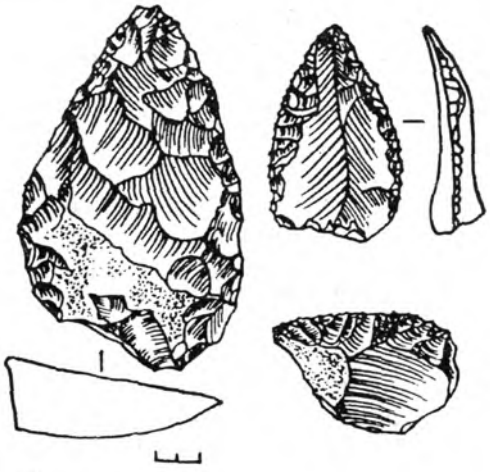

Кам'яні знаряддя праці

використовуючи для цього кістки мамута, інших тварин, дерево, шкіру. В період *пізнього палеоліту,* близько 40 тис. років тому, з'явився кроманьйонець (гомо сапієнс), що був порівняно високою на зріст, прямоходячою людиною з досить розвинутими розумовими можливостями. Про це свідчить удосконалена кроманьйонцями обробка кременю та кістки, з яких виготовляли скребки, різці, проколки, свердла, наконечники списів, дротиків, голки, лопатки тощо. Кістки використовувалися також для виготовлення музичних інструментів (барабанів, флейт, "шумлячих" браслетів).

Значні зміни у побуті давньої людини, що населяла територію України, відбулися в *епоху мезоліту*, коли закінчився період останнього зледеніння (10—8 тис. років тому). Полювання на копитних тварин — биків, оленів, кабанів — вимагало удосконалення мисливських знарядь. Було винайдено лук і стріли, удосконалювалася техніка виготовлення знарядь із кременю, кістки та дерева. Мисливець міг носити з собою постійний запас деталей для оснащення метальних або ріжучих знарядь. Такими дета-

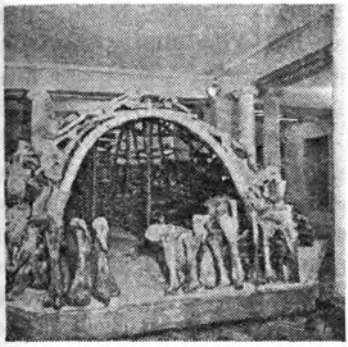

Стародавнє житло із кісток мамута

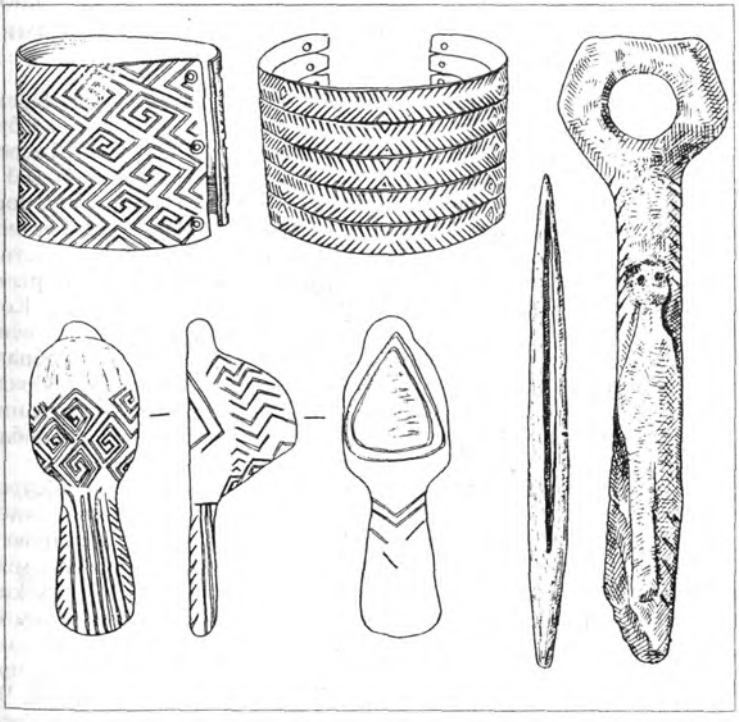

Кістяні предмети доби палеоліту

лями слугували так звані *мікроліти* — дуже дрібні, прекрасно оброблені кремінці у вигляді сегментів, трапецій, ромбів. Вони використовувалися як вставки до дерев'яних і кістяних стержнів наконечників стріл або дротиків. Тонкі, прозорі пластинки кременю, формою схожі на рибку-малька, використовувалися під час риболовлі. Тоді ж уперше почали використовувати тенета. В мезоліті люди навчилися виготовляти примітивний глиняний посуд.

Про зміни в господарстві кам'яного віку в *епоху неоліту* свідчать пам'ятки землеробства та скотарства. Серед знарядь праці звичними стають сокири, мотиги, тесла, долота, ножі. З'явилися нові способи обробки каменю — шліфування, свердління, розпилювання, починається виробництво керамічного вогнетривкого посуду, перших човнів. Групи стоянок, поселень, могильників, що мають спільні типи речових залишків, були виділені вченими в *археологічні культури*.

На зламі двох епох — каменю і міді — з'явилася загадкова й унікальна трипільська культура (IV— III тис. до н. е.), яка була першою протоміською культурою на території України. Джерела свідчать, що трипільці жили великими поселеннями по 600 — 700 чол. Площа деяких із них сягала 200 — 400 га. В таких поселеннях налічувалося 1—1,5 тис. житлових споруд. Вони, як правило, розміщувалися на зручних для оборони місцях, придатних для землеробства та скотарства. Глинобитні будинки були різними за розмірами (багатосімейними або ж односімейними). Кожне приміщення для окремої сім'ї мало піч, необхідний господарський та побутовий реманент. В окремих спорудах із обпаленої глини споруджувались жертовники, розписані, як і обрядовий посуд, різнобарвними орнаментами, що мали релігійно-магічний зміст. Найвідоміші "міста" трипільців виявлені поблизу сіл Доброводи, Тальне, Майданецьке, Володимирівка.

Основу господарства трипільців становили землеробство і скотарство. Велике значення мали впровадження дерев'яного плуга, винайдення першого в Україні механічного пристрою — ручної дрелі. Трипільці першими почали використовувати мідні знаряддя, завезені з Балкан. Проте найбільшої слави зажила трипільська кераміка, виготовлення якої досягло високого художнього й технічного рівня. Керамічне виробництво у трипільців було спеціалізованим ремеслом, яким займалися професійні гончарі. Посуд поділявся на побутовий і обрядовий. Чудові зразки трипільських виробів зберігаються в музеях, зокрема у спеціалізованому музеї трипільської культури в місті Тальному на Черкащині.

Трипільський посуд. III тис. років до н. е.

Речові пам'ятки степової та лісо-степової зони України свідчать про перебування тут величезної кількості кочових племен і народів, основним заняттям яких було скотарство. В період *бронзового віку* (III — початок I тис. до н. е.) це були племена ямної, катакомбної та інших культур. Назви їх походять від характеру поховань. До середини III тис. до н. е. в басейні Сіверського Дінця жили чис-

ленні племена середньостогівської культури, основою господарства яких було розведення коней, кіз, овець. Це були вершники, озброєні списами та луками. Серед пам'яток тих часів є й залишки повозок давніх кочовиків, виявлені у кургані Сторожова Могила та інших похованнях племен *ямної культури*. Наприкінці II тис. до н. е. в степах оселилися племена *зрубної культури* — осідлі скотарі-землероби. Їхні поселення знайдені в басейні Сіверського Дінця, у Харківській та Донецькій областях. Крім землеробства та скотарства одним із основних занять цих племен була обробка металів. У районі міста Артемівська досліджено кілька десятків давніх виробок, поблизу яких розміщувалися майданчики первинної обробки руди, про що свідчать знайдені шматки руди, горни, ложки-ллячки. Про масовість виготовлення бронзових знарядь праці свідчать численні скарби. Наприклад, в Антонівському скарбі налічувалося 85 бронзових серпів. Із

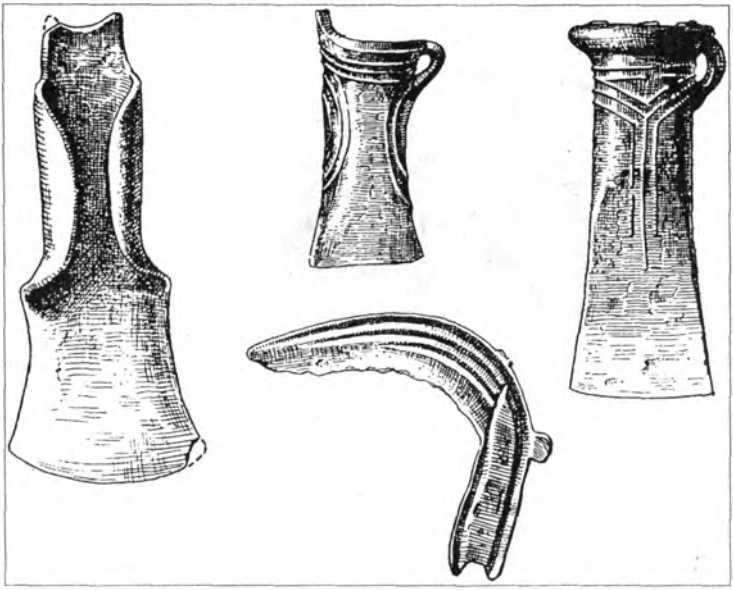

Знаряддя праці епохи бронзи племен Закарпаття

бронзи виготовляли також наконечники списів, ножі, долота, сокири тощо. Можливо, що для деяких общин металообробка стала основним заняттям і вироблені предмети йшли на обмін. Про це свідчить, зокрема, той факт, що предмети із Степового Подніпров'я відомі на Північному Кавказі та Балканах. Водночас у Степу були поширені вироби балканського і середземноморського походження.

Таким чином, речові джерела містять цінні відомості про найдавніше населення України, яке ще до появи виробів із заліза мало розвинуту матеріальну культуру, досягло значних успіхів у землеробстві, скотарстві, ремісництві (обробці каменю, кістки, глини, дерева, металу тощо). Речові джерела складають важливу частку джерельної бази історії давніх народів, що в різні часи населяли територію України: кіммерійців, скіфів, сарматів, греків, готів тощо.

Велике значення мають речові джерела для вивчення історії формування слов'янських племен. Вони допомагають з'ясувати складні проблеми українського етногенезу.

За даними археологів, найдавніші праслов'яни мешкали у Середньому Подніпров'ї, на Волині та Верхньому Дністрі близько 2000 років тому [1]. Це племена *зарубинецької культури* (від села Зарубинці під Києвом, де був відкритий перший могильник цієї культури). Вони займалися підсічним землеробством та присадибним тваринництвом. Із болотяної руди виплавляли кричне залізо, з якого виготовляли ножі, серпи та сокири. З глини ліпили грубий посуд. Античні амфори, скло, прикраси свідчать про торговельні зв'язки місцевих мешканців з Північним Причорномор'ям. Зарубинецькі селища нерідко мали земляні укріплення — рови та вали. Поряд із селищем розміщувався могильник. Померлих спалювали, а рештки закопували у глиняних горщиках-урнах. Зарубинецька людність була відома у Європі під різними назвами, зокрема під іменем венедів.

Наприкінці II ст. на Верхньому Дністрі та Волині сформувалася *черняхівська культура*. Звідси вона швидко поширилась на південь, до гирла Дунаю та до Чорного моря, і на схід, до басейну Дінця, про що переконливо свідчать численні археологічні джерела. У V ст. сформувалося дві слов'янські спільноти — історичні анти і склавіни. Археологи простежили їх міграцію з України на Нижній Дунай. На початку VI ст. анти й склавіни почали масово переходити на південний берег Дунаю, у володіння Візантії, і дістали дозвіл селитися на Балканах. Якщо анти колонізували Балкани, то склавіни почали селитися вгору по Дунаю. Процес розселення слов'янських племен простежується не лише за поширенням певних типових речових залишків, а й за допомогою писемних та лінгвістичних джерел.

Речові пам'ятки становлять вагому частку джерельного комплексу вивчення формування давньоукраїнської народності й державності. Сучасна історична наука має численні археологічні свідчення про своєрідність посуду, ювелірних виробів, домобудівництва, традиційного одягу та прикрас у різних регіонах України-Русі. На цій підставі археологи виділяють три групи племен: південно-західну (поляни, сіверяни, деревляни, волиняни, дуліби, тиверці, уличі, білі хорвати), північно-східну (в'ятичі, радимичі), північно-західну (дреговичі, кривичі, словени). Деякі дослідники убачають у них праетноси українців, росіян, білорусів. Для кожного з цих регіонів властивий свій на-

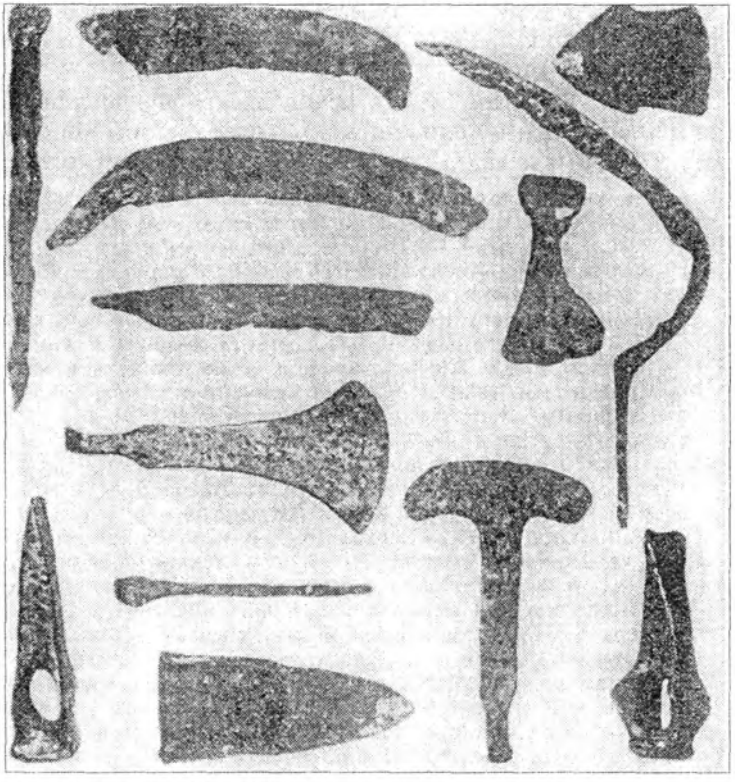

Вироби із заліза XI—XIII ст.

прям економічних зв'язків, певні мовні особливості, своєрідність культури, зокрема такі прикраси традиційного одягу, як скроневі кільця. Таким чином, численні археологічні (а також антропологічні, лінгвістичні, історичні) відомості дали підставу історикам пов'язати початок формування слов'янських етносів, у т. ч. праукраїнців, з VI—VIII ст., тобто періодом, що передував виникненню держави Київська Русь.

Історія Київської Русі також базується на дослідженні величезної кількості пам'яток матеріальної культури. Історія України цієї доби насичена трагічними сторінками боротьби з різними завойовниками, що руйнували та спалювали міста, нищили монастирі, храми, бібліотеки. Тому важко переоцінити значення речових джерел у вивченні й відтворенні матеріальної та духовної культури Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, середньовічної історії України в цілому. Завдяки цим залишкам з'явилася можливість реконструювати архітектурні пам'ятки (Золоті й Лядські ворота, церква Богородиці Пирогощі на Подолі, Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церква св. Пантелеймона у Галичі, церква св. Миколая у Львові та ін.), встановити первісний вигляд давніх українських міст. Речові джерела доповнюють відомості про соціально-економічний устрій давньоукраїнської держави, торговельні зв'язки, розвиток ремесел, зброї, землеробства, тваринництва тощо.

Не менш важливе значення мають речові джерела для вивчення історії України *козацько-гетьманської доби*. Археологічні дослідження дають багато цінного матеріалу з історії козацтва, Запорізької Січі, українських міст, монастирів, замків тощо. Історики мають змогу вивчати пам'ятки матеріальної культури, що дійшли до нас у первинному стані (окремі види зброї, предмети побуту, або колекційні матеріали). Цей час представлений також значною кількістю архітектурних пам'яток, зокрема, будівель унікального стилю знаменитого козацького бароко.

1.2. Нумізматичні джерела

Особливу групу джерел з історії України складають монети, які відносяться до *нумізматичних джерел*. Їх знаходять під час розкопок старовинних поселень, курганів, поховань, етнографічних експедицій. Найбільший нумізматичний матеріал потрапляє до рук істориків завдяки знахідкам монетних скарбів. Протягом столітнього існування української нумізматичної науки було описано й вивчено декілька тисяч скарбів та окремих монет, знайдених на території України, які значно розширили наші уявлення про минуле, доповнили відомості інших джерел. Нумізматичні пам'ятки були й залишаються предметом колекціонування та наукового вивчення [2].

Відлита бронзова монета із зображенням Медузи. Ольвія. IV ст. до н. е.

Першу появу на території нашої держави монет пов'язують з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я, що розпочалася у VII—VI ст. до н. е. На її початок греки Малої Азії ще не знали карбованої монети. Учені довели, що найдавніші монети відливалися переважно з електру (сплаву золота й срібла), а в Північно-

Монети Боспорського царства

Західному Причорномор'ї найдавніші монети виготовляли із бронзи (сплаву міді з оловом). Покровителем іонійців, які заснували більшість грецьких поселень на теренах Південної України, був Аполлон Дельфіній. Тому не випадково в Ольвії спершу почали виготовляти бронзових дельфінчиків, які, власне, ще не були монетами, але вже виконували функцію не лише оберегів, а й грошей. Згодом ольвіополіти почали відливати великі бронзові монети — аси — трьох номіналів із зображенням сови. Карбування монет у Пантікапеї розпочалось близько 530—520 рр. до н. е. Виявлені цікаві зразки монет, що виготовлялися не лише державою, а й храмом Аполлона Лікаря. Цей факт пов'язаний з діяльністю представників знатного мілетського роду Археанактидів, які стали спадкоємни-

ми жерцями цього храму. Останній із них випустив монету із зображенням скальпа лева. Монети карбувалися також у деяких полісах (Німфея, Феодосія, Херсонес, Тіра та ін.). Серед них є чудові зразки бронзових (халки, тетрахалки), срібних (драхми, дидрахми, тетрадрахми) та золотих (статери) монет. Їх зміст і форма несуть відбиток впливів політичних, економічних та соціальних історичних умов розвитку античних міст Північного Причорномор'я.

З початком римської експансії на Півдні та в центральних регіонах України з'являються римські монети, переважно срібні денарії. Найдавніші з них датовані II—I ст. до н. е., зокрема срібний денарій Люція Вера, карбований у 162 р. до н. е. Цю монету було виявлено на Печерську, в Києві, у 1937 р. Проте найбільшого поширення на наших землях римські монети набувають у I—III ст. н. е., про що переконливо свідчать численні скарби римських монет, речей, коштовностей тощо. Вважають, що монети Стародавнього Риму були першою грошовою одиницею Києва й перебували в обігу до VIII ст. Історики тривалий час не могли дійти згоди щодо ролі цих монет у господарському житті тогочасних праукраїнців, які ще не мали розвиненої держави і грошового обігу, адже в суспільствах, подібних до антського, гроші ще не були в обігу. Деякі денарії мали дірки, тобто використовувалися як прикраси або ж як сировина для ювелірів, які переплавляли монети й виготовляли із них прикраси. Проте чимало монет потрапляло до скарбів неушкодженими. Вчені дійшли висновку, що вони використовувалися племінними вождями для розрахунків із Римом. Сусідство із Римською імперією, політичні, військові і торговельні контакти з нею зумовили знайомство давніх антів I—III ст. з грошима раніше, ніж того вимагав рівень їх суспільного розвитку.

Починаючи з V ст. на українські землі потрапляють візантійські монети. Але в обігу їх було, очевидно, небагато, тому знахідки візантійських солідів, міліарисіїв та фолісів у скарбах V—VII ст. — нечисленні. У різних районах Київщини, приміром, виявлено близько 10 скарбів із візантійськими монетами та дорогоцінними речами (із римськими — учетверо більше). Римська та візантійська

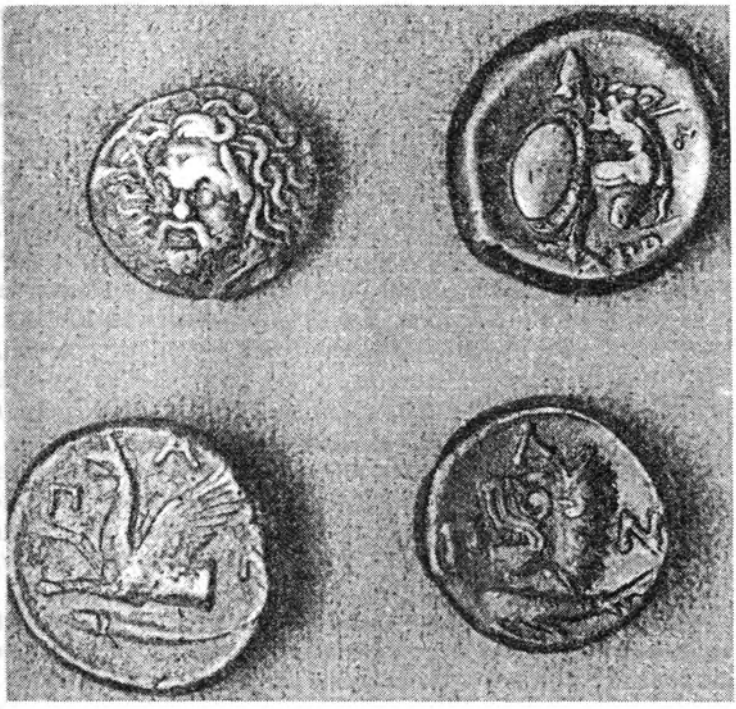

Монети Херсонеса, Пантікапея

монетні системи значною мірою вплинули на розвиток середньовічної європейської монетної справи, в тому числі й на українських землях.

Наприкінці VIII ст. на сучасних українських землях поширюється арабська срібна монета — куфічний дирхем (написи на ньому зроблено стилізованим арабським шрифтом — "куфою"). На арабських монетах немає ніяких зображень, як того вимагала мусульманська релігія. Обидві їх сторони вкриті написами, де, крім цитат із Корана, наведені імена правителів, роки та місця карбування. Із дослідженням куфічних монет пов'язано посилення інтересу до вивчення арабських рукописів, що містили відомості про давню Русь. Зокрема, відомий

російський нумізмат початку XIX ст. З. М. Френ встановив, що перші дирхеми, які потрапили на територію України, карбувалися здебільшого в Північній Африці. Він також виявив і дослідив записки Ібн Фадлана та інші арабські рукописи про русів і слов'ян.

Арабські дирхеми з'явилися на території Східної Європи не випадково. Саме у VIII — IX ст. Арабський халіфат переживав політичний та економічний розквіт. Арабські купці були частими гостями на ринках Києва та Чернігова. Вони привозили з собою куфічні дирхеми, викарбувані із високопробного срібла, й розраховувалися ними за хутра, мед, віск тощо. Місцеве населення не розуміло куфічних написів на монетах, а при розрахунках ураховувались тільки їх вага і якість срібла. Наші предки добре на цьому розумілися, про що свідчать писемні джерела, в яких збереглися місцеві назви дирхемів — "ногата" (від арабського "нагд" — добрий) — для особливо високопробних монет, "куна" — для звичайних, "резана" — для кусочків розрізаного на 2, 4, 8 і навіть більше частин дирхема, що використовувались для дрібних розрахунків.

Арабські дирхеми широко вживались на українських землях до кінця XI ст., коли їх надходження припинилося через труднощі, що виникли в Арабському халіфаті із карбуванням срібних монет. Між тим, кількість їх на українському ринку була настільки великою, що навіть наприкінці XI ст., тобто через півстоліття після припинення їх надходження до Київської Русі, вони продовжували відігравати помітну роль у торгівлі. Проте з кожним роком їх ставало дедалі менше, вони випадали із обігу в скарби, псувалися, написи на них стиралися і їх легко стало підробляти.

У другій половині X ст. київські князі вже розуміли необхідність налагодження випуску власної монети. Справа полегшувалася ще й тим, що в країні було накопичено значну кількість стертих дирхемів та інших монет, які стали сировиною для створення вітчизняних нумізматичних пам'яток. Простежити розвиток монетної справи в Україні надзвичайно важко, оскільки від монетного виробництва часів середньовіччя не залишилось нічого крім самих монет. Досі остаточно не відомо, де саме розміщувалися монетні двори у Києві та Львові.

Карбування монет на території України розпочалося наприкінці X ст. спочатку в Києві, а потім у Тмутаракані (друга половина XI ст.). Унікальні нумізматичні знахідки свідчать про те, що перші спроби карбування монет робилися ще за часів Ольги та Святослава. Так, у 1957 р. в Києві під час археологічних розкопок на глибині двох метрів було виявлено найдавніший срібляник, викарбуваний в період князювання Ольги та Святослава. На одному боці монети зображено двозуб (символ на свинцевих печатках Святослава), а на другому — зігнута у лікті рука, що тримає хрест (символ на печатках княгині Ольги). Ця знахідка унікальна, оскільки подібні монети досі не траплялися в жодному іншому скарбі (монету було передано до музею Інституту археології України).

Монети у Київській Русі випускали Володимир Святославич, його сини Святополк Окаянний та Ярослав Мудрий, а також тмутараканський князь Олег-Михаїл. Обсяг карбування був незначним. Всього було викарбувано лише кілька тисяч монет. Тому й до нашого часу їх збереглося небагато — близько 10 золотих і 250 срібних монет X — XI ст. Очевидно, що для такого незначного виробництва не було сенсу влаштовувати стаціонарний монетний двір. За свідченням західноєвропейських хронік, тогочасний монетний майстер "носив монетний двір у мішку". Для того щоб виготовити кілька десятків монет за день, достатньо було праці однієї людини, що мала у своєму розпорядженні пару штемпелів, ручний молот і декілька інших інструментів. Незначна кількість давньоукраїнських монет свідчить про те, що повністю замінити в обігу іноземні монети вони не могли, і їх випуск мав переважно політичне, а не соціально-економічне значення. Виявлені монети засвідчують готовність Київської держави до впровадження власних грошей, оскільки златники й сріблянники виготовлені на високому художньому рівні, зі слов'янськими написами, родовим знаком Рюриковичів, портретними зображеннями князів. Зразком для київських карбувальників правили поширені на Русі візантійські монети, зокрема, златники були схожі на візантійські золоті соліди, а сріблянники — на міліарисії.

Нумізматичні джерела з історії України доби середньовіччя дають підстави для висновку про те, що її монетний обіг був тісно пов'язаний із розвитком європейської монетної справи. Періодизація монетного карбування в середньовічній Європі пов'язується з окремими визначальними типами монетних номіналів. Так, X — XIII ст. вважаються періодом денарія, практично єдиного срібного номіналу середньовічної Європи, що дістав назву від однойменної монети Римської імперії. XIII — початок XVI ст. — період срібного гроша й золотого флорена. Нові

великі срібні монети — гроші (від лат. grossus — великий), швидко поширилися в Європі, але через погіршення якості так само швидко знецінились, перетворившись поступово на дрібні розмінні монети. Із відкриттям наприкінці XV — на початку XVI ст. в Європі та Америці багатих родовищ срібла в обігу з'явились нові срібні монети значної ваги та високої якості, що відповідали золотій монеті у сріблі, — таляри, доба яких тривала до XIX ст. Водночас поширилося карбування високоякісних золотих монет на зразок флоренів і дукатів. Монети всіх періодів європейського монетного карбування широко представлені нумізматичним матеріалом України, оскільки перебували в українському грошовому обігу, слугували засобом накопичення та зберігання певних статків, які можна було б приховати на "чорний день", передати у спадок тощо.

Наприкінці X ст. в Києві з'явилися поряд із візантійськими західноєвропейські срібні монети — німецькі пфеніги, англосаксонські пенні, чеські денарії та ін. Іноземні монети нерідко ставали сировиною для виробництва власних монетних гривень, що були засобом платежу, накопичення, а згодом — головною одиницею грошового обігу. Монети поступово зникали з грошового обігу, поглинуті гривнями, тому період XII—XIV ст. називають як "безмонетний" в історії України.

Монетними гривнями (на відміну від вагової гривні — мірила грошової цінності) прийнято називати злитки срібла різної форми і ваги. За цими ознаками гривні поділяються на кілька типів: київські, новгородські, чернігівські, литовські, татарські та ін. Гривні, на відміну від інших зливків дорогоцінних металів, що траплялися у скарбах більш раннього часу, прийшли на зміну монетам і тому повинні були мати чіткі метрологічні характеристики, бути стандартними. Саме такі гривні з'явилися в Києві наприкінці XI ст. Київські гривні — це шестикутні зливки срібла вагою близько 160 г. Вони були в обігу майже до середини XIII ст. (до початку татаро-монгольського нашестя на Київську Русь). Трапляються у скарбах на території України і гривні новгородського типу, які мали форму палички із срібла вагою 200 г. Вони перебували в обігу до появи карбованих монет. Загадкою для вчених залишаються чернігівські гривні. Вони були схожі на

Давньоруські гривні

київські і важили близько 200 г. Їхні кінці ніби розплющені молотком. Можливо, це була перехідна форма від київської до новгородської гривні. Трапляються в Україні й татарські гривні. Важать вони стільки ж як і новгородські, а формою нагадують човник. Досить часто такі гривні знаходять у скарбах із золотоординськими монетами. Слід зазначити, що гривні певний час перебували в обігу поряд із монетами після закінчення так званого "безмонетного" періоду. Поки що вченим не вдалося встановити курс гривень щодо київських, галицьких та інших монет українського ринку XIV ст. Поступово гривні зникають з обігу, стають одним із джерел карбування срібної монети.

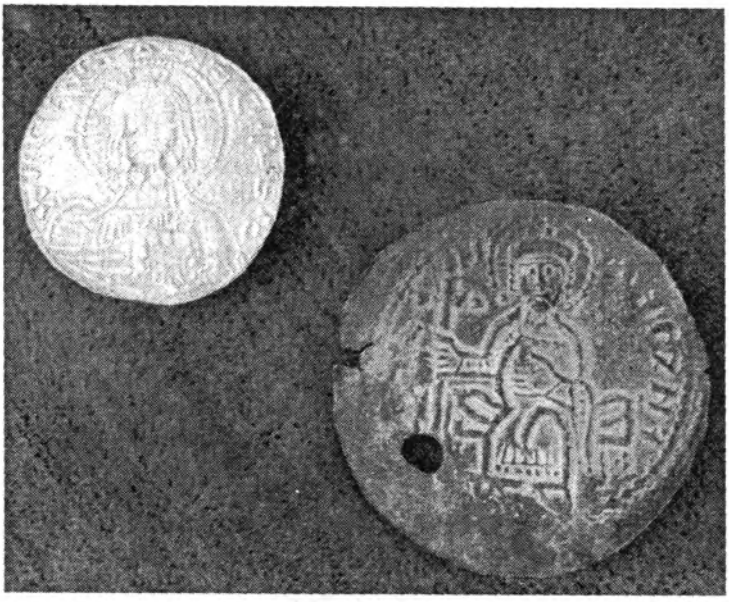

Златник та сріблянник Володимира Святославича

У XIII ст. в Україні певне поширення мали монети Золотої Орди — дирхеми, які трапляються у скарбах. Зокрема, в Києві було знайдено срібну золотоординську монету XIII ст. на території Софійського монастиря у 1882 р. Більша кількість дирхемів потрапила в Україну в XIV — XV ст. Як відомо, у другій половині XV ст. Золота Орда перебувала у стані глибокої політичної кризи. Хани змінювалися настільки швидко, що єдиною згадкою про них залишилися випущені ними монети, які дали змогу вченим дізнатися про роки та час їхнього правління.

В XIV ст. закінчується "безмонетний" період і на території нашої держави починають ходити монети Чехії, Литви, Польщі, Німеччини, Угорщини, Австрії, Московської та інших держав.

Про розмаїття нумізматичних пам'яток, які потрапляли в Україну протягом XIV — XVII ст., дають уявлення монетні скарби. Так, у 1898 р. на території Києво-Печерської лаври було знайдено величезний скарб, що складався із австрійських, датських,

норвезьких, німецьких, польських, шведських, французьких, московських монет XIV — другої половини XVII ст. (усього — 6184 золотих та 9895 срібних монет загальною вагою близько 312 кг). Тут були й унікальні медальйони візантійських імператорів Констанція і Константа, медаль Костянтина Острозького, медаль Сигізмунда II, випущена на честь перемоги під Хотином. За рішенням Синоду скарб було продано Ермітажу за 65 тис. рублів.

Монетне виробництво на українських землях було відновлене на Львівському та Київському монетних дворах у XIV ст. Точне місце їх знаходження досі невідоме, однак нумізматичні пам'ятки та спорадичні згадки в писемних джерелах дають можливість простежити історію монетної справи в Україні протягом XIV—XV ст. Зокрема відомо, що Львівський монетний двір належав польському королю, і в 1408—1411 рр. міська влада робила спроби викупити його. Працював Львівський монетний двір на сировині, що привозилась із Семиграддя. Основу монетної стопи становила гривня срібла вагою близько 198 г. Протягом 1389—1399 рр. тут випускали монети з практично чистого срібла (875 — 938-ї проби) вагою до 0,96 г кожна. Однак поступово до монет почали додавати ліга-

Галицькі та київські монети XV— XVII ст.

туру — домішок неблагородних металів (олова, міді). Наприкінці XIV ст. галицькі монети містили лише 50% чистого срібла. Карбування монет на Львівському монетному дворі тривало з 1351 по 1414 рік.

Серед нумізматичних пам'яток галицького походження особливу увагу дослідників привернув так званий руський півгріш Владислава Опольського, який виявився цінним джерелом вивчення не лише грошового обігу й торгівлі, а й юридичного статусу цього князя в Галицькій землі. Зокрема, монети, що карбувалися у Львові в роки його правління (1372—1378), мали такі легенди: "Князь Владислав — монета Русі", "Князь Владислав — Людовика короля Угорщини". Вони означали, що монети належать Людовику, а контроль за їх карбуванням здійснював його підлеглий — князь Владислав. Монети засвідчували, що Галицька земля на правах автономії входила до складу володінь Людовика, який водночас був польським та угорським королем.

Випуск окремої монети для Галицької Русі свідчив про визнання польською владою її автономії у політичному й економічному житті. Цього вимагало інтенсивне зростання галицької економіки, ремесел, торгівлі, у тому числі міжнародної. Зокрема, відомий український дослідник М. Котляр дійшов висновку, що на території сучасних Румунії та Молдови, а також на Поділлі, Галичині та Волині, галицькі срібні монети певний час відігравали роль міжнародних грошей і навіть мали більший попит, аніж празький гріш. Так, у знайденому в Молдові скарбі, датованому 20-ми роками XV ст., галицьких монет налічувалося в чотири рази більше, аніж чеських. До речі, у скарбах самої Галицької Русі вони трапляються досить рідко. Історики висловлюють припущення, що уряд польського короля Владислава Ягайла, покінчивши із галицькою автономією, заборонив обіг цих монет і викупив їх у населення за польські гроші. У Львівському Національному історичному музеї зберігається повна колекція монет XIV—XV ст., яка є цінним джерельним комплексом із вітчизняної історії.

Історія київського монетного карбування, на відміну від львівського, майже не відображена у писемних джерелах й вивчається лише з допомогою нумізматичних пам'яток — київських монет князя Володимира Ольгердовича (1362—1394). Уперше вчені дістали змогу грунтовно вивчити їх після відкриття Сосницького скарбу, знайде-

Дукачі (жіночі прикраси, виготовлені із срібних монет)

ного на Чернігівщині у 1911 р. В ньому було виявлено близько тисячі київських монет (90% усіх монет, що складали скарб). Застосовуючи метрологічні та інші методи, М. Котляр дійшов висновку, що монети Володимира — явище цілком самостійне. Наприклад, зважування показало, що стопа цих пам'яток оригінальна і не запозичена з литовської, польської, московської чи інших монетних систем. Палеографічний аналіз легенд підтвердив, що монети належали саме Володимирові, а не Кейстуту або Свидригайлу. Це, поряд з іншими даними, свідчить про незалежну політику князя Володимира, його прагнення відродити державність Київського князівства. Роль цих монет у грошовому обігу України XIV—XV ст. була досить скромною. Вживалися вони лише на території Київського та Чернігівського князівств, а основною причиною їх появи були не соціально-економічні потреби, як у випадку із галицькими монетами, а політичні обставини. Кожен випуск цих монет (всього їх було шість) за князювання Володимира ніби нагадував світові про Київське князівство.

Київські монети були оригінальними й за технологією виготовлення. Якщо галицькі нумізматичні пам'ятки виготовлялися

так само як і західноєвропейські монети (монетні кружальця вирізалися із металевого листа), то київські — відкарбовані на заготовках, зроблених із шматочків срібного дроту, розплющених молотом. Такий спосіб виготовлення монетного кружальця відомий у Росії, де він використовувався з XVI — до початку XVIII ст. При ньому не було відходів срібла й забезпечувався досить високий стандарт ваги монет. Однак монетні заготовки мали овальну форму, що характерно і для монет Володимира Ольгердовича. Точно встановити, хто саме винайшов цю техніку виготовлення монет, сьогодні неможливо, тому дослідники припускають можливість як московського впливу на київську монетну справу, так і навпаки. Дехто вважає, що на обох монетних дворах міг працювати один і той же майстер. Нині ці монети зберігаються у вітчизняних та закордонних музеях. Їх зображення можна побачити також на сторінках нумізматичних видань.

Українські монети XIV—XV ст. не могли довго втримуватися на внутрішньому та зовнішньому грошовому ринках. Остаточна втрата залишків державності призвела до вилучення із обігу як львівських, так і київських монет, а населення українських земель протягом наступних століть було змушене користуватися монетами іноземного походження.

До початку XVI ст. в Україні панував празький грош, а також польські і литовські монети, що базувались на ньому. Перші празькі гроші з'явилися на зламі XIII—XIV ст. у Празі, звідки й походить їх назва. Досить великі для свого часу (середній розмір 3 см), виготовлені із срібла високої проби, вони важили близько 3,7 г й вигідно відрізнялися від інших монет. В Україні їх знаходять у скарбах, датованих навіть XVIII ст., а писемні джерела називають їх "доброю чеською монетою" або просто "чехами". Поширеними в Україні були польські та литовські монети. Основні з них — півгріш і денарій. Литовські монети були вартіснішими, аніж польські, тому до кінця XVI ст. вони домінували в українському грошовому обігу, про що свідчать писемні джерела, а також численні скарби з литовськими монетами (с. Браниця на Чернігівщині — 2000 монет, Києво-Печерська лавра — 1400 монет, м. Дубно — 300 монет).

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. відбувалась грошова реформа у Польщі, результатом якої було введення злотової грошової системи. Термін лічби "золотий" ("злотий") спершу використовувався до оди-

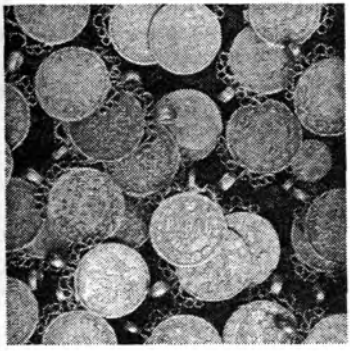

Західноєвропейські монети, монетні кубки

ниці грошового обігу, вартістю 30 грошів. Серед монет цієї системи були: шостак (6 грошів), трояк (3 гроша), півторак (1,5 гроша), гріш, півгріш (1/2 гроша), шеляг (1/3 гроша), четвертак (1/4 гроша), денарій (1/8 гроша). З 1528 р. у Польщі почали карбувати власну золоту монету на взірець угорського дуката. Найбільші номінали (трояки, шостаки й дукати) мали профільне зображення короля на одному боці і гербові зображення орла чи усіх земель, підвладних польському королю — на другому. На рідкісних дукатах і шостаках один із гербів — лев Галицької Русі. До появи портретів на польських монетах зображалась корона, а на литовських — вершник (так звана "Погонь"). 1564 р. було випущено реальний срібний злотий — польсько-литовський таляр, який набув поширення на українських землях у XVII ст.

Угорські монети — срібні денарії і золоті флорени — також були поширені в Україні. Характерною їх особливістю є зображення на одному боці патронеси Угорщини — Святої Мадонни із немовлям.

У скарбах, виявлених на Півдні України, зрідка трапляються татарські й турецькі монети. Держава Гіреїв у Криму карбувала срібні та мідні невеликі монети акче, на одному боці яких були викарбувані титули та ім'я хана, а на другому — тамга роду Гіреїв, місце та рік карбування (легенди арабською мовою). Із турецьких монет у грошовому обігу України перебували мідні мангири, срібні акче й золоті алтуни. На них позначалися ім'я і

титул султана, мусульманські символи віри, місце та рік карбування. Їх особливістю є "тугра" — складна монограма з літер імені й титулу султана, яка до XX ст. була звичною формою написання імен султанів. Золоті турецькі алтуни за якістю не поступалися флоринам і дукатам. Турецькі монети трапляються у скарбах не лише в Криму та степових районах України, а й у західних та центральних регіонах.

Асортимент монет українського ринку кінця XVI — початку XVIII ст. був надзвичайно різноманітним. Літописець С. Величко, розповідаючи про події в Україні початку XVIII ст., писав, що після Полтавської битви Петро I наказав вилучити з України "монету старовічну Польську"— леви, орлянки, чвертки, півталярки, орти, тімфи, шостаки, шаги, чехи, осьмаки і лядські. До сьогодні нумізмати не мають спільної думки щодо реального змісту та вартості таких монет, як орлянки, шаги, осьмаки, лядські. Немало проблем залишаються спірними при вивченні монетної системи України того часу.

Монети Московської держави, які з'являються в Україні в XVI ст., мали архаїчний вигляд: карбувалися з розплющеного дроту і не мали аналогій серед тогочасних європейських монет. Це були копійки із зображенням вершника зі списом, деньги із зображенням вершника із шаблею та полушки із зображенням пташки. На другому боці всіх трьох номіналів позначалися ім'я та скорочений титул царя у строкових легендах.

Московський уряд здійснював на території України систематичне скуповування на ярмарках іноземних монет. Однак лише грошова реформа Петра I кінця XVII — початку XVIII ст. послабила роль монет країн Західної Європи на ринку України. Поступово тут запанувала петровська монетна система. Це великі срібні монети — рублі, полтинники (50 копійок), півполтинники, невеликі срібні монети — гривеники (10 копійок) і п'ятаки (5 копійок). Мідні монети за вартістю мали відповідати срібним, тому мідна копійка набагато важча від срібної. Відтоді у грошовому обігу України почали переважати монети Російської імперії (Катерини II, Павла I та ін.). Крім срібних та мідних в Росії карбувалися й золоті монети, переважно червінці та півчервінці, що відповідали загальноєвропейським нормам карбування монет. З невеликими

змінами ця монетна система проіснувала до жовтневого перевороту, а її десятичний принцип і частина номіналів були використані у процесі створення радянської монетної системи.

Упродовж XIX—XX ст. відбувався процес витіснення із грошового обігу монет паперовими грошовими знаками (бонами). Однак повністю відмовитись від монет було неможливо, оскільки вони, з одного боку, є грошовим еквівалентом (коли йдеться про забезпечення усієї грошової маси держави золотом), а з іншого — використовуються як дрібні розмінні гроші. В умовах гострих політичних та соціально-економічних криз, які довелося пережити Україні протягом XX ст., монетні системи на її території зазнавали суттєвих змін. Зокрема, не лише дорогі золоті та срібні монети випадали з обігу, а й дрібні розмінні (перші зберігались населенням на "чорний" день, а другі в умовах гіперінфляції просто не були потрібні). Відновити власне монетне виробництво в Україні вдалося лише після проголошення її незалежності (у 1991 р.). У 1992 р. почалося карбування українських монет номіналом 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок, які й сьогодні перебувають у грошовому обігу. Карбуються також монети із дорогоцінних металів на відзнаку видатних історичних осіб та подій, які стають предметом колекціонування і не потрапляють до грошового обігу, оскільки їх реальна вартість набагато перевищує номінал. Ознайомитися із цими монетами можна на сторінках часопису "Українська нумізматика і боністика".

Таким чином, нумізматичні пам'ятки складають важливий компонент речових джерел з вітчизняної історії, вони містять цінну інформацію, що дає змогу уточнювати й доповнювати відомості інших груп історичних джерел. Назви старовинних монет подекуди перейшли до паперових грошових знаків. Наприклад, "гривня", "карбованець" (карбована монета), "рубль" (рублена монета). Вони тривалий час залишалися в усній народній мові, скажімо, радянська купюра в три рублі називалась трояком (троячкою), а монета у 5 копійок — п'ятаком. Цікаво, що інші назви російських дрібних монет, які досить тривалий час були в обігу в Україні, не прижилися й майже не вживалися в усній мові (гривеник — 10 копійок, ал-

тин — 3 копійки, п'ятиалтинний — 15 копійок). Нумізматичні назви й термінологія трапляються в писемних та усних джерелах, що дає можливість точніше визначити час та місце їх створення, справжність й оригінальність. Назви старовинних монет залишились у сучасній грошовій термінології. Скажімо, назва монети "гроші" у множині почала вживатися до всього комплексу платіжних засобів України. Вивчення та використання в історичних дослідженнях нумізматичних пам'яток є одним із важливих завдань історичної нумізматики та джерелознавства.

1.3. Архітектурні пам'ятки

У комплексі речових джерел вагому частку складають *архітектурні пам'ятки*. Вони відносяться до інформаційно складних джерел, які зберігають відомості щодо різних аспектів людської діяльності у галузі виробництва як матеріальних, так і духовних цінностей. Споруджения тих чи інших архітектурних пам'яток завжди пов'язане з конкретними історичними подіями, духовними процесами, з практичними потребами суспільства в цілому, або окремих груп людей, певних осіб. Архітектурні пам'ятки містять цінну інформацію історико-краєзнавчого і культурного характеру, є органічною складовою джерельної бази з історії українських старовинних міст та містечок, монастирських комплексів, дворянських маєтків тощо.

Пам'ятки архітектури прийнято класифікувати за різними ознаками. Так, за *призначенням* вони поділяються на житлові, культові, господарські, оборонні та поховальні споруди. Нерідко певна пам'ятка виконувала одночасно декілька функцій, зокрема, храми використовувалися як культові і оборонні споруди, замки — як оборонні й житлові. Багатофункціональність притаманна й іншим різновидам джерел, однак, тільки визначивши основне призначення джерела, можна всебічно проаналізувати історично важливу інформацію, що міститься у ньому. Архітектурні пам'ятки, так само як і інші групи джерел, прийнято поділяти *за часом та місцем походження, за технікою створення, за матеріалом*, з якого вони споруджені тощо. Історики, що вивчають архітектурні споруди як історичне джерело, обов'язково мають розумітися на

стильових особливостях їх окремих груп. У цьому дослідникам допомагають методи, розроблені в мистецтвознавстві, історії архітектури та інших науках. Пам'яткам архітектури України присвячено значне коло наукових досліджень [3].

Як уже зазначалося, найдавніші залишки житлових споруд на території України відносяться до епохи *середнього палеоліту.*

Під час археологічних досліджень у с. Молодове на Дністрі на глибині понад 10 м було виявлено залишки стаціонарного житла круглої форми діаметром 5—8 м. Крім основної житлової камери, воно мало ще дві бокові прибудови. Подібні споруди типу яранги набули поширення у пізньому палеоліті у зв'язку з похолоданням. Житлові споруди кроманьйонців представлені двома типами — зимовими і літніми. Зимові житла — це досить складні споруди, розраховані на довготривале використання. Для спорудження каркасу використовувалися дерево, кістки мамута, північного оленя. Каркас покривався шкурами тварин. У покрівлі залишався отвір для виходу диму. Всередині житла розміщувалися одне-два вогнища, які топилися деревом. Світло й тепло давали жирники — видовбані камені або кістки, заповнені жиром. Вхід до житла завішували шкурами. В цілому ці житлові споруди мали круглу або овальну форму і півсферичну об'ємність, чим нагадували яранги, поширені серед північних народів. З реконструкцією подібних пам'яток можна ознайомитись у Київському природничому та інших музеях.

Неподалік від зимових жител археологи виявили залишки літніх споруд, від яких збереглися вогнища. Можливо, це були житлові майданчики із легким покриттям. Поруч із житловими спорудами виявлено місця, де виготовлялися знаряддя праці, прикраси тощо. Входили до житлового комплексу і спеціальні ями, де зберігалися кістки та бивні мамутів.

До періоду *пізнього палеоліту* відноситься поява на території України перших споруд, що мали суспільне, обрядове призначення. Зокрема, вивчаючи найбільшу споруду Мізинського поселення на Чернігівщині, вчені дійшли висновку, що кроманьйонці використовували його як "будинок обрядів". Згодом він обвалився, сховавши під товстим шаром будівельних кісток предмети, що використовувались під час стародавніх обрядів і свят, у тому числі й унікальний набір ударних інструментів, виготовлених із кісток мамута й північного оленя.

З епохою мезоліту вчені пов'язують появу нової техніки будівництва житлових споруд.

Поблизу села Осокорівка (Надпоріжжя) археологи виявили залишки п'яти жител, що мали прямокутну форму й були розташовані по колу. В центрі одного з них, площею 30 м ^{2}, розміщувалося вогнище. Такі будови мали опорні дерев'яні стовпи, їхні стіни обпліталися лозою і обмазувалися глиною. Легкий дах перекривався гілками або шкурами. Такі житла можна вважати прообразом майбутніх житлових споруд різних землеробських осілих племен, що заселяли територію України в давнину.

З ускладненням поховальних обрядів в епоху неоліту з'являються перші спеціально влаштовані могильники. Поступово вони перетворюються на досить складні споруди, для будівництва яких використовували дерево й камінь. Наприклад, кеми-обинські племена, що розселилися у Приазов'ї, Нижньому Подніпров'ї та Криму в період енеоліту (IV—III тис. до н. е.), для поховальної камери викопували чотирикутну яму, стіни якої обкладали добре обробленими й підігнаними одна до одної кам'яними або дерев'яними плитами. Внутрішні стіни нерідко розписувалися фарбами, які, можливо, імітували різнокольорові килими. Дно камери посипалося дрібною галькою, морськими мушлями або подрібненим вапном. Зверху камера перекривалася дерев'яними або кам'яними плитами і обмазувалася глиною. Над похованням робився земляний насип — курган. Інколи над курганом встановлювали кам'яну антропоморфну стелу або неотесаний продовгуватий камінь — менгир. Традиція спорудження поховальних курганів була притаманна численним кочовим племенам і зберігалася на землях України упродовж майже трьох тисячоліть. Найвідомішими є скіфські кургани Солоха, Чортомлик, Куль-Оба, датовані кінцем V—IV ст. до н. е.

В епоху енеоліту з'являються й перші протоміста на території України — найбільші поселення трипільців, виявлені вченими поблизу сіл Володимирівка, Доброводи, Майденецьке та ін. Деякі з них (с. Усатово) були оточені ровами, інколи в кілька рядів, усередині укріплень розташовувалися різноманітні господарські, житлові та культові споруди. Трипільці, що заселяли південні, степові землі України, як будівельний матеріал використовували каміння.

Однією із найдавніших оборонних споруд на теренах України є унікальне укріплене поселення племен ямної культури (бронзовий вік) поблизу с. Михайлівка на Херсонщині. Воно розташоване на двох пагорбах із крутими схилами та частині плато, що примикає до них. Загальна площа поселення сягала близько 1,5 га. Оборонні споруди, що його оточували, складалися із цілої системи стін та ровів. Із боку плато по схилу пагорба було споруджено стіну довжиною 60 м. Перед головною лінією укріплень було збудовано ще декілька стін для додаткового захисту від можливих нападників. Оборонна система була замкнутою, кам'яні стіни й рови перемежовувалися із дерев'яним частоколом. Місцями висота залишків стін перевищує 2 м. Вони були складені з великих плит вапняку різного розміру, переважно необроблених. Залишки таких складних і великих оборонних споруд свідчать про досить високий рівень тогочасної будівельної справи на півдні України.

Таким чином, ретельне дослідження залишків давніх будівель дає підстави стверджувати, що до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я населення, що проживало у різних регіонах сучасної території України, володіло навичками спорудження різноманітних об'єктів житлового, господарського, культового та оборонного призначення, використовуючи при цьому такі поширені матеріали, як дерево, глина, камінь тощо. Проте справжні архітектурні пам'ятки, що споруджувалися за певними проектами, з дотриманням відповідних технологій, з'явилися на півдні нашої держави лише у грецьких містах-колоніях Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї та ін.

Північнопричорноморські греки наслідували традиції античного містобудування. У більшості міст використовувався принцип прямокутного регулярного планування в межах як окремих районів, так і всього міста (Херсонес). В архітектурі (особливо храмів та громадських споруд) також в основному дотримувались античних зразків. Однак поступово у типах, конструкції та декорі будинків з'явилися певні місцеві мотиви, оригінальні елементи, нові художні образи. Різноплемінний вплив, якого зазнала культура північнопричорноморських полісів, найбільш яскраво проявився в архітектурі та мистецтві Боспора.

Архітектурні пам'ятки грецьких міст дійшли до нашого часу у вигляді фрагментів. Від споруд культового призначення залишились тільки вівтарі, залишки фундаментів і окремі ордерні деталі — бази, барабани, капітелі

колон тощо. Це дало змогу вченим здійснити науково обґрунтовані графічні реконструкції храмів у Ольвії (антовий храм іонічного ордера V ст. до н. е., присвячений Аполлону Дельфінію), Пантікапеї (іонічний периптер початку V ст. до н. е.) та ін. Серед інших реконструйованих графічно монументальних споруд можна назвати пританейон у Пантікапеї (II ст. до н. е.), подвір'я якого оточене доричними портиками. На архітектурних деталях цієї споруди залишились сліди поліхромії. Досить поширеним був також аттичний ордер, який використовувався при будівництві невеликих споруд громадського призначення (наприклад, гімнасій в Ольвії) та житлових будинків. У плануванні та конструктивних особливостях останніх (наприклад, існування підвальних поверхів) найбільш повно відображені місцеві особливості. Високого рівня в Північному Причорномор'ї досягло також будівництво і декоративне оздоблення поховальних споруд — склепів. Найвідоміші пам'ятки такого типу відкриті на Боспорі. Це склепи Царського та Золотого курганів IV ст. до н. е., Васюринської гори — III ст. до н. е., пантікапейські — II ст. до н. е. В одному з останніх зображено сцену битви пігмеїв з журавлями. Цікавими є також зображення вершника і жінки, що сидить біля юрти, у склепі Анфестерія (II ст. до н. е.). Пам'ятки монументального живопису були невід'ємним атрибутом не лише поховальних, а й житлових і громадських споруд.

Джерельне значення мають споруди господарського й оборонного характеру. Серед херсонеських пам'яток слід згадати унікальну пам'ятку стародавнього землеробства — розмежування території на Гераклейському півострові. В першій половині IV ст. до н. е. там було збудовано декілька військово-господарських комплексів, під захистом яких і відбувалося освоєння нових земель. До останньої чверті IV ст. до н. е. вся територія Гераклейського та Маячного півостровів із застосуванням єдиного модуля була розмежована на більш ніж 400 ділянок площею 17,6 та 26,4 га, відокремлених одна від одної дорогами. Кожна ділянка була поділена кам'яними огорожами на квадрати 210 × 210 м, які своєю чергою поділялися на поля площею від 0,27 до 1, 57 га. Саме ці поля оброблялися херсонесцями. Десята частина всіх оброблюваних угідь була власністю храмів. Існував і резервний фонд, з якого наділялися землею нові громадяни. Незважаючи на те, що частина "наділів" упродовж останніх століть зазнала руйнації і не збереглася у своєму первісному вигляді, розмежо-

вана територія на Гераклейському півострові і в наш час уважається еталонною і використовується для вивчення античного розмежування вченими багатьох країн світу, оскільки в інших місцях такі пам'ятки не збереглися. Останнім часом на півострові здійснюються масштабні дослідження, в яких беруть участь працівники Національного заповідника "Херсонес Таврійський" та американські вчені під керівництвом Дж. К. Картера. Важливими пам'ятками господарського призначення в Херсонесі є також будинок монетного двору, водогін, ями для засолки риби та ін. Херсонес оточувала система могутніх захисних мурів із кріпосними вежами й баштами. Інколи загроза з боку сусідніх народів була настільки відчутною (наприклад, у II ст. до н. е. з боку скіфів), що для укріплення оборонних споруд використовували надгробки з території розташованого поблизу некрополя.

Слід зазначити, що рештки споруд античного часу пізніше використовувалися у ранньохристиянському будівництві. Найбільшим його осередком був Херсонес, про що свідчать залишки фундаментів і стін 27 церков і каплиць. Найдавніші церкви мали форму рівнобічного, так званого "грецького хреста". V—VI ст. датуються округлі будови — ротонди, VII—IX ст. — базиліки, однонавні хрестильні-каплички. Останній тип споруд поєднував у собі риси базиліки і хрещатої будови. Усі споруди перекривалися, очевидно, дерев'яною стелею, а склепіння мали лише апсиди (вівтарні заокруглення) та ротонди. Виявлені рештки чудових мозаїк і архітектурних деталей свідчать про високий рівень розвитку будівничої справи, що перебувала на Чорноморському узбережжі під впливом Греції, Малої Азії та Кавказу. Її зв'язки із пізнішим будівництвом на Наддніпрянщині досі остаточно не з'ясовані, хоча більшість дослідників вказують на впливи, яких зазнало давньоукраїнське монументальне будівництво з боку Візантії, Балкан, Кавказу й Північного Причорномор'я.

Грандіозне будівництво на теренах України характерне для старокнязівської доби. Безперечним, на думку вчених, є той факт, що в X—XI ст. в Україні переважали зразки візантійського будівництва — так званої середньої доби розвитку візантійського мистецтва, за якої виник особливий тип церков, що поширився на берегах Чорного моря (зокрема, в Херсонесі й Керчі), а також у Вірменії, Грузії, Болгарії та Македонії.

Детально розглянути джерельне значення усіх архітектурних пам'яток України від давньоруського періоду до

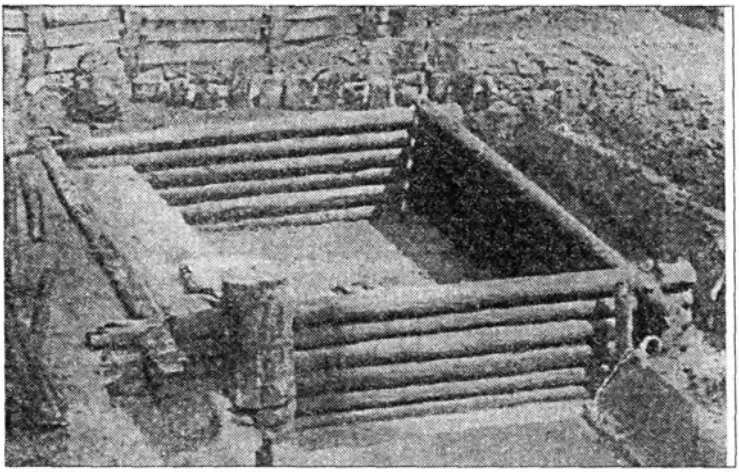

Залишки зрубної будови. Київ. X ст.

нашого часу неможливо. Тому основну увагу ми зосередимо на розгляді культових споруд та їх ролі в історії культури України.

За основу культових споруд Київської Русі було взято поширений у Візантії хрестовобаневий тип храму. Основною рисою таких споруд було те, що їх внутрішній простір у плані мав форму хреста, над середньою частиною якого підносилася головна баня, що спиралася за допомогою підпружних арок і вітрил (спеціальних будівельних конструкцій) на чотири стовпи. Зі східного боку розміщувалися вівтарні апсиди. Складніші варіанти хрестовобаневих храмів мали шість, вісім, а інколи навіть дванадцять стовпів.

Як будівельні матеріали при зведенні монументальних споруд у X—XIII ст. використовувались цегла-плінфа і камінь (граніт, кварцит, шифер). Скріплюючим розчином була так звана цем'янка — суміш вапна із товченою керамікою, яка надавала спорудам рожевуватого кольору. В X—XI ст. на Русі була поширена система змішаної кладки із цегли і каменю, так званий opus mixtum. Дахи будов покривалися листовим свинцем або черепицею, у віконні отвори вставлялися круглі дерев'яні віконниці.

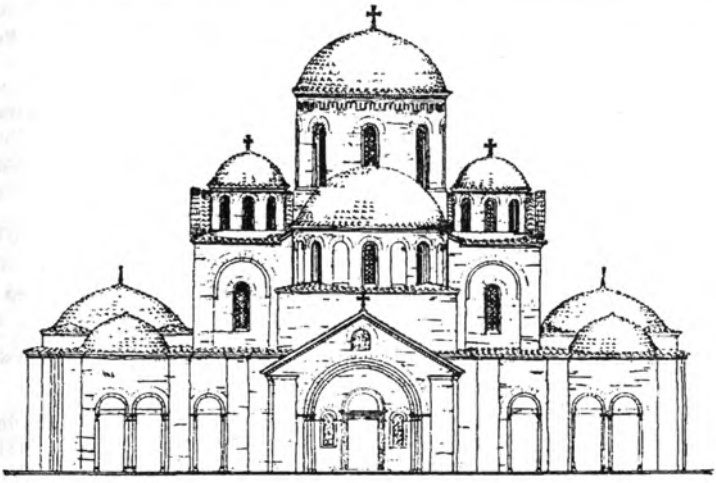

Десятинна церква в Києві. Західний фасад. Реконструкція

Перші кам'яні споруди житлового призначення відомі на українських землях ще з язичницьких часів, зокрема, згадуваний у літописах князівський палац Святослава Ігоревича в Києві. Початок будівництва кам'яних храмів пов'язують із спорудженням у Києві в 989 — 996 рр. церкви Богородиці, або, як її називали в народі, Десятинної.

До нашого часу цей храм не зберігся, частково вціліли лише фундаменти. 6 грудня 1240 р. він упав як останній рубіж оборони Києва від полчищ Батия. У середині XVII ст. на залишках його мурів було зведено невеличку однонавну церкву, що простояла до 1824 р. У 1842 р. на цьому місці було збудовано нову церкву в так званому "російському" стилі. При цьому всі залишки первісного храму були знесені (в деяких місцях залишки його стін сягали висоти шість метрів, на них зберігалися фрагменти фресок, мозаїк, кахлів тощо). Останню споруду було зруйновано в 30-х роках XX ст. Сьогодні про зовнішній та внутрішній вигляд собору X ст. можна дізнатися із нечисленних відомостей писемних джерел та археологічних пам'яток. Це був великий шестистовпний, тринавний, багатоглавий хрестовобаневий храм розміром 16 × 26 м, оточений із трьох сторін галереями. Церква мала багате внутрішнє оздоблення: мармурові колони з різьбленими капітелями, фресковий та мозаїчний живопис тощо. Храм слугував також князівською усипальницею, у ньому зберігалися мармурові саркофаги з князівськими похованнями. Один із та-

ких саркофагів було виявлено під час археологічних розкопок і розбито на дошки, втрачені у XX ст. Крім того, з літописів відомо, що в Десятинній церкві зберігалися важливі документи, зокрема грамота князя Володимира Святославича, в якій ішлося про пожалування десятої частини доходів держави на потреби християнської церкви. Дослідники припускають, що при Десятинній церкві велися й ранні українські літописи, зберігалися цінні рукописні книги, переважно богослужебного призначення.

Чудові зразки культових споруд Давньої Русі представлені храмами XI ст. Це, насамперед, Софія Київська, споруджена у 1037 р. князем Ярославом Володимировичем на честь перемоги над печенігами та свого остаточного утвердження на київському столі (деякі дослідники датують ці події і само будівництво храму 1017 р.).

Софійський собор порівняно добре зберігся до нашого часу, хоча й зазнав значних руйнувань і перебудов упродовж XIII—XX ст. Це великий п'ятинавний хрестовобаневий храм, оточений з півночі, заходу й півдня двома рядами первісно відкритих галерей, з 13 банями. До західних кутів будови примикають дві башти, які у давнину були вкриті шатровими верхами. Гвинтові сходи в баштах ведуть на другий поверх собору — хори. Дванадцять хрещатих у плані стовпів поділяють внутрішній простір со-

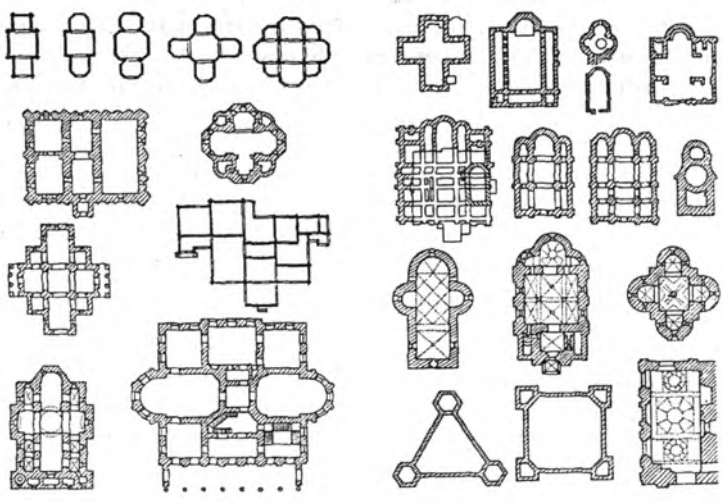

Плани архітектурних споруд IV—XVIII ст.

бору на п'ять нав. У плані він має форму хреста, над середньою частиною якого підноситься головна баня. Софійський собор мав багате внутрішнє оздоблення. До нашого часу в деяких місцях збереглися мармурові пороги, різьблені шиферні плити, мозаїчні підлоги. Храм прикрашено фресковим живописом та мозаїками. Деякі риси Софійського собору, на думку дослідників, свідчать про спорідненість із традиціями давньоукраїнської дерев'яної архітектури. Це, зокрема, велика кількість бань (13), підкреслена пірамідальність композиції, відкриті галереї, а також оздоблення храму не лише мозаїками, а й фресками, що не є характерним для візантійського монументального мистецтва. Архітектурні та мистецькі особливості Софії Київської справили великий вплив на подальший розвиток вітчизняного храмобудівництва.

У 30-х роках XI ст. за розпорядженням князя Мстислава Володимировича в Чернігові було зведено Спаський собор, що також зберігся до нашого часу. За конструктивним типом це великий, тринавний, восьмистовпний храм, увінчаний п'ятьма банями. До північно-західного боку храму примикала башта. З протилежної сторони розміщувалася хрещильня. Особливістю споруди є відсутність галерей і видовженість її плану по лінії схід — захід. Мармурові колони були прикрашені капітелями іонічного ордеру. Усередині храм був розписаний фресками, які до нашого часу не збереглися. Поблизу собору виявлено залишки світських будівель: княжих будинків, воріт тощо.

Серед унікальних пам'яток, що збереглися, слід згадати церкву св. Михайла у Видубицькому монастирі. Вона була збудована князем Всеволодом Ярославичем у 1070 — 1088 рр. У цій будівлі вже простежуються риси, притаманні київським храмовим спорудам пізнішого часу, зокрема, однобаневість та відсутність галерей. Новий напрям у розвитку київської архітектури знайшов своє втілення в Успенському соборі Печерського монастиря, збудованого в 1073 — 1089 рр. За конструкцією це був шестистовпний, тринавний, хрестовобаневий храм з однією великою банею, без галерей.

Храмове будівництво велося й у інших містах. Літопис повідомляв, що в 1089 р. у Переяславі при єпископі Єфремі було споруджено великий кам'яний комплекс єпископського двору, до якого входили розкішний собор св. Михайла з настінними мозаїками, фресками, майолікою, мозаїчними підлогами, палац самого єпископа, також прикрашений мозаїками, мармуровими деталями, шиферними підлогами з інкрустаціями, кам'яна лазня та інші споруди. Двір було обнесено стіною із брамою і надбрамною церквою св. Феодора. Із пам'яток архітектури Переяславської землі кінця XI ст. частково збереглася

Михайлівська "божниця", збудована в Острі у 1098 р. Це була замкова каплиця Володимира Мономаха.

У першій половині XII ст. на Русі поширюється тип шестистовпного, а в другій половині століття — чотиристовпного, одно- або чотирибаневого храму. Поступово зникають башти зі сходами, натомість сходи починають розміщувати у товщі стін будівель. Хори стають менших розмірів і займають місце в основному над західним притвором (нартексом). Змінюється і техніка кладки стін. Замість змішаної кладки із цегли та каменю і кладки із утопленими рядами з 20-х років XII ст. набула поширення техніка порядкової кладки із цегли (у Подніпров'ї), білого каменю (у Галицькій землі). Починає застосовуватися нова декорація фасадів: пілястри з напівколонками, аркатурні пояси і перебрик. У XII ст. в Подніпров'ї розвиваються київська, чернігівська і переяславська архітектурні школи, пов'язані між собою єдиними стилістичними особливостями.

Найвідомішими пам'ятками київської школи XII ст. є церкви Богородиці Пирогощі (1132) на Подолі, Кирилівська (близько 1146), Василівська (1183) у Києві та Юріївська (1144) у Каневі. Особливе місце серед цих споруд займає Кирилівська церква, побудована дружиною князя Всеволода Ольговича — Марією Мстиславною — у Кирилівському вотчинному монастирі чернігівських князів Ольговичів. Вона збереглася до нашого часу в барочному убранстві XVIII ст. Спочатку це був великий шестистовпний тринавний храм з однією великою банею. Фасади будови розчленовували пілястри з напівколонками, прикрашали аркатурні пояси. Всередині церква прикрашена фресковим живописом.

Численними храмовими будовами збагатився Чернігів. Серед пам'яток місцевої архітектурної школи, що дійшли до нашого часу, виділяються Борисоглібський та Успенський собори Єлецького монастиря, Іллінська церква. Основним типом культових споруд Чернігова XII ст. залишався шестистовпний храм, близький за архітектурними особливостями до Кирилівської церкви у Києві, збудованої представниками чернігівської князівської династії.

Наприкінці XII ст. у зв'язку з посиленням економічного становища торговельно-ремісничих посадів давньоукраїнських міст в архітектурі Подніпров'я з'являються нові риси, що відображають смаки демократичних верств на-

селення. Виникає новий тип храму, в якому центральна частина споруди набуває баштоподібної форми, багато уваги приділяється його зовнішньому виглядові. Можливо, ці нові риси виникли під впливом дерев'яної архітектури або готичних мотивів, що проникали із заходу.

У Києві, при дворі Рюрика Ростиславича, в той час працював видатний зодчий Петро Милонег. У 1199 р. він створив чудову інженерну споруду — підпірну стіну церкви св. Михайла у Видубицькому монастирі. Можливо, він брав участь у спорудженні церкви св. Василя в Овручі (1190) і Дванадцяти апостолів у Білгороді під Києвом (1197).

У середині XII ст. важливим культурним центром на заході Русі став Галич. У самому місті та на його околицях були споруджені величні кам'яні храми, перше місце серед яких належало Успенському собору 1157 р. (до нашого часу не зберігся). Білокам'яна будівельна техніка характерна для храмового будівництва не лише Галича, а й інших західноукраїнських міст — Василіва на Буковині, Холма та ін.

Літопис повідомляє про церкву св. Іоана, збудовану в Холмі місцевим майстром Авдієм. Фасади цього білокам'яного храму були прикрашені скульптурними масками, різнокольоровим камінням, розписами і позолотою. У вікнах було вставлено вітражі. На березі Дністра до нашого часу частково збереглася церква св. Пантелеймона (бл. 1200). Це тринавний, чотиристовпний, однобаневий храм, споруджений із добре підігнаних блоків білого вапняку. Апсиди храму прикрашають напівколонки із капітелями коринфського ордеру, на які спирається аркатурний пояс. З великим смаком зроблені так звані перспективні портали, заглиблені у товщу стін, особливо головний — західний. Його прикрашають колонки на п'єдесталах з майстерно виконаними коринфськими капітелями і різьбленням у вигляді стилізованого листя аканту.

Галицькі архітектурні культові споруди мали свої особливості. Серед них частіше, порівняно із Подніпров'ям, трапляються ротонди (круглі у плані храми), їм притаманні білокам'яна техніка кладки стін, різьблення по каменю тощо. У цьому, на думку вчених, виразніше, аніж у інших регіонах, проявився вплив романського стилю на архітектурне мистецтво України XII—XIII ст.

Після монголо-татарської навали й за часів постійних татаро-турецьких набігів українські церкви та монастирі починають входити до системи оборонних споруд і виконувати функції не тільки Божих храмів, а й фортець. Поширюється свято Покрови Пресвятої Богородиці — по-

Церква св. Пантелеймона 1200 р. до та після реставрації у селі Шевченковому поблизу Галича

кровительки і заступниці українського народу в цілому й українського козацтва зокрема. Починаючи із XIV ст. поширилося будівництво Покровських церков. Перші з них (до нашого часу збереглося близько півсотні Покровських церков) стояли на Кучманському шляху — одному із найнебезпечніших шляхів, якими легка кіннота тюрків уривалася в Україну. Всі вони мали міцні стіни, вузькі вікна-бійниці, зубчасті завершення, за якими могли ховатися стрільці з арбалетами або піщалями.

Нерідко оборонні башти перебудовувалися під храми. Такою була Покровська церква-замок у с. Сутківці Хмельницької області. Вона — одне із кращих творінь українського будівельного мистецтва XIV—XVIII ст. Ця оборонна споруда була перебудована під церкву у 1476 р. У першому ярусі з'явилися мурована склепіння, а над другим ярусом центральної частини — готичні шпилі. У другій половині XVIII ст. над притвором звели двоярусну дерев'яну дзвіницю з бароковою маківкою. У 1894 р. споруду перебудували, розібравши шпилі, після чого вона втратила характерні готичні й барокові форми. Церква належить до типу чотириконхових споруд із центральним простором (10 × 11 м) та чотирма примикаючими до нього півкругами. Товщина мурованих стін — 1,5—1,6 м. У кладці збереглося замкове каміння з геральдичними щитами. Сходи, що ведуть на другий поверх, — внутрішньостінні. Храм прикрашають білокам'яні портали. В інтер'єрі на стінах і склепіннях зберігся фресковий розпис XVI ст.

У с. Шарівка неподалік від Сутківців збереглася Покровська церква-замок того ж періоду. Очевидно, що обидві храмові споруди входили до єдиної системи укріплень. Давня частина Покровської церкви — дзвіниця — спершу використовувалась як оборонна башта. У 30-ті роки XV ст. до східного фасаду башти було прибудовано тринавну церкву. Після руйнації в ході Північної війни церкву відновили у 1773 р. На її стінах і склепіннях — розпис тéмперою українського художника Йосипа Прагтля (1737—1799). Перебудовувалася вона й пізніше.

Частиною міцного, добре укріпленого замку Любарта у Луцьку також була Покровська церква, що входила до другої лінії оборони міста. Час її спорудження досі невідомий, проте за документами 1583 р. церква вважається давньою. Храм неодноразово перебудовувався, ремонтувався, а з початку XIX ст. до 1880 р. виконував функції міського собору. У плані це прямокутна, однонавна з напівкруглою апсидою, безбанева споруда. Із заходу до притвору примикає триярусна дзвіниця (восьмерик на четверику) із шатровим завершенням. Церкву прославила храмова ікона, відома під назвою "Волинська Божа Матір", що нині зберігається у Національному художньому музеї України й датується XII—XIII ст. Деякі мистецтвознавці пов'язують її ство-

рення з ім'ям відомого іконописця, київського митрополита Петра Ратенського (?—1326).

Значні зміни в архітектурі культових споруд відбулися наприкінці XVI — на початку XVII ст. У цей період дедалі більше простежуються риси світського будівництва, дерев'яні та кам'яні храми нерідко мають певну типологічну і стильову спільність. Найбільшого поширення у цей час набуває тип тридільної церкви у триконховому варіанті, коли крім вівтарної апсиди до центральної частини примикає з півдня і півночі додаткова апсида-конха. Західний притвор, або нартекс, часто увінчувався баштою-дзвіницею. Ця тридільність була покладена в основу композиції Успенської церкви (1590 — 1631, архітектори П. Римлянин, В. Капинос, О. Прихильний) — головного храму в ансамблі споруд Львівського братства. До ансамблю входили також т. зв. "вежа Корнякта" (архітектор П. Барбон) і каплиця Трьох Святителів (автор невідомий). Ці споруди виконані у ренесансних формах відповідно до смаків того часу. Інтер'єри церкви та каплиці вирізняються стриманістю й благородством форм і мають цілком світський характер.

Архітектурі костьолів того часу притаманні традиційна організація їх у вигляді тринавних базилік, прикрашених ордерними формами. Це добре простежується у формах костьолу бернардинів у Львові (1600 — 1630, архітектори П. Римлянин і А. Бемер).

У XVI—XVII ст. на українських землях будувалося чимало храмів-усипальниць феодалів, багатих міщан, гетьманів, козацьких старшин, шляхти. Більшість із них мали форму куба, перекритого півсферичною банею. Досконалістю форм виділяються каплиця Боїмів у Львові (1609—1615), церква-усипальниця в Низкевичах (1643—1653), Іллінська церква в Суботові (1656) та ін.

Шедевром українського зодчества вважається Іллінська церква, збудована коштом Богдана Хмельницького. Відносно невелика, вона справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані церква майже квадратна з шестигранним вівтарним виступом на сході. Внутрішній простір однієї нави поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням. На хори і горище ведуть сховані у товщі стіни вузькі сходи. Храм добре пристосований до оборони — його міцні мури завтовшки до 2 м. Вишуканої форми бароковий фронтон поділено по вер-

тикальній осі пілястрою і двома горизонтальними карнизами. На другому ярусі влаштовано чотири стрільниці, ще дві розміщуються в пілястрах північного та південного фасадів (їх мета — не підпускати ворога до входу рушничним боєм). Архітектурний декор споруди вказує на те, що не відомий нам зодчий працював на межі зміни архітектурних стилів між ренесансом і бароко і досить вдало поєднав форми обох напрямів. Зведено храм із брил місцевого пісковику, а пілястри, фронтон, вівтарна апсида — із жолобкової цегли великого розміру.

Богдан Хмельницький, фундатор Іллінської церкви, за звичаєм того часу був похований на самому почесному місці — праворуч від вівтаря біля південної стіни споруди. У Чернігівському літописі XVIII ст. повідомлялося, що в 1664 р., коли польсько-шляхетські війська здобули Чигирин і Суботів, за наказом Стефана Чарнецького, обозного коронного війська Речі Посполитої, тіло гетьмана було викинуто з домовини. Після проведення грунтовних археологічних досліджень у 1970-х роках у зв'язку з реставрацією Іллінської церкви було остаточно з'ясовано, що труни Богдана Хмельницького у храмі справді немає. Гетьмана було поховано у поховальній ямі розміром 2,3 × 0,7 м, яку накрили великою кам'яною брилою місцевого пісковику. Щоб вилучити труну, не піднімаючи масивного блока, за свідченням відомого історика архітектури, автора проекту реставрації Іллінської церкви С. Кілессо, у зовнішній стіні церкви зробили два проломи. Таким чином було підтверджено факт вандалізму не тільки з боку С. Чарнецького, а й численних спадкоємців польського можновладця, оскільки земля в цій частині церкви перекопувалася неодноразово. В церкві виявлено три незаймані поховання козаків, датовані XVII ст. Можливо, це були соратники гетьмана або його близькі родичі (старшому років 60—65, двом іншим — 40—45). Сьогодні в Іллінській церкві Суботова стоїть символічний гранітний надгробок Богдану Хмельницькому, споруджений у 1954 р. Могили козаків відокремлені невеликим підвищенням. У 1995 р. у храмі було встановлено іконостас, майстерно вирізьблений із липи черкаськими різьбярами під керівництвом Івана Фізера.

У XVII ст., як і в попередні епохи, зберігалася традиція закладати храми на відзнаку певних історичних подій, вдалих військових походів, перемог над ворогом. Більшість із них були дерев'яними, проте збереглися й деякі кам'яні храми, наприклад, Покровська церква в с. Сулимівка на Київщині, збудована у 1622—1629 рр. на честь переможних походів проти татар і турків гетьманом нереєстрових запорозьких козаків Іваном Сулимою. Первісний вигляд церкви видозмінено в результаті перебудови 1838 р. та прибудови до неї дзвіниці у 1900 р. За

Іллінська церква 1656 р. до та після реставрації у селі Суботові поблизу Чигирина

просторовою композицією вона близька до традиційних типів українських тридільних церков — одноверха, центральний простір перекритий куполом, що завершується маківкою. Уславився храм однією з кращих ікон "Покрови Богородиці" (30-ті роки XVIII ст.) і портретами Сулими й Сулимихи, що експонуються в Національному художньому музеї України.

Доба Української козацько-гетьманської держави позначена справжнім піднесенням культури в усіх її проявах. Своєрідний будівельний бум розпочався наприкінці XVII ст. в епоху панування нового архітектурного стилю, що в Україні набував форм так званого козацького, або мазепинського, бароко. Йому властиві пишність та велич композицій, декору. Стародавні українські храми, що починають відбудовуватися й ремонтуватися, також набувають нових барокових форм, зберігаючи при цьому первісну об'ємно-просторову структуру.

Ззовні Софійський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Спаський та Борисоглібський собори в Чернігові прикрашаються декоративними фронтонами й порталами, характерним для стилю бароко оздобленням вікон, дверей, ніш, бань, покрівель тощо.

Серед мурованих храмів Слобожанщини другої половини XVII ст. особливу увагу привертає найдавніша християнська церква Харкова — Покровський собор, зведений у 1689 р. До того ж це єдина споруда Харківської фортеці, що збереглася до нашого часу. В її архітектурі дослідники простежують усі прийоми українського дерев'яного будівництва в стилі бароко XVII ст. з деякими незначними впливами російського зодчества. Храм цегляний, побілений по тонкій затирці, двоярусний, з церквами у кожному ярусі. В його об'ємно-просторовому рішенні знайшли відображення традиції української тридільної, триверхої церкви. Верхня (літня) церква у плані майже цілком повторює нижню (зимову). Живописний, пірамідальний силует, статність й урочистість споруди підкреслено вишуканими декоративними деталями фасадів — колонками, лиштвою, сандриками, що декорують віконні отвори. Дзвіниця, яку звели одночасно із собором, схожа з ним за стилем. Вона має вигляд оборонної башти і входила до комплексу укріплень Харківської фортеці.

Значним досягненням української монументальної архітектури було зведення багатобаневих, п'яти- й дев'ятикамерних храмів у Ніжині, Ізюмі, Густині, Новгороді-Сіверському, Глухові, Прилуках, Чернігові, Києві. Серед них — Троїцький собор Густинського монастиря (1671), Георгієвський собор Видубицького монастиря (1696—1701) та багато інших. До групи тринавних, багатостовпних, п'яти- або семибаневих храмів того часу можна віднести Троїцький собор у Чернігові (1679—1695, архітектор І. Баптист), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1689—1692), собори Братського і Миколаївсько-

го монастирів у Києві (1690-ті роки, архітектор О. Старцев). В архітектурі цих споруд простежуються риси давньоукраїнських багатостовпних храмів, а також деяких культових споруд Литви та Польщі.

Цегляні стіни храмів тинькували й білили, металеві покрівлі фарбували у зелений колір, а бані й главки, вкриті листовою міддю, нерідко золотили. Будови прикрашалися розписами, декоративним різьбленням і ліпниною. Храми із розташованими поблизу дзвіницями, в оточенні малоповерхової забудови і живописних ландшафтів, ставали основними домінантами поселень, міст, монастирів.

У XVIII ст. провідну роль у розвитку монументального будівництва відігравала *київська архітектурна школа* — її зодчі, майстри, каменярі, скульптори, різчики, позолотники. Кращі традиції народного та професійного будівництва втілились у творчості київського майстра С. Ковніра (1695—1786), який брав участь у будівництві й реконструкції багатьох споруд Києво-Печерської лаври. Серед них так званий Ковнірський корпус (1771—1772), дзвіниці на Дальніх (1754—1761) та Ближніх (1759—1763) печерах. Чудові зразки пам'яток у стилі бароко залишив нам вихованець Києво-Могилянської академії І. Григорович-Барський (1713 — 1785). Він був автором проектів багатьох культових та цивільних споруд. Серед них — надбрамна церква із дзвіницею Кирилівського монастиря (1760), Покровська церква (1766), храм Миколи Набережного (1775) у Києві.

Чудові кам'яні храми постають у XVIII ст. по всій території України, не лише у великих містах чи монастирях, а й інколи у невеликих поселеннях.

Прикладом таких споруд є значних розмірів Покровська церква в невеличкому селі Піддубці поблизу м. Луцька на Волині. Храм збудовано в 1745 р. у формах пізнього бароко з вираженими деталями, що характеризували перехід до класицизму. У плані це ротонда із вписаною в неї хрестовою церквою, утвореною примикаючими з чотирьох боків парними баштами та витягнутим у плані приміщенням зі сходу. Велика баня на чотирьох масивних стовпах разом з декоративними маківками — завершеннями маленьких башт — створює оригінальну дев'ятиверху композицію, над якою домінує характерна для Волині міцна центральна баня, підкреслюючи центричність композиції. В інтер'єрі зберігся олійний живопис.

У XVIII — XIX ст. відбулося остаточне формування видатних архітектурних ансамблів, що не втратили свого історичного значення до нашого часу. Це насамперед монастирські комплекси Києво-Печерської лаври, Софійського, Братського, Видубицького монастирів у Києві, монастирські ансамблі у Чернігові, Переяславі, Полтаві, Почаєві, Кременці, Львові та інших містах. Переважній більшості з них присвячено чимало спеціальної літератури, в якій подається не лише грунтовний аналіз архітектурних особливостей певного комплексу пам'яток, а й розповідається про історію формування того чи іншого історико-архітектурного ансамблю, його історичну долю, взаємозв'язок з певними історичними подіями, визначними особистостями вітчизняної історії: політичними, церковними та військовими діячами, зодчими, художниками, письменниками та ін.

Деякі з цих ансамблів збереглися без значних втрат, інші зазнали часткових руйнувань, проте переважна більшість із них майже повністю була знищена в ході антицерковних акцій та воєн першої половини й середини XX ст. Серед останніх, зокрема, такий унікальний архітектурно-мистецький комплекс, як Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві, що почав відроджуватися лише в умовах незалежності України. Історія створення, діяльності, знищення та відродження цієї пам'ятки справді вражає, вона органічно пов'язана з історичною долею української державності в цілому.

Заснування у 1108 р. князем Святополком-Михайлом Ізяславичем Михайлівського Золотоверхого собору, як це нерідко траплялося, зовсім не збігалося в часі із заснуванням однойменного монастиря. Тривалий час Золотоверхий храм, що за архітектурним типом, безперечно, відносився до монастирських споруд, входив до комплексу "отчого" монастиря Ізяславичів — Дмитріївського. Про це красномовно свідчило мозаїчне зображення св. Дмитрія, розміщене на одному з найпочесніших місць собору — південній пілястрі північного передвівтарного стовпа. Дослідники припускають, що храм було засновано на честь перемоги князів Святополка та Володимира Мономаха над половцями на р. Сальниці. Проте у князя Святополка був й інший привід для будівництва собору. Річ у тім, що, за переказами, його дружина Варвара, одна із дочок (можливо позашлюбних) імператора Олексія I Комнина, привезла до Києва мощі св. великомучениці Варвари і св. Первомученика Стефана, які й стали найбільшою святинею Михайлівського Золотоверхого собору.

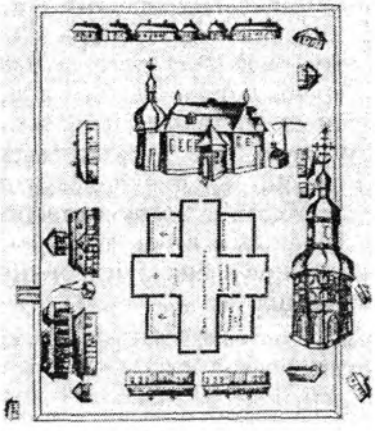

Миколаївський дерев'яний собор та план Медведівського монастиря (до нашого часу не збереглися)

Святополк-Михайло помер 16 квітня 1113 р. поблизу Вишгорода. Його тіло привезли до Києва у червні й, поклавши на сани, як того вимагав звичай, допровадили до створеної ним церкви, яка на той час уже була повністю завершена, де й поховали. Мабуть, поруч з ним було поховано й княгиню Варвару, яка померла 28 лютого 1125 р. У літописі згадуються й інші нащадки Святополка, які були поховані у родинному храмі, — Ярополк

Ізяславич, Святополк Юрійович, Гліб Юрійович та ін. Михайлівська Золотоверха церква виявилась єдиною з усіх споруд Дмитріївського монастиря, що встояла після навали Батия.

Михайлівських храмів у Київській Русі було збудовано небагато (близько 15). Першим окремим храмом, присвяченим "князю ангелів", став собор Чуда архангела Михаїла в Хонах, збудований у 1070—1088 рр. Всеволодом Ярославичем у своєму родинному Видубицькому монастирі. Усі фундатори перших Михайлівських храмів були пов'язані шлюбними стосунками з візантійським імператорським двором. Дружиною Всеволода і матір'ю Володимира Мономаха була Марія, дочка імператора Костянтина Мономаха. Дружиною Святополка також була гречиня Варвара, про яку згадувалося вище. Можливо поширення культу св. Михаїла в Київській Русі було пов'язано з безпосереднім впливом візантійської традиції другої половини XI ст. Ще складнішою є проблема встановлення часу появи зображення архангела Михаїла в українській, зокрема київській, геральдиці. На великокнязівських печатках воно набуває поширення у XII—XIII ст. Проте покровителем Києва "небесний воєвода" стає значно пізніше, а появу його на гербі міста деякі дослідники схильні відносити до XVII ст.

Церкву, збудовану Святополком, не випадково названо Золотоверхою. Це — власна назва, що вирізняє її серед інших давньоруських храмів. Золотоверхим було названо ще тільки один собор — Успіння Богородиці у Володимирі Суздальському, збудований Андрієм Боголюбським у 1158—1160 рр. Епітет "Золотоверхий" (від грецького "Хрісокефалос" — "Золотоглавий") не лише вказував на особливості опорядження храму (позолочення глав — куполів), а й мав певний символічний зміст. Золото у візантійській естетиці символізувало метафізичне сяяння Слави Божої. Золотоверхий храм відтворював образ імператора-василевса, осяяного Божою Славою, на відзнаку споріднення з яким, найімовірніше, і збудував Святополк Михайлівський Золотоверхий собор.

Архітектурні особливості Михайлівського Золотоверхого собору поєднують у собі елементи візантійського і романського стилів. Дослідники давньоукраїнських архітектурних пам'яток припускають, що очолювали його будівництво майстри візантійської столичної школи. Принаймні деякі з них перед тим брали участь у спорудженні Успенського собору Києво-Печерської лаври. Після завершення будівництва Золотоверхого собору розпочинається, після значної перерви, муроване будівництво у Новгороді, яке очолили київські майстри, відправлені туди Володимиром Мономахом. На думку дослідників, принаймні Микільський та Юріївський собори зводив зодчий Петро. Можна припустити, що раніше він брав участь у зведенні Михайлівської Золотоверхої церкви, а можливо, й печерських споруд.

Михайлівський Золотоверхий собор останній серед давньоукраїнських храмів, стіни яких були прикрашені не лише фреска-

ми, а й мозаїками (всього таких храмів налічують не більше десяти). Серед них Десятинна церква (990 — 996), Софійський собор (1017 — 1037), церкви св. Георгія та св. Ірини (?) у Києві, Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1073 — 1089), храм на митрополичому дворі у Переяславі (бл. 1089) та поодинокі знахідки смальт в інших пам'ятках. Більшість михайлівських мозаїк загинули ще до того, як храм було зруйновано. У XIX ст. у ризниці собору зберігалося до 20 пудів (320 кг) мозаїчної смальти, що відпала.

Головною святинею Михайлівського храму вважалися мощі св. великомучениці Варвари. Св. Варвара була дочкою знатного язичника Діоскора з фінікійського міста Іліополя. Ніякі умовляння й тортури, в яких брав участь її батько, не примусили Варвару зректися християнства, за що дівчину зрештою було страчено (бл. 306 р.). У VI ст. мощі великомучениці було перенесено до Константинополя, звідки їх привезла до Києва княгиня Варвара (голова великомучениці залишилась у Константинополі). Під час Батиєвої навали ці мощі було сховано під сходами башти храму. Серед інших святинь храму були також мощі руки св. Первомученика Стефана, частки мощей св. стовпників, які втрачені.

Перша згадка про Михайлівський Золотоверхий монастир датується кінцем XIV ст. У дарчій грамоті Печерському монастиреві від 21 листопада 1398 р. серед інших свідків згадується "Святого Михаїла Златоверхого ігумен Стефан Переломило". Це свідчить про існування на той час однойменної обителі при Золотоверхому храмі. Щодо фундатора монастиря, то найімовірніше ним був один із литовських князів. Про це свідчить грамота великого князя литовського Олександра від 27 липня 1496 р., в якій ідеться про князівське "подавання" (володіння, патронат) монастирем. Згадуються у грамоті й імена Івана Смолянина та Гришка Поповича, з яких починається майже безперервний ряд михайлівських ігуменів. Серед них особливе місце належить Івану Борецькому, який у 1618 р. прийняв постриг у зв'язку з його обранням настоятелем Михайлівського Золотоверхого монастиря. Для своєї дружини, що також постриглася у черниці, Борецький заснував, поряд з чоловічим, жіночий Михайлівський монастир, у якому вона стала першою ігуменею. У 1620 р. Іов Борецький дістав сан митрополита Київського, а монастир здобув статус митрополичої резиденції й опинився в центрі найважливіших подій того часу. Серед інших видатних діячів вітчизняної історії, які свого часу очолювали монастир, були Ісайя Копинський (митрополит Київський з 1631 р.) та Феодосій Софонович (ігумен монастиря з 1655 р.). Обрання останнього ігуменом монастиря затвердив своїм універсалом від 2 червня 1655 р. гетьман Богдан Хмельницький. Невдовзі Хмельницький передав у володіння Михайлівському монастиреві Федаківський млин під Трипіллям, виділив кошти на ремонт храму, зокрема нову позолоту головної бані. Ф. Софонович, серед

інших духовних осіб, був присутнім на похованні гетьмана у Чигирині в 1657 р. Надають нові володіння монастиреві й інші гетьмани України — Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Іван Мазепа. З 1669 по 1677 р. ігумен Софонович фактично керував Київською митрополією. В цей час Михайлівський Золотоверхий монастир востаннє став центром церковної влади в Україні.

З історією монастиря пов'язане створення чудових зразків українського письменства. У 1672 р. Феодосій Софонович завершує написання видатного твору української історіографії — "Хроніки з літописів стародавніх", створеного у стінах Михайлівського монастиря. Без перебільшення можна сказати, що "Хроніка" стала головною справою життя Софоновича. Вона справила помітний вплив на подальший розвиток історичної думки в Україні. Цей твір є також важливим джерелом з історії Михайлівського Золотоверхого собору й однойменної обителі.

Наприкінці XVII ст. відбуваються важливі події у політичному та церковному житті України, що вплинули й на подальшу долю монастиря. 26 квітня 1686 р. у Москві було підписано "Вічний мир" між Росією і Польщею, за яким Київ остаточно переходив до Московської держави. Поки доля міста залишалася невирішеною, муроване будівництво в ньому штучно стримувалося. Тепер же російські урядовці почали сприяти будівництву кам'яних споруд, що мали оборонне значення. Не шкодували на це грошей і гетьман Іван Мазепа та інші представники української старшини. Саме в цей час генеральний військовий суддя Михайло Вуяхевич жертвує кошти на прибудову до Михайлівського Золотоверхого собору нового мурованого бокового вівтаря св. Варвари. Водночас реставрується увесь храм, зводяться бічні бані. Обдаровує монастирі новими маєтностями Іван Мазепа. Його коштом виготовлена срібна рака для мощей св. Варвари — шедевр ювелірного мистецтва доби бароко, подарована храмові у 1701 р. Рака, вагою близько 32 кг, прикрашалася карбованими зображеннями фруктових гірлянд та букетів. Цей витвір українського бароко зник під час руйнування собору.

Події Північної війни і падіння І. Мазепи принесли Україні незліченні лиха. До того ж у березні 1710 р. спалахнула моровиця, занесена з Литви, що лютувала до січня 1711 р. У Києві пощастило врятуватися лише десятій частині жителів. Епідемія не зачепила Золотоверхого монастиря, в якому знайшов порятунок київський генерал-губернатор князь Д. Голіцин. На відзнаку цього, як він уважав, чудесного спасіння Д. Голіцин докорінно перебудовує боковий вівтар св. Варвари, влаштовує іконостас вівтаря та дерев'яний різьблений балдахін над ракою великомучениці.

Розуміючи духовне значення монастирів, їх вплив на широкі верстви населення, починають вкладати у них чималі кошти й російські самодержці. Значною мірою це відбилося і в історії Золотоверхого монастиря. 1 квітня 1700 р. він отримав грамоту Пе-

тра I, *якою підтверджувалося право монастиря на* його маєтності. У 1712 р. за особистим повеліннням Петра I жіночий Михайлівський (Софійський за назвою храму на честь св. Софії та її дочок Віри, Надії, Любові) монастир перенесено на урочище Плоське, де казенним коштом було споруджено церкву св. Іоана Богослова. *За монастирським переказом, Петро I* заклав Катеринінський вівтар на згадку про свій порятунок під час невдалого Прутського походу 1711 р. Керував цими роботами Іван Матвієвич — типовий представник московської архітектурної школи ранньопетровського часу. Для того щоб з'єднати нові вівтарі з давнім храмом, він прорізав у стінах *останнього* по дві широкі арки. Це послабило стіни собору. До того ж споруджені масивні бокові вівтарі дали велике просідання і в середині 1740-х років мало не розірвали стару церкву. Саме тоді зазнали значної руйнації михайлівські мозаїки. Уздовж осі усієї будівлі пройшла широка наскрізна тріщина, серйозно постраждала й головна баня. Пошкодження від цієї тріщини видно посередині мозаїчної композиції "Євхаристія", що збереглась до нашого часу. При оздобленні порталів зодчий використав мармурові колони з давньої передвівтарної огорожі, причому встановив їх догори ногами. Вчені зазначають, що гідна подиву манера встановлювати колони ширшою частиною догори поширилась у Москві наприкінці XVII ст. Після перебудови, здійсненої І. Матвієвичем, храм багатьма елементами оздоблення уподібнювався до московських пам'яток того часу.

У 1746 р. розпочалась нова докорінна перебудова пам'ятки, викликана необхідністю зберегти її від остаточної руйнації. Саме тоді вона набула тієї форми, що майже без змін збереглася до XX ст. З трьох боків храм було підперто масивними аркбутанами, простір між якими забудовано низенькими палатками та ризницями. До західного фасаду додано два прямокутні ризаліти, що по висоті дорівнювали вівтарям. Саме в цей час було розібрано давню сходову вежу, а в лівому хризаліті влаштовано нові сходи на хори. Замість трьох давніх бань було зведено чотири нові — храм став семиверхим. Архітектурна обробка фасадів надала їм неабиякої пишності, зокрема західний фасад собору збагатився композицією з трьох фронтонів вибагливої форми, вкритих ліпленням. Фронтон увінчувала постать архангела Михаїла, викарбувана з міді і позолочена (збереглася до нашого часу). Такі зображення, що являли собою двосторонній барельєф, характерні лише для київської школи металопластики. Зображення архангела Михаїла, виконані в такий же спосіб, прикрашали Київську браму Печерської фортеці, будинок Ратуші, південну браму св. Софії. Хто саме здійснював керівництво перебудовою храму невідомо, але документи засвідчують про причетність до його реконструкції видатного російського архітектора Івана Мічуріна, який перебував у Києві в середині XVIII ст. у зв'язку з будівництвом Андріївської церкви та Маріїнського палацу.

У Михайлівському Золотоверхому соборі, яким він постав після реставрації другої половини XVIII ст., українська барокова

архітектура сягнула свого найповнішого втілення. Утворилася одна з найбільш складних і розвинутих композицій у тогочасному зодчестві, своєрідна "архітектурна енциклопедія", що поєднала в собі здобутки семи століть розвитку вітчизняної будівничої справи. Неперевершеним було і внутрішнє оздоблення храму. Особливу увагу привертав головний іконостас, споруджений у 1718 р. коштом гетьмана Івана Скоропадського. Його автором був чернігівський сніцар Григорій Петров (він також був автором іконостасів Добромикільської церкви на Подолі 1716 р. та великої лаврської церкви 1729 р.). Ікони були написані Стефаном Лубенським, пресвітером подільської церкви св. Миколи Набережного, відомим тогочасним київським майстром. Спочатку іконостас мав п'ять ярусів, однак у 1888 р. верхні яруси було знято, щоб надати храму більш "візантійського" вигляду. Знищено його було у 1934 р. разом із самим храмом.

На території Михайлівського Золотоверхого монастиря окрім однойменного храму існував комплекс історично цінних споруд,

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві. Сучасний вигляд

серед яких слід згадати Трапезну палату з церквою св. Іоана Богослова, засновану Іовом Борецьким у 1621 р. (збереглася до нашого часу у вигляді кам'яної споруди, зведеної у 1713—1715 рр.), дзвіницю, закладену у 30-х роках XVII ст. (у 1934 р. розібрано дзвіницю 1716—1720 рр., збудовану архітектором І. Матвієвичем), огорожу, спорудження якої було завершено у 1775 р. (зберігся невеличкий фрагмент), келії монастирської братії, що будувалися протягом XVII—XIX ст. (частково збереглися), та ін.

Історична унікальність Михайлівського Золотоверхого монастиря полягає також і в тому, що це перший український монастирський комплекс, який відтворено наприкінці XX ст. майже у повному обсязі, а також у тому вигляді, в якому він існував до зруйнування в 1930-х роках.

Джерельне значення мають споруди, що постали в Україні протягом XIX — на початку XX ст. Не всі вони вирізнялися високими мистецькими якостями, але всі залишилися свідками епохи, були пов'язані з важливими історичними подіями, історією суспільного та культурного розвитку. Деякі з них по праву вважаються справжніми перлинами вітчизняної культури. Серед них варто згадати церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі у Києві (1810, архітектор А. Меленський), Володимирський собор у Києві (1862—1882, за участю архітектора О. Беретті), Покровську церкву у с. Пархомівка на Київщині (1903—1906, архітектор В. Покровський), Олександрівську церкву в Кам'янці (поч. XX ст.) та ін. Слід зазначити, що в другій половині XIX ст. у Наддніпрянській Україні російська влада впроваджувала так званий псевдовізантійсько-руський стиль, відповідно до вимог якого не лише будувались нові споруди, а й реставрувались давні пам'ятки церковної архітектури у Києві, Овручі, Володимирі-Волинському та інших містах. На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, у цей час впроваджувалися форми переважно романського та готичного стилів.

Нарешті, й серед мурованих храмів України нового часу ми маємо чудові зразки костелів, синагог, кенас, мечетей та інших культових споруд. Привертає увагу історія двох київських костелів — Олександрівського і Миколаївського. Перший із них був збудований на відзнаку перемоги над Наполеоном І католицькою громадою Києва у 1817—1842 рр. і названий на честь Олександра І (завер-

шив будівництво архітектор Ф. Мехович). Другий було зведено в 1899—1909 рр. під керівництвом відомого київського архітектора В. Городецького у стилізованих готичних формах. Храм прикрашали високі стрільчасті башти. За проектом В. Городецького в 1900 р. у Києві було збудовано кенасу (культова споруда караїмів) у стилізованих мавританських формах. Це одна з небагатьох культових споруд Києва, яка й досі виконує не властиві їй функції (нині там міститься Будинок актора).

Цінні джерельні відомості містять пам'ятки, зокрема храми, дерев'яної архітектури. Дерев'яне будівництво протягом століть посідало чільне місце на теренах України, що володіла значними лісовими ресурсами. Загальновідомо, що перші християнські храми на Русі були дерев'яними (наприклад, церква св. Іллі на Подолі). Непоодинокими були випадки, коли спершу храм будували із дерева, а потім на цьому місці зводилась однойменна кам'яна церква. Нерідко дерев'яні церковні споруди переносились на інше місце.

Найбільш поширеними типами дерев'яних церков в Україні є однозрубні, тризрубні або п'ятизрубні із різними системами перекриття — ступінчасто-пірамідальною та баневою. Крім того, дерев'яні культові споруди мають певні особливості конструкції та оздоблення залежно від регіону поширення — Буковини, Галичини, Закарпаття, Придніпров'я. До нашого часу збереглося чимало унікальних зразків дерев'яних культових споруд XVI—XX ст. від найдавніших на західноукраїнських землях до порівняно нових церков східноукраїнських земель. Вершиною дерев'яного церковного будівництва дослідники вважають Троїцький собор у Новомосковську (1775—1778, архітектор Я. Погребняк). Цей дев'ятизрубний, дев'ятиверхий храм — одна із найбільших за розмірами і висотою дерев'яних будов України. Собор дістав у народі назву "козацького", "запорозького" і був настільки популярним, що його копіювали при будівництві інших храмів. Наприклад, за проектом архітектора П. Кузнецова у с. Плешивець на Полтавщині з'явилась зменшена копія цього собору у камені.

Завершуючи огляд культових споруд України як історичного джерела, слід зазначити, що більшість будов

кінця XIX—XX ст., які були виконані у стилі модерн та псевдоросійському, не включені до реєстру пам'яток, що охороняються законом. У Києві, наприклад, не зареєстровані як пам'ятки історії та культури споруди Свято-Покровського жіночого монастиря, збудованого коштом Великої княгині Олександри Петрівни Романової, яка згодом прийняла у ньому постриг. Серед них — Покровська церква та Миколаївський собор, зведені у псевдоросійському стилі у другій половині XIX — на початку XX ст. під наглядом київського архітектора В. Ніколаєва.

Отже, пам'ятки архітектури є цінним джерелом вітчизняної історії та культури, що містить багатопланову інформацію стосовно різноманітних аспектів минулого нашої держави. Це дає можливість дослідникові порівняти, уточнити й підтвердити або ж спростувати відомості інших джерельних комплексів.

1.4. Предмети озброєння

Серед величезного розмаїття речових джерел особливе місце належить предметам озброєння, вивченню яких присвячено чимало досліджень [4]. З найдавніших часів на теренах України різні народи та племена використовували певні набори предметів озброєння, що поділялися на дві основні групи: холодну зброю і захисне спорядження, яке виникло пізніше у зв'язку з удосконаленням бойових засобів озброєння. Найперші зразки зброї з'явилися ще за доби кам'яного віку і розвивались від примітивних палиць до досить складних предметів озброєння, таких як сокира, лук, стріли, списи із гостро заточеними кам'яними наконечниками, виготовленими переважно із кременю. Деякі племена створювали таку кількість бойових предметів, що навіть дістали за ними назву (наприклад, племена культури "бойових сокир").

З початком використання у господарстві металів — міді, бронзи, заліза — вдосконалювалися і предмети озброєння. Чудові зразки зброї, створеної кіммерійцями, скіфами, сарматами, знаходять археологи на півдні України. Кочові народи, що були кінними воїнами, значно удосконалили не лише прийоми кінного бою, а й озброєння вершника, першими на наших землях почали використовувати предмети захисного спорядження.

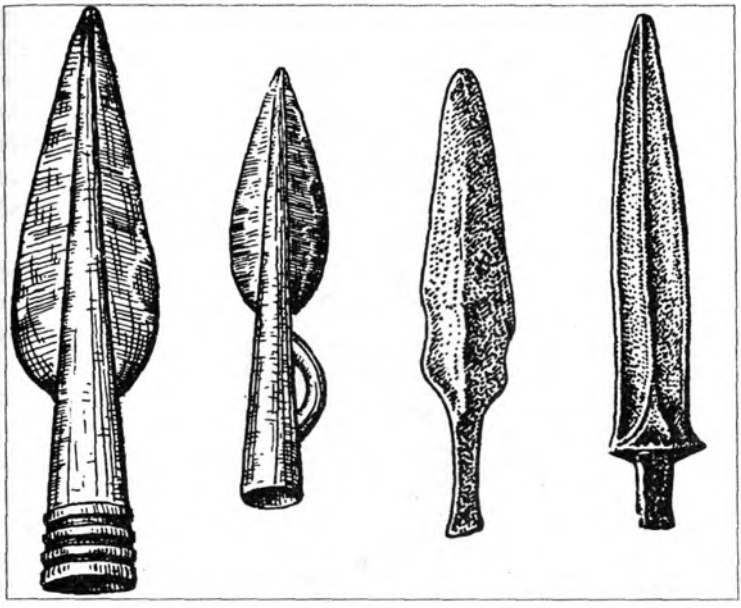

Зброя племен зрубної культури

Військове озброєння княжої доби зазнало впливів західної військової культури, принесеної на Русь варягами, а також увібрало місцеві традиції, що існували від давньослов'янських часів. Виявлені пам'ятки дають можливість простежити шлях княжої дружини (привілейоване військо, а також дорадчий орган управління) — від найманої варязької дружини, пізніше варязько-слов'янської, до княжої боярської дружини, що складалася лише із слов'ян. Дружина перестала бути схожою на варязький найманий загін й адаптувалася до місцевого театру військових дій, звичного для місцевого населення. З XI ст., відповідно до тогочасних вимог військової справи, головною ударною силою війська Київської Русі стає важкоозброєна кіннота. Дружинники пересіли на коней і опанували прийоми кінного двобою. Водночас не залишалася незмінною й тактика ведення бою у пішому строю, що вимагало постійного удосконалення предметів озброєння, які використовувалися на полі битви.

Давньоруський воїн у повному бойовому спорядженні. Реконструкція

Із плином часу бойова стратегія змінювалася, удосконалювалися засоби захисту, що, своєю чергою, вимагало подальшого розвитку предметів озброєння. Поява вогнепальної зброї викликала бурхливий розвиток замкобудівництва, призвела до кардинальної зміни військової

стратегії. На території України збереглося чимало зразків вогнепальної зброї козацької доби як місцевого, так і іноземного виробництва. Зразки бойового та захисного спорядження широко представлені в експозиціях вітчизняних краєзнавчих та історичних музеїв. Вони складають вагому частку джерельної бази історії України від найдавніших до новітніх часів.

У зброєзнавстві увесь масив предметів озброєння прийнято поділяти на декілька груп, переважно за призначенням. Зокрема, холодна зброя представлена пам'ятками, що дістали назву *рублячої, ріжучої, колючої, ударної та метальної зброї.* Окремий комплекс складають захисне спорядження й обладунки, що були поширені у період панування холодної зброї і втратили своє практичне значення з поширенням вогнепальної зброї, яка складає останню, третю групу предметів озброєння.

Холодна зброя виникла в епоху палеоліту й була незмінним атрибутом всієї історії розвитку людського суспільства. Окремі зразки холодної зброї, такі як ніж, кийок та інші, й досі залишаються частиною спорядження військовослужбовців деяких родів військ. Серед найпоширеніших груп холодної зброї, що побутували в Україні в різні історичні епохи, переважають такі зразки ріжучої та рублячої зброї, як ножі, мечі, шаблі, сокири та ін.

Ніж із найдавніших часів був неодмінним компонентом озброєння кожного воїна, як пішого, так і кінного. Він мав не тільки військове, а й побутове призначення, міг бути поясним, підсайдачним чи захалявним. Поясний ніж кріпився на пасі, до якого чіплявся гаком, що містився на піхвах меча або шаблі. Лезо поясного ножа мало дві ріжучі кромки довжиною 10—15 см. Підсайдачні ножі носилися при сагайдаку (елемент лучного спорядження). Ці ножі були довші й ширші за поясні, з однією ріжучою кромкою і характерною формою леза: приблизно до половини його вигнуто в бік ріжучої кромки, а потім спрямлено. Підсайдачні ножі носили на пасі з лівого боку, біля футляра для лука. Іноді на рукоятках цих ножів був темляк — шкіряна чи шовкова стрічка або петля з китичкою на кінці. Темляки подекуди прикрашалися коштовностями. Захалявні ножі носили за халявою чобота. Вони мали криве лезо, яке на відміну від інших ножів називалося не полосою, а шляхом (згадайте лайливе побажання "хай би тебе шлях трафив"). До рукояті захалявного ножа також міг бути припасований темляк.

Писемні джерела засвідчують, що ножі, як правило, використовувались при єдиноборствах і самообороні. Вони були також на озброєнні цивільного населення. Зброя незаможних верств (коси, ножі, вила, сокири) — це, як правило, предмети господарського призначення, що мали також захищати від нападів розбійників, хижих звірів, а також використовувались під час народних виступів (наприклад, "коліївщина" дістала назву від того, що основною зброєю повсталих був кіл). Ножі, зокрема захалявні, широко використовувались кримінальними елементами. Ножі, кинджали, кортики та інші подібні предмети озброєння використовують і в сучасному війську. Їхня історична цінність визначається змістом інформації про минуле, який вони містять: написами, зображеннями, технологією виготовлення, часом та місцем походження, іменами авторів та власників тощо.

Одним із старовинних видів холодної зброї був також меч, що складався із леза, перехрестя та рукояті. Лезо в довжину сягало 1 м, у ширину 5—6,5 см. Воно було загострене з обох боків, тобто мало дві ріжучі кромки. Пласкі частини леза меча мають назву голомя, або голомені. На них майже завжди робили широку канавку — долу, що починалася від рукоятки і закінчувалася вістрям. Вона відігравала роль ребра жорсткості й надавала лезу меча стабільності. Лезо меча від рукояті відділяло перехрестя. Рукоять меча монтувалася на черені (кінцівка леза протилежна вістрю) і закінчувалася круглим або видовженим "яблуком". Мечі виготовлялися кількох видів — кончар, або кончер (довгий прямий меч, призначений для колючих ударів), тесак, або тасак (мечовидний ніж, подальша трансформація ножа), та ін. Вони виготовлялися не тільки з високоякісної сталі чи булату, а й з простого заліза. Трапляються серед мечів і високохудожні зразки, рукояті яких прикрашено дорогоцінними металами, коштовним камінням. Мечі носили на пасі з лівого боку у піхвах, що робилися із дерева, обтягувались шкірою або дорогою тканиною, прикрашались металевими, подекуди дорогоцінними, прикрасами.

У IX—X ст. у Київській державі почали використовувати шаблю, яка з'явилась у степах Євразії за даними археологічних досліджень у VII—VIII ст. і найімовірніше була винаходом кочових народів. Тому не дивно, що вона поширилася насамперед у середовищі воїнів-вершників.

Шабля, так само як і інші різновиди холодної зброї, має лише їй притаманні властивості. Завдяки вигнутому лезу шабель-

ний удар має круговий характер, захоплює, порівняно з прямим лезом, більшу поверхню і є одночасно рубляче-ріжучим. Шаблею можна було завдавати й ефективних колючих ударів, оскільки остання третина леза — єлмань — гострилася, як лезо меча, з обох боків. Посилювали колючий удар й інші особливості конструкції шаблі (а пізніше й шашки, яка надійшла на озброєння російської армії на початку XX ст.). З розвитком більш важких озброєнь і обладунків з XIV—XV ст. шабля стає довшою — до 117 см, ширшою — до 5 см, важчою. Розвивається захисний компонент руки — замість простого перехрестя виникає гарда.

Після утворення Османської імперії в усьому арабо-турецькому світі набув поширення ятаган, що походив від перського канджара — зброї з характерно вигнутим лезом і специфічною рукояткою. Поширені були ятагани, як трофейна зброя, й на теренах козацької України, хоча основним елементом козацького озброєння, безперечно, залишалася шабля.

Ко́люча зброя також складала вагому частку холодної зброї. До неї відносять усі різновиди списів, які мали різні розміри (приблизно півтора метра у піших і два з половиною — у кінних воїнів) і форми вістря — бойової частини списа. За формою вістря вони поділяються на бронебійні, ріжучі та ін. Серед основних різновидів списів вчені розрізняють рогатини (використовувались також як мисливська зброя), совни (бойові коси), сулиці (метальні списи). До колючої зброї можна віднести й торч — круглий щит, у центрі якого було закріплено залізну руку з мечем. У торч входила ліва рука воїна, а сам щит прив'язувався до тулуба воїна ременями та шнурами, оскільки був дуже важкий. Торч використовували при обороні фортець. Цей різновид колючої зброї трапляється дуже рідко.

Протягом тисячоліть під час бойових дій використовувались різноманітні зразки *рублячої зброї.* Основним її різновидом тривалий час залишалася бойова сокира, що походила від кам'яних сокир дометалевого часу. Широко застосовувалися також господарські сокири, які в разі потреби могли слугувати й засобом самооборони. Сокири як зброя використовувалися багатьма народами, в тому числі варягами. Вони були на озброєнні княжого війська, не втратили популярності й у подальшому, зокрема в козацьку добу. Велика сокира пізніше трансформувалася в бер-

диш, котрий, своєю чергою, має значну кількість модифікацій. Бердиші були поширені не лише в Україні, а й у Західній Європі, Росії, Середній Азії. Іншим різновидом рублячої зброї був келеп, або клювець. Він мав видовжене лезо, яке за формою нагадувало дзьоб хижого птаха. Келеп можна віднести також до ударної зброї, оскільки "келеп" — це давньоукраїнська назва бойового молота. Трапляються келепи багато оздоблені різьбою, дорогоцінним камінням, золотом та сріблом.

Ударна зброя відноситься до зброї ближнього бою. Вона веде свій родовід від палиці первісної людини — товстої гілки із потовщенням на кінці. З часом навершя палиці почали штучно обважнювати — забивати цвяхи, обковувати металом або просто виготовляти із металу. Поступово вона трансформувалась у булаву, яка згодом стала символом гетьманської влади. Ударна зброя була поширена серед багатьох народів світу, тому пам'ятки, що за формою схожі на булаву, представлені численними археологічними та зображальними джерелами. Подекуди навершя булави набирали з кількох металевих пластин. Такий її різновид дістав назву "пернач" (ознака влади полковника в козацькій державі). Окрім булави та її модифікацій до ударної зброї можна віднести обушок — металеву кулю або гирку, прив'язану до шкіряного ременя чи ланцюжка довжиною до півметра. Іноді ланцюжок прив'язували до рукояті з дерева. Булава і пернач як атрибути державної влади іноді прикрашалися коштовностями, подекуди мали кинджал, що вкручувався у рукоятку.

Нарешті, останньою групою холодної зброї є *метальна*. До неї належать луки і самостріли (арбалети). Луки виникли в епоху мезоліту в зв'язку з необхідністю удосконалення прийомів полювання і тривалий час залишалися зброєю не тільки бойовою, а й мисливською. Вони виготовлялися з дерева та рогу і були вже досить складними у скіфську добу.

На Русі ремісники досконало володіли мистецтвом виготовлення луків. Середня частина лука називалась рукояттю, довгі, пружні, вигнуті половини — рогами або плечами. Ріг складався з двох або більше дерев'яних планок та рогових пластин. Вони щільно підганялися й склеювалися дуже міцним риб'ячим клеєм. Для пружності спинку лука обклеювали жилами, які до-

датково закріплювалися біля рукояті та на кінцях. Через нижні накладки на кінцях рогів проходила тятива, виготовлена із жил або волокон рослинного походження. Загальна довжина лука сягала двох і більше метрів. У такому вигляді він проіснував у кочових народів до XVIII ст., а в Україні — до XVII ст.

Стріли до луків мали довжину близько 75 см. Матеріалом для їх виготовлення слугували комиш, тростина або дерево — береза, яблуня тощо. З одного боку стріли робили так зване "пір'я", яке складалося з пір'я птахів, шматочків шкіри або пергаменту. Воно відігравало роль стабілізатора у польоті. Іншим важливим компонентом стріли було вістря, яке в залежності від її призначення (бойове чи мисливське) мало різні форми. Стріли поділяють на кайдаліки (з плоским вістрям), томари (без металевого

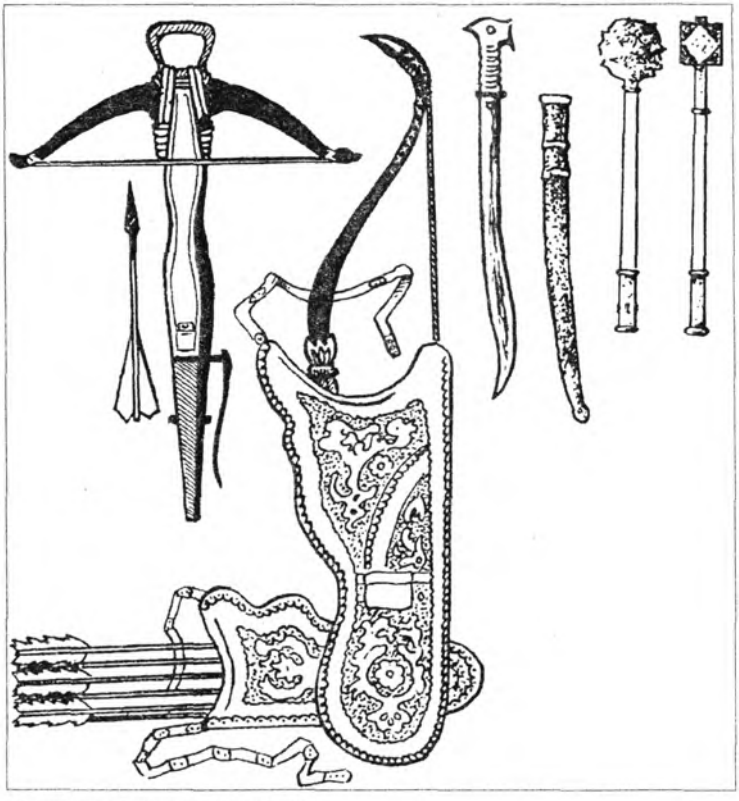

Холодна зброя козацької доби

вістря, призначені для полювання на хутрового звіра), северги (з вузьким вістрям) та ін.

Для зручності користування до лука додавалося спеціальне спорядження, відоме під загальною назвою сагайдак. Це два футляри: налуч для лука і колчан (тул) для стріл. Налуч з луком носили з лівого боку на пасі, а колчан зі стрілами — з правого. Іноді компоненти сагайдака прикріплювалися до сідла. Робилися вони зі шкіри і подекуди майстерно прикрашалися — обтягувалися оксамитом та іншими дорогими тканинами, оздоблювалися вишивкою, металевими прикрасами. У поході пильно берегли лук і стріли. З лука знімали тятиву, сагайдак зверху прикривали т. зв. тохтуєм, щоб уберегти його від вологи.

Удосконалення лука привело до появи самостріла, або арбалета. У вітчизняних писемних джерелах їх інколи називають "куша", що походить від французької назви цієї зброї. Як відомо, "куша" тривалий час була геральдичним символом Києва. Самостріли, або поліпшені луки, були відомі ще в Римській імперії, але після її падіння в Європі про них надовго забули, хоча на Сході ця зброя продовжувала використовуватися. До Європи вона повернулась наприкінці X — на початку XI ст. Арбалет (від латинського arcus balista — метальний лук) стріляв різними типами стріл — звичайними, обважченими і болтами (белтами). Самостріл став зброєю нешляхетних верств населення, оскільки белт пробивав кільчастий обладунок на відстані 300 кроків, а найкращий панцер міланської роботи — за 200 кроків. Нарешті городяни дістали надійну зброю для боротьби із шляхетним лицарством. Міщани швидко набули досвіду використання і виробництва арбалетів. Арбалетні майстри займали одне з почесних місць у структурі цехового управління. Недаремно деякі дослідники вважають "кушу" гербом ремісничого Подолу Києва. Самостріл був потужною, але недостатньо скорострільною зброєю. Це призвело до того, що в XVI ст. луки знову потіснили арбалети. Але зрештою і луки, й самостріли невдовзі зійшли з історичної арени витіснені вогнепальною зброєю.

Захисні обладунки. Це — неодмінний компонент спорядження воїна на теренах України з найдавніших часів. Скіфський вершник уже був захищений шоломом та спеціальним одягом. Щити з'явилися пізніше, й на Русі відомі з VIII—XI ст. Вони були округлої форми і прикривали приблизно чверть силуета воїна.

Процес виготовлення щита був досить складним. Кілька дерев'яних дощок обтягували шкірою, центр посилювали металевою бляхою — умбоном, на яку припадала більшість ударів. З другої половини X ст. з'являються щити видовженої форми, а з XI—XII ст. мигдалевидні, що прикривали вершника від підборіддя до колін. Форма щита змінювалась і в подальшому, що було зумовлено удосконаленням тактики бою й обважненням зброї та відповідно захисного спорядження. До появи шоломів і броні щит був єдиним захисним обладунком слов'ян. Він символізував військову перемогу.

Одним із найпоширеніших захисних обладунків тривалий час була кольчуга — довга сорочка, виготовлена з металевих кілець або пластин. Подекуди в кольчугу для краси вплітали ряди з мідних кілець. Після збирання її чистили й шліфували. Готова кольчуга важила 6—7 кг. Це дуже коштовний обладунок: його виготовлення вимагало високої кваліфікації і відбирало чимало часу. Тому кольчуга була показником майнового стану її господаря. Дешевими були кільцеві обладунки, зроблені із тканини, на яку нашивали рядами металеві кільця. Вони також непогано захищали від рублячих ударів. Подібні обладунки, що зазнавали певних видозмін, використовувалися з X до XVII ст. Іншим різновидом кільчастого обладунку була байдана, яка надійно захищала від шаблі, але не могла захистити від колючих ударів та стріл через великий діаметр кілець.

Поступово з'явились кільчасто-панцерні обладунки, а з XIV—XVI ст. починається обважнення зброї в цілому й захисного спорядження зокрема. Дедалі частіше для захисту тулуба воїна використовувались металеві пластинки — "дошки", які дали назву групі захисних предметів — дощаних обладунків. Лускоподібний обладунок — панцер, набраний з металевих пластин меншого розміру, ніж дощаний. Пластини кріпилися до основи на зразок риб'ячої луски, завдяки чому це спорядження й дістало свою назву. Дощані та лускоподібні обладунки були неодмінною частиною спорядження важкоозброєного кіннотника — привілейованої частини війська і головної ударної сили. Оскільки битви тих часів розпочинались могутнім таранним ударом списами, який іноді й вирішував долю війни, то таке спорядження було конче потрібне. Але на цьому розвиток захисних засобів не завершився. Існувало ще ба-

гато різновидів обладунків: бахтерці, куяки, колотарі, юшмани, лати. Останні — скоріше не бойове, а парадне спорядження. Вони всіляко прикрашалися і шліфувалися до дзеркального блиску. Такі обладунки можна побачити не лише в музеях, а й на парадних портретах представників магнатських родів України.

Доступним для широких верств населення був тегиляй — одяг на взірець каптана з короткими широкими рукавами, підбитий бавовною або прядивом (волокна льону, коноплі). Спереду тегиляй подекуди обшивали металевими бляшками, шматками кольчуг. У козацькому війську захисне спорядження (шоломи, панцери, кольчуги, щити) не мало широкого вжитку. Воно подекуди використовувалося представниками козацької старшини. Єдиним зразком захисного спорядження, що був поширений серед козаків, можна вважати сталеву сітку, що вшивалася в жупан. Проте захищала вона лише від рублячих ударів шаблі. З розвитком вогнепальної зброї традиційні обладунки зійшли з історичної арени, трансформувалися у сучасні бронежилети, каски, щити тощо.

Вогнепальна зброя також має свою історію. Час та місце винайдення вибухових сумішей, що передували її створенню, досі залишаються дискусійними. Поширеною є версія походження пороху з Китаю, де він був відомий задовго до нової ери. Існує чимало згадок про використання "грецького вогню" візантійцями. Кочовикам південноукраїнських степів був відомий "живий вогонь", яким наповнювали спеціальні глеки, які закидали за мури обложених міст. Однак використання вибухових та запалювальних сумішей не можна ототожнювати із вогнепальною зброєю, артилерією, де порох використовується як метальна вибухова речовина для надання снаряду початкового імпульсу.

Перші зразки вогнепальної зброї — гармати — починають її історію, оскільки ручна вогнепальна зброя була створена пізніше. Перші гармати на території України з'явилися під час литовського панування. Вчені припускають, що вони могли потрапити на українські землі із Західної Європи (Німеччини) або зі Сходу (через Візантію та Крим). Наявність артилерії в Україні зафіксовано писемними джерелами вже наприкінці XIV ст. Спершу гар-

мати було встановлено у Львові та Києві. З їх допомогою кияни відбивали напади ординців. Ці гармати були недосконалими, малоефективними, виготовлялися за допомогою примітивної технології, але це компенсувалося психологічним фактором: вогонь, дим, грім. Процес розвитку нового виду зброї відбувався насамперед шляхом збільшення маси гармат, технічного вдосконалення станків і лафетів й особливо технології виробництва стволів. До XVI ст. існували такі різновиди гармат: бомбарда, тарасниця, півтарасниця, моздір, гуфниця (згодом трансформувалась у гаубицю), півгуфниця, шрубниця, півшрубниця, шротівня і фоглєр. Форми і розміри гармат залежали від їхнього призначення, оскільки дуже швидко артилерія розділилася на фортечну (використовувалась для оборони фортець) і польову (використовувалась безпосередньо на полі бою разом з піхотою для першого залпу, який нерідко вирішував долю битви). Важкі гармати використовувались під час облоги замків для пробивання й руйнування їхніх стін, підпалу міста тощо.

Гарматна справа швидко розвивалась. З'явилися нові типи цієї зброї, розвивалися й удосконалювалися технології. Перші, ковані, гармати виготовлялись із заліза, пізніше для їх відливки почали застосовувати мідь і бронзу. До XVII ст. з'явились такі різновиди гармат, як серпентини і серпентнети, фалькони і фальксноти, кольобрини і бастардові кольобрини, картавни, петрієри та ін. Підвищенню бойової ефективності нової зброї сприяла поява металевих ядер, шроту, розривних бомб, гранульованого пороху.

У XIV ст. з'явилась і почала швидко розвиватися ручна вогнепальна зброя. Найпершим був "кий залізний" — коротка залізна чи мідна трубка, закріплена на примітивному ложі, що заряджалась через дуло. Згодом поширились гаківниці, а в XV—XVI ст. з'явилися й перші прообрази пістолетів. Проте ефективною ця зброя стала тільки після винайдення колісцевих та ударно-кремінних замків. Крім того, в XVI ст. було винайдено шнеллер — пристрій, що прискорював спуск і робив його м'яким, чутливим. Шнеллер використовується і в наш час у мисливських нарізних карабінах.

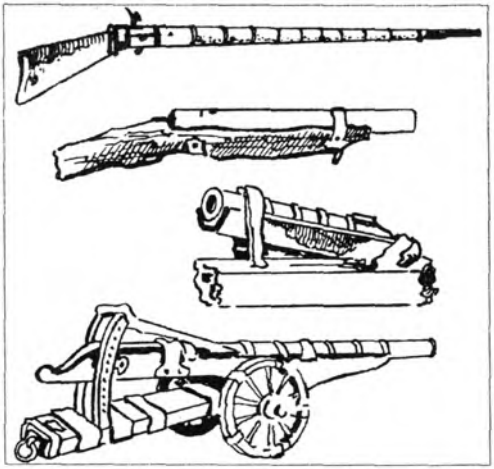

Вогнепальна зброя

Гармати та рушниці стали неодмінним атрибутом українського козацького війська. Козацька артилерія була постійним об'єктом піклування старшини й усього війська. Козаки сприймали свої гармати не тільки як потужну зброю, а й як військові клейноди, прикрасу війська. Зображення гармат часто трапляються у козацькій геральдиці. Гармати були жаданою здобиччю в разі перемоги і важкою втратою в разі поразки. Не меншою повагою користувались й рушниці: гаківниці, півчаки, кози, мушкети та інші (згадаймо зображення на гербі Війська Запорозького козака з рушницею). Крім європейських рушниць, серед козаків були поширені й турецькі рушниці-яничарки ("яниченки"). Останні, на відміну від масивних європейських зразків, були значно легшими, мали характерне вузьке ложе і короткий, часто шестигранний, приклад, круглий або гранчастий ствол та ударний замок азіатського типу.

Окремо слід зупинитись на ***збройному виробництві***. Постійно перебуваючи в центрі важливих воєнно-політичних подій, Україна потребувала значної кількості різноманітної зброї, що стимулювало розвиток торгівлі та

власного збройного виробництва. В Україні було добре налагоджено виробництво холодної зброї високої якості. Найбільшими центрами її виробництва були Київ, Львів та інші міста. Залізо для неї виплавляли у місцевих руднях з болотної руди, поклади якої були на Київщині, Чернігівщині, Волині, в Галичині. Помітним центром виготовлення і лагодження зброї була Запорозька Січ. Більшість видів холодної зброї, переважно шабель, виготовлялись в Україні за східними зразками, пристосованими для потреб і смаків місцевого споживача. Вже у XVI ст. з'являється поняття "козацька шабля", яка в російських джерелах називалася шаблею "черкасского дела" і користувалась великим попитом у Росії. Холодної зброї, до того ж високої якості, в Україні вироблялося, очевидно, достатньо, принаймні в історичних джерелах відсутні будь-які відомості про імпорт значних її партій. Навіть у XVIII ст., незважаючи на російську товарну експансію, в Україну не завозили ані шабель, ані списів. Водночас у козацькому війську використовувалась і певна частка трофейної зброї, особливо почесним вважалося мати майстерно виготовлені дорогі зразки турецької і татарської зброї.

Виробництво вогнепальної зброї в Україні зафіксоване писемними та археологічними пам'ятками починаючи із XIV ст. Поява артилерії позитивно вплинула на розвиток ливарництва та металообробки. У 1468 р. у Львові було засновано перший ливарницький заклад — людвісарню. Вона відливала гармати, гаківниці та аркебузи. Тут випускали й іншу продукцію, зокрема дзвони. Крім Львова людвисарні було засновано у Перемишлі, Раві-Руській, Острозі. На Подніпров'ї до XVII ст. виробництво гармат не розвивалося, хоча й відомі поодинокі випадки виготовлення невеликих гармат у Запорозькій Січі. Козацька артилерія в основному поповнювалася за рахунок військових трофеїв та купівлі.

В Україні досить поширеним було виробництво пороху, що складався із селітри, сірки та товченого вугілля, випаленого з деревини. Практично кожен козак міг виготовити із місцевої сировини необхідну йому кількість зарядів, масово виготовлявся порох у містах та в Запорозькій Січі. Поступово російський уряд увів монополію

на закупівлю всієї селітри державою, що призвело до занепаду порохового виробництва в Україні.

Таким чином, предмети озброєння є цінним джерелом не лише з історії військової справи, а й соціально-економічної, політичної, етнічної історії, вони значно розширюють наше уявлення про рівень розвитку технологічної та військової культури України з найдавніших часів.

1.5. Предмети одягу

Вагому частку речових джерел, пам'яток матеріальної та духовної культури України складають предмети одягу. Одяг пройшов тривалий шлях розвитку — від найпростіших шматків шкіри, що захищали від негоди первісного мисливця, до витончених, розшитих сріблом та золотом одностроїв представників вищих верств суспільства різних історичних епох. Історія українського одягу знайшла своє відображення в науковому доробку вітчизняних учених [5].

На історію, технологію виготовлення, розмаїття предметів одягу перш за все впливають їх функції, які з часом ставали дедалі складнішими, багатограннішими. Найголовнішою функцією одягу безперечно є захисна. Вона безпосередньо пов'язана з географічними та кліматичними особливостями певного регіону Землі (до речі, в деяких сухих і жарких регіонах нашої планети мешкають племена, які й досі не створили власного одягу, оскільки в ньому немає потреби). Географічні умови значною мірою впливають на розмаїття форм та видів предметів одягу, технологію їх виготовлення, склад матеріалів, які при цьому вживаються, тощо. Це можна простежити на прикладі навіть однієї країни, якщо вона займає досить велику територію й охоплює декілька природних зон. Скажімо, на території України, що знаходиться у помірному кліматичному поясі, є своєрідні природні регіони — Карпатські гори, ліс, лісостеп, степ, які зумовили появу локальної специфіки в одязі. Наприклад, поширений по всій Україні народний безрукавний одяг залежно від місцевості побутування мав деякі відмінності. В гірських районах Західної України — це тепла коротенька безрукавка з хутра — кептар; у північних і північно-західних районах передгір'я — сукняна безрукавка — лейбик, бруслик; на території Се-

редньої Наддніпрянщини — легша, хоча й довша безрукавка — керсетка і т. ін. Подібна локальна специфіка характерна й для інших предметів одягу, в тому числі взуття, головних уборів тощо.

Захисна функція одягу виявлялася не лише в тому, що він захищав тіло людини від природних факторів — холоду, вітру, дощу, спеки. Одяг, на думку наших предків, мав захищати й від злих духів, наврочень і т. ін. Тому одягові надавалися оберегові, магічні властивості. Це підтверджується використанням окремих елементів одягу (наприклад, сорочки) в магічних діях та обрядах. Важливу оберегову роль виконували колір та орнаментика одягу, різноманітні прикраси, пояси, стрічки та інші доповнення. Обрядова та пов'язана з нею оберегова функції одягу наприкінці XIX — на початку XX ст. втратили своє давнє значення.

Іншою важливою функцією одягу з давніх часів була естетична. Вже первісна людина робила перші спроби прикрасити одяг пластинками від ікол кабана, камінцями, мушлями тощо. Прикрашання одягу поступово перетворюється на його необхідний атрибут, відбиває художньо-естетичні смаки певного народу, його окремих етнічних, соціальних груп тощо.

Етнічна функція одягу дає змогу простежити спорідненість певних людських спільнот за етнічними ознаками. Костюм, поряд із мовою, звичаями, віруваннями тощо, стає знаком відмінності населення однієї місцевості від іншої. На формування й розвиток етнічної функції одягу впливають також етнокультурні зв'язки між народами від найдавніших часів до наших днів. Незважаючи на спільність багатьох елементів українського національного костюма, локальні його різновиди зберігають яскраву своєрідність, в одних випадках утримуючи в собі архаїчні ознаки, в інших — риси, що виникли у процесі етнокультурного обміну з сусідніми етнічними групами або народами.

Одяг, так само як і інші групи історичних джерел, відображає соціальний розвиток суспільства, виконує важливу соціальну функцію. Він виступає ознакою належності людини до певного соціального прошарку, професійної групи тощо. Звідси й соціально-економічна диференціація одягу, його кількісних та якісних показників. У феодальному суспільстві багатьох країн Європи регламентація одягу навіть передбачалася законодавством: так,

Давньоруський одяг. Реконструкція

недворянам забороняли носити шовковий або оксамитовий одяг, вбрання червоного кольору і т. ін. Впровадження в обов'язковому порядку для всіх російських станів, крім духовенства та селянства, спочатку угорського, а потім німецького одягу було однією з характерних ознак "великих" реформ Петра I. Регламентується державними законами службовий, формений одяг певних професійних груп і сьогодні (військова, міліцейська, шкільна форма тощо).

Серед важливих функцій одягу слід згадати й статево-вікову, яка пов'язана не тільки з фізіологією людського організму, а й з характером діяльності різних за статтю та віком людей і відповідно — їхнім становищем у суспільстві. Приміром, чоловічі штани — це досить пізнє явище, походження якого, окрім кліматичних причин, пов'язане із освоєнням їзди верхи, а також орного способу обробітку грунту. Статево-вікова функція одягу була тісно пов'язана і з народною етикою. Недотримання людиною загальноприйнятих норм убрання відповідно до вікового, статевого, станового, навіть смакового цензу певної історичної доби сприймалося як порушення суспільної моралі (а інколи й закону).

Відповідно до функціонального призначення, а також розмаїття людських потреб одяг поділяється на значну кількість груп, видів та різновидів. Основою найбільш загальної класифікації одягу є його поділ залежно від статі

людини на чоловічий і жіночий відповідно до вікових груп. Наприклад, жіночий одяг поділяється на дівочий, вбрання для молодиць, літніх жінок (так само як і для чоловіків — юнацький, для зрілих та літніх чоловіків). У новітні часи межі цього поділу поступово стираються.

Кліматичні умови впливають на кількість та розмаїття одягу. В Україні, з її помірним кліматом, основу костюма складав натільний одяг — переважно чоловіча і жіноча сорочка, поєднаний із одягом поясним або стегновим — розпашні або глухі спідниці у жінок, штани у чоловіків. Цей комплекс одягу українці використовували переважно влітку, хоча коливання температури навіть у літній період змушувало використовувати легкий допоміжний одяг, який захищав верхню частину тіла. Він міг бути з рукавами (кофти, куртки) й без рукавів (кептарі, лейбики). В осінньо-зимовий період використовувалися різні види теплого одягу, які захищали від холоду весь стан людини. Предмети, що входять до цієї групи, одягаються поверх основного комплексу, тому вона називається верхнім одягом.

Окрему групу убрання людини складають головні убори, що мають захисну функцію (у тому числі й проти зброї), яка в давнину тісно поєднувалася з обереговою. Цікавими різновидами головних уборів були й ті, що мали прикрашати дівчат (вінки зі стрічками, вінці тощо), використовувались з обрядовою метою. Головні убори поділяються на літні і зимові, жіночі і чоловічі, за соціальними та професійними ознаками.

Важливою групою предметів одягу є взуття. В Україні побутувало взуття, що прикривало стопу ноги (личаки, постоли, черевики), стопу та гомілку (чоботи, валянки). До групи взуття відносять також різні допоміжні види утеплення та захисту ноги. Взуття, так само як і інші предмети одягу, відображає різноманітні аспекти життя та діяльності свого власника.

Одяг класифікують за різноманітними формально-змістовими ознаками, наприклад, за матеріалом (шкіряний, полотняний, шовковий тощо), за технікою виготовлення (плетений, в'язаний, тканий), за призначенням (святковий, буденний, робочий, обрядовий) та ін. Нарешті, важливою ознакою предметів одягу є їх етнічна приналежність.

Всі групи одягу мають своє походження і тривалу історію розвитку, значну кількість місцевих варіантів, які визначалися такими чинниками, як крій, колорит, орнаментика, характер поєднання у комплекс, способи носіння тощо. Найдавнішими матеріалами для одягу на території України були шкури тварин, рослинні волокна та вовна. З винайденням веретена, прядки й особливо ткацького верстата значно розширилося використання матеріалів із волокон рослинного і тваринного походження.

Перші форми одягу були накидними й виготовлялися із шматків тканини або шкури тварини. Накидки кріпилися зав'язками чи шпильками на плечах або шиї людини. Стегна також обгортали шматками тканин, що кріпились на талії. Виробництво одягу поступово удосконалювалося завдяки підвищенню майстерності драпірування тканин навколо стану людини. З опануванням техніки зшивання окремих шматків тканини або шкіри предмети одягу стали більш досконалими і різноманітними за формою і призначенням. Наступний крок у процесі подальшої еволюції одягу був пов'язаний із опануванням техніки крою, завдяки чому стало можливим створювати такі форми одягу, які найточніше повторювали натуральні пропорції фігури людини, давали змогу їй вільно рухатись і діяти.

Український традиційний костюм характеризується поєднанням різних способів створення багатоманітних форм убрання. Тут можна виділити стародавні види стегнового одягу (запаска, дерга), прямокутні шматки тканини якого трималися на фігурі за допомогою зав'язок чи поясів. Поряд із цим побутував частково зшитий одяг — плахта, яка згадується у документах XVI ст. Через три століття вона стала елементом святкового вбрання жіноцтва Середньої Наддніпрянщини. Різні способи драпірування довгого прямокутного шматка тканини збереглися в такому жіночому головному уборі, як намітка, що має стародавнє походження. Продовжується ця традиція і в сучасних способах пов'язування хусток.

Костюм — явище конкретно-історичне, продукт розвитку певного етносу, нації, етнографічної або локальної групи. Він відбиває цей розвиток специфікою своїх функцій, матеріалу, крою, способів носіння, само-

Одяг представників різних станів України XVI—XVIII ст. Реконструкція

бутністю колориту, орнаментики, різних доповнень, неповторністю загального силуету. Ознаки етнічної специфіки та етнокультурної спорідненості в костюмі різних народів є важливим джерелом пізнання етнічної історії від найдавніших часів до наших днів. Традиційний костюм є важливим продуктом культури конкретного народу, вивчення цього явища проливає світло на питання генези даного етносу, його історичного розвитку, наочно розкриває етнокультурні взаємозв'язки і взаємовпливи.

На думку української дослідниці Т. Ніколаєвої, саме тими територіями, де в пізніші часи збереглися жіночий

поясний одяг з одного або декількох шматків саморобної тканини, тунікоподібні сорочки, складні жорсткі форми жіночих головних уборів — очіпки тощо (Наддністрянщина, Наддніпрянщина, південь Поділля), проходила межа, по якій на зламі двох епох відбувалися взаємопроникнення античної і давньослов'янської культур, етнокультурні контакти наших предків із цивілізаціями Давнього світу.

Побутування в Україні різновидів одягу східного зразка — широких чоловічих штанів, золототканих чоловічих поясів, жіночого халатоподібного осінньо-зимового одягу — свідчить про давні й тривалі етнокультурні зв'язки з іншими народами. Глухі зшиті форми убрання, саморобне плетене взуття українців мають чимало спільних рис із білоруським, азіатським, російським і балтським одягом, свідчать про їх спілкування в минулому з північними сусідами. Водночас поєднання усіх елементів у костюмний комплекс, використання оригінальних технологій виготовлення та опорядження одягу дає можливість дослідникам безпомилково ідентифікувати комплекси вбрання, що побутували в Україні протягом століть.

Таким чином, предмети одягу разом з іншими джерельними комплексами складають вагому частку речових джерел, що містять цінну інформацію про історичне минуле українського народу, інших етносів, які населяли землі України в різні епохи, дають змогу уточнювати й доповнювати відомості щодо етногенезу української нації, історії окремих етнографічно-регіональних, соціальних, професійних та вікових груп, розвитку культури, побуту, духовності.

Речові джерела разом з іншими джерельними комплексами становлять джерельну базу досліджень історичних фактів, подій та явищ.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Дайте загальну характеристику речових джерел та їх інформативних властивостей для історії України.*
2. *Назвіть основні групи речових джерел.*
3. *У чому, на вашу думку, полягає специфіка і джерельна цінність пам'яток архітектури? Назвіть їх основні групи.*
4. *Чим визначається джерельна цінність нумізматичних пам'яток?*
5. *Назвіть основні етапи функціонування монетних систем на теренах сучасної України у різні історичні епохи.*
6. *Охарактеризуйте роль предметів зброї у вивченні української історії.*
7. *Розкрийте джерельне значення предметів одягу.*

Бібліографічні посилання

[1] Див. : *Баран В. Д.* Давні слов'яни. Серія "Україна крізь віки". Київ, 1998. Т. 3.

[2] *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1989; *Бєлая О.* Історія Києва у монетних скарбах // Українська нумізматика і сфрагістика. 1999. № 2; *Зварич В. В.* Нумизматический словарь. Львов, 1974; *Зубко А. М.* Загадка виникнення київської гривні //Українська нумізматика і боністика. 1999. № 2; *Козубовський Г.* Грошовий обіг в Україні XVI ст. //Українська нумізматика і боністика. 1999. № 1; *Котляр М. Ф.* Нариси історії лічби й обігу монет на Україні XIV—XVII ст. Київ, 1981; *Котляр Н. Ф.* Кладоискательство и нумизматика. Киев, 1974; *Котляр Н. Ф.* О технике чеканки монет в Червоной Руси XIV—XV вв. // Труды Гос. Эрмитажа. Т. IX. Ленинград, 1967; *Тхоржевський Р. Й.* Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль, 1999.

[3] *Асеев Ю. С.* Архитектура древнего Киева. Киев, 1982; *Висоцький С. О.* Золоті Ворота в Києві. Київ, 2000; *Віроцький В. Д.* Храми Чернігова. Київ, 1998; *Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г.* Монастирі та храми землі Сіверської. Київ, 1999; *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Київ, 1991; *Дегтярьов М. Г., Реутов А. В.* Михайлівський Золотоверхий монастир. Київ, 1999; *Ернст Ф.* Київська

архітектура XVII віку //Київ та його околиця в історії та пам'ятках. Київ, 1926; Кам'янець-Подільський. Державний історико-архітектурний заповідник. Київ, 1990; *Киркевич В. Г.* Церква Покрови Пресвятої Богородиці. Київ, 1999; *Кілессо С. К.* Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ, 2000; *Кілессо Т. С.* Видубицький монастир. Київ, 1999; *Кілессо Т. С.* Кирилівський монастир. Київ, 1999; *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. Москва, 1987; *Лазарев В. Н.* Михайловские мозаики. Москва, 1966; *Лукомский Г. К.* Киев. Церковная архитектура XI — XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. Киев, 1999 (Репр. 1923 г.); *Мацюк Орест.* Замки і фортеці Західної України. Львів, 1997; *Нікітченко Н. М.* Собор Святої Софії в Києві. Київ, 2000; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Киев, 1983—1986. Т. 1—4; *Січинський В.* Українська архітектура //Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ, 1993; *Тарапушенко С. А.* Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Київ, 1976; *Троян М. В.* Мукачевский замок. Ужгород, 1982; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. Альбом. Київ, 1997; *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. Москва, 1967.

[4] *Винклер фон П.* Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX в. Москва, 1992; *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін.* Історія українського війська: від княжих часів до 20-х рр. XX ст. Львів, 1992; *Палієнко В.* Київська артилерія в національно-визвольній боротьбі українського народу: друга половина XIV — початок XVIII ст. //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ, 1991; *Панібудьласка А., Канцелярук Б.* Історія української зброї. Словник військових термінів. Київ, 1993.

[5] *Карпинец И.* Кептари украинского населения Карпат //Карпатский сборник. Москва, 1976; *Маслова Г.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX вв. Москва, 1994; *Матейко К.* Український народний одяг. Київ, 1997; *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. Київ, 1996.

Розділ

2

ЗОБРАЖАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

Зображальні джерела на відміну від інших видів джерел містять інформацію, закодовану в певних зорових образах. Вона є так само складною, як і будь-яка інша джерельна інформація (може бути відкритою, закритою, прихованою тощо). Комплексне дослідження, вилучення та використання інформації зображальних джерел дає змогу історикові не лише доповнити та проілюструвати певні історичні факти, що також є важливим для наукового дослідження, а й поглянути на них у буквальному розумінні цього слова.

Згадаймо народну мудрість: "Краще один раз побачити, аніж сто разів почути". У ній зафіксовано один із основних постулатів будь-якого пізнання, адже зоровий ряд сприйняття інформації є так само важливим, як і слуховий, дотиковий, інтелектуальний. Він відіграє важливу роль у процесі не лише науково-пізнавальної, а й виховної, освітянської, державотворчої діяльності. Дійсно, вивчаючи, наприклад, трагічну історію українського народу першої половини XX ст., необхідно вивчити та проаналізувати тисячі писемних документів, спогадів учасників подій, періодичних видань, навести сотні цифр, проте лише в кадрах кінохроніки, на фотосвітлинах, малюнках минуле ніби оживає, втілюється у реальних особах — учасниках або свідках подій.

Таким чином, однією з основних якісних властивостей переважної більшості різновидів зображальних джерел є безпосередня фіксація історичної інформації у той момент, коли подія відбувається. Проте це не означає, що автоматично вся інформація зображального джерела стає абсолютно об'єктивною і достовірною. Адже автором його виступає певна особа із власним баченням подій, ме-

тою, намірами, ступенем обдарованості тощо. Тому, вивчаючи зображальні джерела, слід так само дотримуватися основних засад та принципів джерелознавчої критики, як і в процесі роботи з іншими типами історичних джерел.

Різні види і групи зображальних джерел були предметом дослідження таких українських істориків та мистецтвознавців, як М. Грушевський, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, М. Дмитрієнко, Л. Маркітан, Д. Степовик, Р. Тхоржевський, С. Хведченя, С. Висоцький, С. Кілессо та ін. [1] Для того щоб вивчати різноманітні історично важливі зображення, історикам, джерелознавцям доводиться користуватися, окрім оригінальних творів, численними їх публікаціями у вигляді художніх альбомів, каталогів виставок, комплектів художніх листівок тощо [2].

Величезний масив зображальної інформації з історії України містять твори образотворчого мистецтва зарубіжних авторів. Підтвердженням цього можуть служити рукописні альбоми французького дослідника і художника середини XIX ст. Де ля Фліза, два томи яких уже видані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. У першому з них уміщено портрети Б. Хмельницького та І. Мазепи, зображення київських храмів, селянські будівлі на Полтавщині, Чернігівщині, зразки костьолів тощо [3].

При вивченні зображальних джерел історики користуються не лише загальноісторичними та джерелознавчими методами, а й методами, що розроблені мистецтвознавцями. Зокрема, поділ зображальних джерел на графічні, скульптурні, малярські, твори прикладного мистецтва має мистецтвознавче походження. Ця класифікація враховує водночас спосіб створення джерела, його форму, особливості використання і може застосовуватись у джерелознавстві.

Поширена також класифікація зображальних джерел за іншою формальною ознакою — за розміром: великі (монументальні), середні та малі (мініатюрні) твори. Монументальна форма, що характерна лише для скульптури та живопису, пов'язана здебільшого з архітектурою, окремі різновиди якої відносять до зображальних джерел. Серед монументальних зображень важливе місце займають фрески, мозаїки, рельєфи, вітражі. Прообразом монументаль-

ного живопису умовно можна вважати первісні наскельні малюнки — петрогліфи.

Зображальні джерела середніх розмірів, або, як їх ще прийнято називати, станкові твори, на відміну від монументальних, не пов'язані зі спорудами чи природними об'єктами. Вони об'ємні, створені на верстаті у майстерні митця або в звичайних побутових умовах, коли йдеться про народні скульптуру та живопис.

Мініатюрні твори також надзвичайно поширені серед зображальних джерел. Серед них багато невеличких скульптурних тотемних зображень, амулетів, оберегів. Історики добре дослідили і часто використовують такий різновид джерел, як книжкова мініатюра.

За нового часу з'явилися специфічні різновиди зображальних джерел, що потребують спеціальних методів дослідження. Це художні листівки, фото- та кінодокументи, відеоматеріали. Важливим і специфічним джерелом є також картографічні зображення, що мають велике значення для вивчення історичної географії та картографії.

2.1. Загальний огляд зображальних джерел з української історії

Появу найдавніших зображальних джерел на території України відносять до палеоліту (орнаментовані різьбленням кістки тварин, малюнки на стінах печер тощо). У мідному і бронзовому віці мистецтво збагачується елементами оповідності, зароджується орнамент (мальована кераміка трипільської та черняхівської культур тощо). В епоху середньовіччя на розвиток живопису благотворний вплив справило християнство. Розвивалися мозаїка, фреска, вітраж, станковий живопис, іконопис, мініатюра та ін.

Витоки українського образотворчого мистецтва безпосередньо пов'язані з художньою культурою Київської держави. Розвиваючись на грунті народних і біблійних традицій, воно поступово відходило від старих зображальних норм і прийомів, збагачувалося реалістичними і національними рисами. В XVI—XVII ст., особливо після Люблінської і Берестейської уній, зародження козацтва, загострилася боротьба за збереження національних традицій української культури. За цих умов в українському образотворчому мистецтві починають переважати

національні риси, посилюються реалістичні елементи. Водночас з іконописанням розвивається портретний живопис, зберігає своє значення мініатюра, яка дедалі більше наповнюється народно-мистецькими рисами. У другій половині XVII ст. в мистецтві поряд з релігійними поширились світські мотиви — побутові, історичні, батальні та ін., ширше відображувалась тогочасна дійсність, суспільне життя. У цей період виконано великі монументальні розписи у Києві, Львові, Дрогобичі та інших містах. Зростає популярність народних картин, в яких відображено мотиви національної і народно-визвольної боротьби, соціальні моменти ("Козак-бандурист", "Козак Мамай", "Селянська біда" та ін.).

Новим етапом у розвитку українського образотворчого мистецтва стала творчість Т. Шевченка — основоположника реалістичного напряму в мистецтві. Вона справила значний вплив на формування творчої позиції багатьох українських митців (І. Соколов, М. Жемчужников, К. Трутовський та ін.). У другій половині XIX ст. сформувалася реалістично-демократична течія українського живопису, яка на грунті української культури розвивала принципи передвижників (М. Мурашко, П. Мартинович, М. Пимоненко та ін.).

У XX ст. поряд із майстрами старшого покоління — М. Самокишем, І. Їжакевичем, Г. Світлинським, О. Шовкуненком, Тимошенко — заявляють про себе такі талановиті митці, як М. Глущенко, В. Костенський, Т. Яблонська, М. Хмелько та ін.

Існують різні форми і види зображальних джерел, усі вони мають розглядатися як явище складне. В одних із них зафіксовані реальні історичні події за допомогою пензля художника-очевидця, фотоапарата або кінокамери. В інших поряд із реальними явищами можуть відображатися настрої, колорит і темперамент, різноманітні аспекти об'єктивної дійсності, що оточує митця і спонукає його до створення певних образів.

Зображальні джерела, як пам'ятки епохи, своєрідно характеризують особливості розвитку суспільства, образно віддзеркалюючи історичну дійсність. Вивчення їх комплексу вимагає наукового підходу, особливих методів дослідження різних за походженням творів мистецтва.

2.2. Графічні книжкові зображення

Рукописна і друкована книга в Україні з давніх часів оздоблювалася різноманітними прикрасами та ілюстраціями, що мають не лише історико-художню, а й пізнавальну, історико-джерельну цінність. Книжкову графіку дослідники умовно поділяють на дві групи: мініатюри рукописних книг і гравюри книг друкованих. Сутнісна відмінність між ними полягає в тому, що мініатюри фактично є безпосередніми малюнками в тексті, а гравюри виконуються спершу на дереві, металі або іншому матеріалі, а потім відтворюються на сторінках книги друкарським способом.

Одним із перших, хто порушив питання про необхідність вивчення та використання книжкової мініатюри як історичного джерела, був відомий учений, фахівець з історії культури Давньої Русі А. Арциховський. Вивчення мініатюр і порівняння їх з іншими джерелами дало змогу йому виділити серед них ті, що відображали політичне і культурно-духовне життя, соціально-економічні процеси, розвиток сільського господарства, ремесла, військову справу, побут, явища природи тощо. Досліджуючи мініатюру, вчений використав значне коло давніх українських рукописних пам'яток, оригінали яких зберігаються переважно в Москві та Петербурзі.

Серед найдавніших мініатюр на сторінках давньоукраїнських рукописних книг особливу увагу привертають зображення євангелістів Іоана, Луки і Марка в Остромировому Євангелії (1056 — 1057). Ця велика літургійна книга вражає прекрасним художнім смаком. Текст її написано на пергаменті великим уставом у два стовпці. Крім згаданих мініатюр, текст прикрашено художніми заставками, що нагадують фрескову орнаментацію Софії Київської, і великими заглавними буквами — ініціалами.

Цінні відомості містять зображення на сторінках іншої відомої пам'ятки книжкового мистецтва XI ст. — Ізборника Святослава 1073 р. Серед них особливе враження справляє вихідна мініатюра з сімейним портретом князя Святослава Ярославича. На полях книги є малюнки знаків зодіаку (Діви, Стрільця, Рака та ін.), які свідчать про розвиток науково-природничих знань. Текст прикрашено чудовими заставками, кінцівками, ініціалами, що написані золотом і фарбами.

Прикрашені мініатюрами, художніми заставками, красивими ініціалами й такі відомі пам'ятки книжкового давньоукраїнського мистецтва XII ст., як Мстиславове Євангеліє (бл. 1115) та Юріїве Євангеліє (1119 — 1128). В останньому ініціали викона-

Переписування книг у бібліотеці Софійського собору в Києві. Мініатюра Радзивілівського літопису

но у вигляді зображень звірів, птахів, людських фігур, плетива рослинного орнаменту. Малюнки мають безпосередній зв'язок із давньоукраїнським фольклором.

Високого рівня досягло мистецтво ілюстрування рукописних книг у XIV—XV ст. Справжнім шедевром вважаються мініатюри Київської псалтирі, переписаної в 1397 р. у Києві монахом Спиридоніем. На білому пергаменті розміщено низку чудових мініатюр, виконаних синім, червоним, багряним, зеленим, золотисто-вохристим кольорами, вкритих густою сіткою золотих штрихів, завдяки чому вони сяють і переливаються, справляючи незабутнє враження на глядачів. Водночас така манера виконання мініатюр має джерельне значення, оскільки проливає світло на поширений в Україні стиль ілюстрування рукописних книг пізнього середньовіччя. Серед мініатюр Київської псалтирі, на відміну від попередніх пам'яток, трапляється чимало жанрових картин: будівництво вежі, розписування посуду гончарами, батальні сцени. Кольоровою гамою, високою майстерністю виконання, сяйвом золотих штрихів мініатюри Київської псалтирі успадковують традиції мозаїки київських храмів XI—XII ст.

Новий напрям оздоблення рукописів відкрив невідомий майстер Євангелія кінця XV — початку XVI ст. Він одним із перших почав оточувати всю сторінку тексту, заставку мініатюри Євангелій рослинним готико-ренесансним орнаментом. Його творчість вплинула на подальшу еволюцію книжкової мініатюри,

Будівництво міста Білгорода. Мініатюра Радзивілівського літопису

яка поступово ставала менш умовною. Виразником нових ідей був майстер Андрейчина, який ілюстрував такі книги, як "Холмське Євангеліє", "Євангеліє" (зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва) та ін.

Важливим джерелом вивчення історії книжкового мистецтва кінця XVI ст. є "Пересопницьке Євангеліє", написане на Волині (нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). У ньому органічно поєдналися чудове каліграфічне виконання тексту, чотири орнаментальні композиції з мініатюрами, на яких зображено євангелістів, багатий декоративний орнамент, досконалі кінцівки, заставки, ініціали, сповнені ренесансних мотивів. Цій книзі судилося уже в наш час відігравати важливу роль у суспільно-політичному житті держави — саме на "Пересопницькому Євангелії" присягають на вірність народу президенти України.

Важливе значення для дослідження історії України має графіка книг, виданих у XVI—XVII ст. у Львові, Острозі, Києві та інших містах. Вони є цінними пам'ятками історії культури, друкарства, графіки. Майстри стародруків дба-

ли про те, щоб видання мали досконалу внутрішню будову, привабливий естетичний вигляд, чимало уваги приділяли малюнкові шрифтів, складанню, верстці, друку, нерідко двоколірному, художньому оздобленню видання у цілому.

Широке уявлення про ілюстрацію стародруків України дає дослідження Я. Запаско та Я. Ісаєвича "Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих в Україні". Книга містить багато репродукцій і гравюр, в ній описані маловідомі видання, надруковані в Україні до 1800 р.

Дослідники простежують, як в оздобленні стародруків зароджувалися нові елементи оформлення, зокрема, титульний аркуш, так звана форта, витвір друкованої книги, удосконалювалася техніка декоративного оздоблення стародруків. Велику джерельну цінність мають передусім орнаментальні прикраси львівських та острозьких друкарів, зокрема Івана Федорова. Їх творчість стала взірцем для багатьох поколінь українських майстрів. В острозьких виданнях Федорова з'явилися перші зразки виливних прикрас (виливна орнаментика виготовлялася з металу таким же способом, як і друкарський шрифт). Особливо багатими на складану орнаментику були друки Львівської братської, Києво-Печерської та Унівської друкарень.

Ще чекає на свого дослідника сюжетна фронтиспісна та ілюстративна гравюра українських стародруків. Ілюстрували свої видання всі великі українські друкарні. Сюжетна гравюра на дереві та металі відзначалася цікавим змістом і високим художнім рівнем. Уперше в практиці слов'янського друкарства гравюри-ілюстрації (сюжетні композиції, вмонтовані в текст), що мали релігійний характер, було застосовано у крилоському виданні "Євангелія учительного" (1606). Цілком світські гравюри-ілюстрації вперше з'являються у київських друках. У збірнику віршів 1622 р. Касіяна Саковича на смерть гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного вміщено три такі ілюстрації: портретне зображення гетьмана на коні, сцену здобуття козаками турецької фортеці Кафи і постать козака з рушницею (герб Запорозького війська). В "Тератургімі" (1638) Афанасія Кальнофойського вміщено плани Києва, що є

Євангеліст Лука. Гравюра з "Апостола" Івана Федорова. Львів. 1574

одними з унікальних українських картографічних джерел XVII ст.

Джерельне значення має оздоблення українських стародруків гербовими зображеннями. Традиція додавати до літургійних книг присвяти впливовим особам вимагала розміщення їхніх гербів та віршованих підписів під ними. У багатьох виданнях Львівської братської друкарні є вірші про герб Львівського братства, в яких повторюється у різних варіантах думка, що в гербі закономірно поєднане зображення лева — символу Львова, і вежі — символу стійкості членів братства у боротьбі за православ'я.

Поширеними у стародруках були гравюри повчального, моралізаторського змісту. В "Євангелії учительному" (1637) вміщено гравюру "Притча про багатія і смерть", на якій зображено пихатого пана, що спостерігає за тим, як працюють на нього селяни — віють жито, засипають хліб до комори. А за спиною у нього вже стоїть смерть із косою.

Наявність великої кількості сюжетних гравюр в українських друках XVII ст. свідчить, що в такий спосіб підвищувався попит на ілюстровані книги, які несли в народні маси знання, розширювали їхній кругозір, впливали на естетичні уявлення. Не випадково уже в першій половині XVII ст. з'явилася гравійована книга без тексту, з одними лише сюжетними зображеннями. Києво-Печерська друкарня, яка вперше у практиці східнослов'янського друкарства почала видавати гравійовані книги (ініціатором їх випуску був Памво Беринда), публікувала також окремі гравійовані аркуші з нескладними для розуміння сюжетами. Видатними майстрами ілюстрованої гравюри були Ілля, Никодим Зубрицький, Інокентій Щирський, Олександр і Леонтій Тарасевичі та ін.

Стародруки свідчать, що українські майстри були добре обізнані із друкарською справою Західної Європи. Приклад творчого освоєння західного мистецтва показав Іван Федоров. Прототипами деяких його фігурних і орнаментально-декоративних прикрас були гравюри західноєвропейських митців Ергарда Шона, Ганса Зебільда Бехама, Гейнріха Альдегревера та ін. Створюючи "Лицьову Біблію" (1645—1649), талановитий український гравер Ілля вміло використав гравюри голландського майстра Фішера (Піскатора). Трапляються в українських

Л. Тарасевич. Гравюри з Патерика Києво-Печерського. Київ. 1702

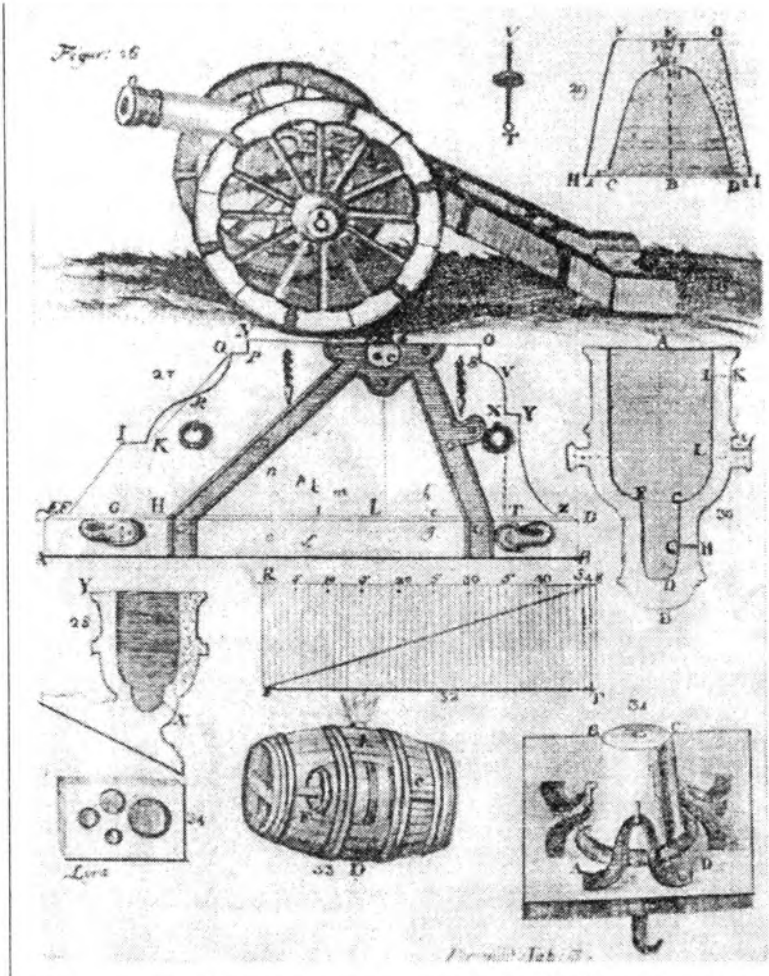

І. Филипович. Гравюри з курсу архітектури і військової справи. Львів. 1647

друках відбитки безпосередньо з оригінальних дощок, які раніше використовувалися в польських і німецьких виданнях. Водночас дослідники українського друкарства встановили, що деякі дошки українських друкарень перевозились у друкарні Варшави, Познаня, Ясс. Це свідчить

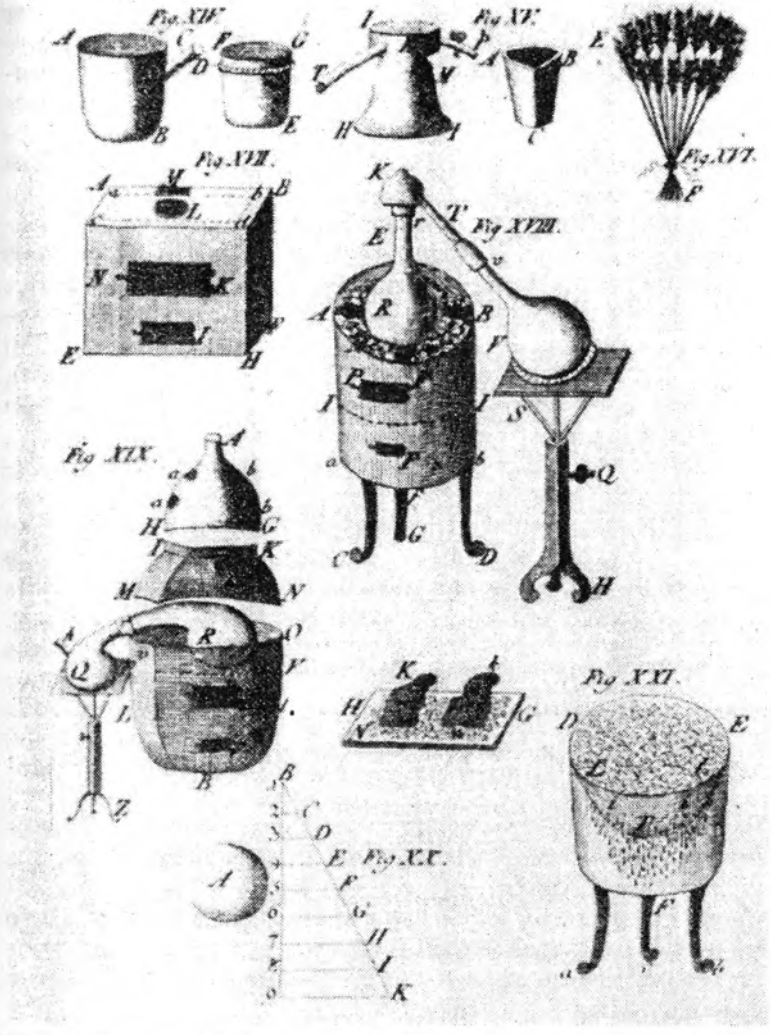

про співпрацю українських друкарів із європейськими майстрами.

Українська гравюра XVIII ст. засвідчувала вагомі здобутки українських майстрів у жанрі не лише книжкової гравюри, а й верстатної. Порівняно проста і дешева у ви-

готовленні гравюра мала велике значення в культурному житті українського народу. Основними місцями підготовки граверів були Київська академія, колегіуми в Переяславі, Чернігові, Харкові. Крім того, навчання граверів велося також у Києво-Печерській і Почаївській лаврах. Деякі майстри продовжували навчання за кордоном (Польща, Німеччина).

Серед книжкових гравюр привертають увагу оригінальні ілюстрації Л. Тарасевича до "Києво-Печерського патерика" (1702), на яких зображено, зокрема, побут києво-печерських монахів, господарські приміщення монастиря (гравюра "Проскурники печерські" та ін.). Ці традиції продовжували І. Щирський, Н. Зубицький, Г. Левицький, брати Гочемські та інші видатні майстри граверної справи.

У 1847 р. в Москві вийшла друком книга О. Рігельмана "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі", яка була чудово ілюстрована малюнками Т. Калинського та інших художників. Серед малюнків особливо цінними є зображення шляхетних українських жінок і дівчат, полковників, сотників, шляхтичів, писарів, козаків, селян тощо. Майстерно виконані кольорові малюнки так званих "малоросійських типів" згодом неодноразово передруковувалися в різних ілюстрованих виданнях, зокрема в альбомі "З української старовини" (Київ, 1991), і не втратили свого джерельного значення до нашого часу.

Таким чином, пам'ятки книжкової графіки — мініатюри і гравюри — складають цінний джерельний комплекс української історії. У зв'язку з тим, що кириличні рукописні та друковані книги до кінця XVIII ст. здебільшого мали культове призначення, тематичний простір мініатюри і сюжетної гравюри був дещо обмеженим, проте це не принижує їхньої джерельної цінності. Ілюструючи богослужебну книгу, художники нерідко прагнули передати свої життєві враження, суспільні ідеали та настрої. Велику мистецьку й історичну цінність мають сюжетні зображення, в яких правдиво відтворено елементи побуту, хатньої обстановки, господарських занять, військової справи, розваг, архітектури, символіки того часу. Книжкова графіка дістала подальший розвиток у книгодрукуванні

XIX—XX ст., що дає можливість простежити удосконалення техніки, збагачення форм і змісту зображень.

2.3. Портретні зображення

Одним із найбільш цінних історичних зображень є *портрет*. За ним історик може вивчати не тільки зовнішній вигляд певної особи, а й епоху, до якої належить портретна пам'ятка. В образотворчому мистецтві портрет — це зображення певної конкретної людини (або групи людей), яке відтворює її образ, розкриває внутрішній світ в його індивідуальній неповторності. Історія портрета — це втілений в особах шлях людства. Вивчення портрета може стати джерелом найрізноманітніших знань як про саму людину, так і її час, соціальний стан, рід занять, про одяг і моду епохи. Виникнення портретного жанру пов'язане з тими історичними етапами, коли людина прагнула усвідомити себе як особистість, неповторну у виявленні своїх якостей, зовнішності, темпераменту.

Свою специфіку мають так звані родинні портрети, тобто замовлені особою для своєї сім'ї, на пам'ять своїм спадкоємцям. Так, з'являються родові портретні галереї багатих сімей, по яких можна вивчати зміни у зовнішньому вигляді, духовному світі людей, історичних умовах життя.

Яскравий контраст у характерах, зовнішньому вигляді та одязі відбивають, наприклад, родові портрети козацько-старшинського сімейства Семена Сулими. Якщо старші представники роду — Семен Сулима та його дружина Параска — зображені як типові представники козацької старшини, в багатому, прикрашеному всілякими візерунками одязі, що мало символізувати їхню приналежність до знатного українського роду, то портрети їхнього сина Акима і невістки Марії натомість практично нічим не відрізняються від популярного дворянського портрета, типового для багатьох європейських країн.

Портрет є також одним із поширених зображень художньої мініатюри, що виконувалося тонким пензлем на кістці, пергаменті, металі, порцеляні чи іншому матеріалі із застосуванням емалі, гуаші, акварелі тощо. Такі зображення мали здебільшого інтимний характер і призначалися окремим особам. Мініатюра XVIII—XIX ст. є одним із важливих джерел для персоніфікації історії того часу. Портрет у мініатюрі слід розглядати в нерозривному

зв'язку з іншими джерелами портретного жанру для ідентифікації історичних персоналій.

Іншими інформативно важливими і поширеними видами портретних зображень є живописні, графічні, а також фотопортрети. На сьогодні ми маємо унікальну галерею портретів діячів української історії і культури XI—XX ст.

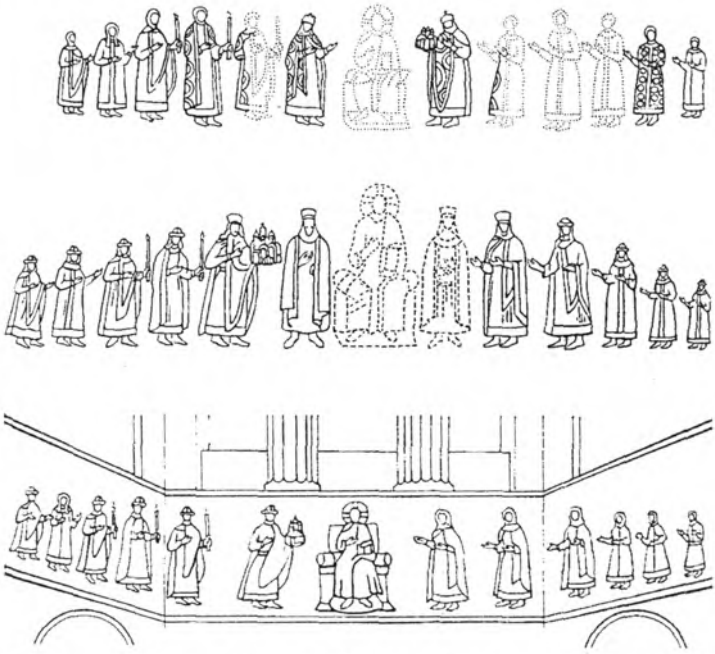

Портрет сім'ї князя Ярослава Мудрого. Реконструкції фресок Софії Київської

Особливу цінність для істориків мають зображення княжої доби. До них насамперед слід віднести фрески Софії Київської, на яких представлено груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого. Спочатку композицію було розміщено на північній, західній та південній стінах головного нефа. Про центральну частину композиції, що містилася на західній стіні і не збереглася до нашого часу, відомо з малюнка Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. На малюнку зображені Ярослав Мудрий з макетом Софійського собору в руці та дружина Ярослава княгиня Ірина. В центрі композиції розміщувалася постать Ісуса Христа, обабіч якого, мож-

ливо, стояли засновники християнства на Русі князь Володимир і княгиня Ольга. За Ярославом та Іриною в урочистій процесії йшли їхні сини та дочки. Від цієї великої композиції збереглись чотири фігури на південній стіні центрального нефа і дві — на північній.

Фреска дуже постраждала під час реставрації XIX ст. і була розчищена від пізніших фарбувань після створення Софійського заповідника у 1934—1935 рр. Погана збереженість фрескової композиції і відсутність первісних написів ускладнюють реконструкцію всієї сцени і визначення кожної із фігур, що дійшли до нашого часу. Існує версія, що на південній стіні були зображені дочки Ярослава Мудрого, проте деякі дослідники, зокрема С. Висоцький, вважають, що ліворуч від Христа представлені князь Ярослав із синами, а праворуч — княгиня Ірина з дочками. С. Висоцький, зокрема, вказав на те, що чотири постаті у південній частині композиції, які представляють синів Ярослава, у XIX столітті були перемальовані на великомучениць, а реставратори 1930-х років перетворили їх на "дочок" князя. На думку С. Висоцького, обличчя княжичів уціліли, зокрема, другий справа — це Ізяслав. Дослідивши його зовнішність, С. Висоцький висловив припущення про схожість цього зображення із знаменитою мозаїкою Михайлівського Золотоверхого монастиря, де зображено святого Дмитрія Солунського. Це підтверджувало версію про те, що михайлівська мозаїка мала портретну схожість із князем Ізяславом Ярославичем (у хрещенні Дмитром). Існує й інше припущення, що серед чотирьох фігур на південній стіні — три сини Ярослава й одна дочка. Таким чином, сьогодні важко встановити, хто саме представлений на цій фресці. Марно також шукати якоїсь схожості з реальними історичними особами, оскільки художники XI ст. прагнули показати велич і святість, богоугодність князівської родини, дотримуючись при цьому канонів тогочасного храмового розпису. Однак це не применшує історичної цінності пам'ятки — першого й унікального зразка монументального групового парадного портрета в Україні, що зберігся до наших днів.

З родиною князя Ізяслава Ярославича пов'язане створення ще однієї цікавої пам'ятки портретного мистецтва. У той час, коли Ізяслав з родиною перебував у вигнанні, архієпископ міста Трира подарував його дружині Гертруді Трирську Псалтир (зберігається у місті Чивідале в Італії). На замовлення княгині до книги було додано кілька мініатюр, серед яких "Богоматір Печерська", "Христос на троні увінчує Ярополка-Петра та його дружину Ярину Конігунду" та "Гертруда, Ярополк і Ярина перед святим Петром". Портрети Ярополка Ізяславича та княгинь дуже характерні, можливо, вони точно передавали риси облич.

Унікальною пам'яткою давньоукраїнської портретної графіки є так звана вихідна мініатюра, малюнок на другому листі Ізборника 1073 р. На ній представлено портрет замовника книги кня-

Сімейний портрет Святослава Ярославича. Ізборник Святослава 1073 р.

зя Святослава Ярославича із сім'єю. Князь зображений у синьому плащі-корзні, отороченому золотою каймою, застебнутому фібулою на правому плечі. На голові у нього княжа півсферична шапка з хутряною опушкою. Княгиня одягнена в довге біле плаття із широкими рукавами, підперезане золотим поясом. На голові — плат. Сини князя у червоному вбранні, також із поясами. Ця мініатюра, виконана у кращих традиціях тодішнього іконопису, подає портретні зображення відповідно до канонів писання святих, що за життя були князями, хоча у даному випадку книжкова мініатюра — портрет світських осіб. Творчі фантазії художника, в якому б жанрі він не працював, у X—XI ст. були обмежені. Тому ці зображення мають умовний характер, їхньою метою було показати християнського високоморального, мудрого, доброго правителя, вірного сина церкви, главу не лише держави, а й сім'ї, чоловіка й батька.

Тривалий час мистецтво в Україні, як і скрізь у Європі, мало суто релігійний характер. Це проявлялося, зокрема, у відсутності світського портрета. Проте поступово світські мотиви проникають в іконопис, книжкову графіку тощо. На іконах починають зображати конкретну обстановку, багато побутових предметів — меблі, одяг, тканини, а в рукописних книгах з'являються жанрові сцени. З XV ст. на іконах, особливо таких як "Воздвиження" і "Покрова", поряд із святими зображуються замовники, місцеві діячі або ктитори храмів. Портрети реальних історичних осіб у композиціях ікон та розписів храмів стають досить поширеним явищем українського мистецтва, завдяки чому ми можемо значною мірою поповнювати наші знання про життя та діяльність представників різних верств українського суспільства протягом декількох століть, про художні стилі й моральні цінності доби їх створення.

Поява портретних зображень на іконах "Покрови Богородиці" не була випадковою. В основу української іконографії цього свята покладено епізод із "Житія Андрія Юродивого", який був свідком чуда у Влахернській церкві, коли Богородиця покрила всіх, хто був у церкві, своїм омофором (хусткою). Тому визнавалося за можливе зробити свідками цього чуда правлячих на час написання ікон царя з царицею, патріарха, ієрархів церкви, світських осіб. Українські майстри переносили дію у свій час, на свою батьківщину. На їх "Покровах" можна побачити

інтер'єри українських храмів, з типовими для барочного стилю розкішними іконостасами. Поруч із святими Андрієм, Єліфанієм, Романом стоять козацькі старшини, архієреї, ктитори храму, замовники ікон, можновладці — гетьмани, полковники.

Серед ікон такого типу для істориків найбільшу цінність мають ті, що зберігають портретні зображення українських гетьманів, представників козацької старшини. Серед них — запрестольний образ "Покрови", написаний у 1706 — 1708 рр. майстром з оточення Антонія Тарасевича для Покровської церкви в м. Переяславі, заснованої у 1708 р. племінником гетьмана Івана Мазепи полковником Іваном Мировичем. Ікона була настільки світською за манерою письма, що це дало підстави Т. Шевченкові назвати її "чудовою історичною картиною".

На першому плані на іконі представлені постаті Петра I у латах і короні західноєвропейського типу та Катерини II у декольтованій сукні з віялом у руці. Безпосередньо за ними стоїть Мазепа, теж у латах, у горностаєвій мантії, поряд з ним — Мирович. Їхні обличчя особливо характерні, й, за свідченням очевидців, написані з натури. Постаті невимушені, не видно, щоб вони молилися, наче й не у храмі знаходяться. Петро I не слухає Романа Солодкоспівця, повернувся до нього спиною і дивиться убік. Іншу групу очолює архієрей — славнозвісний Феофан Прокопович. Все це — на тлі монументальних колон і золотого іконостаса. Майстер прагнув привернути увагу глядача передусім до величних осіб та їхнього почету. Тому головний сюжет ікони відсунуто на другий план і канонічно основний образ Пресвятої Богородиці художник свідомо зобразив стінним розписом під стелею храму.

Збереглася до нашого часу ікона "Покрови" із зображенням останнього кошового отамана Петра Калнишевського, що містилася у зруйнованій Нікопольській Покровській церкві. Один із її варіантів привертає увагу відсутністю церковного інтер'єру, постатей Романа Солодкоспівця, царя, архієрея, інших духовних осіб. Не вони, а кошовий отаман від імені війська звертається до Богородиці з молитвою. Із його вуст іде напис: "Молим, покрий нас честным твоим покровом и избави нас от всякого зла". В іконі втілилось розуміння того, що козацька вольниця доживає останні дні, й ніхто, окрім Божої Матері, вже не допоможе.

На іконі "Покрови Богородиці" з Покровської церкви в с. Сулимівка на Київщині можна побачити представників роду Сулими. Загалом, ікон "Покрови" із зображеннями козацьких полковників з перначами в руках і чудо-

вому вбранні, українського жіноцтва у традиційних головних уборах-"корабликах" було багато. До них звикли, вони стали необхідним атрибутом кожного великого поселення, кожного храму в ньому. Ще в XIX ст. у селах і хуторах Лівобережної України можна було побачити ікони, написані чи не самими козаками за підказкою місцевих богомазів, де всі позитивні персонажі Святого Письма мали вигляд їхніх друзів або знайомих, а негативні — ворогів українського народу. Нерідко Божа Матір мала суто українське обличчя, не виключено, що це було обличчя матері, коханої або дружини замовника чи майстра. Значна частина іконописного портретного розмаїття не збереглася до нашого часу, але те, що збереглося, є неоціненним джерелом інформації з історії українського козацтва, її персоніфікації.

Цікава система розписів, зі значною кількістю портретних зображень ктиторів, перших ігуменів, архімандритів, здебільшого на повний зріст, групами (що створювало цілісну композицію), тривалий час прикрашала стіни Успенського собору Києво-Печерської лаври. Зображення Володимира Ольгердовича, князів Ольшанських, Острозьких, Сангушок, Вишневецьких, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, лаврських архімандритів Варлаама Ясинського, Інокентія Гізеля, Петра Могили, Захарія Копистенського та інших видатних постатей української історії ніби представляли її в особах. Час створення композиції дослідники відносять до другої половини XVII — першої половини XVIII ст. і пов'язують з ім'ям Олександра Тарасевича. Протягом XVIII—XIX ст. її кілька разів поновлювали, зберігаючи при цьому певну спадковість зображень. В одному з таких поновлень у 1772—1773 рр. брав участь відомий український лаврський маляр Захарія Голубовський. Процес знищення цих розписів розпочався в середині XIX ст. в зв'язку з тим, що Лавра — одна з основних духовних святинь українського народу — поступово перетворювалася російською владою на бастіон самодержавства і русифікації. У 1834 р. частина зображень була закрита "дикою фарбою" (включаючи портрет Богдана Хмельницького, відомий у копії). А при черговому поновленні живопису Успенського собору в 1893—1901 рр. ця оригінальна система портретних зображень була знищена як така, що не

відповідає канонам церковного фрескового живопису. На щастя, окремі зразки цих пам'яток збереглися у вигляді живописних та фотографічних копій.

Портретні зображення, що тривалий час були поєднані з монументальним живописом та іконописом, з XVII ст. почали виділятися в окремий жанр, що побутував переважно в середовищі феодальної знаті, козацької старшини, польської шляхти і заможного міщанства. В залежності від призначення розрізнялись портрети донаторські, надгробні, епітафіальні, фундаторські, ктиторські, сімейно-меморіальні. Вони вирізнялися розмаїттям тем, стилістичними особливостями та художніми прийомами виконання. Епітафіальні й надгробні портрети писались у стриманій манері, відображали індивідуальні риси і характер особи (портрети подружжя Красовських зі Львова, Євдокії Жоравко із Новгород-Сіверського).

Традиції монументальних розписів утілювалися в зображеннях фундаторів (засновників) або ктиторів (покровителів) храмів. До таких пам'яток належав настінний портрет Богдана Хмельницького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, на якому гетьмана було зображено у повний зріст, одягненим у жупан і кирею-плащ з хутряним коміром, шапку з орлиними перами, з булавою та шаблею.

В останній чверті XVII ст. у Львові виникла цехова організація художників, що сприяла розвитку світських жанрів мистецтва, в тому числі портретного живопису. В ранніх портретах другої половини XVI — початку XVII ст., зокрема вченого Яна Гербурта, польського короля Стефана Баторія, князя К. Острозького та інших пензля В. Стефановича, відчувався певний вплив західноєвропейського портретного стилю. Набувають поширення надгробні портретні зображення, серед яких привертає увагу один із перших високохудожніх жіночих образів в українському мистецтві — портрет дочки львівського купця Варвари Лангиш, написаний, на думку деяких дослідників, львівським художником Миколою Потрахновичем.

Зі львівським цехом малярів була пов'язана діяльність і таких відомих майстрів, як Федір Сенькович, Лавриш Пилипович, Себастьян Корунка та ін. Чимало видатних пам'яток портретного мистецтва створили художники

Київщини, Чернігівщини, Поділля і Волині. Про це свідчать окремі зразки, що збереглися до нашого часу, наприклад, портрет ігумена Красовського на фресці Кирилівської церкви в Києві (1614), а також численні свідчення сучасників.

В українських музеях зберігається чимало портретних зображень реальних історичних осіб XVII—XX ст.: гетьманів, представників козацької старшини, українського шляхетства, церковних та громадських діячів, видатних учених, політичних лідерів, представників культури тощо. Серед них портрети Дмитра Вишневецького (Байди) (XVIII ст.), гетьмана Петра Сагайдачного (XVIII ст.), Михайла Корибута Вишневецького (XVIII ст.), Раїни Вишневецької (кінця XVI — початку XVII ст.), що були створені невідомими художниками. Лише останній із цих портретів було написано з натури, до того ж, безперечно, дуже талановитим майстром, якому вдалося відтворити індивідуальні риси зовнішності й характеру, притаманні Раїні Вишневецькій. Джерелом до написання портрета гетьмана Сагайдачного, ймовірно, слугувала гравюра з малюнка невідомого художника, вміщена у "Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного ..." (1622) К. Саковича. Про це свідчать численні деталі портрета: елементи одягу, зображення булави, герба тощо. Однак художник XVIII ст., спираючись на досить умовну пам'ятку XVII ст., показав гетьмана таким, яким він уявлявся тогочасному українському суспільству: мудрим, владним, сильною особистістю, справжнім керманичем держави.

Великий інтерес у дослідників викликають портретні зображення Богдана Хмельницького. На жаль, жодного портрета гетьмана, написаного з натури, досі не виявлено. Більшість його пізніх портретів написано з гравюри Вільгельма (Гійома) Гондіуса, голландського художника, що працював у Гданську.

В. Гондіус створив майже однакові три варіанти гравюри з невідомого, детально виписаного оригіналу. На гетьманові зображено капелюх, оторочений хутром і прикрашений білими перами страуса, оксамитовий жупан, делія з широким хутряним коміром і срібними застібками. У правиці — булава, а ліва рука тримає шаблю. Привертає увагу впевнене, вольове обличчя гетьмана, основними прикметами якого є довгий ніс, спущені донизу козацькі вуса і вольове підборіддя. Щоки його запали, на пе-

Портрети Богдана Хмельницького XVII—XIX ст.

реніссі й лобі позначились суворі зморшки. Відчувається, що перед нами сильна, але стомлена людина. Портрет виконано у кращих традиціях західноєвропейського мистецтва.

Вивчаючи особливості портретного зображення Богдана Хмельницького на гравюрі Гондіуса, дослідники висловили припущення, що автором малюнка міг бути Абрагам ван Вестерфельд, придворний маляр литовського гетьмана Яна Радзивілла, оскільки відомо, що, окрім храмів, художник малював і портрети. До того ж він співпрацював із Гондіусом. Відома, наприклад, гравюра Гондіуса з оригіналу Вестерфельда, на якій зображено молдавського господаря Василя Лупула, а також старшого сина Богдана Хмельницького — Тимоша. Підтверджує це припущення і той факт, що у серпні — вересні 1651 р. Вестерфельд перебував під Білою Церквою, де відбувалися переговори між Б. Хмельницьким і Я. Казиміром та М. Потоцьким. Саме тоді гетьман міг замовити художникові свій портрет із підписом, що в перекладі з латини звучить так: "Богдан Хмельницький, Війська Запорозького командувач, вірний слуга, ініціатор козацького повстання і українського народу князь". Як підтвердження високих повноважень гетьмана на гравюрі розміщено також герб Запорозького війська, оточений ініціалами Богдана Хмельницького.

Ще один відомий портрет гетьмана вміщено на сторінках літопису Самійла Величка. Крім того, в літописі вміщено також десять малюнків тушшю, трохи підфарбованих аквареллю. Крім портрета Б. Хмельницького тут представлені зображення гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича, І. Мазепи. Автор портретів невідомий, дослідники припускають, що ним міг бути сам С. Величко принаймні портретів тих гетьманів, діяльність яких літописець засуджував. Ідеться про дещо карикатурні зображення (Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Брюховецький) або профільні (П. Дорошенко, Д. Многогрішний), які не характерні для українського портрета.

Богдана Хмельницького в літописі Величка зображено у більш ранньому віці, аніж на гравюрі Гондіуса. Він стоїть без шапки, в кольчузі, поверх якої накинуто делію,

у лівій руці тримає булаву. Перед нами постає людина енергійна, розумна, душевна, гідна поваги. Портрет цікавий також і тим, що в композицію його обрамлення входить власний герб гетьмана з прапорами, гарматами, ядрами, списами й литаврами.

Портрети гетьмана трапляються також у композиціях українських ікон XVII—XVIII ст. Один із них уміщено на іконі Покрови Пресвятої Богородиці кінця XVII ст., що походить з південних районів Київщини. Датує ікону портрет Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (1620—1693), який стоїть під правою рукою Богородиці. Лівою рукою вона покриває московського царя (ймовірно, Олексія Михайловича) і Богдана Хмельницького. Інші постаті на іконі невиразні. Тут ми бачимо гетьмана досить молодим, повновидим, з гордовитою поставою голови, пильним поглядом. Справжнім молодим козаком, чорновусим, чорнобровим, струнким і гарним постає Богдан Хмельницький на портреті першої половини XIX ст. із Медведівського монастиря. Його наводить в "Ілюстрованій історії України" Михайло Грушевський. Саме таким хотів бачити свого героя народ, тому образ його близький до фольклору, до народних картин.

Цікаву інформацію про добу Хмельницького містять також портрети членів його родини — старшого сина Тимоша та його дружини, красуні Розанди Лупул, молодшого сина Юрія. Зокрема, у Львівському історичному музеї зберігаються парні мініатюрні портрети Тимоша і Розанди. Вони написані на мідних пластинах олійними фарбами, на зворотному боці вказано їхні імена. Ім'я художника, на жаль, досі невідоме. Незвичайним у портретах є те, що жінку зображено у ковпаку, ймовірно, турецького походження, а чоловіка — у турецькому тюрбані з кокардою, прикрашеною перами білої чаплі. Одягнений він у широкий, розшитий позументами мент (так називалося вбрання східного походження у Польщі). Портрети підтверджують, що турецьке вбрання було своєрідною модою серед представників козацької старшини, а деякі предмети турецького одягу носили не лише чоловіки, а й жінки. Художник правдиво відтворив і самих персонажів. На портретах зображено високоінтелектуальну жінку і її доволі простакуватого, задерикуватого чоловіка. Вже після смерті Тимоша навколо його імені було створено ореол хороброго й справедливого лицаря, що не підтверджується окремими зображальними та писемними джерелами. Відомі також портрети Юрія Хмельницького: гравюра на міді невідомого художника кінця XVII ст., згадуваний малюнок у літописі С. Величка та ін.

Портрети Розанди Лупул і Тимоша Хмельницького

Крім українських гетьманів, у зображальних джерелах зафіксовані представники різних верств тогочасного суспільства — козацької старшини (генеральний суддя Лівобережної України В. Кочубей, знатний військовий товариш І. Забіла, лубенський полковник Л. Свічка), міських посадовців (староста житомирський Семен Дениска), запорожців (Яків Шиян), духовних пастирів (Петро Могила, Єлисей Плетенецький, Рафаїл Заборовський) та ін.

Рідкісне портретне зображення майстра, автора мистецької пам'ятки було виявлено у процесі дослідження відомого мідного горельєфа архангела Михаїла з головного фасаду Михайлівського Золотоверхого монастиря. На правому плечі архангела викарбувано обличчя літнього чоловіка з високим чолом, великими насупленими бровами, трохи завеликим носом, довгими вусами, що їх носили українські козаки. Стрічка, якою підв'язано волосся на лобі, свідчить, що тут зображено майстра. Отже, нам тепер відомий портрет київського майстра металопластики кінця XVII — початку XVIII ст., хоча ім'я його залишилось невідомим.

Неабияку джерельну цінність мають портрети, створені Т. Шевченком. Серед них є чудові зразки малюнків

олівцем (портрети Є. Шевченка, А. Лизогуба, М. Лазаревського, М. Максимовича), акварелей (портрет Є. Гребінки), писаних олією (портрет І. Лизогуба). У техніці офорту (гравюрі на металі) майстер виконав серію портретів відомих представників російської культури

Портрети українських гетьманів XVII—XVIII ст.:
Дмитро Вишневецький (Байда), Петро Конашевич Сагайдачний, Петро Дорошенко, Іван Мазепа

(Ф. Толстого, П. Клодта, Ф. Бруні). Особливим ліризмом та шанобливим ставленням позначені жіночі портрети Т. Шевченка, зокрема А. Лазаревської, Г. Закревської, М. Максимович, М. Крижевич, М. Катеринич. Вражає своєю подібністю до іконографічних зображень Богоматері з немовлям портрет А. Ускової, що сидить, тримаючи дитину на колінах, намальований сепією на папері в 1853 — 1854 рр.

Досліджуючи портретні зображення, створені Т. Шевченком, історик черпає відомості не лише про ставлення автора до зображуваних осіб, а й про реальні індивідуальні риси їхньої зовнішності, вдачі, характеру, темпераменту, манери одягатися, професійних занять, уподобань тощо. Саме в умінні розкрити і показати внутрішній світ людини найбільше втілився талант Т. Шевченка-портретиста. Нагадаємо, як високо була оцінена майстерність Кобзаря у Петербурзькій академії мистецтв, що присудила йому за серію офортів звання академіка графіки.

2.4. Жанрові та історичні зображальні джерела

Живопис, так само як і інші види мистецтва, є однією з форм суспільної свідомості, засобом пізнання світу. Художні образи, створювані живописцями, здебільшого не розвиваються в часі, а відображають певний момент історичної події або явища. Методами типізації і відповідними засобами художньої виразності живопис розкриває суть явищ і закономірність процесів життя, відтворює не лише зовнішній вигляд, а й внутрішній світ, характери людей, їхні суспільні взаємовідносини. Як приклад можна навести жанрові і пейзажні малюнки Т. Шевченка, в яких реально показано життя і побут українського народу. В жанрі побутового живопису втілені моральні й соціальні погляди великого Кобзаря. Критика тогочасної дійсності прослідковується у його картині "Катерина". Подаючи образ скривдженої російським офіцером селянської дівчини, Т. Шевченко першим у вітчизняному мистецтві висловив протест проти безправного становища жінки. "Катерина" має риси традиційної народної картини, з її оповідністю, драматичним змістом, повчальним висновком. Є в ній від народної картини й окремі засоби та форми — в зображенні,

наприклад, пейзажного мотиву, в атрибутах побуту, в компонуванні постаті селянина, в якому простежується подібність до козака Мамая, у дзвінкому соковитому колориті. З особливою любов'ю написана постать Катерини — вродливої селянки, простої і довірливої. На її обличчі — вираз глибокого жалю, терплячості, затамованих сліз.

У картинах "Селянська родина", "На пасіці" Т. Шевченко звернувся до теми, яку оспівував у поемах та віршах, — до теми святості, недоторканості материнства і батьківства. Коли дивишся на ці картини, пригадуються рядки його поезій про матір і дитя, які за силою вираженої в них думки є справді мудрими і філософськими. У лагідній розмові батьків окреслюються характери жінки і чоловіка, їхня зацікавленість поведінкою дитини.

Один із характерних моментів сімейної злагоди відображає картина "На пасіці". Малі діти принесли обід своєму батькові, який працює за селом. Привітні обличчя, широко відкриті очі малят і навіть така деталь, як віночок на голові старшої дівчини, — все промовляє про радість зустрічі з батьком.

У картинах "Катерина", "Селянська родина", "На пасіці" Т. Шевченко мовою реалістичного мистецтва на повний голос заявив про рідну землю, про її знедолених людей — селян-кріпаків.

Джерельне значення мають й інші жанри образотворчого мистецтва, в яких доробок Т. Шевченка був досить вагомим, зокрема історична композиція та ілюстрація до творів вітчизняної і світової класики. Його малюнки на історичну тематику відбивають не просто зацікавленість ефектними сюжетами, а певну вибірковість: "Смерть Лукреції", "Смерть Віргінії", "Смерть Сократа", "Смерть Олега, князя древлянського" та ін. Художник трактує смерть відомих персонажів античної і вітчизняної історії як наслідок підступу, тиранії, терору. Відтак елементи драми, контрасту стають визначальними і в інших, більш зрілих і детально опрацьованих творах Т. Шевченка на історичну тематику.

Особливу увагу привертають малюнки "Смерть Олега, князя древлянського" та "Смерть Богдана Хмельницького", які свідчать про зацікавленість художника українською історією. В основу малюнка "Смерть Олега, князя древлянського" покладено

один з епізодів князівської міжусобної боротьби часів Київської Русі, про який розповідається в Іпатіївському літописі, а саме — історія вбивства в 977 р. князя Олега його рідним братом Ярополком за намовою Свінельда. В центрі малюнка зображено вбитого Олега, який лежить на килимі в оточенні натовпу своїх переможених прибічників. Біля його ніг стоїть Ярополк. Театральним жестом руки вказуючи на вбитого, він докоряє воєводі Свінельду, звинувачуючи його в трагедії, яка щойно відбулася.

На малюнку "Смерть Богдана Хмельницького", гетьмана зображено в його останні години життя, коли він передає булаву своєму синові Юрію. Булаву тримає на блюді дружина гетьмана — Ганна Золотаренко. За церемонією спостерігають козаки з найближчого оточення Хмельницького. Деякі з них стоять з опущеними головами, інші вносять до кімнати регалії козацького війська: прапори, тулумбаси тощо. Обабіч смертельно хворого гетьмана в дорогих кріслах сидять митрополит і московський боярин — представник царя при дворі Богдана Хмельницького.

В малюнках, ілюстраціях та офортах Т. Шевченка високого рівня досягло мистецтво графіки. Перший твір критичного реалізму в українській графіці "Живописна Україна" був задуманий Шевченком як періодичне художнє видання про історичне минуле України. У 1844 р. вийшов перший і єдиний випуск "Живописної України" з шести естампів — історична композиція "Дари в Чигирині", присвячена подіям Визвольної війни українського народу середини XVII ст. У жанровій сцені "Старости" йдеться про високі моральні риси українського народу, в "Судній раді"— справедливий народний суд протиставляється судові офіційному. Офорт-казка "Солдат і смерть" є гострою сатирою на миколаївську солдатчину. Пейзажі "У Києві" та "Видубицький монастир у Києві" відтворюють природу і старовинну архітектуру України.

Історик завжди має пам'ятати, що переважна більшість творів, які відображають історичні події, створені авторами, які не були ані сучасниками, ані очевидцями подій, а розкривали сюжети на основі власного вивчення й бачення епохи. Саме тут, а не в сюжеті картини, криється джерельна інформація. Звернемося до славнозвісних картин видатного художника І. Рєпіна. Не лише походженням, а й творчою, педагогічною, громадською діяльністю він був пов'язаний з Україною, вивчав історію, побут українського народу, його культуру і мистецтво. І. Рєпін — українець

Смерть Хмельницького. Дари в Чигирині. Худ. Т. Шевченко. 1833—1837, 1848 рр.

і за характером своєї творчості. Українська стихія виблискує в його полотнах на українську тематику — "Українська селянка", "Портрет Т. Г. Шевченка", "Гетьман", "Чорноморська вольниця", "Гайдамаки", "Вечорниці" та ін.

Детальніше зупинимося на картині "Запорожці пишуть листа турецькому султанові". Вона рознесла по всьому світу славу про запорозьке козацтво, його героїчну, нескорену вдачу. Історія створення цього полотна невіддільна від України, її історичних пам'яток, природи, нащадків запорозьких козаків.

І.Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові

На полотні яскраві, колоритні постаті запорозьких козаків. Троє з них — це образи гоголівських літературних героїв, козацький полковник Тарас Бульба та його сини Остап і Андрій. Один персонаж — це історична особа, кошовий отаман Іван Сірко, двоє інших — військовий суддя і писар, решта — рядові запорожці. Рєпін зобразив на картині татарина і поляка-шляхтича, що теж бували на Запорожжі.

Дух картини підтримує оригінальний запорозький антураж — яскравий одяг, зброя, амуніція. За юрбою запорожців проглядається табір. Запорожці скупчилися навколо столу, за яким сидить писар. На його обличчі лукава посмішка. Він чує, але не квапиться записувати дошкульні епітети на адресу турецького султана, що їх вигадують запорожці. Одні сиплять дотепами, інші супроводжують гучним реготом або лише всміхаються на гумор своїх товаришів.

Сюжет картини відтворює лише один з епізодів життя запорозького козацтва, проте художник вклав у неї глибший зміст. Він утілив свою історичну концепцію, ідею героїзму, нескореності, безмежної волелюбності, незалежності запорозьких козаків, які відкидають вимогу володаря наймогутнішої у світі на ті часи держави — султанської Туреччини — підкоритися йому. Запорожці, які протистояли величезним силам Османської імперії

на морі, руйнували турецькі чорноморські фортеці і порти, цього разу перемагали ворогів своїм сміхом, гумором, знущальним реготом.

Історія українського козацтва приваблювала і надихала художників XX ст. Видатний український живописець-баталіст і графік М. Самокиш чимало картин і малюнків присвятив Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Серед них "В'їзд Богдана Хмельницького в Київ", "Бій під Жовтими водами", "Абордаж турецької галери запорожцями", "Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким" та інші полотна.

Розглядаючи жанрові та історичні за змістом зображальні джерела, слід відзначити, що кожне з них має своє власне обличчя, яке складалося під впливом багатьох чинників. Проте головні з них — це час створення твору та індивідуальність творця, особливість художнього сприйняття світу.

Дослідник пересвідчується, що художник, хоч би яких проблем він торкався, вирішує своє завдання в органічному зв'язку з сучасним йому життям. Він відгукується на ті чи інші події, відчуває їх соціальне звучання, виступає з особистою думкою про них, виражаючи її художніми засобами.

2.5. Кінофотовідеодокументи (аудіовізуальні)

Специфічною формою зображальних джерел є фіксація навколишньої дійсності за допомогою фізико-хімічних засобів — кінофотовідеодокументів, які зберігають цінну історичну інформацію про події політичного, економічного та культурного життя народу.

Кінофотовідеодокументи, як історичне джерело, розкривають історичні події і факти у вигляді статичних або динамічних зорових образів. Об'єктив схоплює такі деталі і нюанси, властиві тому чи іншому явищу або події, які навряд чи можуть бути зафіксовані в іншому виді джерел. Із кінофотовідеодокументів історик може запозичити інформацію, не відому йому з інших джерел, що має важливе значення для уточнення уже відомих фактів.

Порівняно давнім, масовим і доступним для дослідника джерелом цієї групи є фотографії. Вони зберігаються у

колекціях архівів та музеїв, видаються у формі фотоальбомів, в основному тематичного характеру, що дуже важливо для дослідників. Цінними фотографіями заповнені сторінки газет, наукової і мемуарної літератури тощо. Солідним фондом фотодокументів володіють українські музеї та архіви як центральні, так і місцеві, чимало їх зберігається у приватних колекціях. Таким чином, фотодокументи — досить поширене і доступне, але водночас складне для дослідження історичне джерело. Якщо кінофільми мають свої сюжетні тексти, що допомагають дослідникам у роботі з ними, то фотодокументи, окрім найменувань, необхідних текстів здебільшого не мають. Вони потребують розшифрування, тобто додаткової роботи з ними.

Безпосереднє відображення дійсності на зображенні є незаперечною перевагою фотодокументів як історичного джерела. Їх джерельне значення визначається тим, що вони містять конкретні факти, а це дає можливість досліднику реально відтворювати події з історії відповідного часу.

Синтезованим видом зображальних джерел є кіно та відео, які на практиці вбирають у себе засоби літератури, живопису, принципи побудови кадру тощо. Кіно та відео втілюють на екрані образи, події, які створюють сценаристи, кінорежисери, художники, актори, оператори. Виникнувши на базі високорозвинутої техніки, вони відтворюють дійсність, спираючись на досвід інших видів мистецтва. На відміну від писемних джерел, кінофотовідеодокументи дають можливість досліднику побачити історичну дійсність у русі, в процесі, перенестися в минуле.

Кінофотовідеодокументи мають низку особливостей, знання яких необхідне у джерелознавчій роботі з ними. Загальні принципи критики історичних джерел повністю застосовуються і до кінофотодокументів. Дослідник насамперед встановлює походження фотографії або кінофільму, визначає їх творця. Діяльність кінооператорів здебільшого пов'язана з окремими установами (кінофабриками, кіностудіями тощо). Виявлення авторства фотодокумента дещо складніше, особливо коли йдеться про знімки багаторічної давнини.

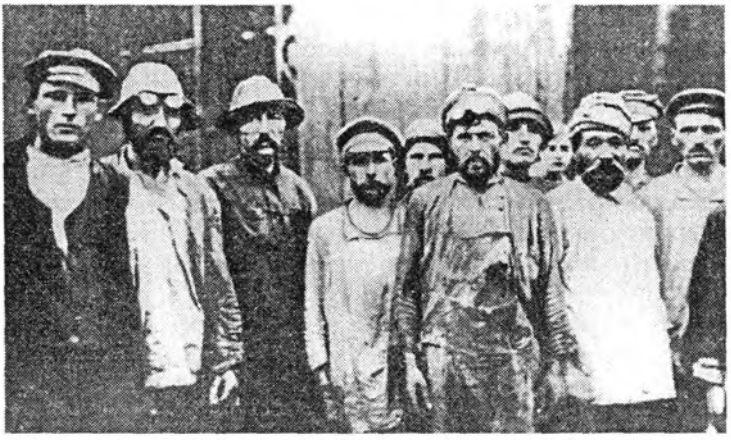

Українські селянки за працею. Луганські сталевари. Фотографії кінця XIX ст.

Одна з важливих проблем критики кінофотодокументів — визначення місця і часу зйомки, прізвищ її учасників тощо. Якщо легенда кінофотодокумента викликає сумнів, необхідно зіставити його з іншими джерелами — пресою, архівними матеріалами, мемуарною літературою тощо. Відомі елементи і деталі окремого району, будівлі, твори монументального мистецтва, зображені в кадрі,

нерідко допомагають визначити місце зйомки. Велике значення для розшифрування кінофотодокументів має так звана допоміжна інформація — внутрішньокадрові написи: лозунги, транспаранти, плакати, афіші тощо.

Одним із різновидів фотодокументів є фотопортрет. Багато світлин кінця XIX — початку XX ст. зберегли до нашого часу зображення видатних представників політичної, культурної, освітньої та інших важливих сфер життя тогочасного українського суспільства. Серед них особливу цінність мають фотопортрети першого Президента України М. Грушевського, керівників Директорії УНР В. Винниченка, С. Петлюри, гетьмана П. Скоропадського, Президента ЗУНР Є. Петрушевича та інших будівничих української держави періоду визвольних змагань.

Головним спеціалізованим центром зберігання кінофотовідеодокументів є Центральний державний кінофотофоноархів України, заснований у Києві в 1932 р. Унікальність цього архіву полягає в тому, що він збирає, обліковує та зберігає документи зображального, а також звукового характеру, що мають форму фотографій, кінофільмів, відеофільмів, грамофонних платівок, магнітних касет тощо. Серед зображальних джерел у фондах цього архіву зберігаються контратипи портретів Т. Шевченка, портретні та групові фотографії І. Франка, Л. Українки, М. Грушевського, М. Лисенка, М. Заньковецької, багатьох політичних діячів, подвижників українського відродження, зокрема С. Петлюри, В. Винниченка, П. Скоропадського та ін. В архіві зберігаються також унікальні кінохроніки, в яких зафіксовано історичні події Української революції 1917 — 1920 рр., Другої світової війни та ін.

З огляду на конкретно-історичні умови домінуюче місце у фондах архіву належить кінофотофонодокументам радянської доби. Вони зафіксували основні події соціально-економічного, політичного та культурного життя: будівництво промислових підприємств, електростанцій, розвиток сільського господарства, здобутки у сфері науки, освіти, культури, мистецтва, проведення масових маніфестацій, святкові демонстрації тощо. Кінофотодокументи містять цінну зображальну інформацію про життя та діяльність багатьох діячів української культури (А. Бучма,

Симон Петлюра. Володимир Винниченко. Павло Скоропадський. Євген Петрушевич. Фото початку XX ст.

О. Вишня, О. Довженко, Л. Курбас, П. Тичина, А. Малишко, В. Сосюра, М. Рильський), видатних учених (А. Кримський, В. Вернадський, С. Корольов, Б. Патон) та ін. Загалом у фондах архіву зберігається понад

50 тис. кінодокументів, 30 тис. фотодокументів, а також значна кількість фонодокументів.

Кінофотодокументи широко представлені і в ряді місцевих архівів Києва, Севастополя, АР Крим, областей. Вони широко використовуються в історичних дослідженнях, науково-популярних виданнях, мемуарній літературі, газетах і журналах тощо.

2.6. Картографічні джерела

Одним із різновидів зображальних джерел з історії України є історичні та географічні карти, картографічні схеми. Зображення на картах — це особливий вид моделювання реальних явищ, що у графічній формі передає їх кількісні і якісні характеристики, структуру, взаємозв'язки та динаміку.

Слід зазначити, що з історії України існує досить багато змістовних картографічних джерел. Найдавніші карти території сучасної України належать грецьким та римським авторам.

Певтінгерова таблиця — римська шляхова карта, створена у IV ст. н. е., першою занотувала назви народів, що населяли давню Україну. Друковані західноєвропейські карти зберегли інформацію про територію України XV—XVI ст. Вони створені на підставі праць Клавдія Птолемея (II ст. н. е.), інших античних географів, учених періоду середньовіччя (Н. Кузанського, А. Віда та ін.).

Старовинні карти є безцінним, але недостатньо дослідженим джерелом з української історії. Як зауважував із цього приводу сучасний дослідник старовинних українських карт С. Хведченя, "вони подібні чарівним ключам, якими можна відкрити двері в загадкове минуле і поринути в таємниці далеких століть". Старовинні карти — це особливий вид пам'яток історії та культури. Розвиток картографії відбувався разом із розвитком людства. Серед найдавніших картографічних зображень можна згадати малюнки кам'яного та бронзового віку, карти античних географів, китайські карти на шовку, середньовічні портолани, креслення княжої доби. Вивчаючи старовинні карти, необхідно знати закони картографічного зображення, умовні позначки, рівень розвитку географічних знань

Карта України де Боплана

відповідної епохи, опанувати мову карт, що вимагає спеціальної підготовки.

Особливий комплекс українських картографічних зображень складають монастирські карти XVII—XVIII ст. До перших друкованих карт цієї групи можна віднести три пам'ятки з книги Афанасія Кальнофойського "Тера-

тургіма", надрукованої у Києво-Печерській лаврі в 1638 р. На першій з них відображено Феодосієві, або Дальні, печери, на другій — Антонієві, або Ближні, печери і на третій — верхню територію Печерської лаври, Микільський монастир, Старе місто і частину Подолу.

Картам 1638 р. присвячено небагато наукових праць, існують досить суперечливі оцінки їх історичної вартості. За твердженням С. Хведчені, вони майже не містять помилок. Більше того, коли вчений склав всі три карти в тому порядку, як їх було надруковано в "Театургімі", то дістав єдиний план стародавнього Києва. Зображення сусідніх карт пристали до міліметрів. Порівняльний аналіз старовинних картографічних зображень із сучасними картами дає можливість встановити досить точне розташування на них лаврських катакомб і наземних споруд лаври. Що ж стосується неточностей на плані Києва (неправильне нанесення Десятинної і Трьохсвятительської церков), то це, на думку вченого, пояснюється прагненням картографа показати бодай частину Подолу, внаслідок чого він вимушено змінив перспективу.

Є підстави називати зображення 1638 р. картами, оскільки об'єкти на них показані значно зменшеними, для їх позначення використовувалась ціла система умовних знаків (шляхи, рослинність, рельєф, споруди), зроблено цифрові позначення, які розшифровані в описах до карт (легендах).

Цінними є картографічні зображення "Києво-Печерського патерика" 1661 р. Автором двох карт був гравер Печерського монастиря Ілля. У 1675 р. їх було передруковано у книзі І. Гербінія про київські підземелля релігійного призначення. Вони до найменших дрібниць повторюють оригінали, але відрізняються вищою якістю зображення, оскільки українські карти друкувалися з гравюр на дерев'яних, а європейські — на мідних пластинах. До речі, деякі дослідники припускають, що рукописний "Києво-Печерського патерик", датований 1462 р., міг супроводжуватися давнішими картографічними зображеннями лаврських печер. Цілком можливо, що перші українські друковані карти XVII ст. було створено на основі більш ранніх картографічних креслень, але вони на сьогодні науці невідомі.

План Києва 1637 р. Гравюра А. Кальнофойського

Для видання "Патерика" 1702 р. були створені нові карти гравером Мартином Нехорошевським. Традиційний зміст карт доповнений яскравими художніми елементами: постатями ченців, пілігримів, які пливуть на човнах або простують шляхом, цікавими замальовками з життя киян.

Все це створює неповторну атмосферу епохи, відтворює стиль того часу.

Українські карти XVII—початку XVIII ст. можна порівняти з західноєвропейськими картами пізнього середньовіччя. Вітчизняним картам притаманна висока майстерність виконання. Вони несуть на собі вплив української іконописної традиції, поширеної на той час сюжетної книжкової гравюри. Особливості українських карт полягають у тому, що кожен автор пропонував свої варіанти умовних позначок, використовував на свій смак художні засоби, фарби.

Карти Лаврських печер 1638 і 1702 рр. зорієнтовані не на північ, як це прийнято в картографії, а на захід. Починаючи з 1661 р. на монастирських картах зображували компасну розу — орієнтир сторін світу.

Старовинні монастирські карти є дороговказом для сучасних дослідників історії монастирів. Завдяки печерським картам учені в Ближніх лабіринтах відкрили більш як 150 м давніх підземних ходів, а також унікальну підземну споруду, що датується XI ст. Можливо давні картографічні джерела сприятимуть розкриттю таких таємниць української історії, як зникнення бібліотеки Ярослава Мудрого, легендарного скарбу Варязької печери та ін.

Є підстави вважати, що українські карти середини XVIII ст. створювалися за математичними законами і за допомогою геодезичних приладів. Серед них особливої уваги заслуговують карти, складені в 1744 р. інженерно-топографічною командою Київського гарнізону у зв'язку з будівництвом Печерської фортеці. Рукописні карти 1744 р. за своїм оформленням дуже нагадують сучасні, вони неодноразово копіювалися у другій половині XVIII—на початку XIX ст. і практично використовувалися.

Територія України в давнину була відображена також на картах іноземного походження. Українські землі на них нерідко розглядалися як частина Польщі або Московського царства. Це пам'ятки картографії Н. Радзивіла, Т. Маковського, Г. Боплана. У Московській державі XVII ст. була створена карта "Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма". Цікава пам'ятка картографії — атлас ріки Дон з картами Чорного та

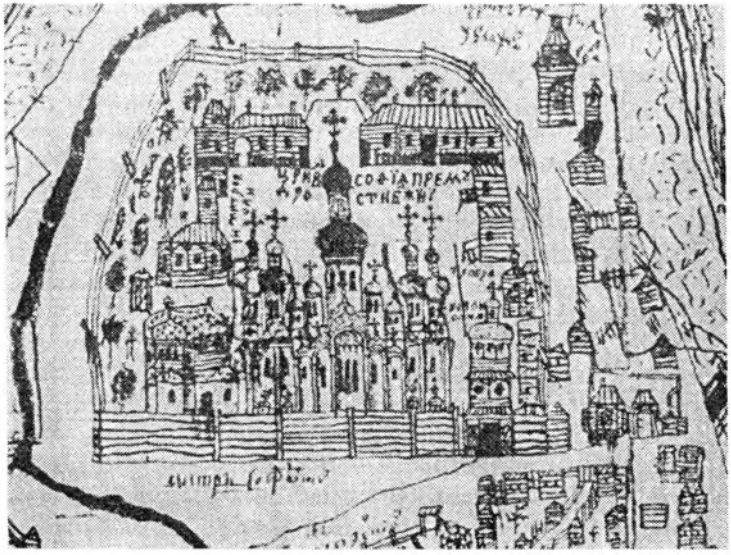

План Києва 1695 р. Фрагмент гравюри І. Ушакова

Азовського морів, К. Ж. Круйса, виданий у 1703 р. У XVIII—XIX ст. українські землі окреслюються на картах Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Пруссії, Туреччини та інших країн. Детально зображена Україна в атласах І. Кирилова (1734) та А. Вільбрехта (1792). Значний внесок у вивчення географії України та відображення її в картографічних джерелах зробили військові картографи XIX—XX ст.

Історичні географічні карти України постійно створюються і в наш час. Цьому сприяло створення Відділу історичної географії та картографії Інституту історії України НАН України.

Карти є не лише цінними носіями джерельної інформації, а й важливим навчальним, науковим та ілюстративним матеріалом.

2.7. Боністичні джерела (зображальний аспект)

Своєрідним різновидом зображальних джерел, що вирізняється складною і багатоаспектною інформативною структурою, є паперові грошові знаки. Грошові знаки, за визначенням М. Дмитрієнко, — це політико-економічні документи, джерела вивчення економічної та політичної історії, матеріальної і духовної культури, які своєрідним способом відобразили та зафіксували соціально-економічне та культурне життя певної історичної епохи. Ця своєрідність полягає у тому, що носієм історичної інформації виступають не лише ті чи інші види зображень (емблеми, герби, орнаменти, портрети, філіграні), а й написи, автографи посадових осіб, дати, цифри номіналу тощо. Лише комплексне дослідження всіх елементів паперового грошового знака дає змогу встановити час і місце, причини та обставини його створення, історію функціонування у системі товарно-грошового обігу за певний проміжок часу, суспільну значимість його запровадження. Оформлення купюри, розглянуте в цілому, відображає ідеологію свого часу, рівень художньої культури, розвиток технологій і способів виготовлення. Авторами еталонів (зразків) паперових грошових знаків часто були видатні художники і графіки, що визначає не лише історичну, а й художню цінність окремих зразків цього виду джерел.

Впровадження власних паперових грошей в Україні мало не лише економічні, а й насамперед політичні передумови, оскільки виражало, поряд з іншими чинниками, прагнення народу до створення власної незалежної держави. Історичні події 1917—1920 рр. відбилися на купюрах з емісій Центральної Ради, уряду гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, уряду ЗУНР, окремих міст, установ, організацій, приватних випусків. У 1992 р. Україна, вийшовши із рублевої зони, ввела в обіг купонокарбованець, а з вересня 1996 р. запровадила національну валюту — гривню.

Перші національні паперові грошові знаки з'явились в Україні після проголошення III Універсалом Української Народної Республіки (20. XI. 1917).

У конкурсі на виготовлення зразків перших національних банкнот брали участь художники Г. Нарбут, Г. Золотов, Ю. Рома-

новський та ін. Проект першого знака номіналом 100 карбованців і поштових марок (мініатюри) блискуче виконав Георгій Нарбут у стилі українського бароко із використанням емблем української державності — тризуба (знака св. Володимира) і самостріла "куша" (герб старого Подолу). Написи номіналу були зроблені чотирма мовами — українською, російською, польською та івритом, що мало засвідчити толерантність держави щодо національних меншин. 23 грудня 1917 р. грошовий знак було виготовлено у друкарні Кульженка. На жаль, його технічне виконання значно поступалося оригіналові, проте сам факт появи українських грошових знаків став знаменною подією і був з ен-

Українські паперові грошові знаки доби визвольних змагань 1917—1920 рр. Паперові грошові купюри незалежної України

тузіазмом сприйнятий населенням. Таким чином, білет номіналом 100 карбованців став першим в українській державній емісії (її розмір склав 53 млн 250 тис. крб.). Однак 16 січня 1918 р. випуск білетів було призупинено у зв'язку із втратою кліше, яке пізніше опинилося у Москві. Ці купюри були вилучені з обігу урядом П. Скоропадського 24 вересня 1918 р.

Водночас Центральна Рада планувала випуск основної грошової одиниці — гривні, друкування якої вона замовила у Німеччині. Проте ці гроші з Берліна отримав уже уряд Павла Скоропадського. Це були державні кредитні білети вартістю 2, 10, 100 і 500 гривень. Їх художній рівень був досить високим завдяки таланту виконавців еталонів — В. Кричевського та Г. Нарбута. Дослідники зазначають, що саме на купюрі номіналом 10 гривень уперше з'являються характерні елементи нарбутовського стилю, де всі написи зроблено під впливом кращих графічних зображень українських старовинних книг, особливо "Пересопницького Євангелія" — видатної пам'ятки староукраїнської мови й мистецтва. Виконання цифр і букв нагадувало стиль нарбутовської "Української Абетки", а купюра номіналом 100 гривень, синього кольору, містила ініціали та підпис художника. Це рідкісний випадок у емісіях на території колишньої імперії, а пізніше Радянського Союзу, коли художник залишив на банкноті своє повне ім'я.

Купюра є унікальною і за комплексом зображень. У центрі малюнка аверса вміщено овальної форми вінок із квітів та плодів. У середині його тризуб, зліва від нього — зображення селянки в українському національному одязі, у вінку, з намистом на шиї. Правою рукою вона притискає до грудей сніп пшениці й серп. Праворуч — фігура робітника, який лівою рукою спирається на стилізований молот, обвитий по топорищу лавром. Цікаво, що обличчя робітника — це портрет видатного українського мандрівного філософа XVIII ст. Григорія Сковороди. Вчені припускають, що тим самим художник прагнув в одному образі передати дві характерні риси свого народу — любов до праці й мудрість.

Реверс купюри прикрашають дві колони, орнаментовані дрібними трикутниками. З капітелей колон виростають стилізовані квіти, з'єднані з розкішною гірляндою у центрі. Вгорі розміщено лавровий вінок, усередині якого — герб.

Кредитний білет номіналом у 100 гривень — справжній шедевр нової української графіки. Багатство сюжетного

ряду, модернізація традиційних форм ставлять цей грошовий знак на перше місце серед банкнот усіх українських державних емісій періоду визвольних змагань. Завдяки нестандартному, новаторському ставленню до створення цінних державних паперів, високохудожньому втіленню складних символів ім'я Г. Нарбута, як видатного творця еталонів паперових грошей, стало відомим серед мистецьких кіл Франції та Німеччини.

Важке політичне та економічне становище країни в період правління гетьмана П. Скоропадського спричинило неухильне падіння вартості паперових грошей. Це призвело до введення в обіг купюр великих номіналів — 1000 і 2000 гривень. На відміну від попередніх, які були замовлені ще Центральною Радою і містили назву держави "Українська Народна Республіка", на нових випусках була вже вміщена назва "Українська Держава". Художнє оформлення нових банкнот також мало певні особливості. Їх автором був художник І. Модзалевський. Оздоблення купюр у цілому вирішено в стилі італійського ренесансу, однак автор широко використав для декору купюр національні елементи — лук-самостріл (куша), тризуб, фриз Братської церкви у Львові, орнаменти тощо.

Уряд П. Скоропадського розгорнув також активну діяльність по випуску знаків Державної Скарбниці. Різні їх номінали мали один малюнок — тризуб на фігурному щиті в оточенні клейнодів гетьманської влади — булави, пернача і двох бунчуків. На купюрах, автором малюнка яких був художник Г. Зотов, розміщено такі художні елементи: фігура "козака з рушницею" (елемент герба Української козацької держави XVII—XVIII ст.), дві жіночі фігури, одяг яких прикрашено чудовим гаптуванням рослинного орнаменту у стилі бароко, гірлянди із плодів, листя, квітів, що нагадують оздоблення Софійського собору в Києві тощо. Ці купюри перебували в обігу до 1920 р., поки не були вилучені радянським урядом.

Джерельне значення мають і зображення так званих грошей-пародій, що випускалися підпільно, найімовірніше в Москві. Вони мали підривати довіру населення до нових українських грошей. Прототипом цих фальсифікатів стала купюра номіналом 100 карбованців, що змусило гетьмана видати 27 вересня 1918 р. наказ про вилучення її з обігу. На аверсі купюр-пародій були надруковані написи: "Сто карбованців ходять по світу нарівні з м'яким папером", "За фальшування — всім тюрма, а чорній сотні — самостійність", "Розмін цих карбованців забезпечується усім добром Державної Скоропаді і пана гетьмана,

брехнею, німецьким штиком та гайдамацьким нагаєм". Серед зображень на купюрах присутні "символи" влади — великий кулак, два щурі та свиня, зубата морда із чаркою в руці, яку охороняє німецький вояк. На реверсі підпис: "За сто карбованців у Державній Скарбниці видається одна або дві дулі". Безперечно, поява грошей-пародій завдала чималої шкоди функціонуванню української грошової системи, підірвала довіру до неї і до гетьманського уряду.

Серед купюр, випущених у Кам'янецький період Директорії, увагу дослідників привертає насамперед банкнота номіналом 100 карбованців, виконана за малюнком Г. Нарбута. Вона відрізняється від інших знаків наявністю маргінесу — чистого бокового поля, у центрі якого розміщено виконаний тисненням (конгрев) дуже виразний портрет Богдана Хмельницького з булавою в руці. Це найунікальніший білет з усіх емісій національних урядів 1917—1920 рр. Звідси й народна назва купюри — "богданівка", "гетьманка".

Вивчення зображень національної валюти як початку, так і кінця XX ст. , має велике значення для дослідження історії політичного, економічного та культурного розвитку нашої держави. Аналіз зображень, розміщених на купюрах, дає можливість з'ясувати основні зміни, що відбувалися в політичному й економічному житті держави, процес формування передумов подальшого розвитку української державної символіки.

2.8. Народні картини

Специфічне місце у структурі зображальних джерел посідає народна художня творчість. Серед народних картин загальновизнаним лідером у плані популярності тривалий час уважався "Козак Мамай". За твердженням Т. Марченко — автора грунтовного дослідження "Козаки Мамаї", у XVIII—XIX ст. картина була обов'язковим елементом оздоблення інтер'єру майже кожної селянської хати і читальні. У книзі вміщено 75 чорно-білих репродукцій козаків-мамаїв. Їх зображення уміщено в експозиціях переважної більшості історико-краєзнавчих та художніх музеїв України. Представлені козаки-мамаї і на сторінках наукових, науково-популярних та художніх видань, присвячених історії України козацької доби.

В образі Козака Мамая український народ утілив своє уявлення про народного героя-козака. Серед речей, що оточують козака і є обов'язковими елементами композиції картини, заслуговують на увагу кобза, шабля, пістоль, порохівниця, люлька, чарка, кварта тощо. Поруч стоїть коник вороненький, прив'язаний до встромленого в землю списа. Козака зображено в момент короткого перепочинку, коли він зійшов з коня, запалив люльку, взяв у руку кобзу й, щось награваючи, глибоко замислився, поринув у спогади. Слід зазначити, що більшість відомих зображень козаків-мамаїв показують нам серйозного, заклопотаного важливими справами козака-воїна. Проте вони різняться деталями зображення, які інколи можуть мати іронічний, жартівливий, або й сатиричний характер. Наприклад, на картині "Козак — душа правдивая" (Львівський національний музей, XVIII ст.) серед традиційних речей зображено гральні карти "туз" і "шістку". Деякі дослідники вбачають у цьому зображенні натяк на суєтність земного буття (від великого до малого один крок).

Поступово на картинах з'являються й інші персонажі: польський пан, що запопадливо прислуговує козаку, подаючи кварту з чаркою ("Козак Мамай з польським паном", початок XIX ст.), дівчата, що сумують за козаком ("Сидить козак під вербою", перша половина XIX ст.) та ін.

Загалом образ Козака Мамая, інші образи народних картин є невід'ємною часткою світосприйняття нашого народу, виразником його уподобань, ідеалів, смаків тощо.

Серед інших інформативно насичених груп зображальних джерел з історії України велику інформативну насиченість мають символи та емблеми гербів, монет, печаток, значків, прапорів та інших груп історичних пам'яток. Цікавим, але недостатньо дослідженим джерелом є документальна листівка, філателістичні зображення тощо. Символи та емблеми детально вивчаються спеціальними історичними дисциплінами: геральдикою, сфрагістикою, нумізматикою, символікою, емблематикою та ін. В курсах, присвячених цим дисциплінам, детально розглядається джерельне значення цих зображень для історії України.

Підсумовуючи сказане, варто ще раз наголосити на великих інформаційних можливостях зображальних джерел для вивчення історії України, особливо її культури, духовності, побуту, обрядовості й ментальності українського народу. Джерельна цінність зображальних пам'яток у тому, що вони дуже тонко й образно відбивають особливості епохи, в яку були створені, і в комплексі з іншими джерелами, особливо писемними, дають відповіді на інтригу-

юче запитання, якими були життя, уподобання, ідеали й цінності наших предків.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Чим зумовлюється значення зображальних джерел для вивчення історії України?*
2. *У чому полягає джерельна цінність книжкових графічних зображень?*
3. *Дайте характеристику особливостей українського історичного портрета.*
4. *Які проблеми історичного дослідження можна розв'язати за допомогою різних жанрів художніх творів?*
5. *У чому полягає цінність кінофотовідеодокументів як історичного джерела?*
6. *Назвіть основні різновиди картографічних джерел.*
7. *З'ясуйте специфіку боністичних зображень і розкрийте їх джерельне значення.*

Бібліографічні посилання

[1] *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII — XVIII вв. Ленинград, 1981; *Высоцкий С.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. Киев, 1989; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ; Львів, 1913 (репр. 1992); *Дмитриенко М.* Бумажные деньги в историческом контексте // *Рябченко П.* Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769 — 1994 гг.). Киев, 1995; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1. (1574 — 1700). Львів, 1981; *Іващенко Г.* Герць паперових лицарів // Під знаком Кліо: Зб. статей. На пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ, 1995; Історія українського мистецтва: В 6 т. Київ, 1968. Т. 3; *Кілессо С.* Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ, 2000; *Киревич В.* Церква Покрови Пресвятої Богородиці. Київ, 1999; *Маркітан Л.* Кінофотодокументи як історичне джерело // Історичні джерела та їх використан-

ня. Київ, 1971. Вип. 6; *Марченко Т.* Козаки Мамаї. Київ, 1991; *Степовик Д.* Історія української ікони. Київ, 1996; *Тхоржевський Р.* Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Тернопіль, 1999; *Хведчєня С.* Перші українські монастирські карти // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наукових праць. На пошану Ф. П. Шевченка. Київ, 1998.

[2] Гетьмани України (Комплект із 12 листівок). Київ, 1991; Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедія. Київ, 1999. Т. 1. Ч. 1; З української старовини: Альбом. Київ, 1991; Мозаїки та фрески Софії Київської: Альбом. Київ, 1980; Музей історичних коштовностей УРСР: Фотоальбом. Київ, 1984; Сокровища Киево-Печерского заповедника: Фотопутеводитель, Киев, 1984; Софийский заповедник в Киеве: Фотопутеводитель. Киев, 1978; Старий Київ (Комплект з 15 листівок). Київ, 1992; Т. Г. Шевченко — художник (Комплект листівок із текстами). Київ, 1980.

[3] *Де ля Фліз Д. П.* Альбоми. Київ, 1996. Т. 1; Київ, 1998. Т. 2.

Розділ

3

УСНІ ДЖЕРЕЛА

Усні джерела містять інформацію у вигляді усної традиції, що передається із покоління в покоління, із уст в уста і зберігається у пам'яті народу. Вони є пам'ятками усної словесної творчості, одним із класів словесних (вербальних) джерел, що виникли задовго до появи писемних і пізніше були зафіксовані у писемних пам'ятках. Як відомо, період становлення і розвитку писемності не перевищує 4—5 тисячоліть (у східних слов'ян — 1 тисячоліття). Усна творчість набагато давніша. Вона розвивалася упродовж сотень тисячоліть (деякі дослідники вважають, що вона зародилася 400—500 тис. років тому).

Проте досі не існує єдиної точки зору на процес формування і час виникнення усної народної творчості, результатом якої є розмаїття фольклорних жанрів та усних джерел.

3.1. Загальний огляд усних джерел

Усні джерела протягом останніх двох століть були об'єктом пильної уваги вчених-істориків, етнографів, фольклористів. Їх активно збирали, досліджували й публікували[1]. Результатом цієї діяльності стало усвідомлення того, що усна словесна творчість упродовж тисячоліть залишалася чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народів, у тому числі й українського, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали українського народу, а й його історія, філософія, дидактика — тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, ці неписані закони, фіксувалися

в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і в разі потреби відтворювалися у незмінному вигляді. Слово для наших предків мало й магічну силу. Вони вірили, що за його допомогою можна досягти успіху в полюванні, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасті, які підстерігали беззахисну перед силами природи людину на кожному кроці.

Великий період в історії людства взагалі та кожного народу зокрема характеризується культивуванням так званого *міфологічного мислення*. Це період анімістичних (коли душею наділяються не тільки люди, тварини, а й рослини, предмети неживої природи), антропоморфних (коли людськими властивостями наділяються тварини, рослини, у людській подобі уявляються боги тощо) вірувань, що склали основу як первісних релігій, так і сюжетів, мотивів, образної системи усної творчості. Міфологічні образи, вірування стимулювали народну фантазію і сприяли культивуванню фантастичних оповідок, героїчного епосу, календарно-обрядової поезії. Проте з часом міфологічні образи втрачали реальну основу і почали сприйматися творцями та носіями усних джерел як художні образи і символи, в яких народ утілював свої суспільні ідеали, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності.

Перші писемні пам'ятки Київської Русі не лише зафіксували високорозвинену міфологічну традицію, а й самі значною мірою збагатилися за рахунок цієї традиції, стали її органічним продовженням на іншому історичному рівні. На цей час міфологія як система мислення та світоглядна база зазнає трансформації, однак не втрачає остаточно своїх позицій. Це засвідчує хоча б той факт, що літописці відтворювали давню історію Київської держави за усними джерелами, у яких народні герої — Кирило (Микита) Кожум'яка, Ілля Муромець, Михайлик, Микула Селянинович та ворожі їм сили — Соловей Розбійник, Шолудивий Буняка, Ідолище, Змій — ще не стали казковими персонажами. Разом із тим літописи зафіксували найголовніші міфологічні постаті слов'янського Олімпу — бога неба Сварога, богів сонця Хорса і Дажбога, грому і бурі — Перуна, вогню — Сварожича, худоби — Велеса

Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Укладена Я. Ф. Головацьким. Київ. 1991. Титульна сторінка

(Волоса), вітру — Стрибога, зими — Коляди, Марени, весни — Ярила, літа — Купала та ін. Використали літописці й народні легенди та перекази про реальних історичних персонажів — князів Кия, Щека, Хорива, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря, княгиню Ольгу та ін. "Повість временних літ", Галицько-Волинський, Густинський та інші літописні пам'ятки зберегли чудові зразки народних оповідань, легенд і переказів. Це — поступовий перехід давніх сюжетів і мотивів, образів і світоглядних уявлень у нову систему художньої творчості — фольклор. Із народної міфології згодом витворилася жанрова система усних

джерел, представлена прозовими та поетичними пам'ятками. Це казки, легенди, перекази, оповідання, балади, героїчний епос, обрядовий цикл тощо, які в тій чи іншій формі дійшли до наших днів. У поясненні витоків і становлення основних різновидів усних джерел слід виходити насамперед із специфіки народної творчості, яку не можна перенести на грунт національної культури подібно до культових споруд в архітектурі або іншомовних джерел, перекладених українською мовою. Фольклорні пам'ятки невіддільні від народного світогляду, побуту, історії тощо. У цьому насамперед полягає їх джерельна цінність.

3.2. Прозові усні джерела

Всі усні джерела, як зазначалося вище, умовно поділяються на прозові і поетичні. Народні прозові твори, своєю чергою, поділяються на казки, легенди, перекази, оповідання, замовляння та ін.

Казки, як і більшість жанрів усних джерел, сягають своїми витоками стародавньої міфології, тобто періоду, коли власне казкові сюжети сприймалися і трактувалися як реальність, коли художність цих оповідей була підпорядкована завданням інформативно-пізнавальним, релігійним. Не всі казки набули яскраво вираженої структурної стабільності. Це стосується більшою мірою казок про тварин і героїко-фантастичних казок. Кількість казкових сюжетів та образів у кожній національній традиції усталена; вони переходять із покоління до покоління, мало при цьому змінюючись, оскільки виступають символами людських моральних цінностей. Кожне наступне покоління успадковує від попереднього готові сюжети, мотиви, образи і навіть стиль оповіді.

На думку вчених, українська казка — це епічне оповідання чарівно-фантастичного, алегоричного і соціально-побутового характеру із своєрідною системою художніх засобів, які служать для героїзації позитивних і сатиричного викриття негативних персонажів. Тобто казки, так само як і інші групи усних джерел, мають соціальне й виховне навантаження.

Чи не єдиною спільною рисою усіх казок є наявність у них неприхованого вимислу. Від цього походить і назва жанру. За словами В. Давидюка, всяка традиційна

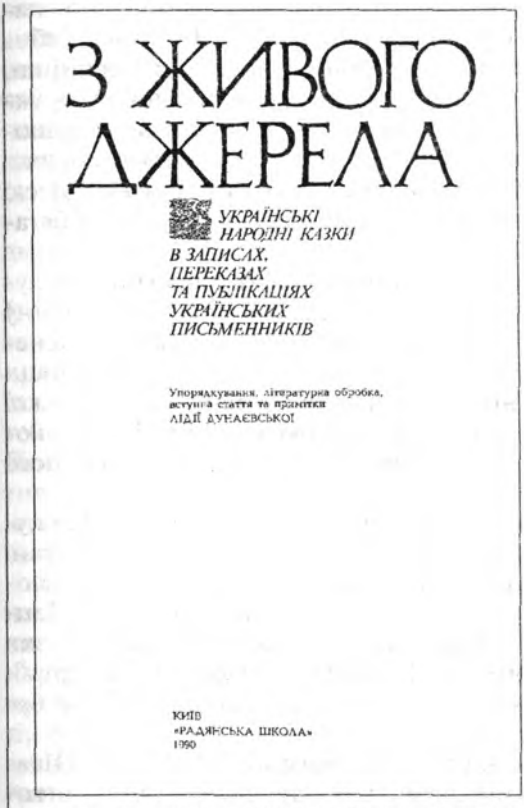

З живого джерела. Українські народні казки. Київ. 1990. Титульна сторінка

розповідь, що втрачала достовірність і не заслуговувала серйозної уваги, претендувала на зневажливе означення словом "казка" чи "байка", що мали таке саме значення, як сьогоднішнє "балаканина". Згадаймо, що історики XVIII—XIX ст. недостовірні, на їхню думку, відомості називали "казками".

Таке досить своєрідне використання терміна не є свідченням зневажливого ставлення до самої казки як до фольклорного чи історичного явища, адже казкознавство — одна із найрозвинутіших галузей сучасного українознавства.

Казковим джерелам присвячена чимала кількість наукових та науково-популярних видань. У XIX столітті збирали і видавали казки головним чином письменники, аматори-фольклористи, науковці. Серед подвижників української фольклористики того часу варто згадати першого ректора Київського університету М. Максимовича, О. Марковича, Марка Вовчка, П. Чубинського, Лесю Українку, К. Квітку, Б. Грінченка, К. Грушевську та багатьох інших.

Сім томів пам'яток усної народної творчості опублікував український поет, автор слів національного гімну П. Чубинський ("Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край") (1878). Праця П. Чубинського дістала визнання як вітчизняної, так і європейської науки, — була нагороджена золотою медаллю Російського географічного товариства і медаллю Міжнародного конгресу етнографів у Парижі.

У 1890—1894 рр. талановитий прозаїк і поет І. Манжура опублікував збірки "Казки, прислів'я і т. ін., записані в Катеринославській та Харківській губерніях" і "Малоросійські казки, прислів'я та повір'я, записані І. І. Манжурою". Чимало творів з його зібрань, зокрема казки "Чабанець", "Видимо й Невидимо", "Солдат і Смерть", "Як мужик пана дурив", увійшли до збірок казок, що були видані у XX ст.

За ініціативою І. Франка Наукове товариство ім. Шевченка видало збірки українських народних казок, у створенні яких поет брав найактивнішу участь. До речі, чимало творів І. Франка створено у казковому жанрі, вони вміщені у збірці "Коли ще звірі говорили".

Традиція збирання та дослідження народних казок була продовжена й у пізніші часи. М. Сіренко записав чудові чарівні казки з чудодійним перетворенням від казкарки О. Полякової із села Загальці на Київщині. Науковець з Ужгорода І. Сенько видав книжку "Чарівна торба", в якій записано казки від М. Шопляка-Козака. З чудовими казкарями Порадюком-Тегзою, Юрієм Гефком, Федором Бельбасом, Ільком Яремчуком та іншими пощастило зустрітися під час своїх творчих мандрівок С. Пушику. Та найвідомішою серед них була Доня Іванівна Юрчак із села Полика на Івано-Франківщині. С. Пушик записав від неї

понад сто казок, легенд, притч, переказів, десятки анекдотів, близько двох тисяч коломийок і кількасот колядок, щедрівок, гаївок, балад, пісень-хронік, історичних, заробітчанських, танцювальних співанок, багато ігор, заклинань, які частково опублікував у збірці "Золота вежа". Видавали збірки казок такі дослідники українського фольклору, як І. Чендей, М. Івасюк, Л. Дунаєвська та багато інших.

У сучасному українському казкознавстві визначилися два основні напрями досліджень: порівняльно-історичний і типологічний. Послідовниками першого виступають І. Березовський, Г. Сухобрус, Л. Дунаєвська. До другого тяжіє О. Бріцина. Останнім часом окреслився третій напрям розгляду казки з семантико-палеонтологічного погляду, що простежувався у спадщині В. Проппа, О. Потебні, а нині розробляється у працях В. Давидюка. Поєднання цих напрямів дає змогу виявити інформативність казки, розглядати казку як прояв конкретного історичного світогляду, вираженого у властивій для свого часу образній формі.

Казки мають свою специфіку в залежності від часу походження, причин виникнення, функцій, які вони виконували в різні історичні епохи. Найбільш неоднорідною групою як за походженням, так і за функціонуванням є казки про тварин. Серед них легко виділити ті, що мали колись ритуально-утилітарний зміст. Головною функціональною прикметою таких казок є кумулятивність — художній засіб, що притаманний найпримітивнішим казкам, а жанровою — семиперсонажність і наявність ритмізованих рефренів, що могли виконувати колись роль ритуальних молитов ("Колобок", "Коза-Дереза", "Рукавичка"). Умовно їх можна означити як ритуально-тотемістичні. Вони найбільше виділяються багатством давнього міфологічного змісту. Серед інших різновидів казок про тварин вчені виділяють алегоричні казки-байки ("Журавель і Чапля", "Лисичка і журавель"), авантюристичні ("Сірко", "Пан Коцький", "Цап та Баран"), дидактично-табулятивні ("Котик і Півник", "Кривенька качечка"), казки-притчі ("Вовча присяга", "Куликове болото") та казки-потішки ("Як заєць хотів утопитися").

Чарівні казки вже не вирізняються такою різноманітністю. Характерною їх ознакою є сталість основного

сюжету, в якому зафіксована оповідь про надзвичайну подорож героя та його повернення. Тут ми зустрічаємось із Котигорошком, Іваном — мужичим сином, Чабанцем, іншими народними героями.

Свої джерельні особливості має і соціально-побутова казка, в якій можна надибати й зооморфні персонажі, розмаїття сюжетних колізій, несподівані, оригінальні розв'язки. Серед її персонажів — Правда і Кривда, мудра дівчина, дідова дочка і бабина дочка, багатий брат і бідний брат.

За допомогою обрядових засобів кожній казці надавалась певна традиційність у викладі подій. Казка залишається в пам'яті народу протягом багатьох десятиліть і століть. Нове оточення входить у сучасну казку дуже незначними деталями. Наприклад, принц годує коня цукром, а з зайця виростає палац на двадцять чотири поверхи ("Про хлопця, який звільнив свою матір з полону Поганина").

У казках XIX ст. і сучасних записах яскраво відображено суспільні мотиви. Захланний потяг до багатства, бажання розкошувати за рахунок чужої праці, чужого розуму, завойовництво засуджуються, і вславлюються працелюбність, правда, розум, вірність, щирість ("Правда і Кривда", "Золотий черевичок", "Чабанець", "Красносвіт" та ін.). Дістається в казках ледачим панам, попам, усіляким волоцюгам. Головний герой української казки — трудівник, мудрець, захисник правди і добра, довколишньої природи.

Значний масив джерел народної прози складають *легенди, перекази* та *оповідання*. В українській фольклористиці до легенд і переказів традиційно зараховувалися твори, сюжети і персонажі яких відбивали християнську міфологію. Оповіді про русалок, лісовиків, мавок, мертвяків, закляті скарби тощо відносились до язичницької міфології. Сюди ж входили оповіді про чортів, перевертнів, відьом, упирів, чарівників, тобто образи народної демонології. Теоретично легенди і перекази язичницької та християнської міфології — явища однопорядкові, проте згідно з традицією їх прийнято розмежовувати.

Замикають цей ряд усних джерел народні оповідання, тобто оповіді-спогади про надзвичайні зустрічі, пригоди,

характерні повчальні історії, випадки з життя. Такі оповіді ведуться здебільшого від першої особи — очевидця чи учасника події, про яку йде мова. У випадках, коли вони викликають зацікавлення слухачів, їх багаторазова повторюваність зумовлює привнесення елемента вигадки або ж деталей із життєвого досвіду оповідачів. Таким чином, питома вага домислу в них дедалі більше зростає і вони наближаються до переказів чи легенд.

Одним із найдавніших видів народної творчості, який від початку свого становлення і до занепаду продуктивного розвитку не зазнав суттєвих змін, є *замовляння* (*заговори*). До них належать такі твори, яким у минулому приписувалася чудодійна сила впливу на довколишній світ. У народному побуті значний репертуар замовлянь належав так званим чарівникам, чаклунам, ворожкам та ворожбитам, тобто людям, що зналися з "надприродною" силою і з різною метою вдавалися до цих словесних формул. Найдовше в народному побуті збереглися господарські, лікувальні, громадські та приворотні (відворотні) замовляння. Ними користувалися протягом XIX—XX ст., і цілком імовірно, що замовляння залишаться у побуті нашого народу і в XXI ст. Сприяють такій живучості замовлянь, особливо лікувальних, економічні негаразди, неспроможність офіційної медицини у багатьох випадках надати кваліфіковану допомогу тощо.

Замовляння, як і інші усні прозові джерела, відбивають міфологічний світогляд наших предків. Незалежно від часу походження кожного окремо взятого тексту, основним засобом його впливу виступає магія, — невід'ємний елемент міфопростору. Хоч би якою значною була в тексті частка імпровізації, виконавець змушений будувати його за існуючими правилами, основним із яких є зближення з міфологічним виміром. Цей зв'язок настільки органічний, що, на думку М. Новикової, усі замовляння — один із найдавніших жанрів усних джерел. Б. Рибаков датував виникнення цього жанру дохліборобською епохою, оскільки господарських замовлянь, пов'язаних із хліборобством, на його думку, не існує. В. Давидюк також вважає найархаїчнішими господарські, або як їх ще називають — промислові — замовляння. Деякі з них увійшли до сюжетів кумулятивних казок. Проте більшість із них не зберег-

лись, оскільки давній магічний міф мав ритуальну основу. Вербальний же зміст такого ритуалу не підлягав жодним правилам побудови, оскільки цілком залежав від імпровізації творця і виконавця. Ця традиція збереглася й у текстах сучасних аграрних замовлянь: "Сійся, родися жито — пшениця, часник, як бик, цибуля, як дуля".

У лікувальних замовляннях, що були прерогативою обраних (окремих жерців, жриць, відьом, знахарок) первісна імпровізійність почала зникати. Передані іншому вони, за народними уявленнями, могли втратити свою магічну силу. Існували й інші застереження щодо передачі замовлянь від знахаря іншій людині, непридатній для знахарства.

Замовляння, що збереглися в казкових сюжетах, підтверджують, що за первісних часів магія була жіночою справою. Пізніше, з розвитком патріархату, з'являються чаклуни — чоловіки. У багатьох кочових за своїм походженням народів роль чоловіка у чаклунстві стала домінуючою. Нині, на думку вчених, важко точно встановити причини того, чому в одних народів (росіян, фінів, карелів, мордви, татар) переважають знахарі й чаклуни, а в інших (давніх греків, римлян, германців, галлів, українців) — знахарки чи відьми.

Таким чином, замовляння містять цінну інформацію про міфологічні уявлення українців, їх світосприйняття, а відтак є цінним джерелом з українознавства.

У комплексі усних джерел розвивалася *пареміографія,* тобто цикл найкоротших жанрів, які в образній формі відбивали найсуттєвіші сторони природного середовища, суспільних і родинних взаємин. До паремійного фонду українського народу відносять приказки і прислів'я, загадки, прикмети, каламбури, вітання, прокльони, побажання, афористичні вислови тощо. У процесі вдосконалення усного спілкування створювалися своєрідні образні формули, усталені кліше, які з часом розширювали своє первісне значення, варіювалися, удосконалювалися. Джерелом пареміографічних жанрів було не тільки реальне життя, а й влучні образи пісень, казок, легенд і переказів, притч, анекдотів, а згодом — писемної творчості.

Драматичні джерела. До найдавнішого виду усних джерел належать народні драми, що розвивалися в тісному

зв'язку з народним театром. Генетично цей жанр сягає драматичних дійств первісного суспільства, у яких слово поєднувалося з ритуальною пантомімою, співом. Класичне втілення прадавнього календарного міфу знаходимо у зимово-новорічній "Козі". Такі слова у її тексті: Де коза ходить — там жито родить, Де не буває — там вилягає, Де коза рогом — там жито стогом, — могли мати місце ще за умов весняного відзначення нового року. У контексті календарного міфу ця тварина символізувала родючість, що ж до її тотемного значення, то воно в народній драмі дуже невиразне. Окрім того, в деяких місцевостях України замість Кози водили Коня і навіть Тура (Західне Полісся).

Пізніше, з прийняттям християнства та поширенням освіти, на українських землях почали створюватись драми на давньоримські, християнські сюжети: "Цар Максиміліан", "Трон", вертепні дійства. Вони свідчать про високий рівень духовної культури нашого народу й містять цінну інформацію щодо втілення специфічно українського світосприйняття навіть у створення драм за біблійними сюжетами.

3.3. Віршовані усні джерела

Поетичний масив українських фольклорних джерел складають пісні, голосіння та пам'ятки билинного і думного епосів. Проміжною ланкою між народною прозою і пісенною творчістю можна вважати *народне віршування*. На жаль, ця форма досі мало вивчена, хоча багато записувачів здавна фіксували чимало віршованих казкових, легендарних та побутових сюжетів. В окремих регіонах існував, наприклад, оригінальний жанр народної публіцистики, так звані "протоколи", складені на місцевому матеріалі у формі віршів. Народні вірші записували П. Гнєдич, А. Димінський, О. Роздольський, С. Тобілевич, В. Гнатюк та інші фольклористи. Найбільше їх опубліковано у "Записках наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка" у Львові, що засвідчує популярність цього виду народної творчості.

Пісенні джерела. Необхідність глибокого вивчення пам'яток усної української пісенності зумовлюється багатьма важливими причинами. Насамперед, це традиційно величезне значення народної пісні у суспільному й есте-

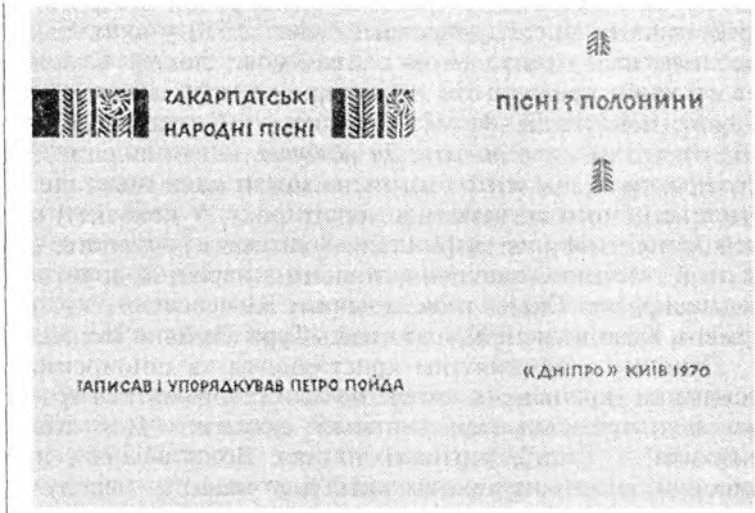

Закарпатські народні пісні. Київ. 1970. Титульна сторінка

тичному житті українців. Народна пісня глибше і яскравіше, аніж усі інші види фольклору, здатна передавати специфіку художнього мислення своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує людину впродовж усього її життя — від народження до смерті. Вона продовжує перебувати в стані активного побутування, отже, підтримує формування національної самосвідомості українців. І в наш час пісня залишається одним із невичерпних джерел історії національної культури, що є невід'ємною частиною історії нашого народу і держави.

Виняткове значення у формуванні всієї української пісенності мають *календарно-обрядові пісні* (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові, весільні та ін.), що творилися і побутували у тісному зв'язку з трудовою діяльністю людей, супроводжуючи сонячний річний цикл. Для розуміння суті цих пісень як джерела важливим є те, що з часу свого становлення домінантною їх функцією була магічна, спрямована на уласкавлення сил природи. На цій стадії календарні пісні супроводжувалися драматичними дійствами, замовляннями.

Загальновідомим, яскравим прикладом такого поєднання є "Подоляночка"—гра-танок-пісня, що виконувалася навесні. Міфічний зміст цього дійства полягає в тому, що дівчина-"подоляночка", яка знаходиться в живому колі, утвореному з інших дівчат, імітує процес відродження якогось культового божества. Після того, як воно оживає, дівчата закликають: "Піди до Дунаю, бери дівча скраю", тобто заохочують принести дівчину в жертву воді, куди має відійти і саме міфічно-ритуальне божество —"подоляночка", що може зарадити від посухи.

Календарні купальні обряди також супроводжувались спеціальними піснями, тексти яких свідчать, що на окремих територіях України купальські звичаї колись насаджувалися з тою ж наполегливістю, з якою пізніше (після прийняття християнства) викорінювалися:

Котра дівка на Купайлі не бувала,
Щоб вона сіла та й більше не встала.
Хто не піде на Купало,
Щоб йому ноги поламало.

Як засвідчують численні джерела, тих, хто не ходив на це свято, вважали відьмами. Наведений текст відбиває той стан утвердження купальських звичаїв, коли їх недотримання вже сприймалося як аномальність.

Протягом багатьох століть тексти цих пісень залишалися стабільними. Лише з набуттям значних раціональних знань про довколишній світ, поширенням писемності й освіти (нагадаємо, що вже у XVII ст. 80 % українців володіли письмом!) календарна поезія зазнає змін: її сакральна функція поступається естетичній. З початку XIX ст., завдяки широкому записуванню фольклору, календарні пісні стають переважно супутниками молодіжних свят і розваг.

Це стосується і *весільної пісенності,* яка в основних своїх формах дійшла до нашого часу й зафіксована у численних варіантах та локально-регіональних виявах. Найдавніший пласт весільних пісень генетично пов'язаний з обрядами і розкриває їхню символіку та семантику. З кінця XIX — початку XX ст. на весіллях дедалі частіше виконувались ліричні або жартівливі пісні, які не були безпосередньо пов'язані з традиційною обрядовістю.

Замикають ряд родинно-обрядових пісень *народні голосіння.* Незважаючи на те, що в їх творенні брало участь

багато людей (в основному жіноцтво), вони зберігають структурну стабільність. Голосіння — жанр епічний, особливо в тій частині, що присвячена возвеличенню добрих справ померлого. Голосіння безпосередньо пов'язані з категорією трагічного і мають ширше значення, аніж тільки висловлення жалю за померлим. Голосили за батьківською хатою, коли недоля гнала українців у чужі краї в пошуках кращого життя; оплакували батьків, чоловіків і синів, які не повернулися додому з війни; тужили за втраченими надіями і сподіваннями на краще життя. У поетиці, образній системі голосінь збереглося чимало моментів, пов'язаних із міфологічним сприйняттям навколишнього світу. Пізніше ці моменти стали художніми образами і символами, що передавали всю гаму почуттів голосильниць.

Народні голосіння певною мірою сприяли формуванню літературного жанру "плачів", які вперше з'явились у "Повісті временних літ" (плачі за померлими князями) і збереглися й у пізніші часи ("Тренос" або "Плач..." Мелетія Смотрицького). Близькі до голосінь і окремі різновиди українських дум. Безпосередній зв'язок між цими жанрами народної епіки простежується у циклі невольницьких плачів, тобто в одному з найдавніших пластів думової традиції.

Загального визнання в усьому світі набули українські *ліричні пісні*. Умовно їх можна розмежувати на такі тематичні групи: пісні про кохання, про родинне життя, пісні літературного походження. Вони й сьогодні продовжують активне життя, хвилюють нас утіленими у них людськими почуттями, високим моральним пафосом, художньою довершеністю. Без перебільшення можна стверджувати, що українська лірика поряд із думами, голосіннями, баладами та низкою інших жанрів міцно увійшла до скарбниці світової культури.

Своєрідним історичним джерелом є *жартівливі та сатиричні пісні*. Сатира і гумор — невід'ємні риси вдачі українців, вони допомагали їм переборювати найприкріші життєві ситуації, виживати у періоди скрути, протистояння чужоземним загарбникам. Ці риси завжди засвідчували життєздатність, моральну стійкість народу, який навіть у найскрутніші моменти не впадав у відчай, а сміявся зі

свого лиха. До великого пласта сатиричних і гумористичних пісень тісно примикають коломийки та частівки відповідного змісту, танцювальні приспівки. Загалом пісні-моностроф, найпоширенішими з яких в Україні є коломийки та частівки, відзначаються універсальністю функцій, широтою тематичного діапазону і здатні виражати велику гаму людських почуттів, відбивати найскладніші моменти суспільного життя. Коломийки і частівки — це своєрідна поетична публіцистика, яка передує іншим жанрам в осмисленні сьогочасних життєвих ситуацій і має відповідне джерельне значення.

3.4. Усні історичні твори

Особливу цінність для істориків мають *усні історичні твори* — билини, думи, історичні, політичні й станові пісні, пісні-гімни. На відміну від інших різновидів та груп усних джерел, історичні твори розповідають про конкретних осіб, про значні суспільні події та явища, про конкретні факти, що були зафіксовані народною пам'яттю. Особливістю цих джерел є те, що вони тісно пов'язані з професійними виконавцями — співцями — талановитими творцями і хранителями героїчної історії нашого народу.

Дружинний епос княжої доби, т. зв. *билини*, не зберігся до наших днів в Україні; традиція виконання билин затрималася аж до XX ст. тільки на далеких окраїнах колишньої Київської держави-імперії — в Карелії і на побережжі Білого моря, де їх звуть "старинами". Одначе згадки в літописах і виразні сліди билинного епосу в інших жанрах українського фольклору (запис лірницької пісні про Іллю Муромця з Волині, дума про Олексія Поповича, образ Джурили-Чурила в коломийках і весільних піснях, перегуки билини про Солов'я Гудимировича з весільними піснями й колядками, паралелі билини про Михайла й Золоті Ворота з легендою та ін.) свідчать, що основні цикли билин уперше зародилися й існували на вітчизняному грунті і серед предків теперішніх українців. Писемні джерела XVI ст. свідчать також, що в Україні у той час знали билини. В записках іноземців можна знайти згадки про богатирів, зокрема про Чурила та Іллю Муромця (М. Бельський, Гербіній, М. Рей, Е. Лясота та ін.). Можна припустити, що саме тоді билини виходили з ужитку у

зв'язку з розвитком нового епосу — дум. Характерно, що пейзаж билин і репертуар згадуваних у них рослин і тварин досі має степовий український характер.

Найстаріший цикл билин включає в себе, подібно до інших різновидів усних джерел, міфологічні мотиви ("Святогор", "Микула Селянинович", "Вольга Всеславич", почасти "Ілля Муромець"). Основною темою іншого циклу билин є боротьба за Київську державу з різними степовими кочовиками. Основний персонаж цих билин — Володимир Великий, в образі якого зосередилися риси кількох найпопулярніших князів того періоду. До цього циклу входять також билини про Іллю Муромця (первісне ім'я, власне, Муровець, що походить від міста Моровське на Чернігівщині), Добриню, Альошу Поповича та ін. Цей "київський" цикл завершується пізнішими билинами про Михайла й Золоті Ворота і про загибель богатирів. Третій цикл билин пов'язаний із галицько-волинською територією і зосереджується навколо князя Романа (билини про Романа, про Дуку Степановича, про Чурилу Пленковича, про Михайла Потока, про Дунай, про Солов'я Гудимировича, почасти про Михайла Козарина). Деякі дослідники вважають, що билини про Іллю Муромця спершу належали до чернігівського циклу, а в літописній згадці про двобій Мстислава з Редедею убачають сліди тмутороканського циклу.

Билинний епос відзначається патріотизмом і пафосом оборони християнства. "Ця найпатріотичніша героїка, ця воєнна, богатирська епопея зароджувалася, безперечно, в оточенні княжої дружини, серед боїв, або за столом княжого бенкету серед співців-дружинників, що виходили зі старої української аристократії, і складалася відразу ж після подвигів хоробрих князів і витязів" (Л. Білецький). Виконавцями билин були професіонали-співці з дружинницьких кіл, що співали билини у супроводі гусел. Зокрема, у "Слові о полку Ігоревім" згадується Боян, що жив при дворі Святослава Ярославича в XI ст., а в Галицько-Волинському літописі під 1241 р. — галицький "славутний співець" Митус. Пізніше билини зазнали певних змін в устах виконавців духовного і селянського походження.

Стилістично билини характеризуються наявністю сталих формул (Іосі communi), сталих епітетів, гіперболізмом образів та неримованим віршем, переважно з дактилічними закінченнями. Головною причиною занепаду билинної традиції в Україні було те, що внаслідок татарської навали вигасла стара дружинна верства.

Марко Плісецький. Українські народні думи. Київ. 1994. Титульна сторінка

Джерельна цінність билин полягає в тому, що вони зберігають цінну інформацію стосовно князівсько-дружинного побуту, ставлення тогочасного суспільства до певних історичних осіб, уявлення народу про чесноти тогочасного лицарства — дружинників, які постають перед нами в образах богатирів.

Чільне місце серед усних історичних джерел посідають *думи* — ліро-епічні твори про події з історії козацької України XVI—XVII ст. Цей козацький епос цілком витиснув старий епос княжої доби. Початок створення дум припадає на XVI ст. Уперше "дума" згадується в "Анналах" польського історика Сарницького (1587). У цій книзі

вміщено думу про смерть двох братів — українських козаків.

Думи продуктивно створювалися протягом XVI—XVII ст. окремими групами, про що свідчать послідовні нашарування у їх змісті, який зберіг також і билинні елементи. Це підтверджує поступовий і органічний перехід від старого, дружинного, епосу до нового, козацького.

За змістом думи поділяються на два цикли. *До першого*, хронологічно давнішого, циклу належать думи про боротьбу з татарами і турками; серед них дослідники виділяють такі групи:

- Думи-плачі про турецьку неволю ("Плач невільника", "Плач невільників на каторзі", "Маруся Богуславка", "Іван Богуславець", "Сокіл").
- Думи про лицарську смерть козака ("Іван Коновченко", "Хведір Безрідний", "Самарські брати", "Смерть козака в долині Кодимі", "Сірчиха й Сірченки").
- Думи про щасливе урятування козаків з неволі, перемогу над ворогом, про повернення з воєнного походу і поділ здобичі ("Самійло Кішка", "Олексій Попович", "Козак Нетяга", "Розмова Дніпра з Дунаєм", "Отаман Матіяш"). Всі ці думи, оспівуючи боротьбу з мусульманським світом, звеличують безіменних героїв, змальовують події і постаті, типові для козацької доби. Історичні імена подаються рідко і випадково. Жодної з цих дум не можна пов'язувати з якоюсь певною історичною особою.
- До найстарішої верстви також належать думи без історичної тематики, думи побутово-моралістичного характеру ("Про вдову і трьох синів", "Повернення сина з чужини", "Про брата й сестру"). В них на перший план виступає ідея роду: рід — єдиний опікун людини, людина гине, утративши зв'язок із родом.

Ці думи вирізняються (за деякими винятками) ліричним характером і сумовитим настроєм.

Серед героїко-епічних дум цього циклу заслуговує особливої уваги дума про козака Голоту (Нетягу), що змальовує героїчну боротьбу наших предків проти турецької агресії. В думі подано типовий для XV—XVII ст. улюбле-

ний народом образ сміливого і гордого своєю підкресленою бідністю українського козака. Це єдина українська дума, що відома в запису кінця XVII ст., найдавнішому із записаних джерел даного різновиду; її текст свідчить, що вже за тих часів дума за своїми жанровими особливостями мало чим відрізнялася від дум, записаних у XIX—XX ст.

До нас дійшло вісім варіантів думи. Найдавніший із них, занотований, очевидно, збирачем Кондрацьким, зберігається у його записній книжці, місце запису — Правобережжя. Текст відтворено польською транскрипцією. На думку М. Возняка, дума записана 1684 р. За винятком цього тексту, всі інші зафіксовані на Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, тобто на Лівобережній Україні. Публікували думу М. Максимович, П. Куліш, М. Возняк, Б. Кирдан та інші дослідники.

Найбільший інтерес для істориків являє запис XVII ст., який містить повний сюжет і деякі деталі, відсутні в інших варіантах. Ім'я героя тут — "козак Нетяга", що вже свідчить про давність твору. В XVI—XVII ст. "нетягами" звалися бідняки — козаки й селяни. Даний соціальний термін походить від слова "тягло" — тобто робоча худоба — коні або воли. Пізніше цей термін означав спроможність господаря платити податки. Нетягами, певно, ставали й люди, які, хоча й могли платити податі, але принципово відмовлялися це робити, віддаючи перевагу вільному козацькому життю. У варіантах думи, записаних у XIX ст., козак зветься "Голота", що відповідає значенню імені "Нетяга".

Особливістю сюжету давнього запису думи є те, що татарин, якого поборов Нетяга, взявся тут невідомо звідки й доганяє козака, щоб захопити його в полон. В інших варіантах татарин виїздить з міста Килії, побачивши у вікно козака в полі. Багатства, що їх везе з собою татарин, який напав на козака, підтверджують версію давнього тексту, бо їх при ньому не було б, якби він виїхав з міста з наміром узяти в полон козака. В думі відтворено дуже характерні деталі епохи: татарин їде на двох конях (текст думи дає підстави припустити, що й у Нетяги було двоє коней — у нього "коні воронії"). Щоб прискорити пересування, татари часто їздили на двох, чи навіть на трьох конях, пересідаючи на ходу з одного коня на іншого, а втомлених вели на поводі. Про це повідомляє С. Герберштейн у своїх "Записках о Московии" (XVI ст.) та інші автори. Тому дуже оригінальним видається й описаний у думі козацький "жарт" Нетяги: він двома кулями підстрелює коней татарина, і той, спішений, змушений здатися, що також вельми характерно, — в пішому бою татари не відзначалися великою вправністю.

Дума оспівує вояцький хист козака Нетяги. Це і вправність у стрільбі: "Двома кульками ... З обох коней позбивав", і гідний подиву спокій: він нічого не боїться, "ні огня, ні води, ні лиха, ні всякого болота", нагаєм відбиває стріли татарина, жартуючи

здобуває перемогу над ворогом і забирає того у полон (за іншими варіантами — вбиває). З усього помітно, що співці милуються козаком, він — саме їхній герой. Особливо наголошується, що одяг у козака дуже вбогий: на ньому шапка-бирка, зверху дірка, соломою шита, вітром підбита і т. ін. Цікаво, що докладний опис костюма Голоти (досить рідкісне явище в українській поезії) також є характерною ознакою тієї епохи, оскільки, за свідченням багатьох дослідників козацької доби, "нарочита бідність костюма була своєрідним шиком у запорожців" (В. Антонович, М. Драгоманов). Водночас бідність убрання козака не завжди вказувала на його матеріальну убогість. Адже за всіма варіантами думи козак, здолавши татарина, здобуває багаті трофеї, має "коні воронії", добру зброю тощо.

Належність думи до найдавніших творів жанру, що дійшли до нас, підтверджується, на думку М. Плісецького, її зв'язками з билинами про Іллю Муромця. Це дає підстави припустити, що вона народилася внаслідок еволюції стародавньої билини, переробленої творцями нового епосу відповідно до нових умов боротьби з турецько-татарською агресією, що склалися в Україні у XVI—XVII ст.

Однією з найбільш епічних за характером своїх образів та інформативно насичених за змістом є дума про Івася Коновченка (Канівченка, Вдовиченка). Дума відома у 47 опублікованих варіантах. Упорядники збірника "Українські народні думи" (Київ, 1955) налічують понад 55 її записів. Ареал поширення думи особливо великий для даного жанру — від Харківщини й Чернігівщини до Поділля і навіть до Коломиї у Прикарпатті. Кількість записів та географія побутування свідчать про велику популярність цього твору серед співців та слухачів протягом майже трьох століть.

Основою сюжету думи є реальна історична подія — похід полковника Філоненка в 1628 р. з охочекомонним військом на Тягиню. Зміст цієї думи, так само як і інших історичних дум, підтверджує досить високий рівень точності фіксації історичних подій народною пам'яттю. Дума правильно називає Філоненка корсунським полковником, наголошує, що він очолював саме "охоче", а не реєстрове військо у даному поході, точно описує маршрут, яким простували козаки з правобережної Наддніпрянщини до Бессарабії, нарешті, згадує, що ворогами козаків були "турки-ногайці" — майже невідомі в інших думах. Ідеть-

ся про ногайців Буджацької та Єдисанської орд, які кочували між пониззям Південного Бугу і Дунаю; Тягиня лежала в центрі цієї місцевості й була окупована турками. Події, описані в думі в поетичній формі, підтверджуються писемними джерелами, що були виявлені М. Плісецьким лише в середині XX ст. Отже, тривалий час дума фактично була єдиним джерелом інформації про похід полковника Філоненка на Тягиню початку XVII ст.

Цілком історичною видається також соціальна й моральна основа твору. Головний герой думи — Івась Коновченко — за походженням городовий козак, що займається й хліборобською справою. Обернення козаків на селян, з усіма можливими негативними наслідками для них, було постійною загрозою для сотень тисяч людей. Часто покріпачували навіть удів реєстрових козаків, до яких належала мати Івася. Тому прагнення героя піти у похід з "компанійським" охотним полком Філоненка пояснюється не тільки бажанням боротися проти турків, а й спробою закріпити свою приналежність до козацтва, до якого належав його батько. Звертаючись до морального змісту думи, слід зазначити, що в ньому відображено традиційне шанування матері, залежність від неї, фатальна сила материнського прокляття, яке не можна відкликати; навіть після того, як мати простила сина, він приречений на загибель. Знаряддям лихої долі стала горілка, якої невчасно напився герой, що й призвело його до загину.

З'ясування прототипу героя думи Івася Коновченка — питання досить складне. Дослідити його спробував М. Плісецький. З думи відомо, що батька героя звали Грицем (матір Івася називають не тільки "Коновчихою", а й "Грицихою"), походив він, імовірно, з Канева (у деяких варіантах думи герой зветься Канівченко). Сам Івась (пестливе від Іван) проживав у Черкасах. Очевидно, перед нами постає, зважаючи на виняткову історичність усього твору, Іван Григорович Коновченко, хлопець із Черкас, козак, якому не пощастило потрапити до реєстру, хлібороб за реальним станом. Загинув він у поході дуже молодим, проте завдяки великій мужності й відвазі залишився у народній пам'яті, серед пантеону народних героїв.

Історичний зміст думи не дає підстав припустити, що вона має давніше походження, аніж події 1628 р. Тим часом це джерело має ряд особливостей, характерних для давньоукраїнських билин. Передусім — центральний богатирський образ думи. Дослідники висловили припущення про схожість образу Івася з образом билинного богатиря Михайла Даниловича та інших героїв давнього епосу. Це і традиційна однакова відповідь на образливі зауваження щодо юного віку героя, і пророчий сон та інші деталі. Та-

ким чином, можна стверджувати, що на початку XVII ст. билинний епос був ще настільки життєвим, що справляв значний вплив на формування нового різновиду усних історичних джерел — українських героїко-епічних дум.

До другого циклу належать думи, які народилися у ході Визвольної війни українського народу другої половини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Вони поділяються на такі групи:

- Думи, в яких ідеться про певні історичні події ("Корсунська перемога", "Повстання після Білоцерківського миру", "Похід у Молдавію (Богдан Хмельницький і Василь Молдавський").
- Про події з життя Б. Хмельницького ("Хмельницький та Барабаш", "Смерть Богдана Хмельницького").
- Про сподвижників Хмельницького ("Іван Богун").
- Про економічно-соціальні проблеми ("Про орендарів", "Ганжа Андибер").

Усі думи про події 1648—1657 рр. вирізняються, так само як і твори цього жанру попередніх часів, високим ступенем достовірності у зображенні історичних реалій. Як приклад можна навести думу про похід Б. Хмельницького у Молдавію 1650 р. Більшість дослідників цього джерела одностайні в тому, що викладені у ньому історичні деталі дають підстави припустити, що дума була складена за свіжими слідами подій або їх учасником, або на основі розповідей учасників подій, які були добре обізнані з обставинами походу. Всього налічується шість відомих варіантів думи, записаних на Полтавщині та Чернігівщині упродовж XIX — початку XX ст. Цертелєвим, П. Кулішем, М. Білозерським, І. Срезневським та іншими збирачами й дослідниками українських дум.

Уже сам початок думи напрочуд виразно відтворює атмосферу суворої таємниці, що оточувала похід аж до здійснення задуму Хмельницького: "Тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає-гадає". Ані сотники, ані курінні отамани та полковники не відають, куди й навіщо вирушає військо. Проте дума засвідчує одностайну підтримку народом Хмельницького навіть тоді, коли кінцева мета походу ще не відома: "За ним козаки йдуть, яко ярая пчола гудуть". Тексти думи містять згадки й про важливі тактичні розпорядження гетьмана: він завчасно послав уперед дванадцять пар гармат; переходив через Дністер трьома перепра-

вами, поділивши військо на три частини тощо. До речі, поділ війська на три колони дав можливість Хмельницькому, за образним висловом автора думи, у неділю до обіду здобути Сороку, пообідати на ринку, а під полудню годину взяти Січаву (Сучаву, Сочаву), хоча відстань між цими містами приблизно 200 км.

Описуючи чимало цікавих історичних подробиць, дума містить декілька художніх зразків епістолярного жанру: лист Богдана Хмельницького до Василя Молдавського, відповідь останнього Хмельницькому, лист Василя до Івана Потоцького та його відповідь Василеві Молдавському. Лист Хмельницького витриманий у народнопоетичному дусі. Василь Молдавський у своєму панічному листі до Потоцького використовує давні героїко-епічні образи (слід зазначити, що Василь Лупул справді писав листа Потоцькому з проханням про допомогу). Тільки лист Потоцького в думі містить конкретно-історичну інформацію про його власні лихі пригоди: зустріч із Хмельницьким під Жовтими Водами, коли гетьман Потоцького "три дні на прикові край пушки держав" ... Літописи Самовидця і Грабянки також передають зміст листа Потоцького до Василя Лупула, що є досить близьким до тексту думи. Таким чином, дума "Похід у Молдавію" є визначним твором і за своїм художнім рівнем, і з погляду дотримання історизму. Вона відтворює історичні реалії, що зберігалися в народній пам'яті протягом майже трьох століть.

Окрім дум, що мають героїко-епічний, історичний характер, існують значні групи творів цього жанру, які за змістом можна віднести до побутових, моралізаторських, сатиричних, пародійних тощо. Вельми оригінальним джерелом з історії козацького побуту є дума "Козацьке життя", що виникла, найімовірніше, у другій половині XVII — на початку XVIII ст., хоча деякі дослідники датують її більш раннім часом. Дума відома у п'яти варіантах, записаних на Лівобережжі у XIX ст. Крім того, існує пісенний варіант думи — "Як був собі козак Голота".

"Козацьке життя" правдиво змальовує не відображене в жодній іншій думі домашнє життя козака, який мусив часто й надовго залишати сім'ю, що призводило до занепаду господарства і руйнації родинних стосунків. Один із дослідників думи, Б. Кирдан, наводить два архівні документи 1729 р., в яких кілька козаків просять дозволити їм залишити своїх жінок, бо ті, поки чоловіки були в поході, пиячили, гультяювали, перелюб чинили. Деякі дослідники вважають, що розриви шлюбу були в ту добу звичайним явищем серед козацтва на Лівобережжі. Зміст даної думи цілком підтверджує існування таких фактів. Але

джерельне значення думи полягає також у тому, що тут ми простежуємо народну точку зору на описане в думі явище. Народна мораль, безперечно, засуджує легковажну поведінку козачки-господині за відсутності чоловіка, який виїхав у важливій справі. Водночас деякі варіанти думи певною мірою виправдовують жінку тим, що часта відсутність удома господаря призводила до занепаду господарства. Загалом, у думі відбились реальні, й, мабуть, досить поширені випадки в родинному житті зубожілих козаків.

Родинні стосунки знайшли також своє відображення в таких думах, як "Азовські брати", "Вдова і три сини", "Прощання козака з родиною", "Сестра та брат". Вони містять цінну інформацію про сімейно-родинні, соціально-економічні стосунки між членами сім'ї — братами, батьками і дітьми, вітчимом і пасинком і т. ін. Безперечну цінність мають думи цієї групи також для вивчення української народної етики, системи моральних цінностей нашого народу.

З кінця XVII ст. продукування дум починає зменшуватись.

Серед творів цього виду, що відобразили події початку XVIII ст., можна назвати єдину думу, до того ж відому в одному варіанті, записаному в 30-х роках XIX ст. І. Срезневським на Дніпропетровщині. Це дума "Семен Палій і Мазепа". Деякі дослідники вважали її фальсифікатом, проте, на думку М. Плісецького, багато що у тексті думи підтверджує її автентичність. Зокрема мова твору в цілому не викликає підозри, на відміну від мови багатьох відомих фальсифікацій 30—40-х років XIX ст. , що рясніли гапаксами (гапакси — словотвори або форми слів, що вживаються тільки в даній пам'ятці, яких немає в жодному іншому тексті, які взагалі невідомі в мові) та словами-монстрами (скаліченими до краю), які з'являлись у фальсифікатах тому, що їхні автори погано знали і народну мову, і народну поетику. Наприклад, згадуючи фальсифікат "Дума-оповість про морський похід старшого князя-поганина у християнську землю", М. Плісецький наводить такі приклади гапаксів і слів-монстрів: "військо насажувать", "волосяна даха", "бог Посвистач", "чайми", "крийма укривали" тощо.

До набагато пізніших джерел даного жанру належить уривок думи "Гайдамака Гнат Вітрогон і пан Боровський", в якій ідеться про ватажка одного з гайдамацьких загонів XVIII ст.

> Уривок цікавий тим, що містить певні історичні відомості про реальну історичну особу — гайдамака Вітрогона — мешканця села Мотовилівки, неподалік від Василькова. У його селі ніхто не знав, що він очолює загін гайдамаків, оскільки односельців у загоні не було. Добуті гроші Вітрогон роздавав бідним селянам. Урешті-решт гайдамака спіймали й четвертували у Білій Церкві. Пан Боровський — польський державний урядовець на Мотовилівщині, намагався обманути Вітрогона, обіцяючи йому волю, якщо той викаже своїх товаришів, але гайдамака не піддався на підступ і гідно пішов на смерть.

Дума засвідчує, що у другій половині XVIII ст. даний жанр ще був досить продуктивним. Вона перегукується з цінними відомостями документальних джерел XVIII ст. про співців-кобзарів у гайдамацьких загонах, з якими влада розправлялася так само жорстоко, як і з усіма гайдамаками.

Протягом XIX ст. співці-кобзарі в основному виконували та "удосконалювали" думи, що були створені у попередні віки. Найвідомішими з них були Остап Вересай, Архип Никоненко, Андрій Шут та ін. Проте на початку XX ст. відновилися спроби створення нових творів цього жанру. Зокрема, дума "На славній Україні", на думку дослідників, була створена спеціально до XII археологічного з'їзду, що відбувся у Харкові в 1902 р., з метою привернути увагу громадськості до фактів переслідувань кобзарства царською владою та поліцією. На відміну від дум попередніх часів, автором яких виступав власне народ, автором цієї думи був один із кращих тогочасних кобзарів Михайло Кравченко. Можливо, якусь участь у її створенні брали кобзарі Т. Пархоменко та П. Древченко. Михайло Кравченко був також автором двох історичних дум — "Чорна неділя в Сорочинцях" та "Сорочинська трагедія 1905 року", — в яких розповідалося про трагічні події грудня 1905 р. в селі Сорочинці на Полтавщині, де проживав кобзар. У думах описано розправу, яку вчинили над повсталими селянами каральні загони під проводом повітового справника Барабаша та члена Полтавської земської управи Філонова. Вони складені в дусі давньої

традиційної поетики цього жанру, вирізняються точністю зображення історичних реалій, яскравістю образів.

У 1940 р., до 100-річчя виходу у світ першого видання Шевченкового "Кобзаря", група кобзарів створила велику думу-поему "Слава Кобзареві". Серед авторів цього твору були І. Іванченко, П. Носач, Ф. Кушнерик, Є. Мовчан та інші відомі кобзарі. У ньому використані поетичні засоби не лише думового жанру, а й народних пісень, а також певною мірою й билин.

Особливості форми думового твору зумовлені тим, що думи не співаються, а виконуються речитативом у супроводі музичного інструмента — бандури, кобзи або ліри. Дума не знає певної строфічної будови, вона розпадається на нерівні періоди, відповідно до ходу розповіді; кожен такий період становить закінчене синтаксичне ціле, дає завершену думку; вірш складається з нерівної довжини рядків ("Дума про трьох братів із Азова" має, наприклад, рядки від п'яти складів до двадцяти трьох); на відміну від подібної форми штучних віршів, вірш у думах добре римізований і рима відіграє в них велику роль (переважно дієслівна, якою об'єднується кілька рядків); музична мелодія різноманітна, відповідно до змісту. Кожен кобзар мав свій окремий варіант мелодії, під який виконував усі думи свого репертуару. Поетика дум у дечому нагадує сербський епос. Як і пісня, дума вживає паралелізми й антитематики; з рис, властивих стилістиці дум, слід виділити часте вживання подвійних синонімічних виразів (долом-долиною, плаче-ридає, біжить-підбігає). Думи широко використовують постійні епітети (бідна вдова, буйний вітер, сизий орел, сива зозуля, свята церква), причому герої утримують епітети при кожній згадці ("дівка-бранка, Маруся попівна Богуславка").

Вживання церковнослов'янських і складних слів наводило на думку про "книжне" походження дум, проте, з погляду Д. Чижевського, церковнослов'янський елемент був загальною ознакою мови XVI—XVII ст.; Ф. Колесса вважав це наслідком зближення кобзарського і лірницького репертуарів, унаслідок чого козацькі думи набули моралізаторських тенденцій та церковних ознак у мові. В думах зберігся великий пласт цінної історичної інформації, героїчна поезія українського народу, поезія суворо-

го козацького життя. Козацькі думи мають вагу історичних документів, дуже важливих для висвітлення козацької доби української історії.

Історичні й політичні пісні тематикою і змістом близькі до дум, проте відрізняються від них своєю формою. На відміну від давньої речитативної, імпровізованої пісенної форми дум, що характеризується нерівноскладовістю віршованих рядків і невпорядкованістю пісенної строфи, в історичних піснях маємо ритмічно-упорядковану правильну строфу (найчастіше дворядкову — "Пісня про Нечая" та ін. — і чотирирядкову — "Пісня про Перебийноса"), в якій дається завершений образ, завершена думка. Мелодія пісні охоплює один куплет, повторюючись без змін у наступних куплетах. Рядки пісні більш-менш однакові, рима необов'язкова.

Історичні пісні, так само як і думи, образно змальовують історичне минуле українського народу, а своїм змістом охоплюють події від XVI ст. до найновіших часів. Найдавніші з них — це пісні про багатовікову боротьбу з татарами й турками (найвідоміші — "Пісня про Байду", про здобуття Варни 1605 р., про облогу Почаївського монастиря 1675 р.). Серед пісень про козацько-польську боротьбу найвизначніші: "Пісня про Хмельницького", про битви під Жовтими Водами 1648 р. та під Берестечком 1651 р., проклін Хмельницькому за татарський ясир 1653 р., про Нечая, Перебийноса, Морозенка, про зруйнування Січі, про знущання російських царів над козаками, про смерть козака в московській неволі ("Стоїть явір над водою"). До них примикають пісні, присвячені гайдамаччині — про Бондарівну, про Саву Чалого, Залізняка, Швачку та ін. Крім того, є ще велика група пісень, у яких змальовано козацький побут, стосунки козака з громадою, родиною й, особливо, милою дівчиною ("Ой, пущу я кониченька" та ін.).

Особливу групу історичних пісень складають пісні на соціальні теми, зокрема про соціальну боротьбу між окремими групами козацтва ("Ой, наступає та чорна хмара" та ін.). Багато пісень про панщину, про кривди та утиски сільського люду, про боротьбу народних мас. Найвідоміші з них — пісні про У. Кармелюка та О. Довбуша. Відкритим протестом проти кривди і несправедливості є слав-

нозвісна пісня "Нема в світі правди". На думку М. Драгоманова, ця пісня складалася за часів панщини. Скасування панщини у Галичині (1848) та в Росії (1861) майже не відбилося у народних піснях. В усній словесності Західної України збереглася пам'ять про Кошута і мадярське повстання 1848 р., про окупацію Боснії Австрією. Є гуцульські і бойківські пісні про світову війну, про еміграцію до Америки й сезонну заробіткову еміграцію, що висвітлюють процес пролетаризації селянства.

Українська революція 1917—1920 рр. знайшла широкий відгук у піснях. З'являються нові кобзарські думи й пісні. Наприклад, відома пісня-дума про зруйнування містечка Лютеньки більшовиками в липні 1920 р. ("У вівторок вранці-рано скрізь гомонять люди, що на нашу Лютеньку щось недобре буде") подає реалістичні подробиці цієї події ("вісімсот дворів згоріло — пішов дим за хмару"). Найпоширенішим жанром із новітньою тематикою стали частівки (про Петлюру, гетьмана Скоропадського, комуністів, "продразвьорстку", про колективізацію і голод 1933 р.). Друга світова війна також відбилася у пісенних джерелах. Історичні та політичні пісні важливі тим, що передають погляд народних мас на різні події та громадські справи. Проте пісні про новіші події здебільшого швидко виходять з ужитку й забуваються, рідко набуваючи масового поширення.

Станові пісні — це соціально-побутові пісні про життя, побут й інтереси окремих суспільних та професійних груп. Найвідомішими з них є високопоетичні чумацькі пісні, близькі своїми мотивами до козацьких. Особливим ліризмом вирізняються чумацькі пісні ("Ой, у полі два явори", "Ой, ходив чумак сім рік по Дону").

Солдатські та рекрутські пісні були пов'язані з примусовою військовою службою у російському й австрійському війську. Вони оспівують тяжку долю вояка, несправедливість під час набору до війська ("Пісня про удовиного сина"), його тугу за рідним краєм і смерть на чужині. Новітнім різновидом цієї групи є стрілецькі пісні, пісні червоноармійців тощо.

Серед соціально-побутових пісень, складених наприкінці XVIII і в перший половині XIX ст., виділяються пісні про долю наймитів і заробітчан — "бурлацькі пісні".

Гірка доля наймита і наймички, бездомність і самотність бурлаки, настрої суму й глибокої туги — ось основний зміст цих пісень. Із ремісницьких пісень того часу особливої популярності зажила гумористична пісня про цехмайстра Купер'яна, що бенкетує з братчиками.

На відміну від історичних дум, пісні, хоча й оповідають про певні факти, події чи осіб, мають насамперед поетичний, виховний характер. Це зумовлює специфіку джерельної інформації цих творів. Проте історику важливо дослідити перш за все історію самої пісні, або певної групи пісень, причини їх виникнення, час побутування, можливі переслідування, яких зазнавали окремі пісні та їх виконавці з боку влади.

Пісні-гімни. Своєрідним інформативним джерелом є пісні-гімни, які містять у собі цінні відомості про державницькі прагнення та ідеали нашого народу.

В Україні, особливо в Галичині, за різних часів виникали десятки пісень-гімнів. Деякі з них мали загальноукраїнський характер, інші — територіально-локальний. Крім того, окремі різновиди цих джерел виникали серед певних груп населення, у межах окремих суспільно-політичних організацій і товариств. Не всі твори даного жанру мали довге життя. Певна частина із них забулася, втратила свою актуальність, має, головним чином, історико-джерельне значення. Так, перша патріотично-духовна пісня-гімн "Мир вам, браття, всім приносим" виникла в Галичині в революційному 1848 р. й була дуже популярною, особливо серед селянства. Однак згодом вона була забута. Локальним й обмеженим у часі й побутуванні був також патріотичний вірш О. Духновича "Я русин бил, Єсть і буду", що свого часу активно поширювався як пісня-гімн серед українців Закарпаття.

Своєрідність пісень-гімнів, як історичного джерела, полягає в тому, що більшість із них створені конкретними авторами, хоча дослідникам не завжди відомі їхні імена. Однак цей жанр не можна ототожнювати з професійною авторською піснею, оскільки за особливостями функціонування, популярністю серед широких народних верств він або наближається до усних народних жанрів, або побутує в усній формі. Пісні-гімни нерідко включалися до збірок українських народних пісень.

Серед найвідоміших пісень-гімнів, що відіграли велику роль у пробудженні національної самосвідомості українського народу і поширювалися як народні, слід згадати твори К. Трильовського "Січова пісня" та "Гей, там на горі Січ іде!", О. Маковея "Ми гайдамаки". Особливе місце серед пісень-гімнів належить твору П. Чубинського та М. Вербицького "Ще не вмерла Україна", написаному в 1863 р., який протягом багатьох десятиріч вважався народною піснею. Авторство її слів навіть пов'язувалося з іменем Т. Шевченка. У період тоталітаризму за його виконання багато українських патріотів зазнали переслідувань та репресій з боку влади. Проте твір не припинив свого побутування, ставши гімном борців за незалежність України. 16 січня 1992 р. мелодію М. Вербицького пісні-гімну "Ще не вмерла Україна" було затверджено як Державний гімн України. Джерельне значення пісень-гімнів полягає передусім у тій суспільній ролі, яку вони відігравали за різних історичних епох.

Отже, усні джерела — це специфічний тип пам'яток, що зберігають історичні відомості в усній формі і передаються із покоління в покоління. Вони створюються і функціонують незалежно від наявності писемності, оскільки є продуктом усної творчості людини, хоча й можуть фіксуватися на письмі. Усні джерела невіддільні від історії українського народу. Досліджуючи їх, історики мають дотримуватися загальних засад джерелознавчої критики, водночас ураховуючи специфіку джерельної інформації даного різновиду оповідних джерел.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Дайте загальну характеристику усних джерел.*
2. *Назвіть основні групи усних джерел.*
3. *У чому полягає джерельна цінність прозових усних джерел?*
4. *Назвіть основні різновиди віршованих усних джерел.*
5. *Розкрийте історичну значимість таких усних джерел, як думи, історичні пісні, пісні-гімни.*

Бібліографічні посилання

[1] Думи та історичні пісні. Київ, 1941; *Дунаєвська Л.* Українська народна казка. Київ, 1987; Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість. Київ, 1998; Історичні пісні. Київ, 1970; Історія України в народних думах та піснях. Київ, 1993; Калинова сопілка. Українська народна прозова творчість. Київ, 1998; *Кирдан Б.* Українські народні думи. Київ, 1962; *Погребенник Ф.* Українські пісні-гімни. Київ, 1992; Українські замовляння. Київ, 1993; *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ, 1992; Виклади слов'янських легенд, або Міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким. Київ, 1991; *Грушевський М.* Історія української літератури. Київ, 1994. Т. 1; *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк, 1997; *Давидюк В.* Реліктове значення ініціальних ритуалів у поліській весільній обрядовості //Родовід. 1994. № 9; *Давидюк В.* Українська міфологічна легенда. Львів, 1991; *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. Київ, 1989; *Кос Г.* Поховальні пам'ятки як джерело вивчення язичницьких вірувань // Історія релігії в Україні. Київ; Львів, 1995; *Петров В.* Український фольклор: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу //Берегиня. 1996. № 1—2; *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. Київ, 1994; Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ, 1991.

Розділ

4

ЛІНГВІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Під *лінгвістичними джерелами розуміють пам'ятки мови*, що містять цінні відомості з історії її розвитку і мають важливе значення для вивчення етнічної історії, історії культури, науки тощо. Лінгвістичні джерела розглядаються як найдавніша група вербальних джерел, а їх вивченню та опису присвячено чимало науково-довідкової та навчальної літератури [1]. До лінгвістичних джерел належать слова та словосполучення, що змінювалися з плином часу і збереглися до наших днів. Лінгвістичні джерела виникли задовго до появи писемності й відображають формування етносів, їх спільні і відмінні риси, історію взаємодії та взаємовпливів народів у різні історичні епохи. З лінгвістичних джерел можна почерпнути важливі відомості про етногенез українського народу, його соціально-економічне, культурне й політичне життя у різні історичні епохи.

4.1. Загальна характеристика лінгвістичних джерел

Розрізняють декілька значних груп лінгвістичних джерел. Це насамперед *назви та власні імена* природних, географічних об'єктів, небесних тіл, рослин, тварин, людей, етносів, держав тощо. Дослідженням цього комплексу лінгвістичних джерел займаються численні розділи історичної та філологічної *ономастики*. Поширеною є класифікація лінгвістичних джерел (так само, як і інших вербальних джерел) за мовною ознакою, як у вузькому (грекомовні, латиномовні, україномовні), так і в широкому (слов'яномовні) розумінні. Дослідження слів іншомовного походження в українській мові дає можливість простежити відносини ук-

раїнського народу із сусідніми народами у різні історичні періоди.

Основним видом лінгвістичних джерел є назви та власні імена (гр. — *оніми*). Коло власних імен та назв, що вживаються кожним народом, у тому числі й українським, має назву *ономастикону*. Він, як правило, характеризується стійкістю і традиційністю, що пояснюється спільним впливом на нього географічних, природних, економічних та інших факторів етногенезу. Водночас власні імена, так само як і інші види історичних джерел, вирізняються тим, що змінюють свою форму в ході тривалого використання і постійного іншомовного впливу. Тому вивчення їх вимагає застосування джерелознавчого аналізу, переважно з допомогою методів лінгвістики і мовознавства, які дають можливість виявити мовну належність оніма, відтворити його первісну форму і вимову, встановити історичну епоху, коли він виник, виявити вплив на нього інших мов і діалектів, простежити шляхи його мовної трансформації до нинішніх часів. Без реконструкції усіх етапів розвитку оніма неможливо зрозуміти його історичне значення. Для розуміння онімів треба добре знати спосіб життя, світогляд, господарську діяльність, економічні та соціальні відносини у тих людських спільнотах, де виникло коло назв, які вивчають історики і лінгвісти.

Власне ім'я є своєрідним історичним джерелом, з властивим тільки йому засобом кодування інформації про минуле людського суспільства. Незважаючи на уявну подібність до писемних джерел, оніми кардинально відрізняються від останніх саме особливим засобом кодування відомостей. Якщо писемні джерела являють собою комбінації слів, то оніми — комбінації фонем, кожна з яких могла виникнути у різний час і незалежно одна від одної.

Перші спроби зрозуміти історичний зміст різних назв і імен робилися ще за княжих часів. Про це свідчать писемні пам'ятки Київської Русі, де подається переклад змісту численних церковних імен на слов'янську мову. У 1289 р. з'явився перший на Русі словник власних імен людей, створений для новгородського єпископа Климента. Носіями різноманітних пам'яток мови виступають насам-

перед словники, які фіксують й упорядковують лексику з усіх сфер суспільного життя. Найдавнішими українськими словниками вважаються "Лексисъ съ толкованіемъ словенских мов просто" (середина XVI ст.), "Лексис" (1596) Лаврентія Зизанія, а також "Лексикон словенороський і імен толкованіє", виданий у 1627 р. Памвою Беріндою. У середині XVII ст. Стефаній Славинецький уклав "Лексиконъ латинский", де початковою мовою була латина, однак у перекладній частині, крім церковнослов'янських, трапляється чимало й українських слів.

У XVIII—XIX ст. власні імена та назви починає вивчати лінгвістика. Численні географічні назви — топоніми зацікавили також істориків. Російський дослідник М. Надєждін у статті "Опыт исторической географии русского мира" (1837) писав, що топоніми допомагають археологам визначити стадії міграції і заселення території народами. М. Барсов, вивчаючи топоніми, склав корисний посібник "Материалы для историко-географического словаря Древней Руси" (1865).

Граматика Словенська Лаврентія Зизанія. Вільно. 1596

Лексикон Словенороссский Памво Беринди. Київ. 1677

Географічні назви Західної України вивчав І. Філевич. Найвідоміша його праця — "Угорська Русь и связанные с ней вопросы русской исторической науки" (1894). Вивчення географічних назв було продовжено й у XX ст. Великий комплекс досліджень по систематизації гідроназв і створенню списків рік басейнів Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону здійснив у 1907 — 1934 рр. П. Маштаков. Ці списки були покладені в основу багатьох ономастичних розробок. Цікаві дослідження географічних назв України були проведені академіком О. Соболевським.

У середині XX ст. ономастика в Україні стає однією з провідних спеціальних історичних дисциплін. У Києві почала працювати Ономастична комісія АН України. За її ініціативою в різних містах України скликались ономастичні конференції, видавались наукові праці й "Повідомлення Української ономастичної комісії". В універси-

тетських центрах України, насамперед у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Чернівцях, Ужгороді, були створені спілки дослідників ономастики. Грунтовну роботу в цьому напрямі здійснюють Інститут мовознавства НАН України ім. О. Потебні, Інститут історії України НАН України.

Актуальною проблемою сучасного лінгвістичного джерелознавства є пошук, виявлення та повернення до сучасної української мови пам'яток вітчизняної офіційної, дипломатичної, наукової, військової, ділової та інших різновидів лексики. При цьому необхідно вивчати не лише писемні джерела, що найбільше зберігають пам'ятки мови, а й живу українську мову різних регіонів України та діаспори, яка нерідко є носієм унікальних зразків автохтонних термінів, назв, фразеологічних зворотів тощо.

Усі власні імена і назви з історії України складають вітчизняний *ономастикон*. Відповідно до різновидів власних імен та назв ономастикон поділяється на такі складові частини: *антропоніми* (імена людей), *топоніми* (географічні назви), *етноніми* (назви народів, племен, етнічних груп), *теоніми* (імена богів та інших релігійних персонажів), *космоніми* (назви зірок, планет та інших космічних об'єктів), *зооніми* (прізвиська та назви тварин).

4.2. Антропонімічні джерела

Термін *антропоніми* у широкому розумінні означає сукупність лінгвістичних груп, якими позначаються як власні імена людей (прізвище, ім'я, по-батькові, прізвисько), так і назви їхніх фізичних якостей, зокрема віку, статі, зовнішніх ознак (немовля, дитина, молодик, дівчина, красуня) тощо. Власні імена та назви певних якостей людей, що складають істотну частку українського ономастикону, цінне джерело з історії українського етногенезу, культурогенезу, суспільних та міжкультурних взаємин.

Ім'я людини — це юридично зафіксоване слово для ідентифікації особи. Появу імен прийнято відносити до часів, коли почала складатися мова неандертальців. Кожен народ протягом тисячоліть виробив свої власні імена, в яких відбилася його духовна культура, характер і світогляд. Свій іменослов мали й українці.

Власні імена людей. Словник-довідник. Київ. 1996

Система імен українського народу формувалася упродовж багатьох століть. Основу її складають імена християнського календаря: грецькі, римські, єврейські. Їх поширенню найбільше сприяло запровадження християнського обряду хрещення, коли священик давав дитині ім'я відповідного святого, нерідко чужомовне й малозрозуміле. Тому українці намагалися надати таким іменам власного фонетичного і морфологічного вигляду, наприклад, Прокофій — Прокіп, Ігнатій — Гнат, Василій — Василь, Даниїл — Данило, Юрій — Юрко, Дмитрій — Дмитро і т. ін.

Поступово християнські імена витіснили прадавні українські, такі як Добриня, Будило, Божко, Радомир, Дана, Купава, Світогора та ін.

Однак ще кілька століть після християнізації існувала практика давати дітям подвійне ім'я — християнське і праслов'янське. Книжник XVI ст. писав: "Бакожде и словяне преждее крещения их даяху имена детям сице: Богдан, Бажен, Первой, Второй, Любим и ина таковы" [2].

З XIV ст. почалося переслідування язичницьких імен, оскільки церковники вважали їх "неканонічними". Проте народ не перестав називати дітей рідними іменами. Майже кожен українець мав два імені: одне рідне, яке за традицією давали батьки, друге — церковне, яке давав священик при хрещенні. Це засвідчують писемні джерела: "Князь Михайло, зовомий Святополк", "ім'я цому крестное Яков, а мирское — Творимир" тощо. Ця традиція збереглася й у пізніші часи, згадаємо, наприклад, подвійне ім'я Богдан Зиновій гетьмана Хмельницького. Проте з часом християнське ім'я стало головним, а народне збереглося як прізвище: Тригуб, Хмара, Божко, Гопко, Богород та ін.

Прадавні імена зберігають цінну інформацію про обставини життя окремої особи, сім'ї, роду. Наприклад, довгоочікуваного сина називали Ждан, небажаного — Неждан, Нечай, перший син діставав ім'я Одинець, Третій — Третяк і т. ін. В іменах відображалися певні риси характеру людини (Буян), пора року (Зима), віра в магічну силу імені (Береза, Лев, Орел) тощо. Погані імена (Горе, Нелюб, Некрас, Захворай), на думку наших предків, мали захищати дітей від негод, злих сил. У дохристиянський період були поширені й двоосновні імена з компонентами -слав, -мир, -волод, -гост, -бор: Мирослав, Володимир, Всеволод, Ратибор та ін. Вони в основному побутували у княжому середовищі й мали підкреслювати особливі якості княжих нащадків — мужність, владність, прагнення до військової, державної слави, мудрість тощо.

Вивчення сучасного українського іменослову також важливе для історика, оскільки склад іменного репертуару відображає історичні, суспільні, особисті уподобання сучасного українця в межах незалежної української держави.

У складі сучасних українських імен дослідники виділяють кілька шарів:

1. Візантійські християнські імена, або імена християнського календаря, запозичені разом із введенням християнства на Русі у X ст. Ці канонізовані (узаконені) церквою і зафіксовані у спеціальних книгах (святцях) імена давалися під час хрещення. Візантійські імена, окрім давньогрецьких, охоплювали давньоримські й давньоєврейські, а також незначну частину імен тих народів, з якими греки візантійської доби підтримували торговельні й культурні зв'язки. До них належать популярні в Україні імена Іван, Олексій, Михайло, Григорій, Петро, Федір, Ганна, Олена, Катерина. На українському мовному грунті вони набули специфічного звукового оформлення і вже давно не сприймаються як запозичені.
2. Давньоруські — Володимир, Всеволод, Ростислав, Людмила, Світлана та ін. , у тому числі кальки з грецької мови — Богдан, Віра, Надія, Любов, окремі імена скандинавського походження — Ігор, Олег, Ольга, що побутували в Давній Русі.
3. Імена, запозичені із західнослов'янських та південнослов'янських мов: Ванда, Ружена, Власта, Мечислав та ін.
4. Імена, запозичені із західноєвропейських мов: Альберт, Арнольд, Артур, Жанна, Елеонора, Віолетта та ін.

Інколи в колі тієї чи іншої родини виникають індивідуальні імена-новотвори, що відображають компроміс між членами родини під час обрання імені для дитини (наприклад, Вальжанна — Валентина і Жанна). Але такі випадки досить рідкі. У наші дні переважна більшість імен, якими називають новонароджених, належить до системи традиційних імен, успадкованих від попередніх поколінь[3].

Спільна для всієї України система імен має на окремих територіях свої особливості, зумовлені історичними, політичними та географічними чинниками. Наприклад, серед корінного українського населення Закарпаття побутують численні запозичення угорського, чеського, румунського, німецького походження[4].

Українським іменам властиве явище варіантності, яке поширене не лише в розмовно-побутовому іменному репертуарі, а й серед документальних імен (тобто тих, що фіксуються у документах). На відміну від документальних імен, що мають порівня-

но небагато усталених варіантів (Єремія — Ярема, Євсей — Овсій, Мойсей — Мусій, Ігнатій — Ігнат, Гнат, Арсеній — Арсен, Стефан — Степан, Устин — Устим та ін.), розмовно-побутові імена вирізняються великим розмаїттям. Зокрема, дослідники зафіксували близько 70 варіантів імені Ганна (Ганьча, Ганьзя, Ганішка, Онизя тощо), понад 100 варіантів імені Іван (Іванко, Івась, Івануца, Івон тощо). Це свідчить не лише про багатство фантазії українців у творенні такого специфічного джерела, як людське ім'я, а й про своєрідність іменотворення у різних регіонах України в різні історичні епохи.

За новітніх часів учені констатують повну відсутність соціальної диференціації особових імен в Україні (однаковим набором імен користуються у родинах робітників, селян та інтелігенції), інтенсивне зближення міського і сільського іменного репертуару. Лідерство по всій Україні тривалий час утримують імена Андрій, Віктор, Віталій, Володимир, Дмитро, Євген, Ігор, Олег, Олександр, Сергій, Юрій; Людмила, Марина, Наталія (Наталя, Наталка), Олена, Ольга, Світлана, Тетяна. До імен масового поширення останнім часом долучилися Максим, Роман, Руслан; Алла, Валентина, Вікторія, Ганна (Анна), Інна, Оксана, Юлія. Рідше використовуються імена Анатолій, Богдан, Вадим, Василь, Микола, Валерій, Павло, Петро, Станіслав, Ярослав, Тарас; Галина, Віра, Надія, Любов, Катерина, Лариса, Тамара, ще донедавна вельми поширені. Це певною мірою пояснюється тим, що останнім часом до іменного репертуару залучаються призабуті імена Арсен, Артем, Гліб, Данило, Денис, Іван, Ілля, Кирило; Анастасія, Дарина, Євдокія, Соломія, Ярина та ін. Водночас досить рідкими стали такі традиційні імена, як Георгій, Лев, Марко, Степан, Федір, Яків; Зиновія, Поліна, Раїса, Зоя, Марта та ін.

Функціонування імен в Україні має певну своєрідність порівняно з іншими слов'янськими народами. Вона найбільш очевидна у сфері жіночих імен з виразним поетичним забарвленням: Зорина, Зоряна, Калина, Маїна, Сніжана, Юнія, Розалія. Останнім часом дівчаток нерідко називають іменами, утвореними від чоловічих: Адріана, Богдана, Віталіна, Іванна, Леоніда, Михайлина, Павла, Руслана тощо. Активізується вибір давньоукраїнських і слов'янських імен з компонентами -мир, -слав: Дзвенимира, Дзвенислава, Златослава, Зореслава, Квітослава, Мирослава, Ярослава та ін. Ці факти свідчать про те, що жіночий іменний репертуар швидше зреагував на ті суспільно-політичні зміни, що відбулися в українській державі. Крім того, при виборі імені для дівчинки батьки відчувають себе вільніше, оскільки чоловіче ім'я в майбут-

ньому має стати по-батькові. Тому, обираючи ім'я для хлопчика, батьки надають перевагу традиційним іменам. Неабияке значення при виборі імені дитини мають також і сімейні традиції, популярність історичних осіб, діячів культури тощо. Такі імена як Богдан, Тарас, Леся, завжди асоціювалися з видатними постатями української історії — Богданом Хмельницьким, Тарасом Шевченком, Лесею Українкою.

На відміну від особових імен, *прізвища* виникають значно пізніше, в епоху середньовіччя. Основою для них спочатку слугувало родове ім'я, тобто ім'я засновника роду. Серед міфічних родоначальників писемні джерела згадують Дажбога, Сварога, Велеса (Сварожичі, Дажбогові сини, Велесові онуки). В період формування ранньофеодальної держави та княжих родів (династій), першоосновою майбутнього прізвища слугувало ім'я засновника династії, яке фактично трансформувалося у родове ім'я по-батькові для всіх нащадків даної історичної (певною мірою ще напівміфічної) особи: Кий — Київичі, Рюрик — Рюриковичі. Однак у межах спочатку єдиного княжого роду поступово виникають усе нові гілки, які відрізняються одна від одної саме завдяки існуванню власного родового імені-прізвища — Ярославичі, Ольговичі, Ростиславичі, Мономаховичі. Традиція позначення княжих родів іменем засновника династії зберігалася в Україні до другої половини XV ст. (князі Олельковичі).

Формування українських прізвищ було пов'язане також із розвитком феодального землеволодіння та шляхетного стану. Прізвища магнатських родів часто походили від назви землеволодіння — князі Острозькі, Збаразькі тощо. Основу прізвищ середньої та дрібної безземельної шляхти, як правило, складали прізвиська родозасновників — Косинський, Хмельницький, Смотрицький і т. ін. Що ж стосується інших соціальних верств тогочасного суспільства (міщани, селяни, козаки), то серед них прізвища починають формуватися відповідно до основних занять, соціального й етнічного походження, особистих якостей тощо.

Найбільшого поширення набули українські прізвища з форматом "єнко", що означає "син" (Сергієнко — син Сергія), форматом "чук", "ук", "юк" (те ж саме — Кузьмук, Климчук),

"ський", "цький", "зький" — вказує на місце проживання або шляхетне походження (Острозький, Грушевський, Вишневецький), "ович", "евич" — від імені по-батькові (Федорович, Юркевич). У багатьох українських прізвищах зафіксовані професії предків — Мирошник, Коваль, Скляр, Швець; соціальний статус особи в минулому: Козаченко — син козака, Панчук — син пана, Удовиченко — син удови, Байстрюченко — син незаконнонародженого; етнічне походження: Литвиненко — син литвина (литовця), Москаленко — син росіянина, Ляшенко — син поляка, Татарчук — син татарина і т. ін.

Значна частина українських прізвищ походить від прізвиськ. Особливо поширеними прізвиська були у козацькому середовищі. Наприклад, Петро Конашевич Сагайдачний деякі дослідники тлумачать як ім'я, ім'я по-батькові або прізвище (від імені Конон, Конаш) та прізвисько, яке гетьман дістав за вміння влучно стріляти із лука (сагайдак — сумка для стріл). На прізвища поступово перетворилися й інші прізвиська представників українського козацтва — Кішка, Безштанько, Перебийніс, Довгань, Чорний, Розумовський, Скоропадський тощо. При цьому ті роди, що набули дворянства, додали до прізвищ шляхетне закінчення "ський".

На відміну від імен, прізвища практично не мають новотворень. Вони зафіксували поширеність у минулому тих імен, що нині є рідкісними, адже серед українців масовими є прізвища Мусієнко, Оніщенко, Гавриленко, Степаненко, Свиридович, Антонович та ін.

Прізвиська людей серед інших антропонімів займають особливе місце. На відміну від імені та прізвища, які дають дитині при народженні, прізвисько людина діставала в юності або у зрілому віці. Воно втілює найхарактернішу рису характеру, вдачі, зовнішності певної особистості, містить важливу історичну інформацію біографічного плану. Прізвиська в минулому поступово трансформувалися у прізвища й передавалися нащадкам. Що ж стосується видатних історичних осіб, то відомо, що прізвиська до їх імен додавалися книжниками вже після смерті даної особи — Ярослав Мудрий, Святополк Окаянний, Володимир Святий, Нестор Літописець тощо. Як уже зазначалося, найбільш поширеними прізвиська були в козацькому середовищі, про що свідчать численні писемні та усні дже-

рела. Проте відомі вони й серед міщан, духовенства, селянства.

Існують прізвиська і в наш час, але побутують вони зазвичай у сімейному, професійному, молодіжному колі, в неофіційних сферах життя особи. Інколи вони можуть використовуватись з метою констатації певних вад особи, але у прізвища уже не трансформуються. Вивчення прізвиськ українців у різні історичні епохи дає історикові багатий фактичний та ілюстративний матеріал.

Серед антропонімів існує ще один різновид джерел — *псевдоніми*. Леся Українка, Марко Вовчок, Іван Карпенко-Карий та багато інших видатних діячів української культури здобули загальне визнання, проте саме псевдоніми, а не справжні імена та прізвища уособлюють їх у народній свідомості. Псевдоніми обиралися із різних міркувань (бажання приховати власне ім'я з різних причин, особисті переконання, самовираження через нове ім'я тощо). Дослідження причин виникнення того чи іншого псевдоніма, його ідеологічного навантаження, походження є одним із основних завдань дослідника, що вивчає це специфічне джерело.

Таким чином, власні імена людей — не просто слова, що посвідчують особу. В них зафіксована пам'ять поколінь, неоціненна спадщина минулого і сьогодення, яку ми маємо досліджувати, використовувати в історичних розвідках, передавати нащадкам.

4.3. Топонімічні джерела

Важливими лінгвістичними джерелами є топоніми або географічні назви. Вони поділяються на водні й земні. До перших належать *пелагоніми* (назви морів), *гідроніми* (назви водних об'єктів на суші), що, своєю чергою, поділяються на назви рік — *потамоніми*, озер — *лімноніми*, боліт — *гелоніними*.

До других належать назви різних елементів рельєфу суші: каньйонів, плато (*ороніми*), печер, гротів (*спелеоніми*), рік, що течуть під землею (*спелеогідроніми*).

Свої терміни у топонімії є і для населених пунктів. Самі населені пункти називаються *ойконіми* (від гр. "оікос" — житло). Назви сіл — *хороніми* (від гр. "хора" — поселення). Крім того, є назви для міських об'єктів: ву-

лиць — *годоніми* (від гр. "годос" — вулиця); площ — *агороніми* (від гр. "агора" — площа); шляхів — *дромоніми* (від гр. "дромос" — біг, рух, шлях).

Існують спеціальні терміни для назв підприємств (*ергоніми)*, профспілок (*соціоніми)*; об'єктом досліджень можуть бути назви лісів (*дрімоніми)* й окремих груп дерев (*фітоніми).*

У цілому топоніми поділяються на *макротопоніми* — назви великих об'єктів, і *мікротопоніми* — назви малих об'єктів (струмки, ставки, луки тощо).

Українська земля має своєрідну й унікальну топонімічну систему назв, що увібрала в себе мовні елементи величезної кількості народів, що мешкали тут у різні історичні часи. Надзвичайно характерною у цьому сенсі є *історія назв українських міст.* Так, назва нинішнього Білгород-Дністровського має давню історію. Спочатку це місто було відоме як давньогрецька Тіра. Назва ця походить від давньогрецької назви Дністра — Тірас (швидкий). У VI ст. н. е. сюди прийшли слов'яни (праукраїнські племена) і назвали його Білгород (білий град). У XIV ст. місто увійшло до складу Молдавського князівства. Молдавани звали його Четатя-Албе (біла фортеця). У XV ст. місто захопили турки і перейменували на Аккерман (біла фортеця). 1944 р. місто дістало сучасну назву, а в 1998 р. відзначило своє 2500-річчя. Всі ці назви необхідно знати історику, який вивчає документи різних часів і повинен не лише зрозуміти, про яке місто йдеться у документі, а й визначити дату події, час створення документа тощо.

На півдні України до нашого часу збереглося чимало міст, заснованих давніми греками. Давньогрецька Кіркенетіда ("кіркенес" — краб) у I ст. до н. е. була перейменована на честь понтійського царя Мітрідата VI Евпатора у Євпаторію. За часів Кримського ханства (XV—XVIII ст.) місто звалося Гезлев (від тюркського "гез" — око). Давній Пантікапей згодом дістав назву Керч. Існує гіпотеза, що свою назву він отримав у X ст., в період існування Тьмутараканського князівства, від давньоруського слова "корчі", що, за однією із гіпотез, означало ковалі.

Перші відомості про давньослов'янські міста на території України містяться у "Повісті временних літ". Най-

давнішим серед них, безперечно, є Київ. Відомий український історик М. Брайчевський у своєму дослідженні "Коли і як виник Київ" стверджує, що йому не менше 2300 років. Звідки походить сама назва "Київ"? Вчені й досі не дійшли згоди у цьому питанні. Вважається, що назва походить від антропоніма Кий (булава, палиця). Інший варіант — слов'янське "куява" — вершина гори. Поширеною також є гіпотеза про те, що назва міста походить від легендарних засновників Києва — князів Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеді, які вважаються слов'янськими божествами (Перун, Велес, Хорс і біла лебідка — символ Дніпра). Можливо, на київських горах у сиву давнину було велике язичницьке капище. Проте більшість дослідників вважає князя Кия реальною історичною постаттю, і якщо не засновником Києва, то, принаймні, тією історичною особою, ім'я якої носить місто. Тобто вік самого міста набагато старший, аніж вік його нинішньої назви. Це підтверджується й відомостями олександрійського географа і картографа Клавдія Птолемея (II ст. н. е.), який на карті Європейської Сарматії (тобто України) позначив на місці сучасного Києва місто Сар.

Чимало назв міст Київської Русі походить від імен їх засновників — князів, бояр, невідомих історичних осіб. Такими назвами є Житомир, Ніжин (від імені Ніжата), Збараж (ім'я типу Збарад), Васильків (християнське ім'я князя Володимира Святославича), Володимир-Волинський тощо.

Деякі міста названо за зовнішніми ознаками або географічним розташуванням. Це, насамперед, Чернівці, назва яких походить від дубових, "чорних" стін міста. Назви міст Луцьк (Лучевськ) та Прилуки пов'язані із місцем розташування — біля "луки", тобто вигину русла ріки.

Поширені в Україні й не слов'янські назви міст періоду Київської Русі. Тюркомовні племена чорних клобуків, що мешкали на берегах Росі та Сули, дали назви містам Канів (ханів), Бердичів (від назви племені берендеїв), Кременчук (від "кермен" — фортеця), Бахмач (половецький кінь).

У XIV—XVII ст. на назвах українських міст значною мірою позначилося польське панування: Станіслав (на

честь сина Андрія Потоцького), Батурин (на честь короля Стефана Баторія), Жовква (від Станіслава Жолкевського) тощо.

Значний слід в українській топоніміці залишила по собі козацька доба. Це славетне Запоріжжя, Кривий Ріг, що виник у XVIII ст. на місці козацької слободи в урочищі Кривий Ріг, де річки Саксагань й Інгулець, зливаючись, утворюють кривий мис, або ріг. Запорізька слобода Домаха (від слова дім) — сучасний Маріуполь, а козацька слобода Микитин Перевіз (від поромної переправи через Дніпро) — сучасний Нікополь. Вивчення ойконімів, що виникли за козацької доби, дає змогу уточнити кордони тогочасної України, етнічні межі українських земель, вирішити низку інших спірних питань історії України.

У XVIII ст. старовинні українські міста починають діставати назви на честь російських царів та цариць. Яскравий приклад — перейменування українського міста-фортеці Кодак на Катеринослав (за радянських часів був перейменований у Дніпропетровськ). Перейменування міст на честь радянських партійних та військових діячів було характерною ознакою цього періоду історії України. Сьогодні деяким із них повернуто старі назви (Жданов — Маріуполь, Ворошиловград — Луганськ).

Таким чином, ойконіми різних регіонів України зберігають інформацію про часи їхнього перебування у складі Польщі, Росії, Радянського Союзу, інших держав.

Цікава історична інформація міститься у назвах-*гідронімах*. Українські річки, що течуть на південь, часто мають ліві притоки, які названі правими — Дніпро — Десна, Десенка (деснь — правий), Південний Буг — Соб (соб, цоб — праворуч). Це свідчить про те, що заселення цих територій відбувалося у напрямі від гирла річки до її верхів'я, тобто з півдня на північ. У назвах багатьох слов'янських річок відчувається єдність походження: Дніпро, Дністер, Дунай, Дон мають схожий корінь. Багато дослідників української міфології пов'язують ці назви з іменем слов'янського божества Дани, Діванни, що вважалася покровителькою води. Однокореневими є й такі слова, як Рось, роса, русалка. Це не випадково, адже в давньоскандинавській мові "рос" — вода.

Важливими джерелами є *етноніми*. Серед них розрізняють самоназви народів та імена, що їм дають сусіди. Перші дістали назву *автоетноніми*, другі — *аллоетноніми*.

Вивчення походження власних назв держав і народів пов'язано з великими труднощами. Це видно на прикладі назви Україна-Русь. Найдавніші етнічні назви наших пращурів — слов'яни, склавини, венеди, анти. Самоназва слов'яни походить від "слово" — люди, які говорять зрозумілою мовою. Венеди — імовірно походить від слов'янського "вено" — сім'я, але, можливо, це запозичений у кельтів етнонім (назви, які вважаються кельтськими — місто Венеція, область Венето в Італії, Відень — столиця Австрії). Анти, Антська держава, яку візантійські джерела поміщують в Україні в VI—VII ст. і яка була попередницею Київської держави, — ця назва слов'янами, мабуть, не вживалася. Деякі вчені виводять її з арійського (санскритського) слова "анта", що означає кінець, край. Можливо, це прообраз сучасної назви "Україна".

Літописні назви племен, з яких згодом утворився український народ, досить прозорі за змістом. Так, "поляни" походить від слова "поле", "деревляни" — "лісові люди", "сіверяни" — "північні люди", "уличі" — від місцевості (лука Дніпра), "тіверці" — від ріки Тівер — Дністер, "волиняни" — від місцевості Волинь (праслов'янський корінь "вол" — вологий), "білі хорвати" — або від "сармати" (іноземна назва), або від "хроб" — хребет, гора.

Назва Русь первісно означала територію Середнього Подніпров'я між Києвом, Черніговом і Переяславом. Етнічна назва Русь, Руська земля, самоназви русич, русин — це назви саме *українського народу*. Згодом ця назва поширилася на все населення величезної імперії Київської Русі — на інші слов'янські (етнічно не руські) і навіть не слов'янські народи і племена.

Походження назви "Русь" можливо й не слов'янське. Дослідники-норманісти виводять її зі скандинавського "ротс" — дружина вікінгів князя Рюрика IX ст. Проте назву Русь згадують у відношенні до Північного Надчорномор'я історик Іордан (народ "росомани"), сірійський автор Псевдо-Захарія (народ "рос") ще у VI ст. н. е. Тому, ймовірно, назва Русь може походити від річки Рось (ро-

сичі), або від сарматського народу роксоланів (білих аланів), назва яких на початку І тис. н. е. могла перейти на слов'ян. Не випадково у середні віки саме українців звали роксолани (ім'я знаменитої султанші Османської імперії XVI ст. українки Роксолани).

Сучасна назва "Україна" — пізнього походження. Вона має два значення. Одне — "країна", друге — "прикордоння, порубіжжя". У писемних джерелах назва "україна" вперше згадується у літописах Переяславського (1187) і Галицько-Волинського (1211) князівств.

4.4. Слова іншомовного походження

Значну частину лінгвістичних джерел становлять в українській мові слова іншомовного походження. Вище вже згадувалися оніми іншомовного походження, але вони поширені також і в науковій, професійній, побутовій лексиці. Як приклад можна згадати такі поширені нині й звичні для нас слова, як "майстер", "будівник", "столяр, "друкар", "мур" та інші, що мають давньонімецьке походження; "люлька", "тютюн", "кава" — турецьке; "купол" ("баня"), "фреска", "вітраж" — італійське та французьке. Насичена іншомовною лексикою і наука. Зокрема, історики широко використовують у своїй науковій термінології такі слова, як "факт", "документ", "аналіз", "синтез", "інформація" тощо. Власне термін "історія", яким називається наша наука, а також усе минуле людства, іншомовного (грецького) походження. Це свідчить про те, що українська історична наука розвивалася і розвивається в органічній єдності із загальноєвропейською наукою. Водночас, динамічний розвиток історичних знань за новітніх часів призвів до появи у термінологічному апараті вітчизняної історичної науки слів автохтонного походження: "українознавство", "народознавство", "джерелознавство" тощо.

Таким чином, у лінгвістичних джерелах віддзеркалилися процеси формування українського етносу, державності. Проте не тільки лінгвістичні джерела містять багато цінної інформації з господарської історії народу, його основних занять, етичних уподобань так званого народного характеру. Відомо, що для українців основними заняттями були землеробство і скотарство. Це прекрасно ілюст-

рують однокореневі слова "жито" і "життя". Вражає кількість слів, що використовувалися для позначення важливих для господарства тварин, зокрема таких, як бик, бугай, віл, корова, телиця, бичок, теля, до того ж ще й зі знаменитими українськими лагідними суфіксами — теличка, корівка, волик, телятко тощо. Назва цієї тварини відображена у топоніміці — Биковня, Волинь. Бичок, волик — традиційні персонажі українських пісень, казок, народної скульптури, малярства тощо. Вивчаючи різні епохи вітчизняної історії, дослідник має використовувати серед інших і лінгвістичні джерела, що містять своєрідну різнопланову інформацію про минуле нашого народу.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Дайте загальний огляд лінгвістичних джерел.*
2. *У чому полягає специфіка кодування інформації в лінгвістичних джерелах?*
3. *Які існують основні групи лінгвістичних джерел?*
4. *Розкрийте джерельне значення антропонімів.*
5. *З'ясуйте роль топонімів у вивченні етногенезу українського народу.*
6. *У чому полягає значення слів чужоземного походження для вивчення історії України?*

Бібліографічні посилання

[1] *Ажинюк Б.* Українські власні назви (антропоніми й топоніми) в англійському написанні //Мовознавство. 1993. № 1; Антропонимика. Москва, 1970; *Белецкий А.* Лексикология и теория языкознания: (Ономастика). Киев, 1972; *Борисюк І.* Історія розвитку найдавніших українських назв професій // Київська старовина. 2000. № 4 (334); Восточнославянская ономастика. Москва, 1972; Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ, 1982; *Железняк І.* Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. Київ, 1981; Историческая

ономастика. Москва, 1977; *Карпенко Ю.* Названия звездного неба. Москва, 1985; *Карпенко Ю.* Реєстр Війська Запорізького і проблема постання українських прізвищ //Питання історичної ономастики України. Київ, 1994; *Карпенко Ю.* Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв //Мовознавство. 1975. № 4; *Масенко Л.* Українські імена і прізвища. Київ, 1990; Ономастика. Київ, 1966; *Отін Є.* Гідроніми Східної України. Київ, 1977; Питання історичної ономастики України. Київ, 1994; *Півторак Г.* Власні імена людей у Київській Русі //Культура слова. Київ, 1982. Вип. 23; *Редько Ю.* Довідник українських прізвищ. Київ, 1969; *Редько Ю.* Сучасні українські прізвища. Київ, 1966; *Скрипник Л., Дзятківська Н.* Власні імена людей. Київ, 1996; *Худаш М.* З історії української антропонімії. Київ, 1977; *Худаш М.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. Київ, 1961

[2] *Никонов В.* Имя и общество. Москва, 1979. С. 47.

[3] *Скрипник Л., Дзятківська Н.* Власні імена людей. Словник-довідник. Київ, 1996. С. 7—9.

[4] *Чучка П.* Антропонімія Закарпаття. Ужгород, 1970.

Розділ 5

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Чільне місце у джерельній базі історії України займають писемні джерела, які становлять основу переважної більшості історичних праць. Історик незалежно від профілю своєї діяльності, вузької спеціалізації, найчастіше вдається до писемних джерел, а тому повинен мати цілісне уявлення про них.

5.1. Загальний огляд писемних джерел

Найдавніші писемні джерела, в яких подаються відомості з історії нашої батьківщини, виникли задовго до нової ери. Серед них є кілька різновидів: твори античних авторів, літописи, хроніки, джерела особового походження, актові документи. Проте більшість із них дійшли до нашого часу не в оригіналах, а лише завдяки використанню їх у працях літописців та в пізніших копіях. Важливі відомості про землі нинішньої України містять давньогрецькі та римські джерела, в яких згадуються скіфи, починаючи з V ст. до н. е. Так, грецький історик Геродот, який особисто відвідав північне узбережжя Чорного моря, розповідаючи у своїй праці "Історія" про греко-перські війни, описав побут скіфів, навів дані про їхні зв'язки з античними містами північного Причорномор'я. Скіфи, а також інші народи, що проживали у цьому регіоні, згадувалися також у працях Гіппократа (V—IV ст. до н. е.), географа й історика Страбона (I ст. до н. е. — I ст. н. е.), астронома і географа Клавдія Птолемея (II ст. н. е.) та ін.

Є згадки про причорноморські землі у римського історика Публія Тацита (I ст. н. е.). З листів папи римського Григорія I (VI ст.) можна дізнатися про вторгнення

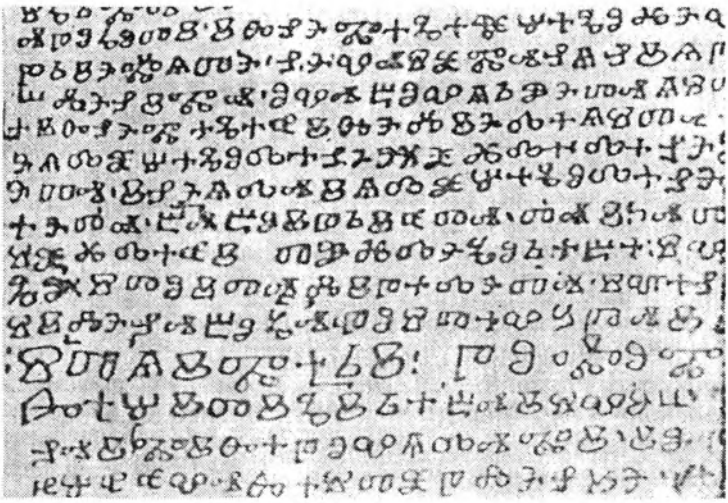

Зразок глаголичного письма X ст.

слов'ян у Європу; із праць візантійського історика Йордана — про готську державу, що існувала у другій половині IV ст. на Нижньому Дніпрі та в північному Причорномор'ї. Візантійський автор Прокопій Кесарійський наводить відомості про життя венедів та антів у V—VI ст. Хроніка Іоана Малали (V—VI ст.), який у 18 книгах виклав всесвітню історію від Адама до 565 р., містить унікальні свідчення про слов'янські племена. Цікаві спостереження про військові звичаї склавінів та антів у VI—VII ст. залишив імператор Маврикій; особливості життя слов'ян у X ст. відтворив візантійський історик і політолог Костянтин Багрянородний. До того ж часу відносяться повідомлення про балканські війни князя Святослава (968—971), про які розповів історик Лев Диякон Калойський у своїй "Історії". Згадуються слов'яни і в арабських джерелах IX—X ст. (Аль-Балхі, Аль-Істарі та ін.). Більшість із джерел античної доби опублікована у вигляді окремих видань, деякі вміщені у збірниках документів та хрестоматіях [1].

З виникненням писемності у слов'ян, зокрема у тих їх племен, які склали основу української народності, з'яви-

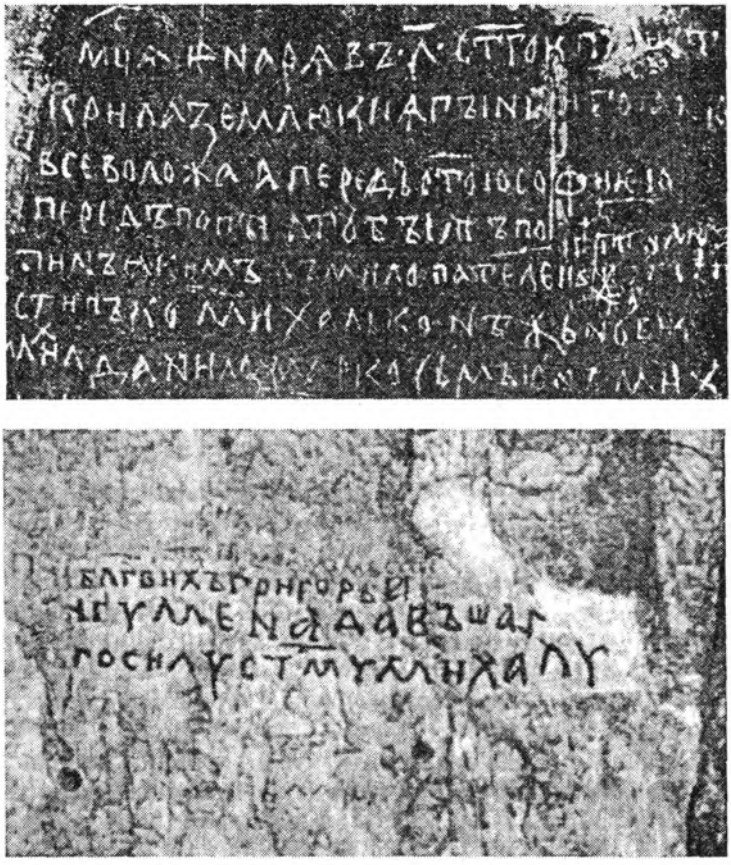

Настінні написи Софійського собору в Києві та Бакотського скельного монастиря на Поділлі. XI—XIII ст.

лися вітчизняні писемні джерела, обсяг та різноманітність яких неухильно зростали. Причому для кожного історичного періоду характерна своя сукупність, або комплекс джерел з характерними саме для нього взаємовідносинами між окремими їх видами. Тому, природно, що у більшості праць з джерелознавства як наукових, так і навчально-методичних, характеристика джерел дається окремо з кожного періоду [2]. Проте для історика-початківця

важливо здобути знання насамперед про своєрідність, інформативні можливості, місце серед інших кожного окремого типу, або виду джерел, їх наступну еволюцію. Адже в ході розвитку суспільства з різних причин деякі види джерел зникали, зате з'являлися нові, роль і значення інших змінювалися. Саме тому в основу характеристики корпусу джерел з історії України покладений типологічний підхід, що базується на характеристиці спільних ознак кожної групи джерел, розкритті їх внутрішнього розвитку — від часу виникнення до наших днів (або до моменту зникнення). Продовжуючи традицію, започатковану у вітчизняній історіографії Д. Дорошенком, автори прагнули якомога повніше ознайомити майбутніх істориків з публікаціями найбільш важливих джерел та літературою про них.

5.2. Літописи

Основним джерелом найдавнішої та середньовічної історії України є літописи. Це один з різновидів наративних джерел у вигляді оповідей, в яких події викладаються, як правило, за хронологією. Свою назву вони дістали від того, що виклад матеріалу в перших літописах починався словами "в літо". Щоправда, деякі з них, наприклад первісний текст "Галицько-Волинського літопису" (XIII ст.), складалися і без датування за роками.

Україна має давні власні літописні традиції, які закладені ще на світанку виникнення писемності на Русі. Створювалися вони в Києві, Переяславі, Володимирі-Волинському, Галичі, Львові, Чернігові та інших містах. При цьому в різні часи виникло кілька різновидів літописів:

- княжі літописи, що укладалися, як правило, у центрі князівств;
- місцеві літописи, які створювалися в інших містах та монастирях;
- козацькі літописи, що виникли як своєрідні хроніки визвольних змагань козацтва.

До нашого часу дійшли сотні списків давньоукраїнських та козацьких літописів, проте найдавніші з них збереглися лише у пізніших списках, тобто вони є зведеннями попередніх літописів. При їх складанні літописці

використовували твори своїх попередників, зарубіжні хроніки, Біблію, житія святих, сказання, усні перекази (легенди), власні спостереження. Цінність літописів як джерела зростає й унаслідок того, що з найдавніших часів до них у повному обсязі або в уривках уміщувалися документи, які не дійшли до нас в оригіналах. Першими з них були договори київських князів із Візантією, укладені на початку X ст.

Серед найдавніших писемних джерел найбільшу цінність мають *княжі літописи.* Вони дають уявлення про політичне та релігійне життя в князівствах, у них наводяться біографічні відомості про київських та інших князів, їх походи, взаємовідносини із сусідніми державами тощо.

Зародження літописання в Київській державі більшість істориків відносить до X ст. Академік Б. Рибаков появу першого Київського, так званого зводу Володимира, датує 996 — 997 рр., причому, на думку дослідника, йому передували лаконічні записи, які до нас не дійшли, але були включені до тексту. Аналогічної думки дотримується інший знавець літописів Л. Черепнін, який датував виникнення літописання 996 р. Видатний український історик М. Грушевський висловив припущення про існування у Києві літописного зводу з 945 р. М. Брайчевський схильний віднести початок давньоукраїнського літописання до IX ст.

Найдавнішими літописними творами, що дійшли до нашого часу, є "Повість временних літ", "Київський літопис" (XII ст.) та "Галицько-Волинський літопис" (XIII ст.). "Повість временних літ" збереглася у трьох редакціях і багатьох списках. Її укладання пов'язують з ім'ямченця Києво-Печерського монастиря Нестора. Це своєрідний вступ до вітчизняної історії, конспективний виклад подій, подекуди без їх точного датування, від створення світу до 1110 — 1113 рр. , тобто до подій, свідком яких був сам Нестор. На думку вчених, у "Повісті" використані й більш ранні літописні тексти. Розповідь про слов'ян починається в ній з легенди про заснування Києва братами Києм, Щеком і Хоривом та їхньою сестрою Либідь. Поряд із відомостями про Київську землю тут наводяться дані про події у Візантії.

"Повість временних літ" дійшла до нас не в первісному вигляді, а в списках найдавніших літописів, зокрема, Лаврентіївського та Іпатіївського. Перший із них переписаний монахом Лаврентієм у 1377 р. на замовлення Суздальського і Нижегородського великого князя Дмитрія Костянтиновича з

Перші сторінки Іпатіївського (початок XV ст.) та Лаврентіївського (1377 р.) літописів із початком "Повісті временних літ"

"вітхого" літописця, який закінчувався подіями 1305 р., інший — Іпатіївський літопис — або, як його ще називають, "Літопис руський", переписаний близько 1425 р. з різних старих зведень. Він складається з трьох частин: "Повісті временних літ", Київського та Галицько-Волинського літописів. Історія Руси-України викладається у цих трьох частинах з найдавніших часів до кінця XIII ст. Зазначимо, що під час переписування літописів їхні тексти зазнали редагування, на них відбилася мовна культура північно-східних князівств XIV—XVI ст.

"Київський літопис" висвітлює історію Подніпров'я. У його створенні брали участь багато авторів. Літопис охоплює події з 1118 по 1198 р., причому викладені вони з більшою хронологічною точністю. Під 1187 р. тут уперше вживається слово "Оукраина". Згадуючи про смерть князя Володимира Глібовича, літописець писав: "О нем же Оукраина много постона".

Події у Галицькій землі та на Волині у XIII ст. відображені в "Галицько-Волинському літописі". Він складається з двох частин: літописця Данила Галицького (1205—1258) і Волинського

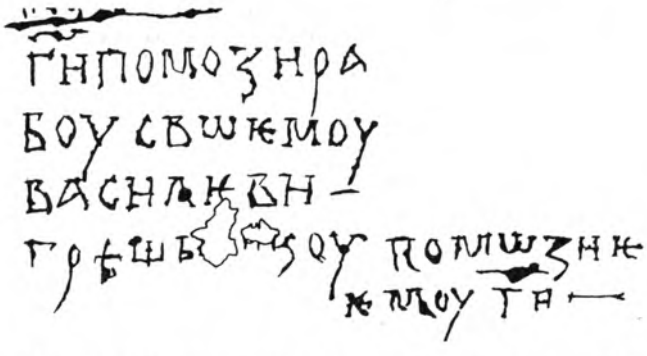

"Поученіє" (Лаврентіївський літопис) та автограф-графіто князя Володимира Мономаха у Софійському соборі

літописця (1259—1290). Створений за часів, близьких до описаних у ньому подій, літопис досить докладно передає зміст подій, що відбулися в XIII ст. Його первісний текст мав досить своєрідну структуру. Літопис складався з кількох повістей, які лише пізніше були зведені укладачами воєдино. На цю своєрідність літопису вперше звернув увагу у своєму дослідженні М. Котляр[3].

Літописання не припинилося і за польських та литовських часів. Воно продовжувалося, головним чином, у монастирях. Найвідоміші з цієї групи джерел "Густинський літопис", "Літописці Волині й України", "Кройника" Феодосія Софоновича, а також численні *місцеві літописи*: "Межигірський літопис", "Межигірський рукопис", "Львівський літопис", "Чернігівський літопис за новим списком", "Хмельницький літопис" та ін. Деякі з них охоплюють події до XVIII ст. включно.

Яскравою й унікальною сторінкою українського літописання є *козацькі літописи* XVII—XVIII ст. Їх поява була пов'язана із зростанням національної самосвідомості українського народу й розгортанням його визвольної боротьби проти польського панування на українських землях. Авторами літописів виступали найбільш освічені представники козацької старшини, причому прізвища деяких із них досі точно не встановлено.

За змістом та формою козацькі літописи наближаються уже до історичних творів, оскільки їх автори, крім власних спостережень, використовували старі літописи, хроніки, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи, частина з яких не збереглася до нашого часу. Це зумовило особливу цінність козацьких літописів як історичних джерел. Їх автори, поєднуючи традиції літописання княжої доби із використанням нових можливостей для збирання історичних джерел, створили унікальні твори, кожен із яких є не лише історичним, а й історіографічним джерелом. Не випадково вони розглядаються як у курсі джерелознавства, так і в історіографії історії України. Більшість із них присвячена Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Зокрема, досить змістовними джерелами про ці події є літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка. Джерельна цінність кожного з них не однакова, але їх об'єднує

спільна ідея — утворення та зміцнення козацько-гетьманської державності України.

У "Літописі Самовидця", який висвітлює події з 1648 по 1702 р., невідомий автор (на думку багатьох істориків — генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський) створив оригінальну хроніку розгортання очолюваної Б. Хмельницьким визвольної війни українського народу. Це найбільш повний і достовірний козацький літопис.

Цьому ж періоду (1648—1709 рр.) присвячений літопис, створений гадяцьким полковником Григорієм Граб'янкою. Щоправда, як джерело він дещо поступається опису Самовидця, оскільки автор виявив схильність до компіляцій із творів сучасних йому творів.

Найбільшим за обсягом (чотири томи) і найбагатшим за джерельною базою є літопис Самійла Величка, який тривалий час працював у генеральній Військовій канцелярії. Це сприяло тому, що в основу літопису, який автор доводить до 1700 р. (іноді він згадує й пізніші події — до 1720 р.), був покладений величезний джерельний матеріал. Літопис написаний барвистою мовою у стилі українського бароко. Як і кожне джерело, цей твір вимагає критичного підходу. Автор нерідко вкладає в уста історичних діячів свої власні думки, а іноді складає для них цілі промови. Це джерело активно використовували не лише історики, а й літератори, наприклад Т. Шевченко.

Літописи як джерело відносно добре вивчені. Традиції дослідження княжих літописів закладені ще у XVIII ст. російським ученим німецького походження А. Шльоцером, який у 1767 р. першим видав найдавніший Київський літопис за Радзивилівським списком. У XIX—XX ст. ці традиції були розвинуті у працях російських і українських учених — М. Костомарова, О. Шахматова, М. Грушевського, І. Франка, Д. Лихачова, М. Дашкевича, Л. Черепніна, В. Пашуто, О. Бевзо, М. Котляра, Л. Махновця та багатьох інших. Хоча літописам присвячена величезна кількість наукових праць, на сьогодні чимало проблем, пов'язаних з цим видом джерел, ще не вирішено остаточно (точний час виникнення літописання, доля літописів, що передували "Повісті временних літ", походження деяких редакцій літописів, авторство багатьох списків тощо).

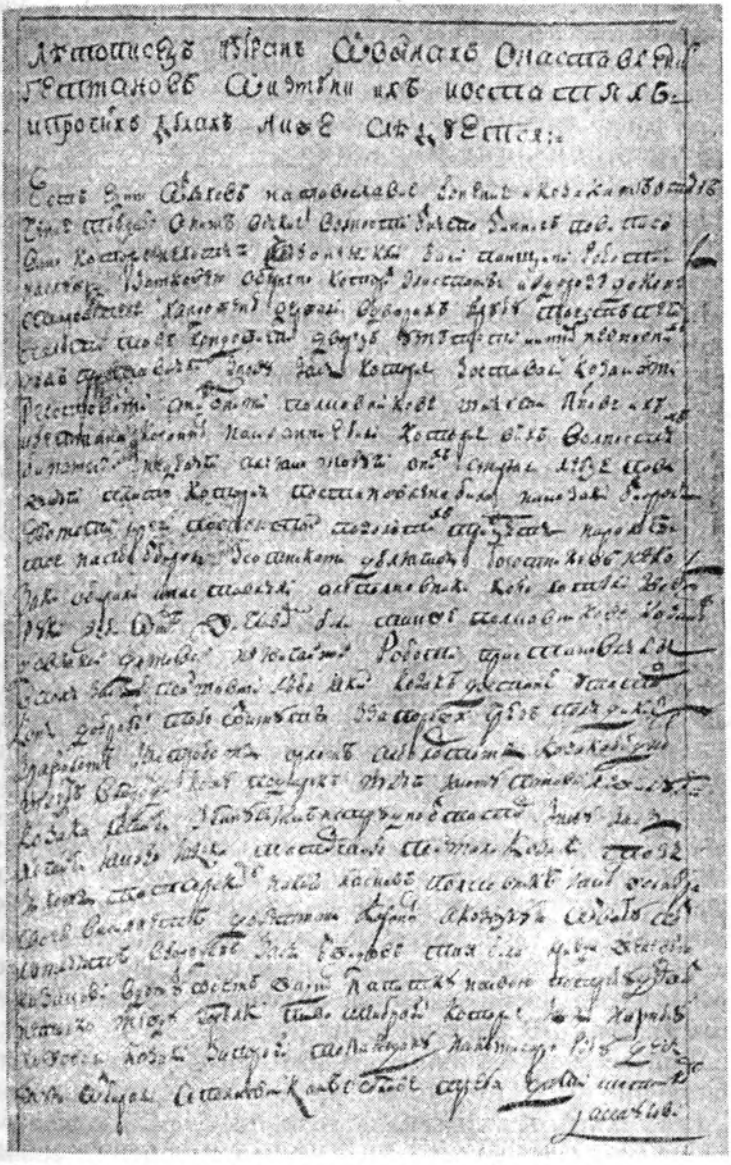

Літопис Самовидця. Перша сторінка списку Козельського

Завдяки зусиллям українських та російських археографів більшість літописів опублікована. Їх видання почалося у XVIII—XIX ст.[4] Археографів завжди приваблювала в першу чергу "Повість временних літ", якою започатковано писемну історію України. Найбільш обгрунтовані тексти цього джерела підготовлені до друку відомими знавцями літописів Д. Лихачовим та В. Адріановою-Перетц [5], хоча деякі із їхніх коментарів мають упереджений характер.

Літописи, що збереглися, вміщені у багатотомному виданні "Полное собрание русских летописей", друкування якого розтягнулося майже на 150 років[6]. Особливу цінність для вивчення історії українського народу становлять томи: 1-й (Лаврентіївський літопис), 2-й (Іпатіївський літопис), 17-й (Західноукраїнські літописи) та ін. З 1977 р. в Росії здійснюється перевидання цього корпусу документів. Уже вийшли друком із сучасними, щоправда досить суперечливими, коментарями Лаврентіївський, Іпатіївський та інші літописи [7].

У 1951 — 1988 рр. відомий український вчений Л. Махновець здійснив видання Іпатіївського літопису сучасною українською мовою. Спочатку він друкувався частинами в часописах, а згодом вийшов у повному обсязі окремою книгою. Видання відповідає сучасним археографічним вимогам, містить кілька географічно-археографічно-етнографічних покажчиків, а також численні іменні покажчики: київських великих князів та митрополитів, родовиди візантійських імператорів, польських, угорських, чеських королів і князів, литовських та руських князів, монгольських ханів. Книга започаткувала видання літописних джерел сучасною українською мовою з глибоким науковим коментарем. Аналогічна робота проведена у 80 — 90-ті роки щодо публікації українською мовою окремим виданням Галицько-Волинського літопису [8].

Вивчення та видання козацьких літописів почалося ще наприкінці XVIII ст. , коли вперше побачив світ "Літопис Г. Граб'янки". Київська Археографічна комісія видала ряд збірок літописів, зокрема опублікувала літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка. Згодом вони були перевидані, а окремі видання здійснені уже в наш час [9].

До літописної традиції українська історіографія повертала і в XX ст., свідченням чого стало багатотомне видання "Літопису УПА".

5.3. Актові та діловодні документи

Найчисленнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими за значенням є актові історичні джерела, які разом з діловодними (справочинними), статистичними документами та матеріалами складають вагому частку писемних свідчень. Поняття "актові джерела" (лат. actus, від ago — приводжу в дію) вживається у джерелознавстві в різних значеннях — у вузькому та широкому розумінні слова.

У вузькому розумінні слова — це правові документи, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою і церквою тощо. В науковій літературі прийнято поділяти такі акти на дві великі підгрупи: приватноправові і публічно-правові.

У *приватноправових актах*, що складаються приватними особами, закріплюється вільне волевиявлення громадян із різних питань. Цей вид документів регулює відносини між окремими громадянами. За видами документи цієї групи надзвичайно різноманітні. Це і духовні заповіти громадян, купчі, що засвідчують факт купівлі-продажу, орендні договори, що регулюють взаємовідносини орендарів та ін. Оскільки історія — це наука насамперед про людей, їх життя на всіх етапах розвитку суспільства, для історика дуже важливо у своїх дослідженнях спиратися на якомога більшу кількість джерел, що у всій повноті розкривають життя, діяльність та побут людей у різні часи.

Публічно-правові акти виникли внаслідок діяльності органів влади, суду та інших установ. Це величезний документальний масив різнорідних за походженням, змістом та формою матеріалів, до складу яких входять документи органів влади, суду, церковних установ, громадських організацій, політичних партій тощо. Спеціальні актові документи вивчає дипломатика — актове джерелознавство.

Поступово у джерелознавстві під актами почали розуміти не лише правові документи (договори, угоди), а всі

документальні джерела (на відміну від наративних). У такому широкому розумінні поняття "актові джерела" інколи вживається у сучасній історичній науці. Актові джерела мають багато різновидів. Важливе місце серед них займають *законодавчі та нормативні документи* органів влади всіх рівнів.

Значення *законодавчих актів* для історика полягає в тому, що саме вони становлять основу всіх правових норм, які, своєю чергою, визначають характер взаємовідносин в усіх сферах життя суспільства.

Особливість джерел цього виду визначається тим, що вони відображають історичну дійсність не в фактах, а в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість історику робити висновки про політичний та економічний стан суспільства, розвиток соціальних процесів, культури, моралі, приватних відносин тощо. Перші законодавчі акти на теренах України виникли ще за княжої доби. Пам'ятками нормативного характеру того часу є, насамперед, уставні грамоти князів. Більшість із них присвячена характеристиці місця церкви в системі державної влади. Вони визначали взаємовідносини світської і церковної влади, участь церкви у збиранні та розподілі данини, її місце в судочинстві та ін.

Найстарішою уставною грамотою, що збереглася у пізніших копіях, є Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних. Цим документом князь жалував певні майнові права Десятинній церкві у м. Києві. З першої половини XI ст. дійшов до нас текст церковного Уставу Ярослава Володимировича. До XIII ст. відноситься Уставна грамота Володимир-Волинського князя Мстислава Даниловича, що регламентувала розміри та форми повинностей з місцевого населення на користь князя. Пам'ятники права цього виду ретельно вивчені істориками, правниками й опубліковані [10].

Найвидатнішою пам'яткою права Київської Русі є "Руська правда" — кодекс прав, що діяв в Україні-Русі протягом кількох століть. Це джерело має три основні редакції — Коротку, Розширену та Скорочену, кожна з яких створювалася за різних часів. Найдавніша з них — Коротка — відноситься до X ст. Найбільш повну публікацію цього надзвичайно цінного історичного джерела здійснив у

1940—1963 рр. академік Б. Греков. Перший том публікації включає численні варіанти текстів "Руської правди" на основі 88-ми відомих науці списків; другий містить грунтовні постатейні коментарі; третій — фотокопії текстів пам'ятки [11]. "Руську правду", як джерело, історики активно вивчають уже понад 250 років, вона має величезну історіографію, яка проаналізована відомим джерелознавцем С. Валком [12]. У 1993 р. вийшла друком нова праця, присвячена "Руській правді", підготовлена у діаспорі Л. Білецьким в Українській Вільній академії наук [13].

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського (XIV ст.), а згодом до Речі Посполитої (1569), на них поширилася дія Литовських Статутів — основних законодавчих документів Великого князівства Литовського. Чимало ідей цих статутів були запозичені з правових норм і традицій Київської держави, зокрема з "Руської правди".

Відомі три Литовські Статути: Старий (1529), Волинський (1566) і Новий (1588). Ці своєрідні комплекси законів охоплювали усі сфери права. Вони продовжували діяти і після приєднання українських земель до Польської корони, більше того, після Люблінської унії їх дія була поширена і на Київщину, Брацлавщину, Волинь. Діяли вони й пізніше, в умовах козацько-гетьманської держави, хоча в Україні паралельно використовувалося і звичаєве козацьке право.

Українська козацько-гетьманська держава, що виникла в ході переможної Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, відроджуючи вічові традиції Київської Русі, створила чимало своєрідних законодавчих і управлінських актів. Основними з них були універсали — публічно-правові акти, що видавалися гетьманами, а інколи й полковниками, кошовими отаманами, представниками генеральної старшини, а також накази цих посадових осіб. Найбільшу цінність для істориків становлять універсали та накази гетьмана Б. Хмельницького. Значний інтерес викликають універсали й інших гетьманів. У 1998 р. в Україні започатковано документальну серію "Універсали українських гетьманів". Перший том уміщує не лише відомі універсали Б. Хмельницького (169), а й сумнівні та підроблені універсали, що припису-

ються гетьманові. Тут уміщено також 22 універсали полковників. У наступних дев'яти томах серії передбачається умістити універсали інших гетьманів [14].

Після приєднання значної частини українських земель до Росії, з метою уніфікації норм права у 1728 р. царським указом в Україні була створена кодифікаційна комісія. До неї увійшло 70 представників від козацтва, духовенства та міст України. П'ятнадцятирічна робота комісії завершилася створенням першого кодексу українського права. Цей документ, відомий під назвою "Права, за якими судиться малоросійський народ", складався з 30 розділів, 531 артикула, 1714 пунктів. Він мав замінити і кодифікувати усі правні джерела, що раніше діяли в Україні — Литовські Статути, Магдебурзьке право, законодавчі акти Речі Посполитої, російські закони, козацьке звичаєве право тощо. Проте генеральна і полкова старшина та царська адміністрація затягнули затвердження новоствореного документа, а в другій половині XVIII ст. становище в Україні змінилося: вона була позбавлена будь-яких автономних прав. Хоча кодекс українського права так і не був запроваджений у життя, він, як історичне джерело, зберіг своє значення до наших днів. Виданий уперше в 1879 р. О. Кістяківським, кодекс понад 100 років плідно вивчається істориками і правниками. До 250-річчя завершення роботи над ним здійснено повне видання цього документа з грунтовним науковим коментарем [15].

Слід згадати ще про одне важливе джерело для вивчення становлення українського законодавства — Конституцію П. Орлика, гетьмана у вигнанні. У 1710 р. він разом зі своїми соратниками створив демократичну за змістом Конституцію, що мала назву "Вивід прав України", в якій чітко визначив принципи суверенітету української держави, її право на незалежність. Зафіксовані у цьому документі прогресивні для того часу правові норми (розподіл влади на три гілки, право міст на самоврядування, соціальний захист незаможних верств населення тощо) були використані пізніше в українському законодавстві.

З другої половини XVIII ст. на Україну було поширено російське законодавство, зокрема Соборне уложення 1649 р. — перший кодекс законів Російської імперії, та

інші її законодавчі акти. За умов самодержавства регламентувалися майже всі сторони життя суспільства: політика, економіка, духовне життя, побут тощо. Це породило величезний масив законодавчих актів, вивчення яких має важливе значення для з'ясування умов життя українського народу під владою імперії.

Законодавчі акти в Росії були кількох видів. Це, насамперед, царські укази, маніфести, устави (акти для окремих відомств), рескрипти (акти, адресовані окремим особам), регламенти (правила роботи певних установ). У XIX—XX ст. здійснено кілька видань Зведень діючих законів Російської імперії (останнє — у 1911 р.) [16]. Тексти законів у них розміщені в систематичному порядку. Основні законодавчі акти Росії відтворені і в сучасних виданнях [17]. На жаль, чимало законів, що стосуються України, до них не включені. Тому в дослідницькій діяльності доцільніше звертатися до грунтовного багатотомного видання "Полное собрание законов Российской империи" (далі — ПСЗ), заснованого ще у 1830 р.

Ретельне вивчення цього зібрання дає змогу всебічно схарактеризувати й оцінити справжню політику царизму щодо України, хоча й цей корпус джерел далеко не повністю охоплює законодавство Росії, оскільки до нього не увійшли таємні законодавчі акти.

За відповідними законодавчими актами можна простежити, як царизм крок за кроком обмежував гетьманську владу в Україні, ліквідовував її державні інституції, чинив утиски щодо української культури, мови. Зокрема, у зведенні вміщені укази Петра I про підпорядкування України з 1722 р. Сенату, про заснування для управління Україною Малоросійської колегії і призначення до її складу "бригадира Вельямінова" (ПСЗ. Т. 6. С. 681), про призначення, починаючи з лютого 1723 р., полковниками до українських полків росіян (ПСЗ. Т. 6. С. 26).

До ПСЗ увійшли й сумнозвісні укази Катерини II, згідно з якими було остаточно знищене гетьманське правління. Ліквідувавши у листопаді 1754 р. гетьманство, цариця доручила управління Україною Малоросійській колегії (ПСЗ. Т. 16. С. 901). Наступні акти російського уряду призвели до повної ліквідації гетьманського устрою в Україні. Це підтверджують такі законодавчі акти, як "Манифест об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии", від 3 серпня

1775 р. (ПСЗ. Т. 20. С. 190—193), укази про ліквідацію з 16 вересня 1781 р. полків в Україні як адміністративних одиниць і створення замість них намісництв (ПСЗ. Т. 21. С. 216, 217), про скасування у 1783 р. козацького війська і перетворення українських полків на звичайні драгунські полки (ПСЗ. Т. 22. С. 677), про запровадження в Україні з 1795 р. рекрутських наборів (ПСЗ. Т. 23. С. 804) тощо.

Залучення корпусу законодавчих джерел Російської імперії при дослідженні історії України значно полегшують довідкові видання, найповнішими з яких є покажчик указів та урядових розпоряджень по українських губерніях за період з 1652 по 1892 р., складений С. Рубінштейном [18].

Західноукраїнські землі після поділів Польщі у 1772 і 1795 рр. увійшли до Австрії і на них поширилися патенти (закони), що видавалися цісарем Австрії, а після утворення Австро-Угорщини (1867) — імператором цієї держави.

Надзвичайно цінним джерелом з історії України є законодавчі акти доби визвольних змагань українського народу 1917—1920 рр. Утворена в березні 1917 р. Центральна рада, очолювана М. Грушевським, розгорнула активну діяльність по відновленню інститутів української державності. Вона видала чотири Універсали, в яких намічалися послідовні заходи по здійсненню державного будівництва — від автономії до незалежності України, підготувала текст Конституції Української Народної Республіки ("Статут про державний устрій, права і вільності УНР"). Конституція проголошувала Україну суверенною, самостійною, незалежною державою. Детальне вивчення цього документа, а також інших законодавчих актів того часу—Статуту Української Народної Ради, Декларації Української Директорії, Основного державного Закону Української Народної Республіки, Закону про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР, законодавчих актів ЗУНР — дає змогу простежити тернистий шлях українського народу до суверенної соборної держави [19].

Перемога більшовиків у Петрограді, їх збройна експансія в Україну призвели до утвердження на більшій частині її території радянської державності, закріпленої у відповідних законодавчих актах Всеукраїнських з'їздів Рад та Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК). В УСРР була встановлена не представницька, а

класова система влади, так звана диктатура пролетаріату, закріплена в Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919). В основу управління господарством був покладений принцип централізму, приватна власність на знаряддя та засоби виробництва ліквідовувалась. Усі, хто використовував найману працю, а також служителі церкви, релігійних культів, були позбавлені виборчого права.

Правові акти, ухвалені після утворення Радянського Союзу (1922), звели нанівець суверенітет УСРР, про що наочно свідчать Конституції СРСР (1929, 1937, 1978), хоча в них на словах декларувалися демократичні права союзних республік та окремих громадян.

Неупереджений аналіз текстів опублікованих радянських Конституцій (СРСР, УРСР), їх зіставлення з реаліями дає можливість наочно з'ясувати справжню суть радянської "демократії" [20]. У цьому можна переконатися й звернувшись до текстів інших радянських законів, повний звід яких виданий у 1980—1986 рр. [21] До речі, це видання підтверджує, що законодавчі акти, прийняті Верховною Радою СРСР, нерідко підмінювалися підзаконними актами — спільними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, постановами уряду, які на правах законів увійшли до цього видання.

Звичайно, не можна однобічно підходити до оцінки радянських законів та їх впливу на долю українського народу. Чимало з них сприяли розвитку економіки, освіти та інших сфер життя. Деякі з прийнятих за роки радянської влади законів, незалежно від волі їх творців, збігалися із віковічними прагненнями українського народу до об'єднання в єдиній українській державі. Серед них прийняті Верховною Радою СРСР закони "Про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік" (1939), "Про включення північної Буковини та Хотинського, Акерманського і Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР" (1940) та ін.

Закони УРСР в перші роки радянської влади вміщувалися у періодичній пресі. Пізніше законодавчі акти друкувалися у спеціальних виданнях [22]. Цінним для аналізу законодавчої діяльності радянської держави є видане у 1988 р. зведення законів Української РСР, до якого

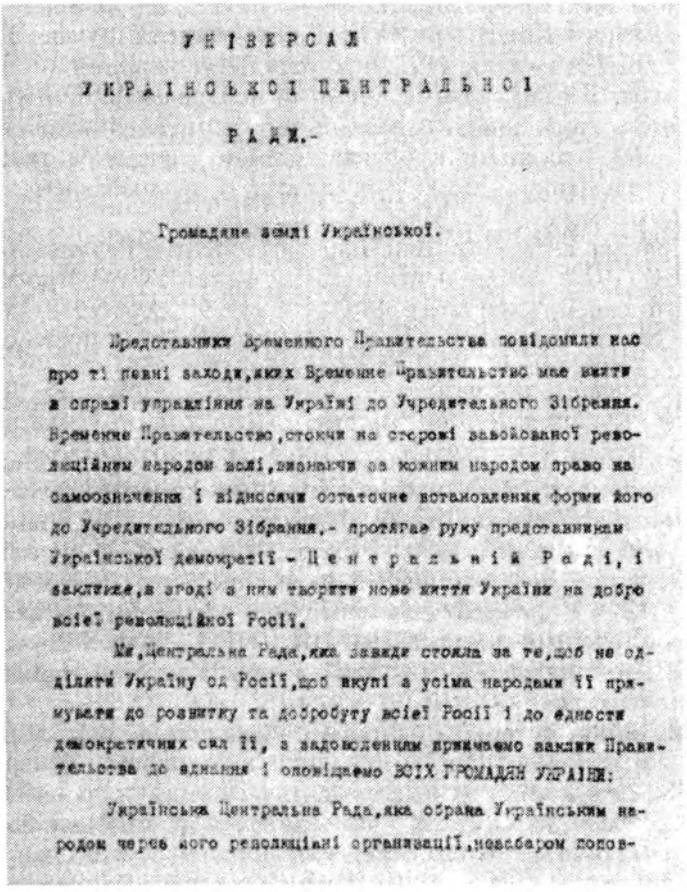

УНІВЕРСАЛ

УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ

РАДИ.-

Громадяне землі Української.

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне Правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання,- протягає руку представникам Української демократії - Центральній Раді, і закликає, в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдности демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо ВСІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:

Українська Центральна Рада, яка обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром попов-

Другий універсал Центральної Ради

увійшли закони, прийняті з 1919 по 1987 р. Це видання завершується довідковим томом [23].

Законодавчі акти кінця 80 — 90-х років дають можливість простежити становлення та розвиток України як суверенної незалежної держави. Вирішальні кроки до суверенізації української держави пов'язані з такими конституційними актами, як "Декларація про державний суверенітет України" (1990), "Акт проголошення незалеж-

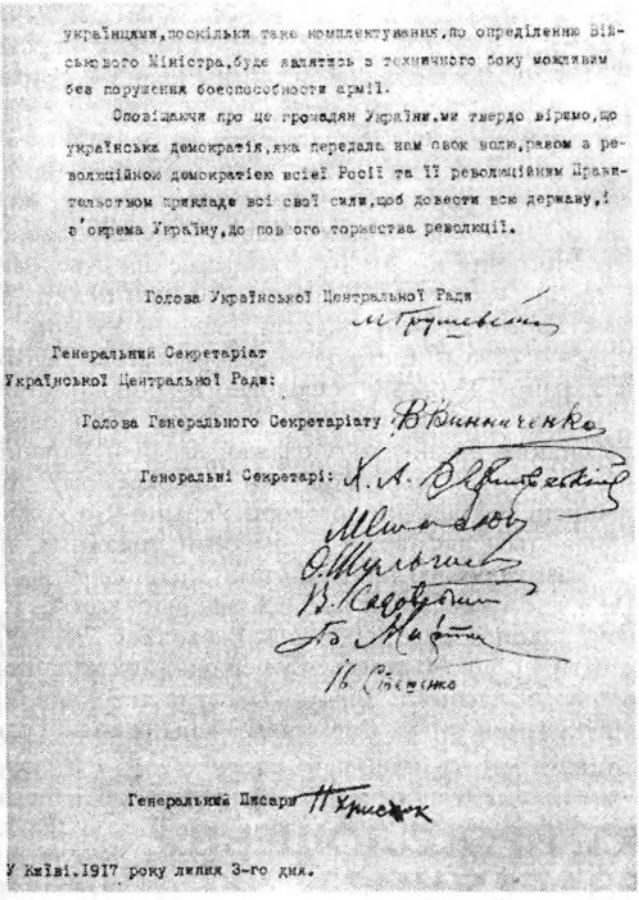

українцям, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде здійснюватись з технічного боку можливим без порушення боеспособности армії.

Сповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, рівно й революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

Голова Української Центральної Ради

Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради:

Голова Генерального Секретаріату

Генеральні Секретарі:

Генеральний Писарь

У Київі. 1917 року липня 3-го дня.

ності України" (24 серпня 1991 р.), "Конституція України" (прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р.).

Конституція суверенної України забезпечила її прорив у цивілізований світ, приєднання нашої держави до основних стандартів сучасного конституційного права. Відповідно до Конституції Україна є президентсько-парламентською республікою з поділом влади на законодав-

чу, виконавчу й судову. Главою держави, гарантом її суверенності і територіальної цілісності є Президент України. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада.

За десять років після проголошення незалежності України вищий законодавчий орган країни ухвалив понад тисячу законів, які сформували законодавче поле держави. Звернення до цього масиву законодавчих джерел є запорукою грунтовного вивчення історії утвердження суверенної України. Закони, ухвалені Верховною Радою з 1990 р., зосереджені у багатотомному виданні "Закони України" [24], що видається з 1996 р. Інститутом законодавства Верховної Ради України. У ньому послідовно в хронологічному порядку мовою документів висвітлюється законодавча діяльність вищого органу законодавчої влади в Україні з усіх проблем внутрішньої політики. В окремому томі (14-му) уміщені міжнародні договори України. До кожного тому додаються алфавітно-предметний покажчик, перелік законів за галузями та інститутами законодавства. До перших 11-ти томів видання вже є довідковий том [25].

Поточна законодавча діяльність Верховної Ради України оперативно відображається у періодичних виданнях. Це, насамперед, часопис "Відомості Верховної Ради України", друкований орган Верховної Ради, газета "Голос

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — **УКРАЇНИ.**

Територія України є неподільною і недоторканною.

Відтепер на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України.

24 серпня 1991 року.

Акт проголошення незалежності України

України", щотижневий збірник актів законодавства усіх рівнів "Офіційний вісник" (видається з 1997 р.).

Крім законодавчих актів, є багато *інших різновидів актових джерел.* Це нормативні документи органів влади усіх рівнів. Вони з'явилися ще за княжої доби, хоча за період від зародження Київської держави до першої половини XIV ст. таких документів збереглося небагато. Їх обсяг почав помітно зростати лише з другої половини XIV — початку XV ст. Актові джерела тих часів неодноразово друкувалися у тематичних збірниках, добірках [26].

Величезний масив актових джерел зберігся від литовсько-польської доби в історії України. Вони представлені у Литовській та Польській (Коронній) метриках. З XV ст. вони велися при дворах великого князя литовського і короля польського. Це унікальне зібрання документальних джерел, частина яких присвячена історії українських земель за період їх входження до Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, тобто з першої половини XV ст. до кінця XVIII ст.

Метрики включали різного роду книги записів документів, які юридично оформляли стосунки між державою і різними установами та фізичними особами. До записів за традицією додавалися на їх підтвердження численні документи. У складі Литовської метрики збереглися також документи, що вийшли з канцелярії великого князя литовського або, навпаки, надійшли до неї з місць. Є тут і грамоти великих князів литовських та польських королів, всілякі пожалування, заставні листи, грамоти до іноземних урядів, документи сейму та сеймиків, акти судово-адміністративних органів, приватно-правові акти тощо. Грунтовний аналіз цього комплексу джерел та оцінку їх значення для вітчизняного джерелознавства здійснив М. Ковальський [27].

Багато матеріалів з Литовської метрики опубліковано в XIX ст. Археографічними комісіями (Петербурзькою, Київською, Віленською) та окремими істориками (І. Даниловичем, М. Довнар-Запольським, В. Антоновичем, В. Козловським та ін.). Згідно з угодою, укладеною між СРСР і Польщею (1979), передбачалося здійснити повне видання документів Литовської метрики. На жаль, пункти цієї угоди не було виконано, хоча дев'ять томів метри-

ки у 1993 — 1998 рр. були видані у Литві (книги 1, 5, 8, 10, 11, 25, 224, 225, 564). Видавнича робота у цьому напрямі здійснюється і в Україні [28].

В численних актових джерелах відображені історія козацтва, Визвольної війни українського народу XVII ст., козацько-гетьманської держави XVII—XVIII ст. Це, насамперед, універсали та накази козацького уряду, що стосувалися усіх сторін життя українського народу. Важливе місце серед них займають акти адміністративно-військового характеру: військові універсали, проїжджі (глейти) про вільний проїзд в Україну, акти про стан міст, торгово-ремісничого населення (митні, універсали-купчі тощо), документи про взаємовідносини власників землі і селян (привілеї, універсали про послушенство, тобто зобов'язання виконувати певні повинності та ін.), акти про права на промисли, торгівлю. Джерелознавчий аналіз цих документів проведений Ю. Мициком [29].

Обсяг різних видів ділової документації гетьманщини значно зріс у XVIII ст. Поступове обмеження прав гетьманського уряду, організація губернських управлінь (1708), створення Малоросійської колегії (1722), а згодом і повне позбавлення українського народу своєї державності, супроводжувалися уніфікацією типології і назв документів з російськими. Все це відбилося у документації того часу.

Актові документи XVII—XVIII ст. неодноразово були об'єктом тематичних видань. Їх публікації започаткував ще у XIX ст. Й. Бодянський, який у 1858 р. видав колекцію документів з історії України за 1649—1722 рр., зібрану істориком Д. Бантиш-Каменським. До двох томів цього видання увійшло 196 документів: договори та статті (виступи) гетьманів, їх універсали та ін.[30] У наш час публікація тематичних збірників документів з історії XVII—XVIII ст. продовжується [31].

Особливо активізувалася публікація актових джерел, зокрема з історії України за весь попередній період, у XIX ст. Значну роботу в цьому напрямі провели Археографічні комісії Петербурга, Києва, Львова.

Зусиллями Петербурзької археографічної комісії (1842—1922) вийшли друком два видання "Повного зібрання літописів" (перше — у 1843—1871 рр., друге — у

1908—1910 рр.). У 35-томній серії "Русская историческая библиотека" чотири томи присвячені матеріалам Литовської метрики XV—XVI ст. Цікаві документи вміщено у п'ятитомній серії "Акты, относящиеся к истории Западной России". Проте найбільш цінною для історика України є серія: "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России". 15 її томів хронологічно охоплюють події з 1361 по 1678 р.

Видання Київської археографічної комісії (1846—1921), яка офіційно називалася "Временная комиссия для разбора древних актов, учрежденная при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе", майже повністю присвячені історії України. Комісія видавала дві серії: "Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе" (чотири томи), "Архив Юго-Западной России" (35 томів, деякі у двох частинах). Це видання мало складну структуру (8 частин, у кожній з яких була своя нумерація томів).

Комісія започаткувала широку публікацію актів з історії церкви, які дають уявлення не лише про її внутрішнє життя, а й про соціально-економічні відносини у країні, й особливо про духовне життя суспільства. Адже піднесення української культури з кінця XVI ст. було значною мірою пов'язане з діяльністю братств — громадських організацій православного населення України, які створювалися ним для захисту своїх релігійних, національних і культурних інтересів, й насамперед з метою протистояти спробам окатоличення та ополячування. Завдяки публікації Київською археографічною комісією 10 томів церковних джерел вони стали доступними для істориків. Публікували аналогічні джерела й інші установи. За радянських часів ця робота припинилася, проте наявність досить повної бібліографії джерел з історії української церкви, складеної І. Патрилом (1138 назв), дає змогу легко відшукати публікації за останні 200 років [32]. Київська археографічна комісія, окрім серійних видань, видала значну кількість пам'яток у вигляді окремих видань, тематичних збірників.

Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка, яку очолював М. Грушевський, здійснила багато-

томне видання "Жерела до історії України-Руси". В цій серії вийшло 22 томи архівних матеріалів, зібраних М. Грушевським та його учнями (М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Модзалевський, С. Томашевський). Матеріали, присвячені історії України XVI—XVIII ст., виходили за редакцією і з вступними примітками М. Грушевського або його учнів.

До цього видання примикає серійна публікація документальних джерел з історії Західної України XV—XVI ст., здійснена польськими істориками ("Akta grodykie i ziemskie ...". Львів, 1928 — 1935. Т. 1—24).

У XIX ст. велика кількість актових джерел була опублікована в періодичних виданнях — часописах "Основа", "Киевская старина", а також у "Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца", "Чтениях в Обществе истории и древностей российских" та ін.

Обсяг документальних джерел з історії України значно зріс у XIX ст. у зв'язку з розширенням сфери діяльності державних органів, а також збільшенням кількості торговельно-промислових підприємств, акціонерних товариств, банків, а згодом і монополістичних об'єднань. Швидко зростала кількість документів, що відображали повсякденну роботу органів влади.

Діловодна документація почала активно відкладатися в Україні з другої половини XVII ст., а в другій половині XIX — на початку XX ст. набула масового характеру. Вона досить численна за різновидами та функціональним призначенням, тому є предметом спеціального дослідження у документознавстві. В Росії, наприклад, послідовно змінювалися три етапи діловодства: приказне (до початку XVIII ст.), колезьке (XVIII ст.), міністерське (з 1802 р.). Кожен із них мав свою систему діловодства, особливості якої необхідно знати для ефективного пошуку й використання у дослідженнях діловодних документів.

Для міністерського етапу діловодства були характерні, зокрема, такі різновиди документів:

- журнали засідань, що були основною формою фіксації обговорення питань в органах влади — Державній Раді, Кабінеті Міністрів, департаментах міністерств, губернських правліннях, місцевих установах. Поряд із

протоколами засідань до них додавалися документи, що стосувалися того чи іншого питання. Журнали багатьох установ друкувалися у кількох примірниках. У наш час журнали засідань деяких органів влади, наприклад Ради Міністрів Росії, видані масовим тиражем [33].

- Звіти вищих і центральних установ, губернаторів і генерал-губернаторів, міністерські й губернські звіти.
- Циркулярні накази міністерських департаментів.
- Різного роду доповіді (міністерств, осіб вищої адміністрації), донесення губернаторів.
- Розпорядження, накази, службове листування, матеріали різного роду комісій тощо.

Спеціальна система документації склалася у зовнішньополітичній діяльності держави. Її представляли такі види документів, як договори, угоди, меморандуми, пам'ятні записки, ноти, особисті послання керівників держав, різного роду листи. Перші дипломатичні акти збереглися як складові літописів, зокрема вже згадувані вище тексти договорів київських князів із Візантією у X ст.

Дипломатичні документи держав, до складу яких входила Україна, широко представлені в публікаціях. У Росії ще на початку XIX ст. М. Румянцев видав "Собрание государственных грамот и договоров Российской империи" (Москва, 1822. Т. 1—3), а згодом Ф. Мартос здійснив багатотомну публікацію зовнішньополітичних актів Росії [34]. Видані матеріали дипломатичного характеру української гетьманської держави XVII—XVIII ст. — міжнародні договори, листування з іноземними державами, записи дипломатичних переговорів, посольські інструкції тощо. Від часів Б. Хмельницького збереглося 242 листи та звернення до правителів сусідніх держав [35].

Переломним моментом у новітній історії України була Українська революція 1917—1920 рр. З початку 90-х років почалася планомірна публікація джерел, що збереглися від тих часів. Видані, зокрема, документальні матеріали Української Центральної Ради [36], стенограми переговорів між Українською державою і РСФРР у 1918 р. [37]

Величезна кількість діловодних документів пов'язана з радянським етапом в історії України. Зосередження в ру-

ках Комуністичної партії усіх важелів управління політикою й економікою, запровадження у практику адміністративно-командних методів призвело до значного зростання обсягу документальних матеріалів. З'явилися й нові види джерел, наприклад, матеріали планування народного господарства.

Масового характеру набула публікація документальних джерел. Її здійснювали Археографічна комісія Академії Наук УРСР, Істпарт та його філії, архівні установи. Більшість документів друкувалася в часописах або у вигляді тематичних збірників. Проте тематично публікації були обмеженими, основна увага приділялася проблемам соціальної історії, розвитку продуктивних сил. У публікаціях повніше представлений розвиток промисловості, сільського господарства, робітничий та селянський рух в Україні на різних етапах; окремі публікації присвячені проблемам національно-визвольного руху. З цієї проблематики особливий інтерес викликає фундаментальна публікація документів з історії Кирило-Мефодіївського товариства, до якої увійшло 1610 документів [38]. Всього за роки радянської влади видано понад 500 збірників документів з історії України, головним чином XIX—XX ст. Для ознайомлення з їх тематикою можна скористатися бібліографічними покажчиками [39].

Велику увагу публікації джерел з історії України приділяли вчені української діаспори. Вони продовжили видання "Українського архіву", видання якого в Радянській Україні обмежилося одним випуском у 1929 р. За рубежем (у Нью-Йорку, Парижі, Торонто) до 1986 р. було видано 42 томи цього документального видання. З інших публікацій варто відмітити випуск у 80-х роках Українською Вільною академією (США) серії книг "Джерела з новітньої історії України". Один із томів був присвячений подіям української революції 1917—1921 рр. (Нью-Йорк, 1984). Найбільш повну, тритомну збірку документів з історії української суспільно-політичної думки XX ст. опублікували у Мюнхені історики українського походження Т. Гунчак, Р. Сольчаник [40].

Величезна кількість документів з історії визвольної війни українського народу, діяльності ОУН, УПА вміщена у багатотомному тематичному виданні "Літопис УПА",

започаткованому у 1975 р. в Торонто (Канада). Сюди увійшли документи Української Головної Визвольної Ради (т. 8, 9), німецькі документи часів Другої світової війни (т. 6, 7) та ін. Всього виданий 31 том. У 1995 р. започаткована нова серія "Літопису УПА", що формується на базі вітчизняних архівних джерел і видається в Україні разом із ученими української діаспори. До перших томів цієї серії увійшли матеріали Головного командування УПА (т. 1), а також документи УПА та запілля Волині й Полісся за 1943—1944 рр. (т. 2). Наявність бібліографічних довідників та джерелознавчих оглядів у цьому виданні значно полегшує користування ним [41].

Якісно новий етап у публікації джерел з української історії відкрився після відновлення незалежності України. Насамперед, чітко налагоджено видання нормативних документів усіх видів, які друкуються у спеціальних виданнях ("Бібліотека нормативних актів міністерств і відомств України", "Збірник урядових нормативних актів України" та ін.), видані дипломатичні акти суверенної України [42].

Характерною рисою цього періоду є відновлення серійних публікацій та видання корпусів джерел. Особливо велику роботу у цьому напрямі проводить Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського. Інститут започаткував видання 35 серій документальних видань "Джерела історії України", в тому числі актових джерел, пам'яток українського літописання, джерел з історії українського козацтва тощо. З кожної серії вже здійснено по кілька публікацій [43].

У серії "Джерела з історії українського козацтва" інститут приступив до здійснення унікального проекту — публікації повного складу архіву Коша Нової Запорізької Січі. Перший том корпусу цих джерел уже вийшов друком [44]. Почалося видання нової серії "Українського археографічного щорічника" (вийшло шість томів).

Розгорнулася публікація джерел іншими установами, а також окремими істориками. При цьому особлива увага приділяється ліквідації "білих плям" у джерелознавстві, зокрема публікації джерел про голодомор в Україні, масові репресії проти українських громадян [45].

У 2001 р. за підтримки вчених діаспори в Україні здійснено унікальне багатотомне видання (дев'ять томів,

14 книг), присвячене тисячолітній історії української соціально-політичної думки (з X ст. по 2001 р.) [46].

Відкриття архівних фондів дало можливість значно розширити документальну базу дослідження багатьох проблем української історії. Здійснена, зокрема, публікація джерел з історії визвольної боротьби українського народу 1939—1993 рр. [47], з історії Другої світової війни [48]. Нові публікації джерел дали змогу оприлюднити приховувані в минулому факти та оцінки багатьох видатних історичних діячів [49].

Джерельну базу дослідження історії України значно розширюють публікації документів, які українські вчені здійснюють разом зі своїми колегами з Росії, Польщі, Канади та інших країн. Так, Національна Академія Наук України спільно з Російською Академією Наук та іншими науковими установами здійснює широкомасштабний проект видання збірників "Документы российских архивов по истории Украины". Вчені мають на меті здійснити суцільну публікацію документів, що містять матеріали з історії України, з архівів відомства іноземних справ і військового відомства Росії. Ці унікальні матеріали зосереджені в Російському державному архіві давніх актів. Перший том видання уже вийшов друком [50].

У 1994 р. в Україні започаткована нова серія документальних видань "Пам'ятки історії східної Європи: Джерела XV—XVII ст.", яка готується вченими України, Росії та Польщі [51]. Всі ці публікації значно розширюють документальну базу вітчизняної історії.

Отже, актові й діловодні джерела усіх різновидів займають ключове місце у джерельній базі історії України, містять винятково багату й унікальну інформацію і є цілком доступними для істориків.

5.4. Статистичні джерела

Для вивчення історичних процесів і явищ велике значення мають *статистичні джерела. Вони охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності.* Статистика має надзвичайно багато різновидів залежно від того, в яких галузях вона застосовується (промислова,

сільськогосподарська, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо). Кожен із різновидів має свої характерні риси та особливості.

Відсутність в українського народу протягом кількох століть власної державності призвела до того, що масив статистичних джерел у регіонах України, які входили до складу різних держав, формувався неоднаково, що відбилося на формі, змісті та обсягу цих джерел.

Статистичні джерела — це досить точний інструмент пізнання процесів, що відбуваються у суспільстві. Звичайно, за умови, що дослідник обов'язково дотримуватиметься наукових засад при їх використанні. Специфіка цих джерел призвела до формування у науці особливого напряму їх вивчення — джерелознавства масових джерел (див. частина 1, розділ 5).

Статистичні джерела XVI — XVIII ст. Статистичні джерела виникли внаслідок суто практичних потреб суспільства і органів влади — необхідності мати достовірну інформацію про населення для того, щоб установлювати й стягувати податки, проводити рекрутські набори тощо. В Україні масове відкладання статистичних джерел почалося з часів польсько-литовської доби, коли на українських землях і на всій території Речі Посполитої були запроваджені люстрації — періодичні описи державних маєтків, міст, замків з метою оцінки господарсько-фінансового стану королівських маєтностей для встановлення державного податку — кварти (від лат. quartus — чверть). Люстрації проводилися протягом XVI—XVIII ст. спеціальними комісіями за ухвалою сейму Речі Посполитої на спеціально розроблених формулярах; спочатку без певної періодичності (1523, 1548, 1558 рр.), а з 1562 р. — один раз на п'ять років. Особливою повнотою вирізняються матеріали генеральних люстрацій, проведених у 1564 — 1565, 1569 — 1570, 1616 — 1620, 1659 — 1668, 1765, 1789 рр.

Матеріали люстрацій дають уявлення про категорії населення, стан міст і сіл, промисли, забезпечення населення землею; вони містять відомості про ліси, ставки, млини, сіножаті, проведення ярмарок тощо. Частина цих матеріалів видана Київською археографічною комісією і Науковим товариством ім. Шевченка [52].

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського провів каталогізацію матеріалів люстрацій. До випущеного Інститутом довідника увійшли реєстр рукописних текстів люстрацій та інших пов'язаних з ними архівних матеріалів, алфавітний покажчик видань, що містять тексти люстрацій та фрагменти з них, хронологічний перелік публікацій матеріалів люстрацій, відомості про українські староства, які описувалися під час люстрацій [53].

Коли Наддніпрянська Україна увійшла до складу Росії, на її території почали проводитися з метою контролю за збором податків інвентарні описи господарств. Запроваджувалося кілька видів описів: ревізії (переписи населення податкових станів), компути (переписи дворів козаків), генеральні слідства та ін. Мета більшості цих описів була фіскальною (збір податків) або військовою (облік рекрутів). Проте вони заклали основи і демографічної статистики. Перші переписи відбулися у 1654—1666 рр. (їх матеріали опубліковані). Ревізії спочатку враховували населення лише чоловічої статі, а з 1833 р. — й жіночої. Ревізії проводилися десять разів: п'ять у XVIII ст. (1719—1721, 1746—1747, 1761—1767, 1782, 1794—1795) і п'ять у XIX ст. (1811, 1815—1816, 1833—1835, 1850, 1857—1858).

Надзвичайно цінним джерелом є матеріали генерального слідства маєтків, проведеного у 1729—1730 рр. в усіх десяти полках Лівобережної України. Проводячи слідство, власті прагнули збільшити надходження податків і водночас удосконалити землекористування, оскільки з часів Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького у землеволодінні відбулося чимало змін, які не були офіційно зафіксовані. За описом у ході слідства, всі землі, маєтки поділялися на кілька груп: ті, що належали старшині за рангом, отримані за заслуги, володіння ратуш, монастирські, вільні, сумнівні за правами. Матеріали слідства — надзвичайно цінне джерело для аналізу змін у землекористуванні майже за 100 років, тому історики завжди виявляли до них підвищений інтерес. Матеріали про наслідки слідства по деяких полках опубліковані. Проте комплексне дослідження цих статистичних джерел як опублікованих, так і неопублікованих ще справа майбутнього.

Дуже цінні статистичні джерела збереглися від т. зв. "Румянцевського опису" 1765—1769 рр. Генерал-губернатор України П. Румянцев особисто розробив план опису, зразки формулярів для його проведення. Окремі варіанти формулярів застосовувалися для опису міст, козацьких, приватних господарств, коронних, урядових та монастирських маєтків. Спеціальні комісії докладно описували кожне подвір'я, маєток. Щоправда, у зв'язку з початком російсько-турецької війни опис не був повністю завершений, а зібрані матеріали опинилися пізніше у різних архівосховищах Російської імперії. Близько тисячі томів опису зберігається у фондах ЦДІА України у Києві. Вони містять унікальні матеріали про стан землеволодіння в Україні, розміри посівних площ, систему землеробства, розвиток міст, ремесел, торгівлі тощо. З кінця XIX ст. історики плідно вивчають матеріали цього опису. Одним із перших до них звернувся О. Лазаревський, який здійснив грунтовний огляд Румянцевського опису, що не втратив свого значення до наших днів [54]. Пізніше до цих матеріалів зверталися І. Лучицький, Д. Багалій, І. Ковальський та ін. Проте комплексне дослідження цього величезного масиву джерел ще попереду.

З XVIII ст. в Україні практикувалися статистичні описи міст, губерній. Збереглися зокрема матеріали опису Малоросійської (1796), Чернігівської та Полтавської губерній (1802). Частина з них опублікована [55].

У XVIII ст. була започаткована *промислова статистика*. Російський сенат своєю постановою від 31 січня 1724 р. зобов'язав промисловців подавати відомості про свої підприємства заздалегідь за встановленою формою. Ці дані узагальнювалися у Мануфактур-колегії. З 70-х років статистичні дані почали включатися до звітів губернаторів, що призвело до збільшення кількості та обсягу статистичних джерел.

Особливо масового характеру ***статистичні джерела набули у XIX—XX ст.*** Статистичний комітет, створений у 1852 р. на базі статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, у 1859 р. дістав нову назву — Центральний статистичний комітет. Цей орган об'єднав статистичні дослідження у межах усієї Росії. До нього увійшов і Люстраційний комітет у справах західних губерній Росії.

Зміцнювалися статистичні служби і в губерніях. Ще з 1834 р. почали створюватись губернські статистичні комітети, які очолювали губернатори. Якість статистичних відомостей того часу була досить високою. Про це наочно свідчить виданий у 1852 р. статистичний опис Київської губернії, здійснений під керівництвом відомого київського статистика Д. Журавського (1810—1856) [56].

На рубежі 70—80-х років XIX ст. статистичні матеріали в Росії оформилися в корпусі джерел як певна видова сукупність. Цьому сприяли успіхи не лише державної, а й відомчої, а також земської статистики. Земська статистика зародилася на початку 70-х років з виникненням у Росії земств. Її матеріали є цінним джерелом з історії економіки, культури, демографії, побуту населення. Вони охоплювали надзвичайно широке коло питань місцевого життя — чисельність і склад населення (професійний, становий, освітній, етнічний, віросповідний), проблеми землеволодіння та оренди, стан тваринництва, урожайність, кількість і стан торговельно-промислових установ, заробітна плата населення, ціни на місцях та багато інших. Працівники земств проводили подвірні переписи з досить точною фіксацією стану справ. Найбільш повний перепис був проведений у 70-х роках на Чернігівщині. Пізніше вони здійснювалися й у деяких інших губерніях (Полтавській, Таврійській). Земські статистики у 1870—1894 рр. були відносно незалежні від органів влади, що забезпечувало їм можливість об'єктивно і неупереджено підходити до збору та узагальнення статистичних даних. Лише пізніше земська статистика опинилася під контролем урядових установ.

Більшість статистичних описів земств опублікована. Орієнтуватися у публікаціях земств за всю їх історію допомагає предметний покажчик, складений В. Григор'євим [57]. Перший випуск покажчика присвячений статистичним виданням у Катеринославській та Полтавській губерніях, другий — у Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській. На жаль, статистичні публікації по трьох інших українських губерніях (Волинській, Київській, Подільській) автор не встиг опрацювати, і вони не увійшли до покажчика.

Наприкінці XIX ст. продовжувала удосконалюватися діяльність органів державної статистики. Систематичними стають різного роду переписи. У 1877 р. проводився перепис землеволодінь, у 1882 р. — військово-кінний перепис, у 1882—1895 рр. здійснено обстеження промисловості, а в 1897 р. був організований загальний перепис населення Росії. Це було перше досить об'єктивне дослідження стану народонаселення, що проводилося за кількома видами анкет (для селянських господарств, інших приватних господарств, міського населення).

На початку XX ст. проводилися ще три промислові переписи (1900, 1908, 1910—1912 рр.). Для більш грунтовного опису вся промисловість поділялася на 12 галузей, 286 виробництв. Розгорнуті анкети давали можливість дістати якнайповніше уявлення про промисловий розвиток кожного регіону країни. Загальні підсумки переписів опубліковані [58]. Анкета для перепису 1910 — 1912 рр. була коротшою, ніж у попередніх переписах, проте публікація матеріалів цього перепису виявилася значно повнішою. Вона складалася з 12 випусків (за кількістю галузей промисловості) та одного випуску з узагальнюючими даними [59]. За підсумками промислових переписів друкувалися "Списки фабрик и заводов Российской империи" (за переписом 1908 р. випущений у 1912 р.). Довідники про промислові підприємства паралельно випускали й самі підприємці. Останній із них є цінним джерелом вивчення розміщення промисловості напередодні революційних подій 1917 р. [60]

Великий пласт відомостей залишила відомча статистика. Найбільш вивчена та її частина, що створена фабрично-заводською інспекцією, яка до 1905 р. працювала при Міністерстві фінансів, а пізніше — при Міністерстві торгівлі та промисловості. Менше історики використовують статистичні дані, які збирали представницькі органи буржуазії, хоча вони є цінним джерелом з багатьох проблем. Наприклад, багатий статистичний матеріал про розвиток вугільної промисловості Донбасу вміщений у "Трудах горнопромышленников Юга России".

З сільськогосподарських переписів новітнього часу найбільш повним є проведений у 1905 р. земельний перепис у губерніях європейської частини Росії. Його ма-

теріали видані у 50 томах. Кожній губернії присвячений окремий том, а заключний вміщує узагальнюючі матеріали. Для вивчення аграрної історії України матеріали цього перепису мають особливе значення, адже наступний перепис проводився в Росії лише у 1916 р. під час Першої світової війни, і деякі регіони України він не охопив, оскільки вони були театром воєнних дій.

В окремих губерніях практикувалося обстеження приватних господарств за ініціативою місцевих властей. У 1910 р. такий перепис був здійснений у Полтавській губернії; у 1910—1912 рр. проведено вибіркове обстеження господарств Київської, Подільської та Волинської губерній. Матеріали цих переписів опубліковані [61].

Велике значення для істориків мають джерела демографічної статистики, що утворилися внаслідок проведення 28 січня 1897 р. першого загального перепису населення Росії. У 1899 — 1905 рр. матеріали перепису були видані. Кожній губернії, а також деяким великим містам (в Україні — Одесі) присвячено окремий том. Останні два томи містять узагальнені відомості про наслідки перепису [62].

У дореволюційній Росії статистичні джерела друкувалися і в численних періодичних та продовжуваних виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ. У 1866 — 1890 рр. видавався у трьох серіях "Статистический временник Российской империи". Тут уміщені відомості про територію, населення, землеволодіння, промисловість як у цілому по Росії, так і по окремих губерніях. У 1880 — 1885 рр. було видано вісім випусків збірника "Статистика поземельной собственности и населенных пунктов"; у 1861 — 1885 рр. — 43 випуски видання "Списки населенных мест Российской империи" (кожній губернії присвячений окремий том). У 1882 — 1904 рр. видавалися "Сборники сведений по России", а з 1888 р. — "Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел".

Великий масив статистичних даних уміщений у 110 випусках збірника "Статистика Российской империи", який виходив з 1887 по 1914 р. Це універсальне видання вміщувало поточну статистику з досить широкого кола проблем. Його випуски будувалися за тематичною ознакою, що по-

легшує користування ними. З 1906 по 1911 р. Центральний статистичний комітет видавав "Ежегодник России". Статистичні джерела друкувалися також в "Ежегоднике Министерства финансов", інших виданнях. Чимало статистичних джерел видавалося на місцях, зокрема в Полтавській, Чернігівській, Київській губерніях.

Специфічна система статистичної інформації склалася й на території українських земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Її здійснювала Центральна статистична комісія у Відні. У Львові діяло Статистичне бюро Галицького крайового відділу. Воно видавало часопис "Wiadomosci statystyczne ostosnukach krajowych" та довідник "Podrechnik statystyki Galicyi" ("Статистичний щорічник Галичини"). Це видання було досить грунтовним. Так, у 16 розділах щорічника, виданого у 1887 р., вміщені відомості про склад населення, розвиток різних галузей народного господарства, бюджетний стан Галичини тощо. На території Австро-Угорської імперії регулярно (один раз на 10 років) проводилися переписи населення (1870, 1880, 1890, 1900), матеріали яких публікувалися.

З метою обробки статистичних джерел, що стосувалися українських земель, у 1908 р. при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові була створена статистична комісія. Наслідки її роботи представлені у "Студіях з поля суспільних наук і статистики", перший том яких вийшов у 1909 р.

Статистичні джерела Закарпаття збиралися і публікувалися з 1874 р. Угорським статистичним відомством (м. Будапешт).

Доба визвольних змагань українського народу 1917 — 1920 рр. залишила мало статистичних джерел, хоча уряд Української Народної Республіки робив певні кроки для організації збору статистичної інформації на місцях. Такого роду заходи здійснювалися і за часів Гетьманату та Директорії, але вони мали спорадичний характер.

Статистичні джерела радянських часів відкладалися і друкувалися в різний час неоднаково. Порівняно активно статистика розвивалася у 20-ті роки. Держава, зосередивши у своїх руках всі економічні важелі, була зацікавлена в отриманні повної статистичної інформації, тому вона всіляко заохочувала збирання статистичних відомостей.

На підприємствах були запроваджені річні статистичні звіти, що збільшило обсяг статистичної інформації. У 20-ті роки на території, де була встановлена радянська влада, було проведено два суцільні переписи промисловості (1920, 1923). Щоправда, перепис 1920 р. не охопив двох українських губерній (Волинську та Подільську), де ще продовжувалися воєнні дії. Промислові переписи проводилися й пізніше (1938, 1939, 1943). У 1932—1934, 1936 рр. були здійснені переписи промислового обладнання. У 1920 р. проведено сільськогосподарський перепис, а зі створенням колгоспів кілька разів практикувалося їх суцільне обстеження (1928, 1929, 1930).

Кілька разів проводилися переписи населення. В Україні перший із них було організовано у 1920 р.; в 1923 р. здійснено перепис міського населення. В межах усього Радянського Союзу переписи проводилися у 1926, 1939, 1959, 1970 рр. (більшість матеріалів перепису 1939 р. знищені).

У 20-ті роки було налагоджено масове видання статистичних джерел. Засноване у 1921 р. Центральне статистичне управління України видавало в 1922—1932 рр. у 17 серіях статистичний збірник "Статистика України". Окремі серії присвячувалися промисловості, сільському господарству, транспорту, торгівлі, праці, народній освіті, охороні здоров'я тощо. Всього вийшло понад 200 випусків збірника, які містять досить цінну статистичну інформацію про розвиток України до початку 30-х років.

З 1923 р. видавалися статистичні збірники "Народне господарство УСРР" (містили матеріали з 1921 р.). На жаль, вони охоплюють не всі роки, оскільки деякий час не публікувалися (1936 — 1939, 1941 — 1956). У 1926 р. був заснований статистичний щорічник "Україна", хоча виходив він нерегулярно (виданий у 1926, 1928, 1929, 1935, 1940 рр.). Іншою вадою цього видання було те, що в кожному наступному випуску вміщувалися статистичні матеріали, які не завжди можна було порівняти з даними, вміщеними у попередніх випусках. До того ж обсяг інформації з кожним випуском зменшувався. У 1927 — 1932 рр. досить повно (у 56 томах, 7 відділах) були видані матеріали перепису населення Радянського Союзу, проведеного у 1926 р. Окремий том був присвячений УСРР. Ви-

давалися й тематичні статистичні збірники [63]. Досить різнобічна статистична інформація друкувалася на місцях — в округах, у містах [64]. Значний обсяг статистичної інформації по республіці вміщувався у загальносоюзних виданнях, як правило, у порівнянні з аналогічними даними по інших союзних республіках.

З 30-х років кількість статистичних публікацій значно зменшилася, вони зосереджувалися в основному в Москві. Саме там були видані збірники "Социалистическое строительство СССР" (1934, 1935, 1936), "20 лет советской власти в цифрах" (1937), "Колхозы СССР", у яких уміщені статистичні дані й по Українській РСР. У 30-ті роки значно погіршився і якісний стан статистичних публікацій. Вміщувані в них дані подавалися у препарованому вигляді, охоплюючи лише ті галузі господарства та культури, цифрові показники яких засвідчували "переваги" соціалізму. Статистичні публікації 30 — 70-х років [65] уміщували жорстко регламентовану інформацію, яка утруднює аналітичну роботу дослідника. До того ж деякі статистичні дані сфальсифіковані, особливо це стосується стану сільського господарства. Наприклад, у 30 — 50-х роках підрахунок урожаю проводився не на основі фактично зібраного зерна, а на основі т. зв. "видової урожайності", або "бункерного врожаю". Хоч ця практика була засуджена на пленумі ЦК КПРС у вересні 1953 р., на практиці вона продовжувалася.

Щоб приховати наслідки масових репресій у країні, фальсифікувалися дані й демографічної статистики: з трибуни XVII з'їзду ВКП(б) (1934) Сталін навів завищені дані про чисельність населення СРСР. Всесоюзний перепис, проведений у 1937 р., показав брехливість наведених Сталіним цифр. Більш того, дані перепису засвідчили, що населення країни внаслідок голодоморів та репресій значно скоротилося. В Україні, наприклад, з 1926 по 1937 р. воно зменшилося з 28,9 до 28 млн. осіб, тобто на 3,2 %, а в Київській, Чернігівській, Харківській, Донецькій, Одеській областях — навіть на 10—13 % [66]. Не випадково на матеріали перепису було накладено арешт, а самі вони офіційно проголошувалися "дефектними", багатьох працівників статистичних органів, які намагалися подавати об'єктивну інформацію, було репресовано за "недо-

облік". Матеріали цього перепису частково опубліковані лише в 1991 рр. Таким чином, адміністративно-командна система не була зацікавлена у забезпеченні вчених об'єктивною, неупередженою статистичною інформацією, що значно ускладнює використання статистичних джерел того часу.

Що ж до західноукраїнських земель, які входили тоді до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, то статистичні матеріали по цих землях подавалися у виданнях відповідних держав. У Варшаві, приміром, з 1922 р. видавався польський статистичний щорічник, у якому вміщувалися дані і про розвиток Галичини.

У роки Другої світової війни статистичні джерела в СРСР не публікувалися, лише частково вони наведені у книзі М. Вознесенського "Воєнна економіка СРСР у період Вітчизняної війни" (Київ, 1948). Протягом перших десяти післявоєнних років статистичні джерела засекречувалися. Лише після розвінчання культу особи Сталіна з кінця 50-х років відновилося друкування статистичного щорічника "Народне господарство Української РСР" (з 1984 р. — "Народне господарство України"). На початку 60-х років були видані у повному обсязі (16 томів) матеріали перепису населення СРСР 1959 р., де Україні присвячувався окремий том.

Проте у 70-х роках процес обмеження гласності у статистиці знову посилився, що негативно відбилося на якості збірника "Народне господарство Української РСР", який значно збіднів за змістом. Матеріали перепису населення СРСР 1970 р. (шість томів) видані вже не по окремих республіках, а в тематичній розробці. З огляду на сказане до опублікованих за роки радянської влади статистичних джерел слід підходити надзвичайно критично.

Після проголошення незалежності України зросла увага до проблем статистики та науково-обгрунтованої публікації статистичних джерел. У 1992 р. Верховна Рада прийняла Закон "Про державну статистику", в якому визначила статус статистичної служби та мету її діяльності — отримання достовірної статистичної інформації про соціально-економічний розвиток України та її регіонів. Створена централізована система збирання, опрацювання, аналізу, поширення, збереження, захисту та викорис-

тання статистичної інформації. У липні 2000 р. до закону "Про державну статистику" були внесені зміни, що ураховують досвід статистичної діяльності в умовах незалежної України, зокрема чіткіше окреслюють шляхи доступу до статистичної інформації. Конкретні напрями роботи в галузі статистики за сучасних умов були визначені постановою Кабінету Міністрів України "Про концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку та статистики" (травень 1993 р.) й Указом Президента України Л. Д. Кучми "Про заходи щодо розвитку державної статистики" (листопад 1997 р.).

Здійснення намічених заходів позитивно вплинуло на стан статистичних відомостей, обсяг і якість яких неухильно зростають, незважаючи на скрутне економічне становище країни. Продовжено випуск щорічного статистичного збірника "Народне господарство України". Засновано чимало нових видань. Для істориків особливо цінним є багатопрофільне видання "Статистичний щорічник України", перший випуск якого присвячений підсумкам 1994 р.[67] Щорічник містить основні дані про соціально-економічне становище України, що подаються у порівнянні з попереднім 1993, а також 1990 р. (у наступних випусках наводяться порівняння і з 1985 р.). Істориків зацікавлять статистичні дані про населення, структурні зміни в економіці, стан різних галузей народного господарства, культури, науки, ціни, тарифи. Вперше до довідників включені статистичні матеріали про зовнішньоекономічну діяльність України.

З нових профільних видань варто назвати заснований у 1993 р. демографічний щорічник Держкомстату України "Населення України", в якому наводяться дані про адміністративно-територіальний поділ країни, чисельність, статево-віковий склад населення, його розміщення по регіонах країни, дані про народжуваність, смертність та ін. Усього Держкомстат України щорічно видає близько 50 статистичних збірників найрізноманітнішої тематики.

Розширилися можливості ознайомлення науковців із поточною статистичною інформацією. У 1993 — 1997 рр. Держкомстат України видавав "Інформаційний бюле-

тень", правонаступником якого з 1998 р. став журнал "Статистика України", який ставить за мету надавати достовірні статистичні дані про розвиток народного господарства, ринок праці тощо. В журналі регулярно вміщуються індекси цін та інші статистичні відомості.

Наявність якісних статистичних джерел, що відбивають сучасний розвиток країни, відкриває перспективи для створення грунтовних праць з історії України.

5.5. Матеріали соціологічних досліджень

За багатьма характеристиками до статистичних джерел наближаються матеріали *соціологічних досліджень*. Це джерело відкладається в результаті цілеспрямованого проведення фахівцями конкретно-соціологічних опитувань. Виконуючи специфічні завдання своєї науки, соціологи використовують такі методи, як анкетування, інтерв'ю, опитування, унаслідок чого нагромаджується величезний фактичний матеріал, який дає можливість докладніше розібратися у складних питаннях функціонування суспільства, життя людини. Таким чином, соціолог виступає в ролі творця нового джерела про суспільство. Звичайно, якість матеріалів соціологічних досліджень як джерела вирішальною мірою залежить від професійної підготовки осіб, які проводять соціологічні дослідження, вибору науково обґрунтованих методик обробки зібраних матеріалів. На жаль, у сучасних умовах трапляються випадки маніпулювання громадською думкою шляхом публікації некоректно оброблених даних соціологічних опитувань. Це означає, що цінність таких матеріалів (особливо тих, що готуються "на замовлення") як історичного джерела є низькою.

Особливістю матеріалів соціологічних досліджень як джерела є те, що вони мають подвійний рівень інформації. Анкети, інтерв'ю, спостереження, що зібрані в ході дослідження, є джерелом першого рівня. Узагальнені наслідки соціологічних досліджень, оформлені у вигляді звітів, інформаційних повідомлень, довідок, статей, монографій тощо — є джерелом другого рівня. Історик у своїй роботі використовує не лише підсумкові дані соціологічних досліджень, а й підготовчі та попередні матеріали соціологів. Звернення до них дає змогу перевіри-

ти наскільки науково коректно і ретельно була проведена аналітична обробка первісних даних. На жаль, далеко не всі першоджерела соціологічних досліджень передаються на зберігання до архівів.

Важливість використання даних соціологічних досліджень як джерела випливає з того, що у соціологів та істориків спільний об'єкт вивчення — суспільство. Щоправда, історик досліджує його в історичному плані, а соціолог — як цілісну, організовану на певний час систему. Проте представників обох наук однаково цікавить вплив різноманітних соціальних явищ на розвиток суспільства та людини. Об'єктом соціологічних досліджень є, насамперед, людина в усіх її вимірах. Звідси й проблематика соціологічних досліджень — соціальні, національні, сімейні відносини, демографічні проблеми, праця людини, її освіта, добробут тощо.

Під впливом школи "Анналів" (М. Блок, Л. Февр та ін.) у світовій історичній науці у другій половині XX ст. відбувся поворот до поглибленого вивчення людини, яка стала центральним об'єктом досліджень не лише соціологів, а й істориків. Хоча й із запізненням, цей процес торкнувся також України, знайшовши тут сприятливий грунт, оскільки для української історіографії з часів М. Грушевського традиційно властиве тяжіння до соціології і вивчення персоналій в історії. У 70—80-х роках спостерігалася "лавина" конкретних соціально-історичних досліджень, присвячених проблемі людини в суспільстві.

Дані соціологічних досліджень, як історичне джерело, дедалі частіше створюються не лише соціологами, а й самими істориками. Як приклад можна згадати дослідження істориками В. Дьяковим, В. Зайцевим та Л. Обушенковою соціального стану учасників польського повстання 1830 — 1831 рр. за матеріалами західних губерній Російської імперії [68].

Протягом XX ст. в науці відклався величезний масив соціологічних досліджень, що знайшли широке відображення в літературі. Соціологи та історики з початку століття активно вивчали склад, соціальну структуру, освіту, добробут різних верств населення, зокрема робітництва і селянства. Соціологічні методи використовувалися також з метою грунтовного

дослідження доколгоспного селянства [69]. Останнім часом увагу соціологів привернули етнонаціональні проблеми в пострадянському суспільстві, а також передвиборні кампанії. Щоправда, використання результатів соціологічних досліджень як інструменту політичної боротьби нерідко призводило до їх перекручення і навіть прямої фальсифікації, що вимагає критичного ставлення до них, зокрема вивчення методики їх проведення, репрезентативності, а також зіставлення опитувань, що проводяться різними установами.

Публікацій, які б відображали повний банк даних соціологічних досліджень з проблем історії України, досі немає, хоча є бібліографічні огляди, що стосуються окремих періодів. Досить повний огляд соціологічної літератури, виданої у Росії і в Україні з часу її виникнення до початку XX ст., здійснив І. Голосенко [70]. Академія наук СРСР у 1975 — 1991 рр. видавала покажчик "Социологические исследования", що охоплював матеріали досліджень на всій території Радянського Союзу, в тому числі УРСР. Сімнадцать випусків цього покажчика уміщують 25 тис. джерел за 1973 — 1989 рр. Близький за змістом до цього видання каталог Інституту соціологічних досліджень АН СРСР [71].

Наслідки соціологічних досліджень, проведених з 90-х років в Україні, узагальнює Інститут соціології НАН України у "Бібліографічному щорічнику", що видається з 1998 року. Про сучасний стан цих досліджень інформує часопис "Соціологія: теорія, методи, маркетинг". У ньому ж уміщуються бібліографічні огляди праць з соціології за минулі роки [72].

5.6. Судово-слідчі документи

Серед писемних джерел української історії одне з важливих місць займають *судово-слідчі документи*. Відомо, що в житті суспільства судові установи завжди відігравали помітну роль. У документах судових органів відображені, як правило, найгостріші проблеми, що стосуються як окремих осіб, так і підприємств, організацій, партій, рухів і суспільства в цілому. Разом з іншими карально-репресивними органами вони захищали існуючий лад, намагаючись запобігти будь-яким виступам

проти нього. Все це визначає неабияке значення судово-слідчих документів для вивчення історичних подій.

Різноманітні документи і матеріали, що входять до цього різновиду джерел, можна поділити на три підгрупи:

1. Слідчі матеріали (протоколи обшуку та огляду, протоколи слідства, допитів звинувачених та свідків, очних ставок, донесення агентів, листування слідчих органів, речові докази та ін.).
2. Судові документи (протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів тощо).
3. Матеріали прокурорського нагляду (запити, донесення та інші документи прокурорів).

Звертаючись до цих документів, слід мати на увазі, що в царській Росії, а згодом і в Радянському Союзі політичний розшук був здебільшого інститутом позасудового переслідування людей і збору відповідної інформації. Тому до вказаних вище підгруп слід додати ще одну — матеріали, що відкладалися у каральних органах і не доходили до суду.

За радянських часів з'явилися нові різновиди судово-слідчих джерел, небачені раніше у практиці судочинства цивілізованих країн: розстрільні списки, рішення позасудових надзвичайних органів ("двійок", "трійок"); розписки або приписки про виконання смертних вироків тощо. До судочинних матеріалів цього часу примикають і такі документи, як звернення засуджених до державних і громадських діячів, державних та інших організацій. Наприклад, репресований в роки радянської влади поет В. Стус звертався зі скаргами на рішення судів до секретарів ЦК Компартії України П. Шелеста, Ф. Овчаренка, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного, до Пен-Клубу тощо [73].

На характер судово-слідчих джерел істотно впливає статус у державі судів та інших органів, що примикають до них, ступінь їх самостійності у вирішенні питань. Наприклад, утручання в радянський час партійних органів у роботу органів судочинства та правопорядку призводило до втрати ними об'єктивного підходу до вирішення справ.

Працюючи з документами судів, карально-репресивних органів, слід мати на увазі, що в їхніх архівах, окрім судово-слідчих матеріалів, відклалися й інші різновиди

джерел. Приміром, у польсько-литовську добу суди, що відігравали в той час надзвичайно велику роль у державі, перетворилися на своєрідні сховища найбільш цінних матеріалів з різних сторін життя, насамперед актових джерел, оскільки до актових книг численних судів (гродських, земських, трибунальних, магістратських тощо) вписувалися різного роду умови, договори, зобов'язання приватних осіб, королівські жалувані грамоти, привілеї, сеймівські конституції, статути про податки, наслідки люстрації королівських володінь тощо.

За пізніших часів серед судочинних матеріалів опинилися й речові докази виступів проти існуючого ладу — особисті речі, програми й статути політичних партій та громадських організацій, їх агітаційно-пропагандистська література, преса, твори звинувачених та ін. (ці джерела розглядаються в інших розділах).

Із судово-слідчих джерел особливу цінність для історика становлять матеріали політичних процесів. У Росії, починаючи зі створеного ще на початку XVIII ст. Петром I Преображенського приказа, політичні розслідування стали невід'ємною частиною діяльності карального самодержавно-бюрократичного апарату. В 1802 р. у системі державного управління було створено Міністерство внутрішніх справ, а при ньому організована таємна політична експедиція. Згодом назви установ, їх кількість мінялися, проте незмінним залишалася їхня основна функція — захист самодержавного ладу. Політичний розшук у різні періоди вели такі установи: Особливий секретний комітет, Комітет вищої поліції, Особлива канцелярія, III-є відділення власної його Імператорської величності канцелярії, Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ, Слідча комісія для політичних справ при Київському, Подільському і Волинському губернаторі (1846 — 1882). У 1827 р. був створений сумнозвісний корпус жандармів. Він мав п'ять округів, які, наче павутина, обплутали всю Росію. Цінні відомості історик може почерпнути і з кримінальних справ, тим більше, що будь-які виступи проти властей розглядалися судами здебільшого як кримінальні дії.

Обсяг судово-слідчих документів у різні періоди історії був неоднаковим. До початку XIX ст. судово-слідчих

справ збереглося небагато, проте звернення до них дає можливість конкретніше уявити форми протесту народних мас проти існуючого ладу. Як приклад, можна навести протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші, учасника Коліївщини (1768), який очолював повстанський загін, що упродовж 15 років діяв в Україні [74].

З XIX ст. відклалися свідчення про численні політичні процеси в Росії, що торкнулися багатьох політичних партій, громадських організацій та окремих осіб із України. Великий резонанс у суспільстві мали, зокрема, судові процеси над декабристами (1825), членами Кирило-Мефодіївського братства (1847), Південно-Російського союзу (1875). Унаслідок секретності судово-слідчі матеріали за цими та іншими процесами довго не видавалися, хоча в архівах їх збереглася величезна кількість. Лише по справі декабриста П. Пестеля вони складають, наприклад, 72 томи, С. Муравйова-Апостола — 63 томи.

Судочинні матеріали у справах декабристів почали друкуватися лише у 80-ті роки XIX ст., а в більш повному обсязі побачили світ ще пізніше. Починаючи з 1925 р. Центрархів (Москва) розгорнув видання матеріалів Верховного кримінального суду і слідчої комісії у справі декабристів у вигляді серії збірників документів. За п'ять років було видано сім томів, один із яких (шостий) містить матеріали, пов'язані із повстанням Чернігівського полку. З 1950 р. видання серії відновлено. Всього вийшло 18 томів [75] (видання буде продовжено). У видання вміщено матеріали попередніх допитів (так звані Допитні пункти і відповіді на них), протоколи очних ставок, витяги із показань інших осіб, листи до слідчих і органів державної влади, документи, виявлені під час обшуків, донесення агентів поліції, протоколи слідства та суду тощо. Особливо цінним для істориків є 16-й том, випущений у 1985 р. У ньому вперше опубліковано журнали Слідчого комітету у справі декабристів і доповідні записки його голови А. Татіщева Миколі І. Ці документи дають можливість прослідкувати усі перипетії справи декабристів й орієнтуватися у всіх інших томах серії.

Чимало цінних свідчень про піднесення національно-визвольного руху в Україні у XIX ст. містять матеріали судового процесу над членами Кирило-Мефодіївського то-

вариства, першої в Росії політичної організації національного характеру. Їх удалося оприлюднити лише у 1990 р. в серії "Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст."[76] До трьох томів документів увійшли журнал слідства, загальні матеріали, а також судові справи на 17 членів товариства — Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Гулака, В. Білозерського, О. Навроцького, Г. Андрузького та ін.

Велика кількість судочинних джерел залишилася від радянської доби історії України. В адміністративно-командній системі радянської влади карально-репресивні органи відігравали домінуючу роль, вони були головним знаряддям політики придушення інакомислення. Більшовики ще в лютому 1918 р. створили комісію по боротьбі з контрреволюцією. З кінця 1918 р. на підконтрольній їм території почала діяти Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами. Пізніше (з 1922 р.) ці функції були передані створеному НКВС Державному політичному управлінню УСРР, а згодом — Народному комісаріату внутрішніх справ та Комітету державної безпеки. Таким чином, у Радянському Союзі та його республіках, зокрема в УРСР, карально-репресивні органи із надзвичайних поступово перетворилися на невід'ємну складову каральної системи держави. Спираючись на ці органи, власті проводили масові репресії, депортації населення. В умовах масового терору в СРСР відбувалося безпрецедентне зростання судово-слідчих справ, що супроводжувалося фальсифікаціями з метою штучної організації на догоду властям голосних справ, процесів. Ініціатором такої політики нерідко виступали центральні та місцеві органи Комуністичної партії. Наприклад, 3 серпня 1937 р. Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін надіслав секретарям ЦК нацкомпартій та обкомів партії шифрограму, в якій давалася вказівка організувати "...в кожній області по районах 2-3 відкритих показових процесів над ворогами народу — шкідниками сільського господарства, які пробралися до районних партійних, радянських і земельних органів". Місцевій пресі було доручено широко висвітлювати ці процеси з метою мобілізації колгоспників "на боротьбу з шкідництвом та його носіями" [77].

До 1991 р. документи радянських карально-репресивних органів залишалися недоступними для дослідників. Після проголошення незалежності України частина з них була розсекречена і передана до державних архівів. Наприклад, до Центрального державного архіву громадських об'єднань України передано понад 34 тис. справ репресованих по м. Києву та Київській області за період з 1919 по 1950 р., у тому числі слідчі справи О. Грушевського, А. Кримського, В. Липківського, В. Симиренка та ін. Ці матеріали дають можливість не лише простежити долю конкретних людей, а й реально уявити масштаби репресій, оцінити загальну політичну обстановку в Україні в той час.

За останні роки розгорнулася велика робота щодо публікації судово-слідчих джерел. Одними із перших опубліковані матеріали сфальсифікованого владою судового процесу "Спілки визволення України", що відбувся 9 березня — 19 квітня 1930 р. в м. Харкові і став прологом великого терору в Україні. У ході процесу були засуджені 45 представників української інтелігенції. На роль керівника неіснуючої організації було "обрано" видатного вченого-українознавця С. О. Єфремова. Згодом було заарештовано ще 700 осіб, а всього після процесу, на думку дослідників, було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб. Лише в 1995 р. вперше були опубліковані документи, присвячені цьому процесу (56 документів) — протоколи допитів, свідчення, доповідні записки працівників ДПУ України, протоколи очних ставок, листи, заяви, обвинувальний вирок, витяги із протоколів судової "трійки", акти про виконання смертних вироків [78]. Завісу над діяльністю каральних органів радянської влади відкриває також збірник документів, присвячений діяльності цих органів [79]. До 60-річчя Соловецької трагедії був виданий двотомник документів, у якому вміщено матеріали про розстріл на Соловках у 1937 р. 1111 в'язнів. Тут уміщені також протоколи допитів, анкети звинувачених, ордери на арешти, матеріали оперативної розробки в'язнів, акти про виконання вироків тощо [80].

Великий масив судочинних документів пов'язаний із репресіями в Західній Україні. У 1939 — 1940 рр. тут почали здійснюватися масові репресії та депортації населен-

ня. Усього за політичними ознаками було репресовано до початку війни 1 173 170 осіб (понад 10% населення регіону). Цій зловісній події присвячені судочинні документи та інші матеріали збірників, виданих у 1996—1998 рр.[81] Наприкінці 90-х років почалася підготовка спільного українсько-польського видання "Польща та Україна у 30 — 40-х роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спецслужб". До збірників увійдуть матеріали про репресії у Західній Україні в 1939—1941 рр., а також польсько-українські насильственні переселення 1944—1947 рр.

Публікація джерел про репресії радянських часів здійснюється у щоквартальнику "З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ", який виходить із серпня 1994 р. У розділі "З літопису колишніх спецслужб" тут друкуються численні судово-слідчі документи. Аналогічні документи уміщуються і в книгах серії "Реабілітовані історією", що видаються у регіонах України.

Київське наукове товариство ім. Петра Могили започаткувало серію документальних видань "Україна у XX ст.", в якій поставило за мету розкрити різні вияви масового терору в Україні у 1917 — 1945 рр. Серію відкрила монографія С. Білоконя, присвячена проблемам терору в Радянському Союзі[82]. Наступні шість томів уміщують тематичні підбірки документів (діяльність органів ЧК—ОГПУ—НКВД; "Спілка визволення України"; переслідування церкви; цензура в Україні; українські діячі 1917 — 1945 рр. ; масони в Україні тощо). Значну частину документів складатимуть судово-слідчі матеріали, використання яких допоможе історикам об'єктивно відтворювати трагічні сторінки історії України.

Оскільки за радянських часів на органи ВЧК—ОГПУ—КДБ покладався не лише політичний розшук, а й стеження за настроями людей, інтерес для істориків представляють інформаційні та агентурні матеріали цих органів про становище на місцях. На жаль, публікація таких матеріалів лише починається. Одне із значних видань такого роду започатковане в Росії. Воно присвячене становищу на селі в різних регіонах СРСР, у тому числі в Україні. У першому томі видання уміщені вельми красномовні ма-

теріали про становище в українському селі, про повстанський рух у сільській місцевості в перші роки радянської влади [83].

5.7. Документи громадських об'єднань та політичних партій

Із зародженням громадських рухів, об'єднань, а згодом і політичних партій виник новий різновид історичних джерел — документи і матеріали цих організацій. Пізнавальна цінність для історика джерел цього походження зумовлюється тим, що звернення до них дає можливість докладно вивчити не лише внутрішню історію партій та об'єднань, їхні цілі, стратегію, тактику, засоби боротьби, які вони використовували, а й простежити їх уплив на розвиток історичних подій, зокрема політичне, соціально-економічне та духовне життя країни у той чи інший період.

Типологія документів політичних партій і рухів досить широка. В її межах можна виділити кілька груп:

- статути партій та об'єднань. Вони визначають організаційну побудову та принципи діяльності, функції центральних та місцевих органів, права й обов'язки їх членів;
- програмні документи партій та об'єднань. У них окреслюються цілі як кінцеві, так і на певних етапах розвитку суспільства, практичні завдання та методи їх здійснення. До цієї групи належать також заяви партій щодо їхнього ставлення до найболючіших повсякденних проблем;
- матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, засідань центральних і місцевих органів партій та об'єднань. Це наймасовіше джерело партійного походження, що дає уявлення про практичну діяльність партій та об'єднань;
- листування партійних і громадських організацій, інші документи про їх практичну діяльність;
- виступи на з'їздах, конференціях, у пресі лідерів партій та об'єднань, у яких роз'яснюються й коментуються документи цих організацій, а також їхня практична діяльність;

Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства. Київ, 1991. Титульна сторінка

• комплексним джерелом є партійна преса, в якій представлені майже всі вищеназвані різновиди документів,

а також інші матеріали, що висвітлюють діяльність партій та об'єднань.

Поява перших національно-патріотичних об'єднань опозиційного характеру в Україні пов'язана з розгортанням національно-визвольного руху на зламі XVIII—XIX ст. У 50 — 70-ті роки XIX ст. найбільш поширеною формою таких об'єднань були українські громади — організаційно слабкі осередки, більшість з яких не мала спочатку навіть програмних документів. Вони діяли у Петербурзі (з 1858 р.), Києві (1861), Полтаві (з 1861 р.), Чернігові (з 1861 р.), Харкові (1861), Одесі (початок 70-х років), Єлисаветграді (70-ті роки). Незважаючи на їх заборону царизмом наприкінці 70-х років, вони продовжували свою діяльність. Більше того, на початку 80-х років у новогромадівців з'явилися і програмні документи.

У 1891 р. група студентів, яка відвідала могилу Кобзаря у Каневі, заснувала "Братство Тарасівців", таємна робота якого розгорнулась головним чином у Харкові. У 1897 р. за ініціативою С. Конського та В. Антоновича відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської загальної організації, що об'єднала патріотично налаштованих людей різних політичних поглядів, яких згуртовувала любов до України.

Всі ці організації здебільшого займалися освітньо-культурницькою або науковою роботою українського спрямування. Вивчення їх історії утруднюється тим, що документів про їхню діяльність збереглося небагато, хоча програми, статути деяких із них опубліковані [84]. Значний пласт документів про діяльність цих організацій відклався і в судово-слідчих справах царських каральних установ (див. 5. 6).

На західноукраїнських землях поштовхом до розвитку національно-визвольного руху була революція 1848 р. у країнах Європи. У формуванні вимог щодо надання Галичині національно-територіальної автономії важливу роль відіграла створена у травні 1848 р. у Львові Головна Українська Рада, в якій були представлені різні групи інтелігенції краю та її газета "Зоря Галицька".

У наступні роки організаційною формою задоволення національно-культурних потреб населення Західної Ук-

раїни були численні осередки культурно-освітнього товариства "Просвіта", заснованого в 1868 р. за ініціативою А. Вахнянина. Просвітницький рух згодом поширився і в Наддніпрянській Україні, проте був заборонений радянською владою, а в Галичині осередки "Просвіти" діяли до 1939 р. і відновили свою діяльність наприкінці 80-х років.

Значного поширення в Україні набув народницький рух. Українці брали активну участь у діяльності таємних загальноросійських революційно-демократичних організацій "Земля і воля" (1861 — 1864), "Народна воля" (1879) та ін. Численні організації, гуртки і групи народників створювалися у містах України: гуртки "чайківців" (1869 — 1874, Київ, Одеса, Херсон), "Київська комуна" (1873, Київ), "Південні бунтарі" (друга половина 70-х років, Одеса), "Таємна дружина" (1877, Чигиринщина), гурток В. Осинського (1877 — 1879, Київ), "Південноросійська група народовольців" (1891, Київ) та ін. Діяльності народників присвячені численні документальні публікації [85].

Збереглися джерела про робітничі організації в Україні, зокрема про "Південно-російський Союз робітників" (1875, Одеса), документи якого опубліковані [86].

З 90-х років XIX ст. збереглися програмні документи українських політичних партій, перші з яких з'явилися у Галичині. В 1890 р. у Львові була заснована Русько-українська радикальна партія, а в 1899 р. — Українська національно-демократична партія та Українська соціал-демократична робітнича партія.

У 1900 р. у Харкові виникла Революційна українська партія, а в 1905 р. на її базі створена Українська соціал-демократична робітнича партія. На початку XX ст. в Україні з'явилися перші соціал-революційні організації, на базі яких у 1917 р. була заснована Українська партія соціалістів-революціонерів.

За ініціативи М. Грушевського у 1908 р. була зроблена спроба об'єднати політичні партії українського спрямування в "Товариство українських поступовців", яке в період Української революції 1917 — 1920 рр. стало фундатором створення Української Центральної Ради. Попри істотні відмінності програмних настанов більшість утворе-

них партій об'єднувала благородна ідея національного визволення українського народу, відновлення української державності. Програми українських політичних партій, що діяли в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст., опубліковані, так само як і аналогічні документи російських партій, що діяли тоді на українських землях [87].

Важливу джерельну інформацію містять документи загальноросійських політичних партій — більшовиків, меншовиків, бундівців, кадетів, які мали в Україні свої організації. Насамперед це стосується Російської соціал-демократичної робітничої партії, що утворилася у 1898 р. Прихід більшовиків до влади в Росії у 1917 р., а згодом і в Україні на багато десятиріч визначив характер її розвитку, призвів до монополії єдиної ідеології. Всі інші партії були заборонені. Лише в Західній Україні до 1939 р. продовжували діяти різні громадські об'єднання та політичні партії українського спрямування.

Документи з історії Комуністичної партії України як загону КПРС потребують окремого розгляду, оскільки вони визначали діяльність усіх гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової, напрями розвитку країни в усіх сферах її життя — політиці, економіці, духовній сфері. Комуністична партія України ніколи не була самостійною у своїх рішеннях, а являла собою лише один із загонів КПРС, тому для аналізу подій в Україні слід використовувати джерела не лише з історії Компартії України, а й КПРС у цілому.

Основні документи партійних органів представлені у багатотомному виданні "Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК" [88], що охоплює період з 1898 по 1985 р. Більш повно документи КПРС представлені у щорічнику "Справочник партийного работника", який виходив (з перервами) з 1926 по 1991 р. У ньому вміщувалися постанови пленумів ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, найважливіші постанови ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ за відповідний рік. Останній, 30-й випуск цього видання охоплює події 1990 року. До частини випусків, що уміщують документи до 1984 р., є довідковий том [89]. Найважливіші партійні документи з господарського будівництва друкувалися також у багатотомному виданні "Решения

партии и правительства по хозяйственным вопросам". Видані також стенограми або протоколи більшості з'їздів і конференцій РСДРП — РКП(б) — ВКП(б) — КПРС.

Найважливіші джерела з історії Комуністичної партії України вміщені в узагальнюючих збірниках документів з'їздів та конференцій партії[90]. Опубліковані також протоколи або стенограми окремих з'їздів[91], проте документи більшості з них друкувалися лише вибірково (звіти ЦК, основні рішення, директиви тощо) під стандартною назвою "Матеріали .... з'їзду Комуністичної партії України". Такі видання присвячені з'їздам, починаючи з 16-го (1949 р.) і закінчуючи 28-м (1990 р.).

Досліджуючи джерела з історії Комуністичної партії, слід ураховувати такі їхні специфічні риси, як популізм й утопічність багатьох програмних настанов, заідеологізованість директив, у тому числі й тих, що стосувалися проблем господарського будівництва, відрив від реального життя та упередженість в оцінках багатьох явищ дійсності. У 1961 р. , наприклад, за пропозицією М. Хрущова XXII з'їзд КПРС прийняв нову програму партії, в якій ставилося завдання побудови до 1980 р. в СРСР матеріально-технічної бази комунізму. Інший генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв усупереч реальним фактам у 1967 р. констатував побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства.

Працюючи з документами КПРС, слід ураховувати й таку їх особливість, як відмову партійних органів від визнання принципових помилок, допущених у практичній діяльності у попередні роки. Винятки у цьому відношенні були поодинокі. Наприклад, упродовж 1946 — 1951 рр. ЦК КП(б)У прийняв низку постанов із проблем розвитку науки та культури в Україні, у яких піддав нищівній критиці відомих представників української інтелігенції — учених, письменників, композиторів, художників, звинувачених у буржуазному націоналізмі та космополітизмі. Ці постанови, що призвели до репресій і творчого спаду, а нерідко й припинення діяльності багатьох митців та учених, до застою в науці, були скасовані, як політично помилкові, під тиском громадськості лише у 1990 р. на хвилі гласності та перебудови.

У XX ст. в Україні зросла кількість громадських об'єднань різного спрямування, які, не називаючи себе партіями, справляли значний вплив на історичні події. Це, насамперед, професійні спілки, що з'явилися в Україні на початку 1905 р. Спочатку вони створювалися як заводські комісії, депутатські і делегатські збори робітників та службовців, але незабаром набули характеру звичайних спілок професійного спрямування, які в складних умовах царизму активно боролися за інтереси трудящих. Уже в 1907 р. профспілки України об'єднували близько 60 тис. робітників та службовців. Особливо бурхливу діяльність вони розгорнули в 1917 — 1920 рр., активно впливаючи на розвиток революційних подій. Саме цей період їх діяльності найповніше відбився в опублікованих документах [92]. За радянських часів профспілки поступово втратили свою самостійність, перетворились на складову адміністративно-командної системи, хоча в соціальній сфері вони продовжували відігравати певну роль. Діяльність профспілок у роки радянської влади відображена у стенограмах з'їздів, конференцій профспілок, збірниках постанов профспілкових органів різного рівня.

В окремі періоди на території України діяли різні громадські організації, що залишили помітний слід в її історії. Так, 4 серпня 1914 р. у Львові виник "Союз визволення України", що діяв до 1919 р. До його складу входили в основному вихідці із Наддніпрянської України. До останнього часу діяльність цієї організації висвітлювалась необ'єктивно, заполітизовано, що спонукало істориків (хоча й із великим запізненням) оприлюднити основні документи Союзу, щоб громадськість мала об'єктивне уявлення про його роботу [93].

Упродовж останніх років в Україні почали з'являтися публікації документів про діяльність такого радикального національно-патріотичного об'єднання як "Організація українських націоналістів" (ОУН), заснованого в 1929 р., яке протягом майже усього періоду свого існування діяло у глибокому підпіллі або в еміграції. Лише після проголошення незалежності України вищі керівні органи ОУН змогли діяти легально на території нашої країни. Документи ОУН, які раніше друкувалися лише за кордоном, у

1992 р. вперше з'явилися в Україні, що дало змогу історикам об'єктивно досліджувати роль цієї організації у політичному житті нашої країни [94].

Така ж доля спіткала документи дисидентських і правозахисних організацій, які діяли за радянських часів в Україні і за її межами у 50 — 80-ті роки XX ст., зокрема Української Гельсінської групи, що виникла у 1978 р. Матеріали цих організацій друкувалися спочатку виключно за рубежем і лише недавно побачили світ в Україні [95].

Що ж до офіційних громадських об'єднань і творчих спілок, що діяли в Україні, то джерела з їх історії досить відомі, оскільки вони включалися регулярно до збірників документів з історії радянського суспільства.

Наприкінці 80-х років XX ст. на політичній арені України легальну діяльність розгорнули нові громадські об'єднання та політичні партії, документи яких становлять інтерес для вивчення новітньої суспільно-політичної історії України. У вересні 1989 р. з ініціативи творчої інтелігенції утворено масову суспільно-політичну організацію — Народний Рух України, яка відразу ж активно включилася у процес національного відродження України, завоювання нею незалежності. Згодом Народний Рух України трансформувався у партію, а ще пізніше на його базі сформувалося кілька політичних партій, у тому числі таких, що використовують у своїх назвах слово "рух". Оскільки Рух відіграв значну роль у боротьбі за незалежність України, фахівці виявляють великий інтерес до документів цього об'єднання. Чимало з них уже опубліковано [96].

В період проголошення суверенітету і незалежності України та упродовж наступних років кількість політичних партій у країні швидко зростала. Сьогодні у нашій державі зареєстровано понад 100 партій. Лише у 1999 — 2000 рр. їх виникло більше як 30. В Україні нині діють як украй ліві партії, наприклад, Партія комуністів (більшовиків) України, Прогресивна соціалістична партія, Союз комуністів, так і вкрай праві — Конгрес українських націоналістів, Соціал-національна партія України. Проте більшість партій дотримується поміркованих, центристських позицій. Частина програмних документів діючих в

Україні партій опублікована [97]. Певну допомогу історику в пошуку джерел з цієї проблематики можуть надати довідники політичних партій України [98].

Упродовж останніх століть нагромаджено величезний масив джерел партійного походження. Значення документів тієї або іншої політичної партії чи громадського об'єднання визначається, насамперед, тією роллю, яку вони відігравали чи відіграють у житті України. Рівень доступності партійних джерел також не однаковий, оскільки не всі партії та об'єднання приділяли належну увагу своєчасному створенню, збереженню та публікації джерел з історії своєї організації. У публікаціях ще недостатньо представлені документи сучасних політичних партій та рухів. Більшість документів цих об'єднань можна знайти лише в періодичній пресі. На жаль, багато хто із лідерів різних об'єднань згадують про джерела лише тоді, коли мова заходить про партійні ювілеї. Так сталося з Українською спілкою студентів, керівництво якої вирішило відновити десятирічну історію цієї організації і видати збірник документів, присвячений її діяльності [99]. Ось чому дослідження опублікованих партійних джерел слід поєднувати з роботою над архівними джерелами, більшість з яких зосереджена у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, а також в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Матеріали з історії більшості профспілок зберігаються в архіві Федерації профспілок України.

5.8. Періодична преса як історичне джерело

У джерельній базі нової та новітньої історії України провідне місце займають *періодичні видання*, основними різновидами яких є газети і журнали. Їх специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Преса характеризується також оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність. Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів — постанов органів державної влади, документів політичних

Перша українська газета. Львів, друкарня А. Піллера. 1776

партій та громадських організацій — перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події.

Перші друковані газети виникли ще на початку XVII ст. у Бельгії та Франції. Історія преси в Україні сягає 9 липня 1749 р., коли у Львові вийшов друком листок "Кур'єр львівський" (польською мовою), що містив відомості про релігійне та світське життя міста. Більшість дослідників першою газетою в Україні вважають львівський щотижневик "Gazette de Leopol", що вийшов 1 січня 1776 р. французькою мовою (до нашого часу зберігся лише один номер цієї газети). Наприкінці XVIII ст. у Львові з'явилося ще кілька газет польською та німецькою мовами. Першим львівським щоденним виданням була газета "Dziennik patryjotycznych polityków", що виходила польською мовою у 1792—1798 рр. (з перервами).

Перша газета українською мовою "Зоря Галицька" вийшла в Галичині 15 травня 1848 р. Вона видавалася до квітня 1857 р. як орган Головної Української Ради. В 1849 р. у Львові засновано урядовий часопис "Галицько-

Руський вісник". Він виходив тричі на тиждень і друкував головним чином офіційні матеріали. Напівофіційним органом, що видавався в Австро-Угорщині для українців, був "Вісник для русинів в Австрійській державі" (1850—1856).

На Буковині перша газета румунською і німецькою мовами вийшла у 1848 р., а в Закарпатті першою була "Церковна газета" ("Церковний вісник"), що видавалася у 1856—1858 рр. у Будапешті.

На Наддніпрянській Україні розвиток періодики зумовлювався політикою російського царизму. Перші газети та журнали на підросійській Україні почали видаватися на початку XIX ст. У Харкові були започатковані такі видання, як "Харьковский еженедельник" (1812), гумористичний журнал "Харьковский Демокрит" (1816), громадсько-політичний журнал "Украинский вестник" (1816—1819), "Украинский журнал" (1824 —1825), "Украинский альманах" (1831), "Запорожская старина". Особливої уваги заслуговує "Украинский вестник" — один із перших краєзнавчих журналів, який уміщував багато матеріалів з історії, географії, етнографії України. В його роботі брали участь Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, декабрист О. Раєвський, В. Каразін та ін. У 1817—1823 рр. видавалися "Харьковские известия", частина матеріалів у яких друкувалася українською мовою.

В Одесі з 1828 р. почала виходити щоденна газета "Одесский вестник", яка видавалася протягом 65 років. У Києві першою газетою були "Киевские объявления" (1835—1839). У 1837 р. тут засновано газету "Воскресное чтение", яка проіснувала майже до кінця століття. У 1840 р. М. Максимович розпочав видання альманаху "Киевлянин", всього вийшло у світ три числа цього збірника.

Принципове значення для становлення преси як історичного джерела мала поява у 1838 р. в усіх губернських центрах України губернських відомостей (у їх назві відтворювалася назва відповідної губернії, наприклад, "Киевские губернские ведомости"). Відомості були друкованим органом губернських властей і відображали офіційну точку зору на ті чи інші події. Проте вони мали суттєву перевагу над іншими виданнями: їх матеріали не

підлягали цензурі (за винятком 1863 — 1881 рр.). Мабуть, цим пояснювався той факт, що багато хто з учених охоче друкував у них матеріали з місцевого краєзнавства.

Губернські відомості видавалися російською мовою і мали дві частини: офіційну і неофіційну, причому іноді кожна з них виходила окремими випусками. В офіційній частині друкувалися постанови, розпорядження центральних та місцевих властей. Для істориків неабияку цінність мають матеріали неофіційної частини, де уміщувалися історичні есе, спогади, огляди літератури, бібліографічні покажчики з історії краю тощо. Деякі "Ведомости" (Полтавські, Чернігівські) завдяки активній участі в них відомих громадських діячів перетворилися на своєрідні центри історико-краєзнавчої роботи і відповідних публікацій за участю відомих учених-українознавців.

У 60-ті роки XIX ст. кількість газет та журналів значно збільшилася. З'явилися газети, розраховані на ширші кола читачів: "Киевлянин" (Київ, 1864), "День" (Одеса, 1869), "Новороссийский телеграф" (Одеса, 1869) та ін. В умовах піднесення українського національного руху, в Петербурзі було засновано журнал "Основа" (1861—1862), за участю Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, О. Кістяківського, О. Лазаревського та інших діячів української науки і культури. Частина матеріалів журналу друкувалася українською мовою. Проте вже у 1863 р. вийшов сумнозвісний Валуєвський циркуляр, згідно з яким друкування книг та газет українською мовою заборонялося. Тому в наступні роки видання періодики українською мовою в Росії було припинено аж до революції 1905—1907 років.

Наприкінці XIX ст. кількість періодичних видань помітно зросла. У багатьох містах почали виходити масові щоденні газети, значення яких, як історичного джерела, важко переоцінити. У Західній Україні першою щоденною газетою (з 1888 р.) стала львівська газета "Діло" (1880—1916). На той час у Львові видавалося чимало журналів народно-демократичного і радикального спрямування ("Друг", "Світ", "Громадський друг", "Народ", "Житє і слово"), у становленні й діяльності яких активну участь брав І. Франко. Деякі з цих видань, зокрема "Громадський друг" (1878—1879), уміщували матеріали з Наддніпрянщини і загальноукраїнську інформацію.

У 1882 р. у Києві був заснований журнал "Киевская старина", який перетворився на головний друкований орган Київської Громади. Протягом 25 років на його сторінках друкувалися численні історичні джерела, наукові праці з українознавства, книжкові огляди тощо.

Наприкінці XIX ст. українські часописи виникли й поза межами України. Найвідоміший із них — "Громаду" (1878—1882) — заснував у Женеві М. Драгоманов. Завдяки участі в ньому І. Франка, М. Павлика, С. Подолинського та інших відомих діячів це видання набуло великої популярності.

З появою в Україні політичних партій та рухів виникла партійна преса. Оскільки діяльність політичних партій у Росії тривалий час була заборонена, партійна преса мала нелегальний характер. Першим соціал-демократичним друкованим органом була газета "Вперед", заснована 6 січня 1897 р. Починаючи з третього номера вона стала органом Київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу. У серпні 1897 р. в Києві почала виходити "Рабочая газета". На I з'їзді РСДРП її було проголошено друкованим органом партії.

У період революції 1905—1907 рр. на короткий час склалися умови для видання опозиційних газет та журналів. У листопаді 1905 р. була скасована попередня цензура періодичних, а з квітня 1906 р. й неперіодичних видань. Це сприяло появі нових численних видань. В Україні почали виходити 16 україномовних газет і журналів. Щоправда, вже наприкінці 1906 р. завдяки репресивним діям властей їх кількість скоротилася до чотирьох. Як згадував Є. Чикаленко, періодичні видання "виникали і щезали, як бульки на воді"[100]. Багато які з видань закривалися вже після виходу у світ першого номера. Так було з газетами "Народное дело" (Одеса, 1906), "Народна справа" (Одеса, 1906), "Запоріжжя" (1906) та іншими. Типовим звинуваченням на адресу українських газет була пропаганда сепаратизму. Лише з грудня 1905 по 21 січня 1906 р. в Києві, наприклад, було порушено 74 карні справи проти редакторів місцевих газет [101].

Перша українська газета на Наддніпрянщині—"Хліборооб"— була заснована у місті Лубни Полтавської губернії в листопаді 1905 р. Вона виходила за редакцією В. Шеме-

та. До заборони вдалося випустити п'ять номерів, які мали велику популярність серед населення, особливо селян. З кінця 1905 р. у Полтаві видавалася газета "Рідний край", у Могилеві-Подільському з 1906 р. — "Світова зірниця". 1 січня 1906 р. у Києві за участю С. Єфремова та В. Чикаленка була заснована газета "Громадська думка". Заборонена владою, вона почала виходити у вересні 1906 р. під назвою "Рада". Газета перетворилася на координаційний центр українського національно-визвольного руху Наддніпрянщини.

У 1907 — 1909 рр. за участю М. Порша, В. Садовського, Я. Міхура, С. Петлюри виходив щотижневик "Слово". Значний резонанс серед громадськості країни мали публікації літературно-наукового і політичного щомісячника соціал-демократичного напряму "Дзвін", який видавався у Києві в 1913—1914 рр. за участю Д. Антоновича, В. Левинського та інших відомих українських діячів.

Всього в Україні до 1917 р. видавалося 1200 назв газет. На жаль, не всі з них збереглися. Найповніша колекція тогочасної періодики представлена в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (320 назв).

Значна кількість українських часописів на початку XX ст. виходила за межами України. У Петербурзі з березня 1907 р. видавалася за редакцією Д. Донцова газета "Наша Дума" — орган української фракції II Державної Думи. Після її заборони до червня 1907 р. раз на тиждень виходила газета "Рідна справа — Думські вісті". У Москві в 1912 — 1913 рр. видавався журнал "Украинская жизнь" за редакцією С. Петлюри та О. Саликовського. У Женеві в 1915 — 1916 рр. українські соціал-демократи випускали за редакцією Л. Юркевича газету "Боротьба".

Справжній ренесанс української періодики пов'язаний з Українською революцією 1917—1920 рр. та відновленням української державності. В 1917 р. в Україні виходило понад 550 газет різних політичних напрямів. Усі ці видання є важливим джерелом для вивчення тогочасних подій. Особливу цінність серед них мають видання Центральної Ради — "Нова Рада", "Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки", а також газети провідних політичних партій України — "Боротьба" (орган Української партії соціалістів-революціонерів),

№ 9 Ціна 15 к. **ВІСТИ** Травень (май) 1917 р.

З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

УКЛАДАЄ І ВИДАЄ КОМІТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

УНІВЕРСАЛ

Української Центральної Ради

до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого.

"Вісті Центральної Ради" з текстом Першого універсалу. 1917. №9

"Робітнича газета" (орган Української соціал-демократичної партії) та ін.

Зі встановленням радянської влади періодична преса стала розглядатися більшовиками як головна ідеологічна зброя у боротьбі за "радянизацію" України. Склався фор-

мальний поділ преси за напрямами: на партійну, радянську, профспілкову, комсомольську, кооперативну, видання громадських організацій, хоча усі вони перебували під невсипним наглядом більшовицьких партійних органів. Змінилося обличчя газет — обов'язковим атрибутом кожної з них стали, наприклад, передові статті, в яких редактори видань, виходячи з настанов Комуністичної партії, визначали пріоритетні завдання друкованих органів на різних напрямах роботи. Встановлення жорсткого партійного контролю над пресою призвело до збіднення її змісту. Газетні сторінки заповнювалися одноманітними матеріалами (постановами партійних органів та іншою обов'язковою інформацією). Були здійснені кроки щодо забезпечення періодичних видань однотипною, політично перевіреною інформацією. З цією метою ЦВК Рад України у березні 1919 р. створив Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ), яке наділялося правами центрального відомства УСРР. З утворенням Радянського Союзу було створено Телеграфне агентство СРСР (ТАРС), матеріали якого були зобов'язані публікувати усі друковані органи. Для всіх видань запроваджувалася цензура.

Гласність частково проникла на сторінки преси лише в період горбачовської перебудови. З середини 80-х років, крім офіційних, почали з'являтися самвидавні газети та часописи, а до 1990 р. в Україні вже склалася мережа незалежних газет, частина з яких мала антикомуністичну спрямованість.

Певною специфікою вирізнялася преса Західної України, Буковини, Бессарабії та Закарпаття 20—30-х років, а також періодика української діаспори.

Принципово новий етап у діяльності періодичної преси, розвитку її як історичного джерела розпочався з відновленням суверенної української держави. Цензура, партійний або державний контроль за змістом періодики були скасовані. Значно зросла кількість газет і журналів, збагатився їх зміст, поліпшилася якість. За станом на 1 січня 1999 р. в Україні виходило 4018 друкованих засобів масової інформації (зареєстровано ще більше—8300) [102].

Орієнтуватися в океані преси історику допомагають численні бібліографічні покажчики. Деякі з них присвячені періодичній пресі Російської імперії [103]. Понад 600

назв газет і журналів, що видавалися в Україні у 1816 — 1916 рр., зафіксовані в бібліографічному посібнику В. Ігнатенка [104]. Його дані можна уточнити за каталогами дореволюційних газет, створеними за фондами Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [105]. Ця бібліотека нині створює серію бібліографічних покажчиків преси з різних періодів історії України XX ст. (1917—1920, 1921—1925, 1926—1929, 1930—1934, 1941—1945 рр. тощо). Деякі з них уже побачили світ [106].

Узагальнюючий характер мають довідники періодичної преси, підготовлені Книжковою палатою України — "Періодичні видання УРСР". Окремі випуски присвячені опису газет за періодами: 1917—1960 рр. (Харків, 1965); 1961—1980 рр. (Харків, 1983). Створювалися також відповідні журнальні покажчики: 1918—1950 рр. (Харків, 1956); 1951—1960 (Харків, 1964); 1961—1975 рр. (Харків, 1984); 1976—1980 рр. (Харків, 1988). На жаль, за радянських часів до покажчиків не включалася українська періодика, що видавалася за межами СРСР, тому за довідками про її стан варто звертатися до покажчиків західноукраїнської та зарубіжної періодики [107]. Сучасний стан періодичних видань України також відображений у довідковій літературі [108].

Досліджуючи періодичну пресу як джерело, слід мати на увазі, що на зміст газет та журналів, рівень повноти й об'єктивності вміщеної в них інформації впливали не лише кваліфікація авторів та редакційних працівників, а й умови, в яких видавалися друковані органи. Наприклад, у царській Росії періодична преса видавалася в умовах жорсткої попередньої цензури, запровадженої ще у 1720 р. Про характер настанов органам цензури дає уявлення царський указ від 20 червня 1848 р., в якому наголошувалося: "Не должно быть допускаемо в печать никаких, хотя бы косвенных порицаний действий или распоряжений правительства и установленных властей, к какой бы степени сии последние не принадлежали" [109].

Цензура супроводжувала всю діяльність преси України з часу її виникнення і майже до кінця XX ст. : адже й за радянських часів вона продовжувала жорстко контролювати засоби масової інформації. Цим опікувалися Головліт України та його філії на місцях.

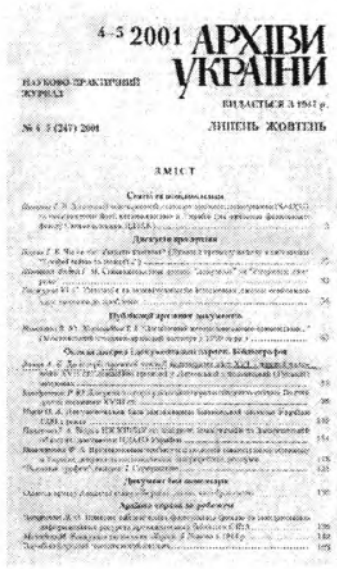

Сучасні історичні журнали України

Тому, використовуючи періодику як джерело, слід ураховувати законодавство про цензуру, пам'ятаючи, що деякі теми взагалі заборонялися для висвітлення у пресі. Наприклад, напередодні селянської реформи 1861 р. в Росії уряд спеціальною постановою від 22 квітня 1858 р. заборонив обговорення в пресі проблеми викупних платежів, тобто найбільш гострого питання реформи. За радянських часів партійні органи під час голодомору 1932 — 1933 рр. і в наступні роки заборонили уживати навіть само слово "голод", тому матеріали про голодомор 1932 — 1933 рр., так само як і про голод 1946 — 1947 рр. в офіційній періодиці СРСР відсутні.

Ліквідація будь-яких цензурних обмежень у видавничій діяльності після проголошення незалежності України не знімає проблеми критичної перевірки відомостей, що наводяться у пресі. Для багатьох видань і сьогодні є актуальним питання об'єктивності у висвітленні подій, неадекватної оцінки тих чи інших явищ і фактів і т. ін. Тому при користуванні пресою доцільно застосовувати порівняльний аналіз відомостей, що містять у собі газети та журнали різних політичних орієнтацій. Такий підхід є запорукою об'єктивної оцінки джерел і правдивого висвітлення подій.

Незважаючи на складні умови праці, більшість журналістів в усі часи намагалися донести до читачів об'єктивну інформацію з усіх сучасних їм проблем, тому преса для історика є одним з основних комплексних джерел з історії українського суспільства за останні століття.

5.9. Джерела особового походження

Це досить велика кількість різнорідних словесних джерел, об'єднаних спільною ознакою походження. Основними видами таких джерел є спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел. По-дру-

ге, матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб.

Зародження джерел особового походження сягає у глибину століть: в Україні вони виникли ще за княжої доби. Тоді ж в українській історіографії почала складатися і традиція використання таких джерел, хоча активно вони стали залучатися до історичних праць лише у XVIII—XIX ст. Досить широко джерела цього виду з архівів старшинсько-дворянських і шляхетських родів України застосовував у своїх дослідженнях відомий історик О. Лазаревський. З його ім'ям пов'язані, зокрема, найбільш значні перші публікації особових джерел з історії України [110]. Що ж до комплексного використання джерел особового походження, то воно стало характерним для історіографії, починаючи з XX століття.

Зупинемося докладніше на характеристиці основних різновидів джерел особового походження та їх місці у джерельній базі історії України.

Спогади (мемуари) є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів та ін. Спогади, створені за живими слідами подій, як правило, точніше передають їх характер і зміст. У спогадах, написаних через багато років, на характер авторської оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах, сприйнятті дійсності.

Найдавнішим джерелом мемуарного жанру можна вважати спогади літописця Нестора від 1091 р. про перенесення мощів св. Феодосія. Більшість із наявних мемуарних джерел з історії України наступного періоду (приблизно до XVI ст.) належить іноземним авторам, які приїздили в Україну або постійно жили тут (з огляду на специфіку цих джерел, вони розглядаються окремо). Вітчизняні мемуарні джерела поширилися в Україні у

XVII ст. Викликають інтерес у дослідників, наприклад, записки митрополита П. Могили про події в Україні 1620 — 1630-х років. Мемуари з історії України того часу належали переважно політичним діячам, козацькій старшині, представникам духовенства. Виняток становлять досить своєрідні усні спогади рядового запорожця, свідка останнього розгрому Запорозької Січі Микити Коржа (1734—1835), записані архієпископом Херсонським і Таврійським Гавриїлом [111].

Великий масив мемуарної літератури припадає на XIX ст. Авторів спогадів приваблювали насамперед найважливіші події, що відбулися в той час: війна Росії з наполеонівською коаліцією, повстання декабристів, розгортання національно-визвольного руху українського народу, селянська реформа 1861 р. та ін. Публікації мемуарів у той період започаткували часописи "Основа", "Киевская старина", "Голос минувшего", "Русская мысль" та ін. Наприклад, журнал "Русская мысль" у 1885 р. (№ 5—6) надрукував спогади, продиктовані М. Костомаровим, що мали назву "Автобіографія". Їх наукове видання було здійснене пізніше — у 1922, 1989 і 1990 рр. Щоправда, більшість мемуарів тогочасних авторів побачили світ лише в наступному столітті. Це стосується спогадів народників, декабристів, учасників революційного та українського національно-визвольного руху [112]. Така ж доля спіткала і спогади місцевих земських діячів, зокрема голови Чернігівської губернської земської управи (1887—1896) В. Хижнякова [113].

Величезна кількість мемуарної літератури присвячена визвольним змаганням українського народу 1917—1920 рр. За роки радянської влади в Україні публікувалися здебільшого спогади осіб, пов'язаних з робітничим, соціал-демократичним і більшовицьким рухом. Що ж до спогадів провідників Української революції — лідерів українських політичних партій, діячів Центральної Ради, Директорії, уряду П. Скоропадського, ЗУНР — то вони тривалий час друкувалися лише за рубежем. Так, у різний час з'явилися спогади В. Андрієвського, В. Винниченка, М. Галагана, К. Левицького, О. Лотоцького, І. Мазепи, О. Назарука, Ю. Тютюнника, Є. Чикаленка та багатьох інших учасників національно-визвольного руху, держав-

них діячів УНР та ЗУНР [114]. Поряд з окремими виданнями практикувалося вміщення мемуарів у томах документальної серії Наукового товариства ім. Т. Шевченка "Український архів".

Спогади учасників визвольних змагань 1917—1920 рр. продовжують публікуватися і в наш час. Так, у 1999 р. вийшла друком книга письменника Б. Антоненка-Давидовича "На шляхах і роздоріжжях"—у минулому вояка військ Директорії, а згодом в'язня сталінських концтаборів [115]. Повних бібліографічних покажчиків цієї літератури поки що немає, а в наявних наводиться лише частина мемуарних джерел [116].

У 90-ті роки в Україні розгорнулася активна видавнича діяльність, метою якої було повернути читачеві твори мемуарної літератури, замовчуваної або спотворюваної за радянських часів. Репринтним способом були перевидані спогади багатьох політичних діячів різних політичних напрямів [117].

Принципове значення мала поява вперше опублікованих в Україні спогадів Голови Центральної Ради М. Грушевського та Гетьмана Української Держави П. Скоропадського [118]. Вони стояли на різних політичних позиціях, але їх об'єднували любов до свого народу, бажання зробити його долю щасливою. Опубліковані також спогади Голови Генерального Секретаріату Центральної Ради В. Винниченка [119].

Велику роботу щодо видання мемуарної літератури з історії визвольних змагань українського народу продовжують учені української діаспори, причому дедалі ширше практикується видання книг спільно з науковими установами України (спогади В. Кубійовича тощо).

Історія України між двома світовими війнами в мемуарній літературі висвітлена досить однобічно, що пояснюється утвердженням у Радянському Союзі репресивного режиму, який придушував будь-які прояви вільної думки. Мемуарну літературу цього періоду репрезентують в основному спогади учасників трудових звершень [120]. Хоча більшість спогадів рядових учасників господарського будівництва, що відтворюють радянську дійсність 20 — 40-х років, друкувалися в літературному записі, вони становлять певну цінність для дослідника, який прагне

об'єктивно висвітлити події, що відбувалися тоді у нашій країні. У цій групі мемуаристики доцільно насамперед звернутися до спогадів тих, хто виступав піонерами нових трудових починань (О. Стаханов, М. Мазай, П. Ангеліна, М. Ізотов, П. Кривонос та ін.). Спогади цих людей публікувалися неодноразово, останні видання, як правило, більш повні, уточнені, проте й вони нерідко спотворені, що слід обов'язково ураховувати під час роботи з ними [121].

Трагічною сторінкою в історії України були масові репресії, які розпочалися з перших років радянської влади і продовжувалися в різних формах до середини 80-х років. Ці трагічні події відображені у спогадах, які частково почали публікуватися ще за часів хрущовської відлиги, а більш широко в 90-ті роки. Джерел цього виду небагато, оскільки багатьом із тих, хто міг би розповісти про ті страхітливі події, не вдалося дожити до наших днів. Серед такого роду видань варто згадати, насамперед, книгу-меморіал, що містить спогади про голодомор 1932—1933 рр. [122]

Важливі відомості містять мемуари тих, хто стояв на вищих щаблях органів влади в Україні і був причетний до організації репресій. Особливий інтерес у цьому відношенні викликають спогади М. Хрущова, який у 1938 р. очолив ЦК Компартії України. Вони, хоча й не завжди об'єктивно, відтворюють досить широку панораму подій в Україні не лише в довоєнні, а й у наступні роки [123].

Спогадів, присвячених міжвоєнній історії Західної України, видано небагато. Цю прогалину намагається ліквідувати останнім часом Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, яке відновило видання своєї мемуарної бібліотеки [124].

Події Другої світової війни — героїка різних сил опору українського народу окупаційному режимові, воєнні і партизанські дії на території України, діяльність підпільників, трудові будні трудящих — висвітлюються в численних спогадах, які продовжують друкуватися і в наші дні [125]. Чимало полководців, які керували військами, що обороняли або звільняли Україну, відтворили у своїх спогадах цікаві подробиці воєнних дій і становище в Україні в роки війни (І. Баграмян, А. Єременко, Г. Жуков,

К. Крайнюков, І. Конєв, К. Москаленко, К. Рокосовський, М. Хрущов, В. Чуйков, С. Штеменко та ін.).

У мемуарній літературі всебічно висвітлена підпільна та партизанська боротьба українського народу проти окупантів. Широко відомі книги колишнього начальника Українського штабу партизанського руху Т. Строкача, визначних партизанських командирів П. Вершигори, С. Ковпака, О. Сабурова та багатьох інших [126]. До останнього часу майже невідомою в Україні була мемуаристика учасників ОУН та Української повстанської армії. Мемуари з цієї проблематики друкувалися лише за рубежем у вигляді окремих видань або у згадуваному вище виданні "Літопис УПА" [127]. Нині вони почали друкуватися і в Україні. З'явилися, нарешті, і спогади тих, хто в роки війни був вивезений до фашистської Німеччини на примусові роботи [128].

Післявоєнна історія України представлена у мемуаристиці фрагментарно. Опубліковані спогади окремих партійних працівників (М. Хрущова, П. Шелеста, О. Ляшка, Ф. Моргуна та ін.), рядових трудівників, наприклад київського токаря В. Семинського, діячів літератури та мистецтва [129]. Як правило, вони не виходять за межі офіційних оцінок, багато фактів та подій авторами цих спогадів просто замовчуються. Щоправда, останнім часом почали з'являтися мемуари, автори яких об'єктивніше висвітлюють тогочасні події. До них належать, наприклад, спогади партійних керівників 60 — 80-х років Г. Ващенка, Ф. Овчаренка, Я. Погребняка, письменника О. Гончара, харківського історика І. Рибалки [130].

Своєрідним джерелом особового походження, яке набуло поширення у 60 — 80-ті роки, є документи самовидаву. Нерідко їхніми авторами були політв'язні концтаборів та в'язниць Радянського Союзу, яким удавалося передати ці документи своїм друзям чи однодумцям на волі. Типовою для цього жанру є книга спогадів, листів, політв'язня В. Чорновола, згодом видатного політичного діяча української держави. Видана спочатку за рубежем у 1976 р. , книга після здобуття Україною незалежності була перевидана у Києві. До неї, крім особистих спостережень в'язня, розповідей про суворий тюремний побут, увійшли й офіційні документи [131]. Подібні спогади друкували й діячі діаспори [132].

Складні процеси, що відбувалися в економіці, політиці та громадському житті України упродовж останніх років її перебування у складі СРСР, проаналізовані поки що в небагатьох спогадах. Серед них, зокрема, варто згадати книгу екс-прем'єра України В. Масола [133]. Що ж до видань, присвячених становленню та розвитку суверенної української держави, то їх кількість поки що незначна [134]. Особливу увагу привертають спогади перших президентів України Л. М. Кравчука та Л. Д. Кучми [135].

Викликають інтерес також спогади колишнього Голови правління Національного банку України, народного депутата В. Гетьмана, присвячені висвітленню історії прийняття Конституції суверенної України. Вони передають атмосферу гострого протистояння, що передувало прийняттю Основного закону нашої держави [136].

Мешканців України та й усю світову громадськість продовжують цікавити події, пов'язані з Чорнобильською трагедією та її наслідками. Цій темі присвячені численні публікації — спогади учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, виступи-роздуми письменників І. Драча, Б. Олійника, Ю. Щербака, В. Яворівського, вміщені переважно на сторінках періодичної преси.

Завершуючи огляд мемуарних джерел, слід зазначити, що, відбираючи їх для вивчення, доцільно звернутися до бібліографічних посібників. На жаль, покажчиків, які б охоплювали всю мемуаристику України, досі немає, хоча частина її увійшла до багатотомного анотованого видання російської мемуаристики з XV ст. по 1917 р. (5 томів, 13 частин) [137]. До нього увійшли мемуарні джерела з історії українських земель, що входили до складу Росії, до того ж написані російською мовою. З ідеологічних міркувань до покажчика не включені видання української діаспори, а також література, що опинилася в роки радянської влади у спецхранах. Виданий анотований покажчик з історії радянського суспільства, проте і йому притаманні традиційні вади радянських видань, які слід ураховувати при використанні цієї групи джерел [138].

Важливим різновидом джерел особового походження є ***щоденники***. Їх цінність полягає в тому, що вони створюються за гарячими слідами подій, нерідко у той самий день коли вони відбулися. Це підвищує достовірність

свідчень і дає можливість історику, спираючись на них, визначити ставлення населення до тих чи інших подій.

В Україні щоденники набули поширення у XVIII ст. Особливо цінними є щоденники сина гетьмана Д. Апостола — П. Апостола, генерального підскарбія Я. Марковича, канцеляриста Генеральної канцелярії М. Ханенка. Оскільки щоденники у той час створювалися, як правило, посадовими особами, вони, на думку О. Лазаревського, за своїм характером і змістом наближаються до актових джерел [139]. Я. Маркович, наприклад, вів свій щоденник протягом майже 50 років (1717—1767), фіксуючи у ньому факти внутрішньої політики та міжнародних зв'язків гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола, а також С. Кочубея, повідомляючи чимало відомостей з історії, побуту, становища різних верств населення, розвитку ринку, ремесел тощо [140]. Цікавий за змістом і щоденник М. Ханенка, який підтримував близькі стосунки із багатьма гетьманами України, зокрема І. Скоропадським, П. Полуботком, Д. Апостолом, К. Розумовським. Разом із П. Полуботком він був запроторений до Петропавловської фортеці, звідки вийшов на волю уже після смерті Петра І. Щоденник висвітлює події з історії України за 30 років (1719—1721, 1727—1754) [141].

Розквіт літературного жанру щоденників припадає на XIX ст. Їх складають не лише літератори, а й учені, політики. Завдяки цьому маємо додаткові цінні свідчення про історичні події тих часів від їх безпосередніх учасників або свідків. Сторінки історії України XIX ст. зафіксовані у щоденниках багатьох осіб, проте для історика важливо звернутися, насамперед, до свідчень володарів дум української громадськості. Таких щоденників небагато. Щоденник Т. Шевченка охоплює всього два роки (1857—1858). Більш тривалий час вели щоденники П. Куліш (1845—1848), М. Грушевський (1888—1894), О. Кістяківський (1874—1885). Більшість із цих джерел побачили світ лише останнім часом. Винятком є "Журнал" Т. Шевченка, який був надрукований у журналі "Основа" відразу ж після смерті Кобзаря [142]. Пізніше він передруковувався у численних виданнях творів Т. Шевченка.

Історія України XX ст. представлена у щоденниках досить вибірково. Деякі періоди мало або й зовсім не відображені в них. Пояснюється це кількома причинами: по-

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Центральний державний історичний архів України
м. Львів

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩОДЕННИК
(1888 - 1894 рр.)

Підготовка до видання,
передмове слово, упорядкування,
коментарі і післямова
Леоніда ЗАШКІЛЬНЯКА

Київ 1997

Щоденник М. С. Грушевського. Титульна сторінка видання 1997 р.

перше, бурхливим розвитком подій, прискоренням темпів життя людей, а по-друге, небажанням людей з тих чи інших причин бути відвертими у своїх думках навіть з аркушем паперу. Проте окремі періоди досить повно відображені у щоденниках. Це стосується, наприклад, передумов і розвитку Української революції 1917—1920 рр., оцінки тогочасних подій, що відбувалися в Росії [143].

З радянських часів щоденників збереглося небагато. І це не дивно, адже владі не гребували використовувати їх як свідчення для звинувачення у судових процесах. Так сталося з щоденником видатного вченого-українознавця С. Єфремова, засудженого у справі Спілки визволення України. Його щоденник, нещодавно виявлений в архіві Служби безпеки України, нині опублікований [144]. У 90-ті роки були опубліковані щоденники В. Вернадського, О. Гончара, О. Довженка та інших видатних діячів української науки і культури [145]. Особливої уваги заслуговує щоденник поета-дисидента В. Стуса, складений під час перебування в одному з радянських концтаборів. У ньому 12 не датованих по днях і навіть місяцях записів за 1982 р., які доповнюють картину українського визвольного руху доби тоталітаризму [146].

Проте був у радянській історії України період, коли щоденники знову відродилися у досить великих масштабах — це роки Другої світової війни. Її події, зокрема партизанський рух, докладно відображені у щоденникових записах учасників. Так, секретар Чернігівського обкому КП(б)У М. Попудренко відтворив події 1941 — 1943 рр. на Чернігівщині [147]. Значний інтерес у дослідників викликають щоденники командира партизанського з'єднання М. Наумова та комісара з'єднання С. Руднєва, в яких відображені партизанські рейди 1943 р. по тилах ворога.

В умовах суверенної України, незважаючи на відсутність цензури, щоденники не набули поширення.

Таким чином, хоча щоденники й не охоплюють усі періоди історії України, вони є суттєвим джерелом вивчення багатьох подій, що привертали увагу їх сучасників.

Близькими до щоденників є ***записні книжки***. Цей різновид особових джерел зараховують іноді до автобіографій, мемуарів, хоча вони мають свої особливості. До записних книжок автори заносять усе, що цікавить їх в особистому плані або в громадсько-політичному, духовному житті. Записи можуть бути датованими (що наближає їх до щоденника) або вміщуватися без дати.

В Україні цей різновид джерел започаткований, очевидно, у XVIII ст., про що свідчить записна книжка Прилуцького полкового осавула М. Мовчана. До неї увійшли не лише факти з біографії автора, а й копії багатьох май-

нових документів того часу, які стосувалися особисто автора або його родичів, а також уривки з інших джерел — літописів, гетьманських універсалів тощо[148]. У XIX—XX ст. записні книжки вели, головним чином, письменники, які відображали в них свої життєві враження, висловлювали ставлення до подій у країні, вміщували підготовчі матеріали до майбутніх творів. Особливий інтерес у цьому плані викликають записні книжки О. Гончара, в яких наводиться чимало спостережень, що стосуються різних сторін життя України.

Приватне листування — найбільш поширене джерело особового походження. Як і щоденники та записні книжки воно має інтимний характер, що зближує ці різновиди особових джерел. О. Герцен, зокрема, писав із цього приводу: "Листи більше ніж спогади: на них запеклася кров подій, це саме минуле, яким воно було, затримане і нетлінне" [149]. Приватне листування оприлюднюється, як правило, після смерті адресатів. Виняток становлять листи, що надсилаються дописувачами до засобів масової інформації з метою їх публікації.

Український епістолярій досить об'ємний, проте досліджений джерелознавцями недостатньо. Саме цим, очевидно, пояснюється той факт, що історики рідко використовують у своїх працях приватні листи, хоча від кожного із століть залишилися яскраві зразки епістолярних джерел. Одним із найдавніших джерел епістолярного характеру є лист членів іудейської общини Києва, датований X ст. З XVI ст. збереглися листи духовенства, міщан, Київського митрополита Макарія, з XVII ст. — листи митрополита П. Могили, з XVIII ст. — приватне листування відомого українського політичного діяча Г. Полетики [150], листи І. Мазепи до своєї коханої Мотрі. Проте справжній розквіт приватного листування припадає на XIX ст. До нашого часу дійшли цінні колекції листів видатних діячів України — Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Б. Грінченка, М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка, М. Грушевського та багатьох інших.

Кращі зразки епістолярних джерел з історії XIX ст. були вже тоді оприлюднені на сторінках часописів "Киевская старина", "Русский архив", у "Записках НТШ" та інших виданнях. Тематичні книжкові видання листів ви-

датних діячів України відносяться до початку XX ст. Досить повно, зокрема, було видано листування М. Драгоманова за 1876—1895 рр. з відомими діячами українського національно-визвольного руху Ю. Бачинським, О. Борковським, М. Павликом, К. Паньківським, О. Огановським, І. Франком, Ю. Яворським та ін. [151] Цікава доробка належить К. Студинському, який надрукував 566 листів В. Білозерського, О. Барвінського, М. Драгоманова, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, С. та М. Подолинських, О. Терлецького [152].

Активну роботу щодо публікації епістолярних джерел здійснювали вчені української діаспори. В часописі "Український історик" були опубліковані листи М. Грушевського (1969. № 4; 1970. № 1—3), О. Кониського (1965. № 1—2), О. Кандиби (1985. № 1—4), В. Антоновича (1988. № 1—4; 1999. № 1—3) та ін.

Епістолярна спадщина багатьох діячів науки, культури, політики України почала освоюватися лише в останній час. Це стосується навіть таких відомих осіб, як П. Куліш та М. Грушевський [153]. Цінним джерелом з історії духовного розвитку українського народу є листи Т. Шевченка (їх відомо нині 259), а також листи істориків, митців, письменників Кобзареві. В одному з останніх видань наводиться 250 таких листів, датованих 1840—1861 рр. [154]

Епістолярні джерела XX ст. здебільшого не опубліковані, вони зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях або приватних зібраннях. Наявні публікації охоплюють в основному першу половину століття. Істориків зацікавлять, безперечно, листи С. Петлюри часів Української революції 1917—1920 рр. і післяреволюційної доби [155]. Окремі публікації приватних листів здійснені за радянських часів. Опубліковані, зокрема, такі хвилюючі документи, як листи мешканців України, які були насильно вивезені до гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни (250 листів) [156].

В умовах суверенної України розгорнулась активна робота щодо оприлюднення епістолярної спадщини осіб, які стали жертвами тоталітарного режиму. Величезне значення має публікація листів поета, політичного в'язня В. Стуса за 1959—1985 рр. Його епістолярна спадщина, за збереження якої поет боровся, долаючи перешкоди, що їх

чинив тоталітарний режим, дійшла до нас. Розповідаючи про те, як важко було здійснювати листування в умовах ув'язнення, В. Стус писав: "За листи доводилося витримувати справжню війну з КДБ. Десятки й десятки листів просто зникали. А на мої скарги відповідали своєрідно: "В Магаданському аеропорту мішок, в якому носять кореспонденцію, дірявий" [157]. Опублікований епістолярій В. Стуса налічує майже 400 листів до рідних, друзів, знайомих за період з 1959 по 1985 рік [158]. Він відтворює не лише історію творчих пошуків В. Стуса, а й колоритно передає характерні риси епохи, ту задушливу атмосферу, в якій довелося жити видатному митцеві. Останнім часом здійснені публікації листів й інших політв'язнів [159].

У дослідників розвитку історичної науки в Україні у XX ст. безперечно викличе інтерес епістолярна спадщина академіка Д. Яворницького, до публікації якої приступив Дніпропетровський музей, що носить його ім'я. Вже опубліковане листування історика з ученими, діячами культури [160].

Активну участь у публікації українського епістолярію беруть учені української діаспори. Ними видані, зокрема, численні листи діячів української культури, які опинилися за межами України, за 50 — 80-ті роки XX ст., у тому числі листи політв'язня сталінських часів письменника Б. Антоненка-Давидовича [161]. Проте в цілому епістолярна спадщина того періоду, яка висвітлює багато подій і проблем, що не знайшли відображення в інших джерелах, ще чекає на своїх дослідників.

В архівосховищах, бібліотеках, наукових установах, приватних колекціях зберігається чимало неопублікованих листів. Велика колекція листів, зокрема, зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Відомий правозахисник С. Глузман передав до цієї бібліотеки унікальну колекцію листів "в'язнів совісті" брежнєвського часу. До Інституту літератури НАН України надійшло 880 листів, адресованих українськими дисидентами З. Генік-Березовській, яка перекладала і розповсюджувала на Заході їхні твори. Листи І. Дзюби, І. Драча, М. Коцюбинської, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Шевчука відтворюють гнітючу обстановку, що склалася в суспільно-політичному житті України в 60-ті роки.

Таким чином, епістолярна спадщина кожної епохи є своєрідним її портретом, створеним свідками тогочасних подій. Водночас приватне листування є автопортретом авторів листів, тобто важливим джерелом вивчення суспільної психології різних часів.

Своєрідним джерелом особового походження, до якого, на жаль, рідко звертаються історики, є ***автобіографії***. Джерела цього різновиду народилися ще за княжої доби, про що свідчить автобіографія князя Володимира Мономаха, вміщена в останній частині його "Повчання дітям". У різні часи до складання автобіографій зверталися письменники, діячі культури, науки, рідше — політики. Як окремий жанр автобіографії утвердилися в Україні у XVIII ст. Одна з них належить священику І. Турчиновському, який у першій половині XVIII ст. багато мандрував по Україні, Білорусі. Автобіографія мала досить характерну назву, що визначала її зміст: "Списася многогрешним Илиею Турчиновским, священником и наместником Березанским, житие и страдание свое в память детям своим и внукам, и потомкам". Уперше автобіографія була оприлюднена у 1885 р. в журналі "Киевская старина" (Т. XI. С. 318—332). Згодом, як чудовий зразок автобіографічного жанру, неодноразово вміщувалася у різних хрестоматіях.

У XIX ст. автобіографії в Україні стали звичним явищем у середовищі творчої інтелігенції. Одна з них належить генію української культури Тарасу Шевченку. Її значення як джерела виходить далеко за межі суто біографічного документа епохи. Написана у 1860 р. на замовлення редакції петербурзької газети "Народное чтение", вона була опублікована в той час, коли в суспільстві точилися гострі дискусії навколо проблеми практичного здійснення селянської реформи. Автобіографічна сповідь геніального поета й художника, вчорашнього кріпака про свої життєві митарства, у тому числі арешт, заслання, справила велике враження на сучасників і, безперечно, сприяла формуванню антикріпосницьких настроїв у Росії.

У 1868 р. західноукраїнська газета "Правда" (Львів) помістила автобіографію сучасника Т. Шевченка— П. Куліша (№ 2, 3, 4, 7, 24, 25, 27, 28). Дещо пізніше (1875) з'явилася автобіографія М. Костомарова, хоча за характером і обсягом вона виходить за рамки звичайної

автобіографії і є по суті мемуарним твором. Досить відомою наприкінці XIX — на початку XX ст. була автобіографія М. Драгоманова. Написана у 1883 р. в Женеві (у 1889 р. автор доповнив її додатковими сюжетами), автобіографія у 1896 р. була вперше опублікована у Львові українською мовою у книзі "М. П. Драгоманов: Його юбілей, смерть, автобіографія". Російською мовою побачила світ у 1906 р. в журналі "Былое" (№ 6), а в 1917 р. була видана в Києві окремою брошурою. Автобіографії нерідко створювалися на замовлення видавництв, редакцій енциклопедичних видань, політичних партій або громадських об'єднань. Саме такою була історія створення автобіографій М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Шаповала [162].

Автобіографії діячів українського відродження XIX ст. завжди привертали до себе увагу дослідників. П'ятнадцять таких автобіографій були вміщені у збірнику, підготовленому вченими української діаспори. До збірника увійшли автобіографії Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Барвінського та ін. [163]

Досить своєрідним різновидом автобіографій є документи, створені на вимогу карних органів людьми, які перебували під слідством. До цих джерел слід підходити дуже обережно, оскільки автори іноді приписували собі вчинки, яких вони в житті не здійснювали.

Останнім часом в Україні розгорнулася робота щодо складання та випуску різного роду біографічних словників. У зв'язку з цим відомі діячі науки, культури, політики на прохання різних редакцій та установ складають біографічні довідки за певною формою. Архіви, створені на основі цих матеріалів, стануть у нагоді дослідникам сучасної історії України.

Отже, автобіографії є цінним джерелом для вивчення, насамперед, діяльності окремих осіб, їх оцінки особистого внеску в розвиток цивілізації.

Особливої уваги дослідників заслуговують ***подорожні нотатки іноземців***, що містять значний пласт мемуарних відомостей з історії України. Наприклад, французький автор Блез де Віженер склав у 1573 р. для польського короля Генріха записку, в якій охарактеризував тогочасне становище на українських землях.

Нерідко записи іноземців мали характер щоденників. Цікаві подробиці про побут запорожців наприкінці XVI ст. містяться у щоденнику Еріха Лясоти. До XVII ст. відноситься щоденник, складений кількома польськими авторами під час походу 1625 р. польського гетьмана Конецпольського проти повсталих запорозьких козаків. Чимало фактичного матеріалу з історії українських земель у XVII ст. наводиться у широковідомих записках французького інженера Г. Боплана, який прожив в Україні 17 років (1630—1648), споруджуючи поселення та фортифікаційні споруди для захисту від татарських нападів. До цього століття відносяться також мандрівні записи Павла Халебського. Як відомо, у 1652—1656 рр. відбулася поїздка сирійського патріарха Макарія III до Москви, яка пролягала і шляхами України. Син патріарха, архидиякон П. Халебський (Булос Ібн-Заїм), виконував обов'язки секретаря при батькові. Подорож по Україні тривала 109 днів. У нотатках, що їх вів П. Халебський, міститься чимало цікавих спостережень, оцінок подій, які відбувалися тоді в Україні. Зокрема, ним наведені цікаві факти про зустрічі патріарха з гетьманом Б. Хмельницьким, його Генеральним писарем І. Виговським, митрополитом С. Косовим, представниками генеральної старшини [164].

Викликає інтерес також подорожній щоденник лютеранського теолога з Австрійської імперії Д. Крмана, який був направлений своїми єдиновірцями до шведського короля Карла XII з проханням підтримати євангелічну церкву. Оскільки в той час відбувалася російсько-шведська війна, Карла XII він знайшов у Могилеві, де містилася штаб-квартира короля. Разом із шведськими військами він побував у 1708 р. і на Україні. У щоденнику Д. Крмана зафіксовані цікаві факти та спостереження, що стосуються козацького побуту та устрою, даються оцінки українських діячів, зокрема гетьмана І. Мазепи [165].

Ще в XIX ст. записи мандрівників-іноземців зацікавили істориків. Найбільш цінні з них були опубліковані у книзі "Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси" [166]. На жаль, перекладачеві К. Мельнику та відомому українському історику В. Антоновичу не вдалося здійснити свої плани щодо видання мемуарних джерел більш пізнього часу. Цю прогалину пізніше частково

ліквідував В. Січинський, який видав хрестоматію "Чужинці про Україну". Його твір став своєрідним путівником по мемуарах зарубіжних авторів про Україну. Ця праця у 1937—1992 рр. витримала сім видань. У ній вміщено витяги з мемуарів визначних діячів багатьох країн світу, які відвідували Україну або проживали в ній за період з IX по XIX ст. Обгрунтовуючи своє звернення до теми, автор писав: "... Знайомство з такими авторами-чужинцями мимоволі збуджує і зміцнює нашу національну свідомість, нищить зневір'я і шкідливе почуття меншої вартості (порівнюючи з іншими народами) та закріплює й загартовує нашу національну гідність" [167]. Найбільш якісним є видання 1942 р. , яке відрізняється від попередніх та наступних не лише повнотою, а й наявністю численних покажчиків (історичних імен, авторів-чужинців, речового реєстру українського краєзнавства, переліком використаної літератури). У практичній роботі можна скористатися й пізнішими виданнями [168].

Збереглося чимало подорожніх нотаток, присвячених окремим регіонам. Найчастіше мандрівники відвідували Крим. У XVII ст. свої враження від відвідування Криму записав відомий турецький мандрівник Е. Челеба [169]. Наслідком масових відвідувань Криму іноземцями в наступні часи була поява численних видань, у яких зафіксовані їхні враження про цю перлину природи та про історичні події, що відбувалися у цьому регіоні. Лише за період з кінця XVIII до початку XX ст. зафіксовано понад тисячу таких видань [170].

Окремо варто згадати про подорожні замітки наших видатних співвітчизників, які з різних причин опинилися поза межами України, проте часто відгукувалися на події, що відбувалися на рідній землі. Найбільш характерним видом цього джерела є подорожній "діярій" гетьмана П. Орлика за 1720—1732 рр.

Завершуючи огляд джерел особового походження, слід зауважити, що вони, відтворюючи події певного часу, не позбавлені суб'єктивності в оцінці історичних фактів, суспільних явищ. Тому їх цінність зростає, коли вони використовуються у комплексі з іншими видами джерел.

5.10. Агіографічна, наукова та художня література

Джерельне значення для дослідження історії України різних видів літературних творів по-різному оцінюється фахівцями. Серед істориків тривають дискусії щодо ролі кожного з них у джерельній базі. Беручи до уваги різні точки зору, важливо пам'ятати, що історик у своїй дослідницькій праці не може не враховувати будь-які прояви життя народу, в тому числі й матеріалізовані в художньо-літературних пам'ятках, які є невід'ємною складовою історії народу. Звичайно, професійний підхід до оцінки джерельної цінності кожного виду літератури передбачає обов'язкове врахування його характерних рис, особливостей, інформаційних можливостей. Саме такий підхід є гарантією об'єктивної оцінки місця кожного виду літератури у джерельній базі історії України.

Агіографічна література. З давніх-давен в Україні були поширені оповідання про осіб, яких церква проголосила святими. Ця література дістала назву *агіографічної* (від грец. агіо — святий, графо — пишу). Умовно її можна поділити на дві групи: *житія*, що офіційно схвалені церквою, і твори, що є плодом творчої фантазії окремих авторів. Останні нерідко спрямовувались проти церковних догматів або течій.

Виникнення житій святих відноситься до II — III ст. У Київській Русі вони з'явилися як переклади з грецької мови відразу після прийняття християнства. В XI ст. почали складатися житія вітчизняних святих. Збірники цих оповідань мали різні назви (в залежності від їх призначення): Патерики, Прологи, Четьї-Мінеї тощо. Житія святих з часу їх виникнення були улюбленим читанням людей, вони активно формували моральні засади суспільства.

Перший в Україні збірник житій вітчизняних святих — "Києво-Печерський патерик" — записаний у XIII ст. за переказами XI—XII ст. Він складений ченцями Печерського монастиря з метою доведення його святості. Авторами патерика були Нестор-літописець, чернець Полікарп та єпископ Симон. Нестору належить, зокрема, авторство сказання про назву монастиря, життя отця Феодосія, святих Бориса і Гліба. Це найдавніші за походженням зразки агіографічної літератури в Україні.

М. Грушевський надзвичайно високо оцінював "Києво-Печерський патерик". Він називав його "золотою книгою" українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення" [171] і ставив Патерик за популярністю в один ряд з "Кобзарем" Т. Шевченка.

"Києво-Печерський патерик" неодноразово перевидавався. У 1931 р. він був виданий у Києві в серії "Пам'ятки мови та письменства давньої України" із вступною статтею та примітками Д. Абрамовича. В 1991 р. здійснені

БОГОСЛОВСЬКО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Прот. Анатолій Дублянський

УКРАЇНСЬКІ СВЯТІ

МЮНХЕН
1962

Житія українських святих прот. Анатолія Дублянського. Мюнхен, 1962. Титульна сторінка

репринтні перевидання Патерика з видань 1903 і 1931 рр.[172] І в наш час книга продовжує залишатися об'єктом дослідження вчених[173].

Характерною рисою агіографічної літератури є вплетення у традиційну форму оповіді про церковних діячів, ієрархів церкви, засновників та настоятелів монастирів реальних історичних фактів про світське життя, взаємовідносини князів і церкви, війни, повстання тощо. Це дає можливість використовувати житія як історичне джерело. З цією метою житія святих вивчали історики О. Бодянський, В. Ключевський. Останній присвятив їм окрему працю, в якій доводив, що житія святих є малоцінним джерелом[174]. У наш час інтерес до житій святих відроджується, про що свідчать перевидання багатьох із них[175].

Наукова література. Наукова, науково-популярна та навчальна література з історії, виконуючи у суспільстві свої специфічні функції, виступає водночас і як важливе історичне та історіографічне джерело. Цінність її з джерелознавчої точки зору зумовлюється двома обставинами.

По-перше, в деяких із таких творів містяться джерела або уривки з них, які не збереглися до наших часів. Наприклад, російський історик В. Татіщев у своїй праці "Історія російська з найдавніших часів" навів тексти давніх літописів, частина з яких пізніше була втрачена під час пожежі у Москві 1812 р. Цінним джерелом з історії нашого народу є історичні праці М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського. Великий інтерес для дослідників становлять твори, створені іноземними авторами до появи нашої писемності. Тобто історичні праці за певних умов можуть розглядатися як вторинне історичне джерело.

По-друге, всі історичні праці незалежно від їх змісту і часу створення виступають у ролі історіографічного джерела, тобто матеріального свідчення про розвиток історичних знань. Вони, зокрема, характеризують процес приростання історичних знань, зміни концептуальних засад створюваних праць.

Перші історичні праці з'явилися в Україні у XVII ст. Це книги Ф. Сафоновича "Кройніка з літописців старовинних", П. Кохановського "Обширний Синопсис Русь-

кий" (1674). Проте найбільшої слави зажив "Київський Синопсис", можливим автором якого вважають І. Гізеля. Книга стала першим посібником з вітчизняної історії. Вона охоплювала події з найдавніших часів до 80-х років XVII ст. Хоча автор певною мірою торкався подій, що відбувалися в Росії, основний зміст твору був присвячений історії України. "Синопсис" уособлював перехід від літописів до наукових історичних праць. І все ж у XVII—XVIII ст. головною тенденцією залишалося нагромадження історичних фактів.

По-справжньому професійні праці з історії України з'явилися на початку XIX ст. Це "История Малой России" (1822) Д. Бантиш-Каменського, написана з монархічних позицій, "Історія Малоросії" (т. 1—5, 1842—1843) М. Маркевича, праці Я. Маркевича, М. Максимовича та ін. У 20-х роках XIX ст. в Україні дістав поширення визначний твір невідомого автора "Історія Русів". У 1846 р. О. Бодянський надрукував його у "Чтениях Московского общества истории и древностей российских". "Історія Русів" висвітлює події в Україні з найдавніших часів до 1769 р. Головна ідея, що червоною ниткою проходить крізь усю працю, — право українського народу на самостійний державний розвиток, підтверджене історичним досвідом — існуванням державності за часів Київської Русі, історією козаччини, яка була суто українським витвором.

У другій третині XIX ст. в українській історіографії склався критичний підхід до джерел завдяки діяльності таких істориків, як М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, а пізніше — В. Антонович, М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій та ін. Вершиною розвитку української історіографії XIX — початку XX ст. була багатотомна енциклопедична праця М. Грушевського "Історія України-Руси", перший том якої побачив світ у 1898 р.

Серед українських істориків XIX — початку XX ст. були прихильники різних шкіл та напрямів: *романтизму, документалізму, позитивізму, гуманітарної системи, економічного матеріалізму* тощо. У трактуванні національної історії сформувалися два головні напрями: *народницький* і *державницький*. Для прихильників першого з них характерними були висування на перший план історичного процесу народних мас, їх ідеалів, прагнень, абсолютизація

їх інтересів, розгляд з цих позицій усіх проблем історії. Трохи пізніше, на початку XX ст., під впливом національно-демократичних поглядів М. Грушевського, праць В. Липинського, Д. Дорошенка, С. Томашівського та інших відомих істориків у літературі сформувався державницький напрям, який органічно виріс з народницького. Його представники головну увагу приділяли обгрунтуванню ролі держави в історії, державницьких прагнень народу. Розбудову української держави представники цього напряму розглядали як перманентну, точніше — абсолютну цінність. У розвитку цього напряму велику роль відіграли також І. Крип'якевич, В. Кучабський, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин та ін.

Встановлення радянської влади в Україні, запровадження в усіх сферах життя суспільства марксистсько-ленінських ідеологічних схем корінним чином змінило умови діяльності істориків. На історію України була поширена універсальна догматизована теорія історичного процесу, що грунтувалася на постулатах марксизму-ленінізму, основою яких були матеріалістичний погляд на історію, вчення про класову боротьбу. В українській історіографії монопольно утвердилася марксистська методологія, відступ від якої жорстоко карався. Марксизм проголошувався єдино вірним ученням про суспільство та його історію. Ідеологічний монізм, штучна ізоляція істориків від розвитку світової історичної думки, цілеспрямоване приховування від них багатьох архівних джерел негативно вплинули на розвиток історичної думки, призвели до фальсифікації вузлових подій та явищ, деперсоналізації історії, появи в ній численних "білих плям", тобто проблем, які свідомо не висвітлювалися. Все це слід ураховувати при використанні праць радянських істориків як джерела.

З відновленням державної незалежності України відкрився новий етап розвитку історичної науки, для якого характерні такі риси, як освоєння нових підходів і теорій, відродження кращих національних традицій української історіографії, подолання фальсифікацій та ліквідація "білих плям" в історії, освоєння нових пластів історичних джерел. Використання культурологічних, цивілізаційних підходів, багатющої теоретичної спадщини школи "Анналів", постпозитивізму, неокантіанства та

інших сучасних теорій сприяло підвищенню якості наукових праць з історії.

Якщо раніше історія України, за винятком праць істориків української діаспори, розглядалася не інакше як складова частина історії Росії або Радянського Союзу, то сьогодні основні зусилля дослідників спрямовані на розкриття української історичної ідентичності, що спонукало їх до перегляду багатьох концептуальних підходів до вітчизняної історії, створення нового покоління наукової та навчальної літератури з історії.

Короткий огляд розвитку історичних знань в Україні свідчить, що в науці одночасно відбуваються два процеси: з одного боку, неухильне нарощування обсягу знань, освоєння нових пластів інформації, нових масивів джерел, а з іншого — концептуальні, методологічні зміни. Наукові, науково-популярні, навчальні праці істориків, відображаючи ці зміни, виступають для нових поколінь дослідників історіографічним джерелом, що засвідчує характер та глибину змін в історичній науці на кожному етапі її розвитку.

Художня література. Для багатьох людей джерелом набуття історичних знань є не стільки праці професійних істориків, скільки художня література. Вона активно формує історичні уявлення людей, їх життєві ідеали, менталітет народу. Відтворюючи минуле в яскравих художніх образах, митці слова здатні глибоко осягнути сутність історичних процесів, які вони відображують, таємницю психіки історичних осіб. Навіть професійний історик, вивчивши величезну масу документів про сталінські репресії, не зможе так яскраво розкрити психологічні "аномалії", як це зробили такі майстри слова, як І. Багряний, О. Олесь, В. Стус та ін. Не випадково останнім часом почали створюватися спеціальні посібники, розраховані на вивчення історії через художньо-літературні образи [176].

Різні жанри художньої літератури відіграють неоднакову роль в історичному пізнанні. *Публіцистику*, наприклад, як первісне узагальнення в художній формі конкретних історичних явищ, можна поставити на перше місце як джерело для вивчення різних сторін життя народу. Що ж до інших жанрів художньої літератури, то вони також допомагають усім, хто звертається до них, краще зрозуміти сутність історичних явищ та подій, дізнатися про невідомі

факти з діяльності історичних осіб. Хоча слід мати на увазі, що деякі письменники досить вільно інтерпретують історичні факти й події, а нерідко й перекручують їх, що завдає шкоди історичному вихованню читачів і потребує критичного ставлення до художньої літератури як джерела.

В українській літературі художнє осмислення національної історії почалося ще за княжих часів, про що свідчить перлина давньої літератури "Слово о полку Ігоревім". У цьому творі не лише реально відтворені історичні події про похід Ігоря Святославича проти половців, а й висловлені мрії народу про єдність дій князів у боротьбі проти спільного ворога.

Характерною рисою давньої художньої літератури була її публіцистичність. Важливі історичні події (а особливо переломні часи в історії) приводили кожного разу до нового спалаху інтересу до публіцистичного жанру. В публіцистиці, як у дзеркалі, відбивалися проблеми суспільного буття.

Своєрідним каталізатором у розвитку полемічної літератури була, наприклад, Берестейська унія (1596), яка стала поштовхом до розгортання гострих дискусій між представниками католицизму і православ'я не лише щодо визнання чи невизнання унії, а й навколо таких проблем, як релігійні традиції народу, наступність у його культурному розвитку.

Полеміка була започаткована ще задовго до прийняття Берестейської унії представником папського престолу, краківським єпископом єзуїтом П. Скаргою, який у своїх творах, відстоюючи пропольські інтереси, виправдовував окатоличення українського народу. Противники унії, представники православного духовенства, педагоги, вчені, стали на захист православної віри. Полемічні твори князя К. Острозького, письменника-ченця І. Вишенського, ректора Острозької академії Г. Смотрицького є зразками відстоювання цінностей православ'я. Цей вид літератури позитивно впливав на духовне життя українського суспільства протягом двох століть. Ураховуючи значення цієї літератури для пізнання історії, вона неодноразово перевидавалася [177].

Кожний період в історії України залишив значний шар публіцистичних творів. Наприклад, для вивчення ук-

раїнської громадської думки у XIX ст. особливо цінними є памфлети М. Драгоманова, спрямовані проти самодержавства. Вони друкувалися у популярних тоді журналах "Вестник Европы", "Община", газетах "Вольное слово", "Свободная Россия". Цінним джерелом для вивчення розвитку національної самосвідомості українського народу є також публіцистичні статті І. Франка в австрійській, німецькій, польській та українській пресі, публіцистика Лесі Українки, Б. Грінченка, Д. Донцова та ін.

З середини XIX ст. у Європі склалася практика звернення до громадськості з *відкритими листами*, в яких у публіцистичній формі порушувалися гострі питання сучасності. Ця практика ефективно використовувалася громадськими діячами і літераторами України. Найбільш відомі "Листи на Наддніпрянську Україну" М. Драгоманова і "Листи з України Наддніпрянської" Б. Грінченка. В цих публіцистичних творах два корифеї української національної ідеї в дискусійній формі обмінялися думками з приводу ставлення до національного питання, сутності українського націоналізму, його загальнолюдського змісту тощо.

У XX ст. цю літературно-публіцистичну форму вдало використав В. Винниченко, з метою привернути увагу громадськості Європи до трагічних подій в радянській Україні. Він звернувся з відкритими листами в 1928 р. до М. Горького (Літературна Україна. 1990. 10 трав.), а у вересні 1933 р. — до Політбюро ЦК КП(б)У (копії були відправлені до Політбюро ЦК ВКП(б) і особисто Сталіну). У цих листах В. Винниченко справедливо звинувачував Сталіна та його прибічників у масовому терорі й організації голоду в Україні. Важливе джерельне значення для дослідження історії України мають "Листи до українських хліборобів" В. Липинського.

Ідею публічного обміну листами з проблем, що хвилюють людей, представники української діаспори США та Канади поклали в основу часопису "Листи приятелів", 176 номерів якого у 1953—1967 рр. за редакцією М. Шлемкевича вийшли за рубежем. За радянських часів жанр публіцистичного листа-звернення, на жаль, нерідко використовувався для цькування осіб невгодних владі. В газетах час від часу з'являлися листи, спрямовані проти людей, які поділяли дисидентські погляди. Водночас цей

жанр використовували й самі дисиденти, щоб відкрито заявити про свої погляди. Типовий приклад — відомий лист В. Чорновола до секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста (1966), який починався словами "Я нічого у вас не прошу...". Автор листа на основі аналізу судової справи, порушеної проти нього, дав жорстку оцінку атмосфері свавілля, беззаконня, що панувала в країні, вказував на упередженість судових установ, безглуздість звинувачень і жорстокість вироків. Цей лист-книга поширювався у зарубіжжі, окремі її примірники опинилися і в Україні [178]. Після проголошення незалежності України книга була перевидана у Києві.

Сучасні журнали та газети містять величезну кількість публіцистичних творів, які дають змогу глибше зрозуміти процеси, що розгортаються нині у суспільстві. Щоправда, розпорошеність цих матеріалів утруднює користування ними, хоча вже зроблено перші спроби узагальнення такого роду матеріалів [179].

Залучаючи *художню літературу* до досліджень з історії України, історик має постійно пам'ятати, що її роль як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи. Це дає можливість глибше вивчити відповідну епоху, настрої, смаки, погляди її представників тощо. Романи, повісті, поеми, драми, вірші дають змогу краще пізнати історію культури, духовного життя, рівня історичної свідомості суспільства. Ще у 1618 р. І. Домбровський у поемі "Дніпрові камені" оспівував героїчну славу княжого Києва. Ця ж тема лунала у "Віршах" К. Саковича (1622). Причому в Україні поетичні твори, присвячені історичним подіям, нерідко перекладалися на музику і ставали улюбленими піснями народу.

Свідченням зростання інтересу до свого історичного минулого може слугувати той факт, що в XVI — XVII ст. у братських школах України з'явився такий оригінальний жанр як історична драма. Героєм драми Ф. Прокоповича "Володимир" був реальний державний діяч, який уособлював у собі риси не лише князя Володимира, але й наступних політичних діячів України — Б. Хмельницького, І. Мазепи. У 1708 р. Л. Горка створив драму "Йосиф-патріарх". Прообразом головного героя твору став, на

думку вчених, І. Мазепа. Драма анонімного автора "Милость Божая" (1728) була присвячена Б. Хмельницькому. Йому ж був присвячений і перший український історичний роман "Зиновий Б. Хмельницький" П. Білецького-Носенка (1829).

У художніх творах, як правило, порушувалися найгостріші питання історії, нерозривно пов'язані з епохою, в яку творили митці. Так, у 1762 р. перекладач Генеральної військової канцелярії С. Дівович створив віршований історичний трактат "Разговор Великороссии с Малороссиею", у якому художніми засобами викладена думка про необхідність зрівняння у правах українських чинів з російськими.

У XIX — на початку XX ст. з'явилися високохудожні твори, авторами яких були І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, Є. Гребінка, П. Мирний, І. Карпенко-Карий, І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, В. Стефаник та інші майстри слова. В їх творчості знайшли яскраве відображення сторінки української історії. Причому для історичної літератури того часу характерні різнопланові, а нерідко й суперечливі оцінки багатьох історичних явищ та постатей, що є свідченням розмаїття поглядів, що панували в тогочасному суспільстві.

Свою специфіку мають твори художньої літератури радянської доби. В цей період насильно запроваджувалися метод так званого соціалістичного реалізму, принципи партійності, класовості, що негативно позначилося на змісті та художній якості багатьох творів, у тому числі з історичної проблематики. І все ж твори М. Бажана, П. Панча, О. Гончара, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка, М. Стельмаха, Ю. Мушкетика, М. Вінграновського, П. Загребельного, Ю. Яновського, І. Драча, Л. Костенко, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса, В. Яворівського та інших авторів мають велику джерельну цінність. Становище змінилося лише в 90-ті роки, коли митці дістали можливість звільнитися від компартійного диктату.

Проблематика сучасних історичних художніх творів надзвичайно широка. В них висвітлюються часи Київської Русі, Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, визвольні змагання нашого народу у XX ст., його участь у війнах і революціях.

Увагу письменників привертають не лише героїчні, а й трагічні сторінки української історії (голодомори 20—50-х років, сталінські репресії, рух опору у різні часи тощо).

Для письменника, на відміну від історика, головним є не наукове вивчення епохи, а створення певних художніх образів на тлі епохи. Тому письменники можуть не дотримуватися тих джерелознавчих принципів, які є обов'язковими для істориків. Значне місце у художній літературі займає творча фантазія письменника, вільне тлумачення ним подій, ролі в історії тих чи інших осіб (як реальних персонажів, так і вигаданих). Автор може вкладати в уста реальних історичних осіб висловлювання, які їм не належали. Для багатьох письменників історія лише поле, на якому розгортаються події їхніх творів, діють герої. Нерідко це стає причиною неуважного ставлення до історичних фактів, порушення хронології тощо. До того ж світогляд, політичні погляди автора безпосередньо впливають на характер викладу подій. М. Грабовський, наприклад, ще у XIX ст., оцінюючи твір М. Гоголя "Тарас Бульба", писав, що письменник "помилково розуміє історію Малоросії, навіть походження українського народу і козацтва"[180]. Симпатії чи, навпаки, неприязнь до певних історичних осіб призводить до появи художніх творів, у яких даються необ'єктивні оцінки історичним персонажам. Особливо це стосується І. Мазепи, якому присвячували свої твори не лише вітчизняні, а й зарубіжні митці (Д. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін).

Іноді сюжети літературних творів видаються за автентичні історичні свідчення, що ускладнює роботу історика. Наприклад, тексти зовсім не дипломатичних листів запорожців до турецького султана навіть у деяких працях істориків цитувалися як автентичні дипломатичні джерела XVIII ст. Підсумок тривалих дискусій щодо справжності листів запорізьких козаків підвів Г. Нудьга. Ретельно проаналізувавши всі наявні редакції, варіанти листів султана та відповіді козаків, учений встановив, що лист султана і відповідь йому козаків є всього-на-всього витвором українського літератора з козацької канцелярії [181].

У деяких випадках письменники свідомо стають на шлях створення творів з нетрадиційним баченням важливої історичної проблеми, що хвилювала в той чи інший

момент фахівців та широку громадськість. Саме цим пояснюється вихід книги Ю. Канигіна "Шлях аріїв" (Київ, 1995). Автор називає свій твір "інтелектуальним есе, що спирається на численні факти і документи". Насправді ж, Канигін спирався на таке "джерело", як одкровення тибетського гуру, на основі яких він змалював гіпотетичну картину давньої історії України. На це звернув увагу громадськості відомий історик-джерелознавець Ю. Мицик у своїй рецензії на книгу [182].

У романі І. Білика "Меч Арея", присвяченому історії гунської держави IV—V ст., деяке зміщення автором у часі історичних подій, порушення хронології, висування власних версій і гіпотез щодо витоків українського народу призвело до того, що талановитий твір був підданий остракізму за часів радянського тоталітаризму [183].

У дискусіях літераторів не раз порушувалося питання про міру можливого відходу митця від історичної правди, проте ця проблема й досі залишається відкритою. Тому для посилення пізнавальної діяльності студентів, широких мас населення історик має рекомендувати читачам у першу чергу ті художні твори, які найбільше відповідають історичній правді. Серед таких творів важливе місце займають художні книги, створені самими істориками, адже, починаючи з XIX ст. до наших днів, в Україні простежується традиція активної участі істориків у створенні високохудожніх творів з історичної проблематики. Ще в середині XIX ст. М. Костомаров створив роман "Кудіяр" (Укр. іст. журн. 1990. № 10). Цю традицію продовжили й інші історики. Твір П. Куліша "Повесть об украинском народе", за створення якого автор на кілька місяців був ув'язнений до Петропавловської фортеці, а потім висланий до Тули, пройнятий глибокою любов'ю до України та її історії. Історичну основу має роман П. Куліша "Чорна Рада". У наш час традиції художнього осмислення історії продовжують сучасні історики-письменники Я. Ісаєвич, Р. Іванченко та ін. Р. Іванченко створила, зокрема, серію художніх творів про Київську державу XI—XII ст. ("Зрада, або як стати володарем", "Гнів Перуна", "Золоті стремена"), роман "Клятва", присвячений М. Драгоманову та ін.

Враховуючи велике пізнавальне значення художніх творів для освоєння вітчизняної історії, видавництво "Ук-

раїна" спільно з істориками НАН України почало здійснювати масштабний проект публікації серії книг "Історія України у прозових творах та документах". Уже видано вісім томів, присвячених подіям до XVIII ст. Ретельний відбір художніх творів, що витримали випробування часом, науковий коментар фахівців-істориків зробили це видання надзвичайно цінним для всіх, хто вивчає та досліджує історію [184].

Отже, художня література є специфічним історичним джерелом, яке може використовуватися істориками для аналізу відповідної епохи, ілюстрації певних положень, для посилення емоційного сприйняття історичного матеріалу, а також у процесі вивчення епохи створення самого художнього твору, ідеології його автора, впливу на нього реалій сучасного йому життя.

* * *

Таким чином, розгляд основних груп писемних джерел з історії України свідчить, що за багатовікову історію нашої батьківщини відклалася величезна кількість різних пам'яток, які дають можливість відновити в усій повноті минуле українського народу. Писемні джерела, як продукт діяльності багатьох поколінь людей, нерозривно пов'язані з тією епохою, в яку вони були створені. Тому зміни у духовному житті та матеріальному виробництві супроводжувалися змінами у відображенні навколишнього світу, що, своєю чергою, впливало на характер усього комплексу писемних пам'яток кожної епохи.

Аналіз джерел підтверджує закономірність неухильного зростання фіксованої інформації про історичні явища і події. Збільшення обсягу писемних джерел супроводжується посиленням їх видової різноманітності, змінами у співвідношенні різних їх видів. Видова різноманітність джерел на кожному етапі історії залежала від багатьох чинників: рівня матеріальної та духовної культури, розвитку освіти і науки, етнічної та соціальної структури, суспільно-політичного ладу країни у той чи інший період, його правових засад.

Звернення до проблеми використання писемних джерел у наукових дискурсах показує, що різні їх види далеко не однаковою мірою залучаються істориками. Це залежить не лише від кваліфікації істориків, а й від їхньої технічної оснащеності. Наявність величезної кількості різнорідних джерел з історії України, які далеко не повною мірою залучені до наукового обігу, диктує необхідність подальшого комплексного освоєння багатющої джерельної бази української історії для відтворення минулого нашого народу в усій його різноманітності й повноті.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. *Складіть таблицю різновидів писемних джерел, зазначивши в ній час виникнення кожного з них.*
2. *Назвіть основні, найбільш характерні ознаки та особливості літописів як історичного джерела. Чим відрізняються козацькі літописи від княжих?*
3. *Назвіть основні різновиди законодавчих джерел з багатовікової історії України.*
4. *У чому полягають роль і значення актів та діловодної документації як історичного джерела? Прослідкуйте як видозмінювалися ці джерела на різних етапах історії.*
5. *Складіть перелік основних комплексів статистичних джерел з історії України за період, якому присвячена тема вашої курсової роботи.*
6. *У чому особливості судово-слідчих документів як історичного джерела?*
7. *Чому періодичну пресу вважають комплексним джерелом? Завдяки яким чинникам її роль як джерела невпинно зростає?*
8. *До яких груп джерел відносять документи громадських об'єднань та політичних партій?*
9. *Охарактеризуйте місце і роль матеріалів соціологічних досліджень у джерельній базі історії України.*

10. *Вкажіть найбільш характерні особливості наукової історичної літератури як історичного джерела.*

11. *Чому художню літературу розглядають як особливе історичне джерело?*

12. *Складіть перелік писемних джерел з теми своєї курсової роботи. Проаналізуйте, скільки різновидів джерел він охоплює.*

13. *На основі матеріалів розділу складіть список найважливіших публікацій історичних джерел з історії України.*

Бібліографічні посилання

[1] Історія України в документах і матеріалах. Київ, 1939. Т. 1; Прокопий из Кесарии. Война с готами. Москва, 1950; Константин Багрянородный. Об управлении империей //Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. С. 267—354; Диакон Лев. Истории. Москва, 1988; Геродот із Галікарнасса. Скіфія. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом / Передмова Ю. М. Хорунжего, упорядник М. Ф. Слабошпицький. Київ, 1992; Геродот. Історія в дев'яти книгах. Київ, 1993; Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 1. (IV—VI вв.). Москва, 1994; Т. 2. (VII—IX вв.). Москва, 1995; Иордан. О происхождении древних готов. СПб., 1997 та ін.

[2] *Крип'якевич І. П.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій. Київ, 1962; *Литвиненко М. А.* Джерела з історії України XVIII ст. Харків, 1970; *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв. : Учебное пособие. Днепропетровск. Ч. I—IV. 1977—1979; *Крутиков В. В.* Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861—1900): Учебное пособие. Днепропетровск, 1980. Ч. 1; *Санцевич А. В.* Джерелознавство історії Української РСР. 1917—1941. Київ, 1981; *Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д.* Джерелознавство історії Української РСР. Київ, 1986; *Швидько А. К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII—первая половина XVIII вв.). Днепропетровск, 1987; *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ, 1996; *Макарчук Д.* Писемні джерела з історії України. Львів, 1999 та ін.

[3] *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. Київ, 1993. С. 150.

[4] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Киев, 1888.

[5] Повесть временных лет /Подготовка текста, статьи и комментарии Д. С. Лихачева. СПб., 1996; Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. СПб., 1996.

[6] Полное собрание русских летописей. Т. 1—38. СПб.; Москва, 1841—1989.

[7] Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентиевская летопись. Москва, 1997; Т. 2: Ипатиевская летопись. Москва, 1998; На початок 2002 р. опубліковано вже близько 20 томів літописів.

[8] Літопис руський за Іпатіївським списком / Пер. Л. Махновця. Київ, 1989; Галицько-Волинський літопис / Вступне слово, упоряд. Р. М. Федорів. Львів, 1994.

[9] Літопис Самовидця (Джерела з історії України). Київ, 1971; *Величко С.* Літопис / Пер. із книжної укр. мови В. Шевчука. Київ, 1991. Т. 1, 2; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки /Пер. із староукр. мови В. Г. Іванченка. Київ, 1992; Київський літопис першої чверті XVII ст. / За ред. В. Ульяновського та Н. Яковенко //Укр. іст. журн. 1989. № 2. С. 107—120; № 5. С. 103—114.

[10] Див.: Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства. Москва, 1952; Вып. 2. Памятники феодальной раздробленности Руси XII—XV вв. Москва, 1953; Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. Москва, 1976; Российское законодательство X—XX вв.: В 9 т. Т. 1. Законодательство Древней Руси. Москва, 1984. С. 137—167, 209—211 та ін.

[11] Правда Русская. Москва, 1940, 1947, 1963. Т. 1—3.

[12] Див.: Археографический ежегодник за 1958 год. Москва, 1960.

[13] *Білецький Л.* Руська Правда й історія її тексту /За ред. Ю. Книша. Вінніпег, 1993.

[14] Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 //Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. Універсали українських гетьманів / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998.

[15] Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 /Упорядник, автор нарису К. А. Вислобоков. Київ, 1997.

[16] Полный свод законов Российской империи. Кн. 1. Т. 1—8; Кн. 2. Т. 9—16. СПб., 1911.

[17] Российское законодательство X—XX вв.: В 9 т. Москва, 1984—1994.

[18] *Рубинштейн С. Ф.* Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. Вильна, 1899.

[19] Див.: Конституційні акти України. 1917—1920: Невідомі Конституції України. Київ, 1992. С. 58—219.

[20] История Советской Конституции в документах. 1917—1956 гг. Москва, 1957.

[21] Свод Законов СССР. Москва, 1980—1986. Т. 1—2.
[22] Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР. 1938—1979.: В 2 т. Киев, 1980. Т. 1—2.
[23] Звід законів Української РСР: В 9 т. Киев, 1982—1988. Т. 1—9.
[24] Закони України. Київ, 1996—2001. Т. 1—20.
[25] Закони України: Довідковий том до т. 1—11. Київ, 1997.
[26] *Розов В.* Українські грамоти. Т. 1. XIV ст. — перша половина XV ст. Київ, 1928; Українські грамоти XV ст. / За ред В. М. Русанівського. Київ, 1963; *Купчинський О.* Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст.//Записки НТШ ім. Шевченка. Т. 233. Львів, 1997. С. 333—359.
[27] *Ковальский Н. П.* Источники по истории Украины XVI-XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск, 1979.
[28] Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Київ, 1986.
[29] *Мыцик Ю. А.* Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1986.
[30] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1, 2.
[31] Документы Б. Хмельницкого (1648-1657) /Упорядники: І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1961; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. Київ, 1993.
[32] *Патрило І. І.* Джерела і бібліографія історії української церкви. Рим, 1975.
[33] Особые журналы Совета Министров царской России. 1906—1917 гг.: Москва, 1988—1998.
[34] Содержание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. СПб., 1874—1909. Т. 1—15.
[35] Документы Б. Хмельницкого (1648—1657). Киев, 1961.
[36] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Київ, 1996, 1997. Т 1—2.
[37] Мирні переговори між українською державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів. Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999.
[38] Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Київ, 1990. Т. 1—3.
[39] Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968): Бібліогр. покажчик. Київ, 1970; Покажчик документальних публікацій та науково-довідкової літератури архівних установ Української РСР (1926—1974 рр.). Київ, 1974; *Галенко О. І.* Документальні публікації з історії Української РСР: теорія та джерелознавчий аналіз. Київ, 1991. С. 133—250 та ін.
[40] Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Зб. документів. Мюнхен, 1983. Т. 1—3.
[41] *Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І.* Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998 рр.). Київ, 1999; *Здіорук О. І.* Літопис УПА: час, події, джерела /Джерелознавча достовірність та інформаційна цінність багатотомного видання "Літопис УПА". Київ, 2000.

[42] Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів. 1991—1995 рр. Київ, 1998. Кн. 1—2.

[43] Видання Археографічної комісії й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. 1988—1998 // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3—4. Київ, 1999. С. 714—741.

[44] Архів Коша Нової Запорізької Січі: Корпус документів 1734—1775. Київ, 1998. Т. 1.

[45] Голод 1932—1933 рр. на Україні очима істориків, мовою документів. Київ, 1990; Упокорення голодом: Зб. документів. Київ, 1993; Голод 1933 р. в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства. Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993; Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, статей, досліджень, есе. Київ, 1998; Документи трагічної історії України (1917—1927 рр.). Київ, 1999 та ін.

[46] Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Київ, 2001. Т. 1—9.

[47] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Львів, 1993. Кн. 1; Львів, 1997. Кн. 2.

[48] Україна в другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. Львів, 1997—2000. Т. 1—4.

[49] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687—1709. Київ; Полтава, 1995.

[50] Документы по истории запорожского казачества. 1613—1620. Львов, 1998.

[51] Пам'ятки історії східної Європи: Джерела XV—XVII ст. Острог; Варшава; Москва, 1999. Т. 5.

[52] Див.: Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886; Т. 2. Киев, 1890; Т. 3. Киев, 1905; Жерела з історії України-Руси. Видає комісія Археографічна Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1895—1903. Т. 1, 2, 4, 7 та ін.

[53] Люстрації королівщин українських земель XVI—XVIII ст. : Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. Київ, 1999.

[54] *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1866, 1867, 1875. Вып. 1—3. *Константинович Н.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1885. Вып. 4.

[55] Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. Київ, 1997.

[56] Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем: В 3 ч. СПб., 1852.

[57] *Григорьев В. Н.* Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х по 1917 г. Москва, 1926; 1927. Вып. 1, 2.

[58] Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, не обложенным акцизом, за 1900 год. СПб., 1903; Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 год. СПб., 1912.

[59] *Фабрично-заводская промышленность* Европейской России в 1910—1912 гг. Общие итоги. Петроград, 1914—1915. Вып. 1—12.

[60] Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Петроград, 1914.

[61] Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западной края. Киев, 1912—1915. Вып. 1—4; Третья подворно-хозяйственная земская перепись Полтавской губернии 1910 г.: Свод по губернии. Полтава, 1914.

[62] Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. СПб., 1905. Т. 1, 2.

[63] Промисловість України в 1921 р. Харків, 1928; Частная торговля и промышленность Украины по данным налогового аппарата НКФ УССР. Харків, 1927, 1929; Фабрики та заводи України: Стат. довідник. Харків, 1931.

[64] Див.: Бібліографічний покажчик видань місцевих органів державної статистики України за 1921—1928 роки. Київ, 1929.

[65] Народне господарство УСРР: Стат. довідник. Київ, 1935, 1940; УСРР в цифрах: Стат. справочник. Харьков, 1936; 20 років радянської влади: Стат. зб. Київ, 1937; Досягнення Радянської України за 40 років: Стат. зб. Київ, 1957; Україна за 50 років (1917—1967): Стат. довідник. Київ, 1967.

[66] Всесоюзная перепись населения 1937 года: Краткие итоги. Москва, 1991. С. 28, 44—45.

[67] Статистичний щорічник України за 1994 рік. Київ, 1995.

[68] Историко-социологические исследования (На материалах славянских стран). Москва, 1970. С. 19—168.

[69] *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва, 1977; *Його ж.* Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. Москва, 1979; *Бокарев Ю. П.* Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов как исторический источник. Москва, 1981; *Його ж.* Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы. Москва, 1989.

[70] *Голосенко И. А.* Социологическая литература в России второй половины XIX—начала XX века: Библиограф. указатель. Москва, 1995. С. 224.

[71] Эмпирические социологические исследования в СССР. Москва, 1981—1988.

[72] Соціологічні видання 1992—1997 рр.: Бібліографія //Соціологія: історія, методи, маркетинг. 1998. № 1—2. С. 281—286.

[73] *Стус В.* Твори. Львів, 1994. Т. 4. С. 370—484.

[74] Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші /Публікацію підготували Г. В. Болотова, В. І. Ульянич // Укр. іст. журн. 1990. № 10, № 11.

[75] Восстание декабристов: Материалы. Москва; Ленинград, 1925—1986. Т. 1—18.

[76] Кирило-Мефодіївське товариство. Київ, 1990. Т. 1—3.

[77] Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «Делу КПСС»: Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «Делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 10.

[78] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа "Спілки Визволення України": Невідомі документи і факти. Київ, 1995. С. 100—408.

[79] *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. Київ, 1997. С. 187—428.

[80] Остання адреса. Київ, 1997, 1998. Т. 1, 2.

[81] Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років: У 3 т. Львів, 1996, 1998. Т. 1, 2.

[82] *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1945): Джерелознавче дослідження. Київ, 1999.

[83] Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1. 1918 — 1922. Москва, 1998.

[84] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б/м, 1968. Т. 1.

[85] Архив "Земли и Воли" и "Народной Воли". Москва, 1932; Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сб. документов и материалов. Москва; Ленинград, 1964, 1965. Т. 1—2.

[86] Рабочее движение в России в XIX веке: Сб. документов и материалов. Москва, 1950, Т. 2.

[87] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. Київ, 1992; Программы политических партий России. 1905—1906 гг. Новосибирск, 1991.

[88] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ, 1978—1985. Т. 1—14.

[89] Справочник партийного работника: Справочный выпуск. Москва, 1984.

[90] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1 (1918—1941); Т. 2 (1941—1976). Київ, 1976; Комуністична партія України: з'їзди, конференції. Київ, 1991.

[91] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 г.: Протоколы. Киев, 1988; Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17—22 сентября 1918 г. Киев, 1991.

[92] Десять лет нашей работы. 1917—1927: Сб. материалов и воспоминаний по истории профессионального движения печатников на Запорожье. Запорожье, 1927; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: Зб. документів і матеріалів. Київ, 1957; Розвиток профспілкового руху на Полтавщині. 1905—1920 рр. : Зб. документів і матеріалів. Полтава, 1958.

[93] *Корольов Б. І. , Михальський І. С.* "Союз визволення України" (1914—1918 рр.): До історії створення та діяльності. Луганськ, 1996. С. 29—42.

[94] Конференція українських націоналістів. Київ, 28—29 березня 1992 р.: Доповіді, дискусії, постанови. Київ ; Лондон, 1992; Матеріали II Збору конгресу українських націоналістів. Київ, 1995.

[95] Український правозахисний рух: Документи і матеріали. Торонто, 1978; Українська Гельсінська група. 1978—1982: Документи і матеріали. Торонто; Балтимор, 1983; *Русначенко А. М.* Національно-визвольний рух в Україні (середина 50-х — початок 1990-х років). Київ, 1998. С. 309—714. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: Документи і матеріали. Харків, 2001. Т. 1—4.

[96] Народний Рух України: Програма і Статут Народного Руху України. Київ, 1992; Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, 25—28 жовтня 1990: Документи. Київ, 1990; III Всеукраїнські збори Народного Руху України, 28 лютого — 1 березня 1992 р.: Стенограф. звіт. Київ, 1992; IV Великі збори Народного Руху України, 4—6 грудня 1992 р.: Стенограф. звіт. Київ, 1993.

[97] Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. Київ, 1991.

[98] Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідкове видання. Київ, 2001.

[99] *Доній О., Синельников О.* Історія УСС мовою документів і фактів. 1989—1999. Київ, 1999.

[100] *Чикаленко Є.* Спогади: В 3 т. Львів, 1925. Т. 3. С. 68.

[101] "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX століття). Київ, 1999. Ч. 1. С. 187.

[102] Голос України. 1999. 18 трав.

[103] Русская периодическая печать. 1703—1900: Библиография периодических изданий России. 1901—1916. Ленинград, 1958—1961. Т. 1—4. Русская периодическая печать: Справочник. 1702—1894. Москва, 1959; 1895—1917. Москва, 1957.

[104] *Ігнатенко В. А.* Бібліографія української преси. 1816—1916. Харків, 1930.

[105] Каталог дореволюційних газет, що видавалися в Україні. 1822—1916. Київ, 1971; Перелік україномовних часописів, що видавалися на території Росії на початку XX ст. Едмонтон, 1990.

[106] Преса України 1917—1920 рр.: Бібліогр. покажчик. Київ, 1997.

[107] *Павлюк І. З.* Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя. 1917—1939: Анот. покажчик. Львів; Луцьк, 1997; Репертуар української періодики XIX—XX ст.: Матеріали до бібліографії. Т. 1. Західноукраїнська періодика 20—30-х рр. XX ст. Львів, 1997; Періодика Західної України 20—30-х рр. XX ст.: Матеріали до бібліографії. Львів, 1998. Т. 1.

[108] Друковані та електронні засоби масової інформації України. Стан на 1. X. 1999 р. Ч. 1. Газети. Кн. 1, 2; Ч. 2. Журнали. Київ, 2000.

[109] Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. Спб., 1862. С. 250.

[110] Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII ст. / Предисловие А. М. Лазаревского. Киев, 1884; Любарский архив графа Милорадовича. Киев, 1898 та ін.

[111] *Корж Н. Л.* Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии, уезда, селения Михайловки Н. Л. Коржа. Одесса, 1842.

[112] Мемуары декабристов. Южное общество. Москва, 1972; *Тучапский П. Л.* Из пережитого. Одесса, 1920; З революційного минулого. Київ, 1971; *Подолинський С.* Спогади //Вибрані твори. Монреаль, 1990; *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1990. С. 425—651.

[113] *Хижняков В. М.* Воспоминания земского деятеля. Петроград, 1916.

[114] *Андрієвський В.* З минулого. Т. 1. Ч. 1, 2. 1917 р. на Полтавщині; Т. 2. Ч. 1, 2. Від гетьмана до Директорії. Берлін, 1921—1923; Берестейський мир: Спомини й матеріали. Львів; Київ, 1928; *Галаган М.* Мої спомини. Львів, 1930: Ч. 1—4; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. Прага, 1923—1924. Т. 1—4; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960; *Левицька М.* На грані двох епох. Нью-Йорк, 1972; *Левицький К.* Великий зрив. Львів, 1931; *Майстренко І.* Історія мого покоління. Едмонтон, 1985; *Назарук О.* Рік на Великій Україні: Конспект спогадів з української революції. Відень, 1920; *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917—1921). Львів, 1927—1931. Т. 1—4; *Тютюнник Ю.* Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби. Кн. 1. Зимовий похід 1919—1920 рр. Коломия; Київ; 1923; *Чикаленко Є.* Спогади. Львів, 1925. Т. 1—3.

[115] *Антоненко-Давидович Б.* На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. Б. м., 1999.

[116] Українська мемуаристика. 1914—1924: Бібліогр. реєстр. Львів, 1925.

[117] Революция на Украине по мемуарам белых. Репр. изд. 1930 г. Киев, 1990; *Бош Е.* Год борьбы. Киев, 1990; *Винниченко В.* Відродження нації. Київ, 1991. Ч. 1—3; *Махно Н.* Воспоминания. Киев, 1991; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1918 //Укр. іст. журн. 1992. № 6, 7—8, 9, 12; 1993. № 1, 2—3, 4—6, 7—8 та ін.

[118] *Грушевський Михайло.* Спомини //Київ, 1988. № 8—12; 1989. № 8—11; *Скоропадський Павло.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995.

[119] *Винниченко В.* Спогади //Київ, 1990. № 9—11.

[120] Говорят строители социализма: Воспоминания участников социалистического строительства в СССР. Москва, 1959.

[121] *Изотов Н.* Моя жизнь, моя работа. Харьков, 1934; *Кривонос П.* Мои методы работы. Харьков, 1935; *Чайковський Я.* Мій досвід сталеварам. Харків, 1938; *Мазай М. Н.* Записки сталевара. Москва, 1940; *Ангелина П. Н.* Люди колхозных полей. Сталино, 1959; *Стаханов О. Г.* Жизнь шахтерская. Киев, 1986 та ін.

[122] 33-й. Голод: Народна книга-меморіал. Київ, 1991.

[123] *Хрущев Н. С.* Воспоминания: Избранные фрагменты. Москва, 1997; *Його ж.* Время. Люди. Власть: Воспоминания: В 4 т. Москва, 1999. Т. 1.

[124] *Рудницька М.* Західна Україна під більшовиками. Нью-Йорк, 1958; *Комар Л.* Процес 59-ти. Львів, 1997; *Семчишин М.* З книги Лева. Український Львів 20 — 40-х років: Спомини. Львів, 1998.

[125] Ми йшли до тебе, Перемого. Київ, 1985.

[126] *Строкач Т.* Наш позивний Свобода. Київ, 1979; *Козлов И. А.* В крымском подполье: Воспоминания. Москва, 1972; *Ковпак С. А.* Від Путивля до Карпат. Київ, 1984; *Вершигора П. П.* Люди с чистой совестью. Киев, 1990; *Сабуров О. М.* За лінією фронту: Мемуари: В 2 кн. Львів, 1954. Кн. 1; Київ, 1969. Кн. 2.

[127] В рядах УПА: Збірка спогадів. Нью-Йорк, 1957; Літопис УПА. Торонто, 1986—1992. Т. 13—15, 19 та ін.

[128] Осторбайтери: Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини. Рівне, 1999.

[129] *Ляшко А.* Груз памяти. Киев, 1997—2000. Кн. 1—3; *Моргун Ф. Т.* Хліб і люди. Київ, 1974; *Семинский В. К.* Записки рабочего. Москва, 1957; *Посмитный М. А.* В черноморских степях. Кишинев, 1954.

[130] *Ващенко Г. И.* Воспоминания друзей и соратников. Харьков, 1999; *Рибалка І.* Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. Харків, 1999; Спогади О. Гончара друкувалися в періодиці (Див.: Голос України. 1999. 3 квіт.).

[131] *Чорновіл В., Пенсон Б.* Хроніка таборових буднів. Київ, 1991.

[132] *Шумук Д.* Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981). Детройт, 1983.

[133] *Масол В. А.* Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экспремьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. Киев, 1993.

[134] *Карпенко В.* Парламент із середини: нотатки депутата. Київ, 1991.

[135] *Кравчук Л. М.* Последние дни империи ... Первые годы надежды // Киев. ведомости. 1994. 23 апр. — 30 июля; *Кучма Л. Д.* О самом главном. Киев, 1999.

[136] *Гетьман В. П.* Як приймалась Конституція України: Нотатки учасника розробки Основного закону України. Київ, 1996.

[137] История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннот. указатель книг и публикаций в журналах. Москва, 1976—1989. Т. 1—5.

[138] История советского общества в воспоминаниях современников 1917—1957. Москва, 1958; Советское общество в воспоминаниях и дневниках: Аннот. библиогр. указатель книг, публикаций в сборниках и журналах. Москва, 1987, 1990, 1994. Т. 1—3.

[139] Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1898. Кн. 12. Отд. III. С. 90—91.

[140] *Маркович Я. А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича /Публикация, предисловие и примечания А. Лазаревского. Киев, 1893, 1895, 1897. Ч. I—III. Видання не завершене. Четверта частина вміщена у книзі: Жерела з історії України-Руси. Львів, 1913. Т. 22.

[141] Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727—1753) / Предисловие А. Лазаревского //Киевская старина. 1884. № 3—4, 8—11; 1885. № 3—4, 6—7, 9—12. Надрукований також окремим відбитком (Киев, 1997).

[142] Дневник Т. Шевченко //Основа. 1861. Август. Ноябрь—декабрь; 1862. Май; *Куліш П.* Щоденник. Київ, 1993; *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. Київ, 1994. Т. 1, 2. *Грушевський М. С.* Щоденник. 1888—1894. Київ, 1997.

[143] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; *Винниченко В.* Щоденник. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980, 1983. Т. 1—2. Перевиданий в Україні (Київ. 1990. № 9—11); *Бородієвич Е.* В чотирикутнику смерті: Причини до трагедії УГА на Великій Україні: Із воєнного записника 3-ї бригади. Нью-Йорк, 1975; *Вернадский В. И.* Дневники. 1917—1921. Октябрь, 1917— январь 1920. Киев, 1994; Январь 1920 — март 1921. Киев, 1997 та ін.

[144] *Єфремов С.* Щоденник. 1923—1929. Київ, 1997.

[145] *Довженко О.* Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. Харків, 1994; *Гончар О.* Щоденникові записи. 1949—1954 //Голос України. 1999. 3 квіт.; *Вернадский В. И.* Дневники. Март 1921 — август 1925. Москва, 1999.

[146] *Стус В.* З таборового зошита. Твори. Львів, 1994. Т. 4. С. 485—502.

[147] *Попудренко М. М.* Щоденник. 23 серпня 1941—19 січня 1943 р. Київ, 1949.

[148] *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книжка //Киевская старина. 1885. Т. 11. Январь.

[149] *Герцен А. И.* Полн. собр. соч. Т. 12. С. 306.

[150] Частная переписка Г. А. Полетики. Киев, 1985.

[151] *Драгоманов М.* Переписка. Львів, 1901. Т. 1; *Його ж.* Переписка з М. Павликом. Чернівці, 1910. Т. 2; *Його ж.* Листи до Ів. Франка та інших. Ч. 1. 1881—1886. Львів, 1906; Ч. 2. 1887—1895. Львів, 1908.

[152] Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків, 1931.

[153] *Куліш П.* Вибрані листи. Нью-Йорк; Торонто, 1984; *Його ж.* Листи до М. Д. Білозерського. Львів; Нью-Йорк, 1997; Листування М. Грушевського. Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. Т. 1; Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894—1931). Львів; Нью-Йорк, 1998 та ін.

[154] Листи до Тараса Шевченка. Київ, 1993.

[155] *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи: В 3 т. Київ, 1999. Т. 3.

[156] Листи з фашистської каторги. Київ, 1947.

[157] *Стус В.* З таборового зошита. Твори. Львів, 1994. Т. 4. С. 488.

[158] *Стус В.* Листи до рідних. Твори. Львів, 1996. Т. 6. Кн. 1; *Його ж.* Листи до друзів та знайомих. Твори. Львів, 1996. Т. 6. Кн. 2. С. 5—185.

[159] Листи з неволі. Львів, 1996; *Гривачевський Б.* Листи з Соловків. Київ, 1992.

[160] Епістолярна спадщина акад. Д. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених. Дніпропетровськ, 1997; Вип. 2. Листи діячів культури до Д. Яворницького. Дніпропетровськ, 1999.

[161] Двісті листів Б. Антоненка-Давидовича /Передмова та примітки Дм. Чуба. Мельбурн, 1986; *Нитченко Д. М.* Листи письменників. Мельбурн, 1992. Т. 1. Мельбурн; Ніжин, 1998. Т. 2, 3.

[162] *Драгоманов М.* Автобіографія. Київ, 1917; *Грушевський М.* Автобіографія. Львів, 1906; Київ, 1926.

[163] Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX ст. Нью-Йорк, 1989.

[164] *Булос Ібн Аз-Заїм* (Павло Халебський). Подорож патріарха Макарія (Уривки). /Переклад з араб. і коментар Я. Полотнюка //Дзвін. 1990. № 9. С. 119—124.

[165] *Крман Даніел.* Подорожні щоденники (Itenerarium 1708—1709). Київ, 1999.

[166] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1896. Вып. 1, 2.

[167] *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Прага, 1942. С. 7.

[168] *Січинський В.* Чужинці про Україну. Львів, 1991.

[169] Книга путешествия: турецкий автор Эвлид Челеба о Крыме (1666 — 1667 гг.). Симферополь, 1999.

[170] Див. : *Непомнящий А. А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (Последняя треть XVIII—начало XX в.). Киев, 1999.

[171] *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ, 1993. Т. 3. С. 106.

[172] Києво-Печерський Патерикъ или сказанія о Житіи и подвигах Святих Угодников Києво-Печерської Лавры. Київ, 1991; *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. Репринт. перевид. 1931 р. Київ, 1991.

[173] *Калинець І.* Загадки хрещення України-Русі. Львів, 2000. С. 108—183.

[174] *Ключевський В. О.* Древнерусские жития святых как исторический источник (Репринт. переизд. 1871 г.). Москва, 1988.

[175] *Дублянський А.* Українські святі. Мюнхен, 1962; Избранные жития святых III—IX вв. Москва, 1992; Избранные жития святых X—XV вв. Москва, 1992.

[176] Історія України в художньо-літературних образах /Упоряд. Б. І. Андрусишин, В. Й. Борисенко. Київ, 2000.

[177] Памятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1878—1903. Кн. 1—3.

[178] *Чорновол В.* Я нічого у вас не прошу: Лист В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Торонто, 1968.

[179] *Гаман Є.* Парламентські коридори або момент істини у нашій новітній історії: Розмови різних років з українськими парламентаріями. Київ, 1998.

[180] Современник. 1846. Т. XI. Кн. 1. С. 49—61.

[181] *Нудьга Г.* Листування запорожців з турецьким султаном. Київ, 1963. С. 5.

[182] *Мицик Ю.* Шляхами аріїв чи аріан або шляхами науки чи окультизму? //Історія в школах України. 1996. № 2. С. 50—55.

[183] *Толочко П. П.* Про роман І. Білика "Меч Арея"// *Толочко П. П.* Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. Київ, 1997. С. 151—158.

[184] Великий неспокій. Друга половина XII ст. — XIII ст. Київ, 1992; Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX — перша половина XII ст. Київ, 1993; Темні віки. XIV — перша половина XV ст. Київ, 1993; На переломі. Друга половина XV ст. Київ, 1993; Витоки. Від найдавніших часів до першої половини IX ст. Київ, 1995; Коли земля стогнала. Друга половина XVI — перша половина XVII ст. Київ, 1995; Руїна. Друга половина XVII ст. Київ, 1996; Спалах у темряві. Середина XVII ст. Київ, 2001.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все викладене вище, можна дійти висновку, що джерелознавство є важливою спеціальною галуззю історичної науки, яка вивчає теорію і методику виявлення, дослідження та використання історичних джерел — фундаменту будь-якої історичної праці. Опанування теоретичними засадами і методами джерелознавства є неодмінною умовою успішної дослідницької роботи історика на всіх етапах: від пошуку і виявлення джерел, їх систематизації і класифікації до наукової критики, встановлення вірогідності джерельної інформації, її інтерпретації. Застосування джерелознавчих методів суттєво позначається на науковому рівні досліджень, сприяє об'єктивному висвітленню подій та явищ.

Роль джерелознавства помітно зростає в сучасних умовах, коли однією з характерних рис нинішнього світу, тенденцій його розвитку стала гуманізація суспільних відносин, зростання інтересу людей на всіх континентах до історії минулого і глобальних проблем сьогодення. Український народ, відновивши на порозі XXI ст. свою національну державність, по-новому осмислює усі етапи своєї історії, героїку визвольних змагань, гіркоту катастрофічних втрат, сповнюється вірою у побудову економічно сильної, духовно багатої демократичної України. У вирішенні насущних завдань люди спираються на уроки минулого, шукають моральну підтримку в історичному досвіді своїх предків. Ось чому так рельєфно простежується зростання ролі історичної науки, усіх її галузей, у тому числі й джерелознавства.

Становлення і розвиток історичної науки переконливо засвідчує існування двох взаємопов'язаних чинників розвитку історичних знань, створення грунтовних наукових праць.

Це — високий рівень теоретичної та професійної підготовки істориків і наявність солідної, достовірної джерельної бази. Сьогоднішній стан і рівень історичних досліджень, їх подальші перспективи цілковито залежать від взаємодії обох чинників. Йдеться і про підготовку нової генерації дослідників, і про збагачення джерельної бази української історії, очищення її від фальсифікацій та спотворень, розгортання джерелознавчих досліджень.

Джерелознавство висунулось на передній план спеціальних галузей історичної науки і відіграє дедалі більшу роль як у розвитку історичних досліджень, так і в підготовці висококваліфікованих фахівців-істориків. Багаторічний досвід Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, інших вітчизняних та зарубіжних університетів переконливо доводить, що історичне джерелознавство належить до тих базових, професійно-орієнтованих дисциплін, які забезпечують теоретико-методологічну зрілість майбутніх істориків, закладають фундамент їх професійної підготовки і формують дослідницьку культуру, прищеплюють практичні навики наукового пошуку.

Оволодіння сучасною теорією і методикою джерелознавства відкриває перед майбутніми професійними істориками можливість прилучитися до пошукової науково-дослідної роботи. Лише той, хто грунтовно опанує мистецтво пошуку, виявлення і опрацювання джерел, навчиться здобувати з них достовірну інформацію, реконструювати на їх основі події та історичний процес у цілому, спроможний стати повноцінним істориком-дослідником і педагогом, здатним створювати наукові праці і забезпечувати належним чином навчальний процес.

Викладені у підручнику теоретичні положення та методичні рекомендації щодо роботи з джерелами однаковою мірою стосуються як української, так і зарубіжної історії. Входження України у світове співтовариство, в міжнародний інформаційно-науковий простір дедалі більше актуалізує проблему цілісності джерельної бази історії людства. На необхідності дослідження "історії людства" наголошував М. Грушевський у квітні 1918 р.[1] Історичне джерелознавство засвідчує тісний взаємозв'язок національної і всесвітньої історії, цивілізаційний характер джерел.

Вузловими проблемами історичного джерелознавства є насамперед теорія історичного джерела, методи пошуку і вивчення джерел, їх класифікація. Чільне місце в історичному джерелознавстві займають питання наукової методики опрацювання джерел, їх наукової критики і встановлення достовірності, репрезентативності та ідентичності, здобуття оптимальної інформації для реконструкції на цій основі історичних подій і явищ, їх об'єктивної оцінки. Все це підтверджує тенденцію розширення функцій джерелознавства, підвищення його ролі в забезпеченні історичної науки достовірними фактами.

Українська історіографія має давню джерелознавчу традицію, основу якої становлять документалізм історичної науки, шанобливе і відповідальне ставлення до джерел та їх інформаційних відомостей. Ця традиція витримала перевірку часом. Вона вижила й за умов переслідувань в імперську добу української історії, і під пресом більшовицького тоталітаризму. Переважна більшість українських істориків, починаючи з Нестора Літописця, завжди залишались на грунті фактів, документів, достовірності джерельної бази, особисто сприяли її збагаченню. Помітним внеском в історичне джерелознавство є творчий доробок істориків української діаспори, джерельна спадщина їх досліджень.

З відновленням державної незалежності України склалися сприятливі умови для подальшого збагачення і поповнення джерельної бази української та зарубіжної історії, творчого розвитку самої джерелознавчої теорії і практики. Одним із чинників активізації джерелознавчих досліджень є консолідація українських істориків, своєрідна соборність української історичної науки. В Україну повертаються джерельні архівні матеріали, документальні збірки, спадщина істориків української діаспори, праці українських істориків, а також репресованих авторів, що були заборонені тоталітарним режимом. На часі опрацювання потужних інформаційних пластів зарубіжної архівної та бібліотечної україніки, повернення в Україну культурно-документальних пам'яток, вивезених свого часу до інших країн.

Історична наука України поповнюється талановитими випускниками історичних факультетів вузів, вихованцями аспірантури, що мають загалом достатню джерелознавчу

підготовку, розуміють теоретико-методологічні засади джерелознавства, засвоїли його методику, основні групи джерел з історії та особливості їх опрацювання. Все це має відіграти важливу роль у подальшому розвитку досліджень і підготовці нових грунтовних праць з української і всесвітньої історії, джерелознавства та інших галузей історичної науки. Піднесення джерелознавчої та історіографічної культури істориків, насамперед їх молодої генерації, є важливою передумовою дедалі ширшого включення української історичної думки у світовий інформаційний та науково-історичний простір.

Авторський колектив підручника сподівається, що викладені у ньому теоретичні положення і методологічні підходи до історичного джерелознавства сприятимуть зростанню професійного рівня істориків, розширенню знань про сучасні джерелознавчі проблеми, стимулюватимуть подальшу їх розробку. Потреби сучасної науки висувають перед історичним джерелознавством цілий ряд актуальних наукових і практичних завдань, які можна умовно поділити на три групи.

1. *Розробка теоретичних засад джерелознавства, з'ясування його спеціального місця у структурі історичної науки, чітке визначення предмету, опрацювання методології джерелознавчих дискурсів. Заслуговують уваги історико-філософське та культурологічне розуміння самої природи джерела як потужного носія відомостей про духовний світ суспільства на тому чи іншому етапі людської цивілізації, ментальність етносу, нації, світоглядні орієнтири. Йдеться також про оновлення змісту понятійно-категоріального апарату джерелознавчої науки.*
2. *Подолання нігілізму щодо методичної царини джерелознавства, оволодіння найновішими методами пошуку джерел, доведення їх достовірності, з'ясування умов і мотивів створення джерел, їх інформаційної зумовленості. Нового осмислення потребує методика критики джерел у контексті сучасних знань про методи перевірки вірогідності соціальної інформації. Актуальними є також оновлення методичного інструментарію джерелознавця, застосування здобутків природничо-технічних наук, сучасних інформаційних технологій, трансформування частини джерел в електронну форму їх побутування. Не*

менш важливим є відпрацювання оптимальних моделей класифікації джерел, методів здобуття максимальної інформації з кожної із класифікаційних груп, оволодіння передовим досвідом і науковою лабораторією джерелознавчої роботи відомих українських та зарубіжних істориків.

3. *Участь істориків у реалізації комплексної проблеми збагачення самої джерельної бази української і всесвітньої історії. Утвердження наукових концепцій нового бачення історії України на тлі світового історичного процесу можливе завдяки пошуку, виявленню і залученню нових джерел, у тому числі й тих, що донедавна фальсифікувались, спотворювались або замовчувались чи приховувались, новому "прочитанню" й осмисленню вже відомих джерел, особливо тих, що пов'язані з етногенезом українського народу, формуванням української нації, національної ідеї, історією визвольних змагань і державотворенням.*

Історична наука, акумулюючи досвід усіх попередніх поколінь, здобутки людських цивілізацій, грунтуючись на незаперечних джерелах і фактах, є важливим чинником виховання молоді, прищеплення їй любові до Батьківщини, почуття патріотизму, національної самосвідомості. Вивчаючи джерела з історії українського народу, його визвольних змагань за волю і незалежність, національну державність і соборність, сучасні покоління українців збагачують героїку національних традицій, своєю працею сприяють поступу українського народу, зміцненню його державності, входженню України у світове співтовариство.

---

1 Див.: *Грушевський М.* На порозі нової України. С. 121.

Термінологічний словник

А

Автентичний текст (від грец. αυθεντιηός — справжній) — справжній текст оригіналу документа; дійсний, правильний, той, що грунтується на першоджерелі.

Автограф (від грец. αυτός — сам і γραφω — пишу, креслю, зображую) — власноручний авторський рукописний текст.

Автоматизована інформаційно-пошукова система — система пошуку інформації, в якій пошук, оброблення та актуалізація даних відбувається за допомогою комп'ютера.

Автохтонний (грец. αυτόχθων — місцевий, корінний) — місцевого походження; той, що виник, зародився на місці сучасного проживання, існування.

Агіографічні твори (від грец. αγιος — святий і γραφω — пишу) — житія святих, релігійно-повчальні твори, в яких описуються життя та подвиги християнських святих.

Акт (лат. actus — дія, actum — документ) — офіційний документ, запис, протокол.

Актові джерела — вид документальних джерел, в яких у певній юридичній формі фіксуються певні норми права, економічні чи політичні угоди та договори між приватними особами, особами і державою, державами, державою і церквою, церквами.

Актуалізована інформація джерел (від лат. actualis — справжній, теперішній, сучасний) — різновид джерельної інформації, яку безпосередньо вилучає, аналізує та використовує історик у науковому дослідженні. В широкому розумінні — весь масив відомостей з тієї чи іншої історичної проблеми, якими оперує сучасна історична наука.

Амулет (франц. amulette від лат. amuletum — ладанка, привісок) — предмет, якому приписують надприродну здатність оберігати людину, що його носить, від хвороби, нещастя тощо.

Аналітична критика (від грец. αναλυσιζ — розклад, розчленування) — етап і вид джерелознавчої критики, завданням якої є встановлення об'єктивності та наукової цінності джерела, здобування з нього достовірної інформації.

Аннали (лат. annales — літописи від annus — рік) — одна з форм історичних творів періоду античності та середньовіччя, в яких події описуються за роками.

Анонімні джерела (грец. ανωνυμος — безіменний) — джерела, що набули поширення без імені автора.

Анотація (лат. annotatio — зауваження, помітка від annoto — позначаю) — коротка, стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису, документа.

Апокрифи (від грец. απόκρυφος — таємничий, захований) — релігійні твори, що не визнавалися церквою канонічними й заборонялися.

Апсида (абсида) (від грец. αψιζ, αψιδοζ — дуга, склепіння) — виступ східної частини хрестово-купольного храму у вівтарі, напівкруглий або гранчастий у плані.

Археографія (від грец. αρχαιος — стародавній і γραφω — пишу) — спеціальна галузь історичної науки, що вивчає історію публікації історичних джерел, розробляє теорію і методику їх видання.

Архетип (від грец. αρχη — початок, походження і τυπος — відбиток, форма, зразок) — першоджерело; спільне джерело всіх наступних копій.

Архіви (лат. archivum від давньогрец. αρχειον — приміщення, в якому засідає уряд, державні служби) — 1) Установи або відділи в установах, організаціях, на підприємствах, що зберігають документальні матеріали. 2) Комплекс документів, об'єднаних спільністю походження.

Архівознавство — спеціальна галузь історичної науки, система інтегрованих знань про історію, теорію і практику архівної справи.

Атрибуція джерела (лат. attributio — приписування) — визначення достовірності джерела, встановлення його авторства, часу та місця створення.

Б

Базиліка (лат. basilica від грец. βασιλικη — царський дім, палац) — витягнута прямокутна архітектурна споруда, розділена колонами на три—п'ять нефів (частин); є поширеним типом композиції християнських храмів.

Боністика (франц. bonistique від bon — талон, чек) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає паперові грошові знаки як історичне джерело.

Булла (лат. bulla — кулька) — у добу середньовіччя кругла металева печатка, що підвішувалася до документа великого формату; власне документ, скріплений печаткою.

В

Вербальні джерела (лат. verbalis від verbum — слово) — тип джерел, в яких інформація зафіксована у словесній формі.

Вірогідність джерела — ступінь відповідності свідчень джерела тим реальним подіям, що в ньому описані.

Вітраж (франц. vitre — віконне скло) — твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла.

Г

Генеалогія (грец. γενεαλογια — родовід) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки.

Генезис (грец. γενεσις від γενναω — породжую, створюю) — походження, виникнення, процес утворення, розвитку.

Генетичний метод — спосіб дослідження явищ, що грунтується на аналізі їхнього генезису й розвитку.

Геральдика (від лат. heraldus — оповісник) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби як історичне джерело.

Герб (польс. herb від нім. erbe — спадщина) — символічний розпізнавально-правовий знак, що містить у собі особливі фігури або символічні зображення, створені на підставі точно визначених правил, і є постійним розпізнавальним знаком окремих осіб, родів, товариств, міст, держав.

Герменевтика (від грец. ερμηνευω — пояснюю) — тлумачення тексту джерела, необхідне для розуміння і осмислення його змісту.

Гносеологія (від грец. γνωσις — пізнання і λογος — слово, вчення) — вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання.

Гравюра (франц. gravure від graver — вирізати, висікати) — вид графіки, спосіб розмножування малюнка за допомогою друкарської форми з дерева, металу, каменю тощо.

Грамота (від грец. γραμμα (γραμματος) — лист, послання) — форма актових, справочинних, особових документів, найбільш поширена в середні віки.

Графіка (від грец. γραφικη — живопис) — вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері олівцем, пензлем, вуглем або відтиснутий на папері з спеціально підготовленої форми, дошки (гравюра, офорт) чи каменю (літографія).

Графіті (італ. graffiti — видряпані) — написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами або фарбою на стінах і архітектурних деталях давніх споруд, а також на посудинах та інших твердих матеріалах.

Д

Датування джерела — визначення часу створення джерела, якщо він невідомий.

Джерела особового походження — пам'ятки, авторами яких виступають окремі особи і які їм належать або належали.

Джерело історичне — носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності.

Джерелознавство історичне — спеціальна галузь наукових історичних знань, що розробляє теорію й методику вивчення та використання в історичних дослідженнях джерел, вивчає їх походження, склад, структуру, а також функціонування джерельної бази історичної науки.

Джерельна база історичної науки — сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання.

Джерельна інформація — сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, які забезпечують його цілісність та здатність бути основою для отримання наукового фактичного знання.

Дипломатика (франц. diplômatique від грец. διπλωμα — лист, складений удвоє) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних та приватних), методику їх опрацювання.

Діахронія (від грец. δια — префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, взаємність і χρονος — час) — вивчення історичного розвитку якогось явища, фактів у цілому.

Документальні джерела (лат. documentum — взірець, посвідчення, доказ) — рід писемних джерел, що утворився у процесі діяльності різноманітних державних, громадських, приватних установ, підприємств, організацій тощо.

Домінанта (від лат. dominans (dominantis) — пануючий) — головний, пануючий принцип, ідея, ознака; найважливіша складова частина.

Достовірність джерела — якісна характеристика джерела, що засвідчує його вірогідність та відповідність змісту реальних явищ і подій.

Е

Евристика джерелознавча (від грец. ευρισκω — знаходжу) — спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію і методику пошуку джерельної інформації.

Електронний документ — документ, зафіксований засобами електронної техніки, ознайомлення зі змістом якого можливе за допомогою комп'ютера.

Емблема (від грец. εμβλημα — вставка, рельєфна прикраса) — предмет, зображення, що умовно або символічно виражає певну ідею, поняття.

Епіграфіка (від грец. επιγραφω — надписую) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає давні й середньовічні написи на твердих матеріалах (мармурі, металі, кераміці, дереві та ін.).

Епістола (грец. επιστολη) — лист, послання.

Епістолярні джерела (від грец. επιστολη — лист, послання) — один із видів джерел особового походження, приватне листування.

Епітафія (грец. επιταφιος від επι — над і ταφος — могила) — надгробний напис.

Естамп (франц. estampe — відбиток) — твір друкарської графіки, відбиток на папері, шовку та інших матеріалах (гравюра, офорт, літографія).

З

Зброєзнавство — спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію розвитку зброї, військової техніки, їхнього виробництва

та застосування, а також історію збройного мистецтва. Зразки зброї та військової техніки розглядаються як історичні джерела для вивчення рівня розвитку суспільства, його матеріальної культури.

Зображальні джерела — тип історичних джерел, в яких інформація зафіксована у вигляді зображення.

І

Іконографія (від грец. εικων — зображення, образ і γραφω — пишу) — спеціальна історична дисципліна, що розробляє прийоми та методи визначення достовірності зображень історичних подій та осіб, їхньої атрибуції, датування з метою використання отриманих даних в історичних працях.

Іконопис (від грец. εικων — зображення, образ) — вид культового станкового живопису (ікони). У християнстві ікона — зображення святих (живописне, мозаїчне, рельєфне), об'єкт релігійного культу.

Інвентарні описи (лат. inventarium — опис майна) — господарські описи міст, замків, королівських чи поміщицьких маєтностей, що проводилися упродовж XV — першої половини XIX ст. на території Польщі, Правобережної України, Білорусі та Литви.

Інкунабули (від лат. incunabula — колиска, роки дитинства, початок) — книги, видані з початку книгодрукування в Європі (з 40-х років XV ст.) до 1500 р.

Інтерполяція (від лат. interpolatio — зміна) — 1) У джерелознавстві — фальсифікована вставка в оригінальний текст. 2) Неавторські вставки слів, речень або чисел у тексті під час переписування, опрацювання рукописів, копіювання географічних карт тощо.

Інтерпретація (лат. interpretatio від interpretor — роз'яснюю, перекладаю) — пояснення, тлумачення, розкриття змісту джерела.

Історичні залишки (рештки) — пам'ятки матеріальної і духовної культури (законодавчі акти, грамоти, універсали, службове листування та ін.), що виникли у процесі розвитку самих подій.

Історичні традиції (перекази) — пам'ятки минулого (спогади, щоденники, дорожні нотатки, інформаційні жанри періодики), що склалися на основі вражень їх авторів від подій і прямого впливу на ці події, як правило, не мали.

Історіографічні джерела — група джерел, що відбивають історіографічні факти, тобто факти з історії історичної науки, і дають можливість вивчити суспільні умови розвитку історичної науки, процес збагачення історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті, зокрема у формуванні історичної свідомості людей.

Історіографія (від грец. ιστορια — оповідь про минулі події, дослідження, знання і γραφω — пишу) — спеціальна галузь наукових знань, що вивчає історію історичної науки.

К

Картографічні джерела (від грец. χαρτης — аркуш папірусу та γραφω — пишу) — вид зображальних джерел, що являють собою умовні зображення на папері чи іншому матеріалі різноманітних природних, географічних, політичних та соціально-економічних явищ.

Кінофотовідеодокументальні (аудіовізуальні) джерела — різновид зображальних джерел, представлених фотографіями, кінофільмами, відеозаписами.

Класифікаційна схема (модель) (грец. σχημα — вид, форма; лат. modulus — міра) — сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації.

Класифікація джерел (від лат. classis — розряд та ficatio від facio — роблю) — поділ всієї маси джерел на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи.

Кластерний аналіз — поділ джерел на різні класи (групи, кластери, таксони), кількісний і якісний склад яких встановлюються дослідником під час аналізу джерел.

Клейноди (нім. Kleinod, польс. Klejnot — дорогоцінність) — відзнаки та атрибути влади української козацької старшини XVI—XVIII ст.

Кліше (франц. cliche — відбиток) — форма високого друку, що застосовується для поліграфічного відтворення ілюстрацій.

Кодикологія (від лат. codex — книга) — наукова дисципліна, що вивчає рукописні книги.

Компіляція (лат. compilatio — крадіжка, грабіж від compilo — грабую) — 1) Метод створення літописних пам'яток, що складалися з уривків різних літописів (літописна компіляція).

2) Неоригінальна, несамостійна наукова чи літературна праця, побудована на використанні чужих творів.

Компути (від лат. computo — обчислюю) — переписи дворів козаків з відомостями про їхнє майнове становище, проходження військової служби.

Конвенціональні джерела (від лат. conventio — угода) — джерела умовних позначень (ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки та ін.).

Контамінація (від лат. contaminatio — змішування) — поєднання текстів різних редакцій одного й того самого твору.

Конха (від грец. κογχη — черепашка) — напівкупольне склепіння архітектурної споруди, що перекриває апсиду.

Криптонім (від грец. κρυπτος — таємний, прихований і ονυμα — ім'я) — літера або літери, які замість підписів ставлять іноді автори під своїми творами.

Критерій (від грец. κριτηριον — засіб судження) — мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації.

Купол (італ. cupola від лат. cuppula — невелика бочка) — просторова несуча конструкція опуклого покриття круглої, еліптичної або багатокутної у плані споруди. Інша назва — *Баня.*

Л

Латентна джерельна інформація (від лат. latens (latentis) — прихований) — прихована (закрита) джерельна інформація.

Лінгвістичні джерела (від лат. lingua — мова) — один із видів вербальних джерел, пам'ятки мови.

Літописи — вид наративних джерел, характерною особливістю яких є описання подій у хронологічній послідовності.

Логічна критика — вид джерелознавчої критики, що полягає у перевірці достовірності джерела шляхом зіставлення вміщеної у ньому інформації з об'єктивною логікою розвитку історичних подій.

Люстрації (польс. lustracja — перевірка від лат. lustrum — податний або фіскальний період) — періодичні описи державних маєтків, міст, замків, які проводились у Речі Посполитій упродовж XVI—XVII ст. з метою оцінки господарсько-фінансового стану королівських маєтностей для встановлення державного податку — кварти.

М

Манускрипт (лат. manuscriptum від manus — рука і scribo — пишу) — давні й середньовічні рукописи на папірусі, пергаменті, пізніше — папері.

Маргіналії (від лат. margo (marginis) — край, межа) — примітки на полях книги.

Масові джерела — комплекси джерел, що характеризуються певною повторюваністю, типовістю і однорідністю вміщуваної в них інформації.

Машиночитаний документ (від лат. machina — пристрій, знаряддя, споруда) — закодований документ (магнітний диск, магнітна стрічка, перфокарта, перфострічка), зміст якого може бути розшифрований за допомогою машини.

Менталітет (нім. Mentalität, франц. mentalite від лат. mentalis — розумовий) — світосприймання, психологія, наприклад, національний менталітет.

Методика джерелознавства (грец. μεθοδικα) — система знань про методи, засоби, правила здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, визначенням достовірності та інформаційної цінності, а також наступним використанням з метою отримання науково перевіреної, об'єктивної інформації.

Методологія джерелознавства (від грец. μεθοδος — шлях дослідження, спосіб пізнання і λογος — слово, вчення) — система теоретичних знань і наукових принципів, на основі яких формуються метод і методика джерелознавчого дослідження.

Метрологія (від грец. μετρον — міра і λογος — вчення) — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає розвиток систем мір, що існували в минулому, встановлення реального обсягу мір, розгляд їх кількісного співвідношення, відповідності сучасним метричних вимірам.

Мемуари (спогади) (франц. mémoires від лат. memoria — пам'ять) — вид оповідних джерел особового походження, що створюються на основі зафіксованих у пам'яті авторів вражень про події, учасниками чи свідками яких вони були.

Мініатюра (франц. miniature від лат. minium — кіновар або сурик) — твір образотворчого мистецтва невеликого розміру на дереві, металі, порцеляні, папері, що потребує витонченої техніки виконання. Мініатюрою називають також живописні

зображення, що прикрашали та ілюстрували середньовічні рукописні книжки у вигляді заставок або на всю сторінку.

Мозаїка (франц. mosaîque від лат. musivum, буквально — присвячене музам; від грец. μουσειον — святилище муз) — сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природних каменів, смальти, керамічних плиток.

Монументальне мистецтво (лат. monumentalis від moneo — нагадую) — вид образотворчого мистецтва, розрахований на масове сприйняття в ансамблі з архітектурою чи природним оточенням. Монументальне мистецтво поєднує архітектурні та скульптурні монументи й пам'ятники на площах і вулицях, настінні розписи (монументальний живопис) тощо.

Н

Неф (франц. nef від лат. navis — корабель) — простір між двома рядами вертикальних опор в інтер'єрі базилікальних храмів; витягнуте у довжину культове приміщення (або частина його), відокремлене рядом колон. Інша назва — *Нава*.

Нумізматика (лат. numisma — монета від грец. νομισμα) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає монети, монетне виробництво, історію грошового обігу та техніку монетної справи, методи їх використання як джерела.

О

Об'єкт (від лат. objectus — предмет) — 1) Зовнішній світ, що існує поза нами, незалежно від нашої свідомості і є предметом пізнання, практичної дії суб'єкта. 2) Одне з основних понять теорії науки, у тому числі джерелознавства.

Ономастика (від грец. ονομα — ім'я, назва) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх походження, структуру і тлумачення у взаємозв'язку з історичним процесом.

Онтологія (від грец. ον (οντος) — єство і λογος — слово, вчення) — розділ філософії, вчення про буття, що досліджує загальні основи, принципи буття, його структуру і закономірності.

Ордер (нім. Order, франц. ordre від лат. ordo — ряд, порядок) — документ, що містить наказ, розпорядження державного органу про вчинення тих чи інших дій.

Офорт (від франц. eau-forte — азотна кислота) — спосіб гравіювання на металевій пластині за допомогою методу протравлювання азотною кислотою; гравюра, виготовлена в техніці офорта.

Оповідні джерела — рід усних та писемних джерел, характерною особливістю яких є фіксація інформації у вигляді розповіді у довільній формі про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного й культурного життя.

Оригінал документа (від лат. originalis — первісний, природжений) — 1) Первинний, вихідний документ. 2) Справжній документ, рукопис на відміну від копії або підробки, фальсифіката.

Орнамент (від лат. ornamentum — оздоба, прикраса) — візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

П

Палеографія (від грец. παλαιος — старовинний, давній і γραφω — пишу) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає стародавню писемність, її еволюцію, характерні особливості, зовнішні ознаки рукописних пам'яток.

Палеотип (від грец. παλαιος — старовинний, давній і τυρος — відбиток) — умовна назва книг, виданих в Європі у першій половині XVI ст.

Пергамент (від назви стародавнього міста Пергама в Малій Азії) — документ, написаний на спеціально обробленій шкірі молодих тварин.

Періодична преса (від грец. περιοδικοζ — той, що повторюється, чергується) — вид комплексних джерел, представлений газетами, журналами та іншими періодичними виданнями.

Петрогліфи (від грец. πετροζ — камінь, скеля і γλυφη — різьблення) — стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер; джерела для вивчення господарства, побуту, культури стародавніх народів.

Печатки — штампи, що вирізані на твердому матеріалі (камені, металі та ін.), матриці, а також їх відбитки (на золоті, сріблі, свинці, воску, сургучі, папері). Основною функцією печаток є засвідчення достовірності документів. Як історичні джерела вивчаються сфрагістикою.

Писемні джерела — тип історичних джерел, визначальною ознакою яких є письмова фіксація інформації.

Піктограма (від лат. pictus — мальований і грец. γραμμα — риска, літера, написання) — малюнкове зображення предметів, понять, що заміняло слово.

Поведінкові джерела — тип джерел, в яких історична інформація зберігається у формі традиційних норм поведінки людей певної етнічної спільноти за тих чи інших життєвих ситуацій.

Повнота джерела — здатність джерела відбивати основний зміст, суттєві риси й особливості відображуваних подій, явищ.

Позаджерельна інформація — сукупність знань і настанов, які використовуються істориком, впливають на його дослідження і не здобуваються ним безпосередньо з історичних джерел.

Поліхромія (від грец. πολυς — численний і χρωμα — колір, фарба) — багатобарвність творів декоративно-ужиткового мистецтва, скульптури та архітектури.

Портрет (франц. portrait) — зображення конкретної людини або групи людей; жанр образотворчого й фотомистецтва.

Потенційна інформація джерел (від лат. potentia — сила) — різновид джерельної інформації, що залишилася не використаною у наукових дослідженнях.

Предмет — 1) Речове джерело. 2) Одне з основних понять теорії науки, зокрема джерелознавчого дослідження.

Привілей (лат. privilegium від privus — особливий і lex — закон) — 1) Перевага, пільга, право, надане законом окремим особам, групам людей або певному станові. 2) Грамота, якою за часів середньовіччя стверджувався привілей.

Псевдонім (від грец. φευδωνυμος — несправжньо іменований) — вигадане ім'я або прізвище, яке використовують для заміни справжнього власного прізвища письменники, журналісти, політичні діячі, вчені, актори.

Р

Ревізії (від лат. revisio — перегляд) — переписи населення податкових станів; офіційні документи описово-статистичного характеру.

Регламент (франц. réglement від лат. regula — правило) — система правил, що регулюють порядок організації і діяльності певних установ.

Реєстр (польс. rejestr від лат. regesta — списки, перелік) — список, опис, перелік, а також книга для запису справ, документів, майна, земельних володінь, осіб тощо.

Рельєф (франц. relief від лат. relevo — піднімаю) — скульптурне зображення на площині (наприклад, барельєф,

горельєф). Може бути самостійним твором скульптури або частиною архітектурної композиції.

Репрезентативність (від лат. representatio — наочне зображення) — один із показників повноти джерельної інформації для вивчення певної проблеми.

Рескрипт (лат. rescriptum від rescribo — відповідаю у письмовій формі) — акт монарха на ім'я певної службової особи з покладанням на неї тих чи інших доручень, висловлюванням подяки, оголошенням про нагороду.

Ретроспекція (від лат. retro — назад і specto — дивлюсь) — 1) Погляд у минуле, аналіз минулих подій, вражень тощо. 2) Спосіб розгляду суспільних ідей, подій сучасності під кутом зору минулого, звернення до минулого для виявлення у ньому первісних тенденцій, властивих сучасності. Ретроспективний — звернений у минуле, присвячений розгляду минулого.

Речові джерела — тип історичних джерел, інформація в яких фіксується у предметній формі.

Ротонда (італ. rotonda від лат. rotundus — круглий) — кругла у плані архітектурна споруда.

С

Синопсис (від грец. συνοψις — огляд) — загальний огляд, зведення різноманітних поглядів з певного питання; термін уживають переважно щодо історичних та релігійних творів. «Синопсис» («Київський синопсис») — перший нарис історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., уперше виданий 1674 р. Києво-Печерською друкарнею.

Синтетична критика (від грец. συνθετικος — поєднуючий) — етап і вид джерелознавчої критики, зміст якої пов'язаний з формуванням комплексу джерел і здобуванням із нього сукупності наукових фактів як основи для достовірних дослідницьких висновків.

Справочинні (діловодні) джерела — вид документальних джерел, що створюються у процесі функціонування державних, суспільних, приватних установ та організацій і мають офіційний, діловий характер.

Статистичні джерела (англ. statistics від лат. status — стан, становище) — вид історичних джерел, що містять інформацію, яка характеризує кількісні закономірності суспільного життя у нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом. Охоплюють різноманітні за змістом та формою носії інформації, що

виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності.

Суб'єкт (від лат. subjectum — підкладене) — людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності.

Сувій — старовинний рукописний документ, згорнутий у рулон.

Сфрагістика (сігіллографія) (від грец. σφραγιζ — печатка) — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки як історичне джерело.

Т

Текстологія (від лат. textum — зв'язок, сполучення і грец. λογος — вчення) — історико-філологічна дисципліна, що вивчає тексти писемних джерел переважно періоду середньовіччя.

Теорія джерелознавства (від грец. θεωρια — розгляд, дослідження) — розділ джерелознавства, який включає систему наукових знань про об'єктивно-суб'єктивний характер історичного джерела, пізнання його соціальної та гносеологічної природи.

Типи історичних джерел — групи джерел, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою, походженням.

Типологія (від грец. τυπος — відбиток, форма, зразок і λογος — вчення) — класифікація предметів або явищ за спільними ознаками.

У

Усні джерела — тип історичних джерел, в яких інформація зберігається у вигляді усної традиції і передається з покоління в покоління із уст в уста.

Ф

Фактична критика (від лат. factum — зроблене) — вид джерелознавчої критики, що передбачає перевірку повноти і достовірності джерела шляхом його зіставлення з іншими джерелами.

Фалеристика (від лат. falerae — металева прикраса, бляха) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, відзнак, медалей, хрестів, виникнення та розвиток нагородної системи, а також відповідні документи та статистику.

Фальсифікація (лат. falsificatio — підробка) — умисне викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів, джерел.

Фасцикула (від лат. fasciculus — пучок, зв'язка) — справа, що складається з документів різного змісту, розміщених за їніми реєстраційними номерами, і являє собою одну або кілька зв'язок.

Феномен (грец. φαινομενον — те, що з'являється) — виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Фібула (лат. fibula) — металева застібка для одягу, яка водночас слугувала прикрасою у стародавньому світі та в період раннього середньовіччя.

Філіграиь (італ. filigrana від лат. filum — нитка і granum — зерно) — водяні знаки на папері.

Фонічні джерела (від грец. φωνεω — вимовляю, звучу) — окрема група звукових історичних джерел, носіями яких виступають фонограми, різного роду технічні звукозаписи текстів, музичних творів, інших звукових проявів, що створюються у процесі життєдіяльності людства.

Фреска (від італ. fresco — свіжий) — техніка живопису водяними фарбами по свіжій штукатурці; твір, виконаний такою технікою.

Фронтиспіс (франц. frontispice від лат. frontis— чоло і spicio — дивлюсь) -- ілюстрація, розташована на початку книжки, поруч із титульною сторінкою.

Х

Хартія (від грец. χαρτης — аркуш папірусу) — 1) Старовинний рукопис, а також матеріал (зокрема, папірус або пергамент), на якому його написано; 2) Документ, що засвідчував певні права або привілеї доби середньовіччя.

Хроніки (від грец. χρονος — час) — історичні твори періоду середньовіччя, поширені у Візантії та Європі, що мали значний вплив на давньоруське літописання.

Хронографи (від грец. χρονος — час і γραφω — пишу) — середньовічні твори з всесвітньої історії, що містили відомості історичного, літературного та географічного характеру.

Хронологія історична (від грец. χρονος — час і λογος — слово, вчення) — спеціальна історична дисципліна, що вивчає системи

літочислення у різних народів та способи переведення дат на сучасне числення часу.

Ц

Цензура (лат. censura від censeo — роблю перепис, опис) — контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ та розповсюдженням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва з метою не допустити чи обмежити поширення ідей, інформації, що визначаються цією владою як небажані або шкідливі.

Циркуляр (від лат. circularis — круговий) — письмове розпорядження директивного характеру, яке надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам.

Джерела та література

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Київ, 1991.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 — 1775. Київ, 1998. Т. 1.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713 — 1776. Київ, 1994.

Боплан Г. Л. Опис України. Київ; Кембрідж, 1990.

Вернадский В. И. Дневники. 1917—1921. Киев, 1995.

Вивід прав України: Зб. документів. Львів, 1991.

Волинські грамоти XVI ст. Київ, 1996.

Галицько-Волинський літопис. Львів, 1994.

Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом. Київ, 1992.

Голод 1932—1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990.

Грамоти XIV ст. Київ, 1974.

Грушевський Михайло. Спомини //Київ. 1988. № 9—12.

Грушевський М. С. Щоденник (1888—1894) / Упорядження Л. Зашкільняка. Київ, 1997.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. Київ, 1993.

Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Варшава. 1936.

Дневник генерального подскарбия Якова Марковича //Киевская старина: Приложения. 1891—1896.

Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко //Киевская старина. 1884. Вып. 3—6, 8—11; 1885. Вып. 3—4, 6—7, 9—12; 1886. Вып. 1, 4—5, 7—12.

Дневник Петра Даниловича Апостола //Киевская старина. 1895. Вып. 1, 6—8.

Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. Київ, 1961.

Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. Киев, 1965.

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавне-минуле. Львів, 1923—1924. Ч. 1—4.

Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. Москва, 1976.

Избранные жития русских святых X—XV вв. Москва, 1992.

Избранные жития святых. III—IX вв. Москва, 1992.

Історія Академії наук України (1918—1923): Документи і матеріали. Київ, 1993.

Історія держави і права України: Хрестоматія. Київ, 1996.

Києво-Печерський патерик. Київ, 1991.

Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874—1885): У 2 т. Київ, 1994.

Колективізація і голод на Україні. 1929—1933: Зб. документів і матеріалів. Київ, 1992.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. СПб., 1991.

Конституційні акти України 1917—1920 рр. Київ, 1992.

Конституція України. Київ, 1996.

Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ, 1992.

Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію. Київ, 1996.

Листування Михайла Грушевського. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997.

Литовская метрика (1528—1547) — 6-я книга судных дел. Вильнюс, 1995.

Літопис Григорія Грабянки. Київ, 1992.

Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади: У 2 кн. Львів, 1993, 1997.

Літопис Руський. За Іпатіївським списком /Пер. Л. Махновця. Київ, 1989.

Літопис Самійла Величка. Київ, 1990.

Літопис Самовидця. Київ, 1971.

Літопис Української Повстанської Армії: У 21 т. Торонто, 1976—1996. Т. 1—21.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1890—1896. Вып. 1—2.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. документів і матеріалів. Київ, 1994.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Зб. документів. Київ, 1991.

Памятники литературы Древней Руси. XI — начало XII в. Москва, 1978.

Памятники литературы Древней Руси. XII в. Москва, 1980.

Памятники литературы Древней Руси. XIII в. Москва, 1981.

Правда Русская. Москва, 1940—1963. Т. 1—3.

Реєстр Війська Запорозького. 1649. Київ, 1995.

Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. Тернопіль, 1991.

Січинський В. Чужинці про Україну. Київ, 1992.

Скоропадський Павло. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995.

Софонович Феодосій. Хроніка з літописів стародавніх. Київ, 1992.

У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2 ч. Київ, 1996.

Українська суспільно-політична думка у XX ст. : Документи і матеріали /Упорядники — Т. Гунчак, Р. Сольчаник: У 3 т. Нью-Йорк, 1983.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Київ, 1996.

Універсали Богдана Хмельницького. Київ, 1998.

Хрестоматія з історії України: У 2 кн. Київ, 1996.

Чотири універсали. Київ, 1990.

Актовое источниковедение. Москва, 1979.

Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880—1881 // Історія України в університетських лекціях. Київ, 1995. Вип. 1.

Архівознавство. Підручник. Київ, 1998.

Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Т. 1, вип. 1. Літописи; вип. 2. Джерелознавство. Харків, 1923; 1925.

Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ, 1995.

Варшавчик М. А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник //Вопр. истории. 1968. № 10.

Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. Киев, 1984.

Варшавчик М. А. О структуре источниковедческой критики //Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. Москва, 1980. С. 23—38.

Войцехівська І. Н. Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. Київ, 1999.

Войцехівська І. Н. З історіографії української мемуаристики //Вісник Київського національного університету. Історія. Вип. 84. Київ, 2001. С. 75—77.

Войцехівська І. Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми //Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001. С. 255—270.

Воронкова С. В. Проблемы источниковедения истории России периода капитализма. Москва, 1985.

Данилевич В. Е. Литературные и вещественные источники русской истории. Киев, 1914.

Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). Курс лекций. Москва, 1998.

Джерела українознавства. Київ, 1990.

Джерелознавство історії України: Довідник: Навч. посібник. Київ, 1998.

Джерелознавство історії Української РСР. Київ, 1986.

Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи: Міжвузів. зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 1995.

Документальные памятники: выявление, учет, использование: Учебное пособие. Москва, 1988.

Древняя Русь в свете зарубежных источников /Под ред. Е. А. Мельниковой. Москва, 1999.

Замлинский В. А. Современное состояние источниковедения и специальных исторических дисциплин и задачи их дальнейшего развития на Украине //Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических наук: Тезисы, доклады и сообщения V Всесоюзной конференции. 30 мая — 1 июня 1990 г. Киев, 1990. С. 3—9.

Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів, 1996.

Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999.

Источниковедение истории СССР /Под ред. И. Д. Ковальченко. Москва, 1981.

Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. Київ, 1972.

Історична наука: термінологічний та понятійний довідник. Київ, 2002.

Історичні джерела та їх використання. Київ, 1964. Вип. 1.

Калакура Я. С. Українське історичне джерелознавство: традиції і сучасність //Константи. 1996. № 2 (5).

Калакура Я. С. Класифікація та ідентифікація джерел з українознавства //Українознавство в системі освіти. Київ, 1996.

Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів //Архівно-слідчі справи репресованих. Київ, 1998.

Клейн Л. С. Археологические источники: Уч. пособие. Ленинград, 1978.

Клепатський П. Г. Огляд джерел до історії України: Курс лекцій. Кам'янець-Подільський, 1920. Вип. 1.

Ковальский Н. П. Источники по истории Украины XVI—XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА: Уч. пособие. Днепропетровск, 1979.

Ковальський М. П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI—XVII ст. //Український археографічний щорічник. 1992. С. 261—273.

Ковальский Н. П., Мыцик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.: Уч. пособие. Днепропетровск, 1984.

Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации (К постановке проблемы) //История СССР. 1982. № 3. С. 129—149.

Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій. Київ, 1962.

Крип'якевич І. П. Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині //Історичні джерела та їх використання. Київ, 1968. Вип. 3. С. 63—80.

Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861—1900): Уч. пособие. Днепропетровск, 1980. Ч. 1.

Курносов А. А. К вопросу о природе видов источников //Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. Москва, 1977. С. 5—25.

Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX века. Москва, 1979.

Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків, 1970.

Лубский А. В., Пронштейн А. П. Некоторые теоретические и методические проблемы источниковедения массовых источников //Источниковедение отечественной истории. 1981. Москва, 1982. С. 3—35.

Лукашевич О. А. , Манжула К. В. Хрестоматія з теоретичного джерелознавства: Навч. посібник. Кіровоград, 1998.

Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України. Львів, 1999.

Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история и метод. Москва, 1996.

Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ, 1996.

Мыцик Ю. А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

Николаева А. Т. Теория и методика советского источниковедения: Уч. пособие. Москва, 1975.

Павленко С. Ф. До питання про періодизацію історіографії українського джерелознавства // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. Київ, 2001. Вип. 54.

Палієнко М. Документи особового походження Володимира Науменка як історичне джерело //Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Київ, 1999. Вип. 1. С. 191—197.

Пронштейн А. П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма. Ростов-на-Дону, 1989.

Пронштейн А. П., Данилевский И. М. Вопросы теории и методики исторического исследования. Москва, 1986.

Пушкарев Л. Н. Классификация исторических источников. Москва, 1975.

Санцевич А. В. Джерелознавство з історії УРСР. 1917—1941. Київ, 1981.

Свердлов Б. М. От "Закона Русского" к "Русской правде". Москва, 1988.

Советское источниковедение Киевской Руси. Ленинград, 1979.

Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев, 1961.

Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. Киев, 1976.

Тартаковский А. Г. Некоторые аспекты проблемы доказательности в источниковедении //История СССР. 1973. № 6. С. 54—80.

Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Мужвуз. сб. науч. тр. Днепропетровск, 1989.

Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Вып. 1. С древнейших времен до конца XVIII века: Уч. пособие. Москва, 1962.

Толочко П. П. Літописи Київської Русі. Київ, 1994

Тхоржевський Р. Й. Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль, 1999.

Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии. Москва, 1983.

Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период: Уч. пособие. Москва, 1976.

Шмидт С. О. Путь историка: Избр. труды по источниковедению и историографии. Москва, 1997.

Янин В. Л. Очерки комплексного источниковедения. Москва, 1977.

ЗМІСТ

Передмова *(Я. С. Калакура)* 3

Частина І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Розділ 1 **Предмет і завдання історичного джерелознавства** *(Я. С. Калакура, С. Ф. Павленко)* 11

1. 1 Зародження та основні етапи розвитку історичного джерелознавства 13

1. 2 Предмет та методологічні засади історичного джерелознавства 31

1. 3 Завдання та функції історичного джерелознавства 35

1. 4 Джерелознавча термінологія 37

1. 5 Джерелознавчі проблеми історії України 41

Розділ 2 **Структура історичного джерелознавства** *(І. Н. Войцехівська)* 46

2. 1 Поняття структури історичного джерелознавства 46

2. 2 Джерелознавство в системі історичної науки 50

2. 3 Основні компоненти історичного джерелознавства 53

2. 4 Спеціальні історичні дисципліни в структурі джерелознавства 58

Розділ 3 **Поняття історичного джерела** *(С. Ф. Павленко)* 67

3. 1 Визначення історичного джерела 68

3. 2 Основні етапи існування історичного джерела 70

3. 3 Об'єктивно-суб'єктивна природа джерела 72

3. 4 Джерельна інформація 78

3. 5 Джерельна база історичних досліджень 86

Розділ 4 **Класифікація історичних джерел** *(Я. С. Калакура)* 89

4. 1 Поняття класифікації джерел, її завдання і значення 90

4. 2 Класифікаційні ознаки і критерії класифікації джерел 93

4. 3	Основні схеми і моделі класифікації джерел	95
4. 4	Особливості класифікації писемних джерел	110
4. 5	Класифікація джерел з історії України	114
Розділ 5	**Методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел** *(Б. І. Корольов)*	119
5. 1	Поняття методики історичного джерелознавства	119
5. 2	Етапи роботи з джерелами	127
5. 3	Методика пошуку та виявлення джерел	128
5. 4	Дослідження джерел. Джерелознавча критика	140
5. 5	Перехід до аналітичної критики як початок наукового використання досліджених джерел	153
5. 6	Методика роботи з масовими джерелами	154

Частина II

ОСНОВНІ ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розділ 1	**Речові джерела** *(С. Ф. Павленко)*	165
1. 1	Загальний огляд речових джерел із української історії	167
1. 2	Нумізматичні джерела	176
1. 3	Архітектурні пам'ятки	192
1. 4	Предмети озброєння	220
1. 5	Предмети одягу	234
Розділ 2	**Зображальні джерела** *(С. Ф. Павленко)*	243
2. 1	Загальний огляд зображальних джерел з української історії	245
2. 2	Графічні книжкові зображення	247
2. 3	Портретні зображення	257
2. 4	Жанрові та історичні зображальні джерела	271
2. 5	Кінофотовідеодокументи (аудіовізуальні)	276
2. 6	Картографічні джерела	281
2. 7	Боністичні джерела (зображальний аспект)	287
2. 8	Народні картини	291
Розділ 3	**Усні джерела** *(С. Ф. Павленко)*	295
3. 1	Загальний огляд усних джерел	295
3. 2	Прозові усні джерела	298
3. 3	Віршовані усні джерела	305
3. 4	Усні історичні твори	309
Розділ 4	**Лінгвістичні джерела** *(С. Ф. Павленко)*	326
4. 1	Загальна характеристика лінгвістичних джерел	326

4. 2 Антропонімічні джерела 330
4. 3 Топонімічні джерела 337
4. 4 Слова іншомовного походження 342
Розділ 5 **Писемні джерела** *(Б. І. Корольов)* 345
5. 1 Загальний огляд писемних джерел 345
5. 2 Літописи 348
5. 3 Актові та діловодні документи 357
5. 4 Статистичні джерела 374
5. 5 Матеріали соціологічних досліджень 386
5. 6 Судово-слідчі документи 388
5. 7 Документи громадських об'єднань та політичних партій 395
5. 8 Періодична преса як історичне джерело 403
5. 9 Джерела особового походження 413
5. 10 Агіографічна, наукова та художня література 430
Висновки *(Я. С. Калакура)* 456
Термінологічний словник *(М. Г. Палієнко)* 461
Джерела та література 477

Навчальне видання

Калакура Ярослав Степанович,
Войцехівська Ірина Нінеліївна,
Павленко Світлана Федорівна та ін.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Художнє оформлення та редагування *О. Г. Григора*
Технічний редактор *Л. І. Швець*
Коректори *А. В. Бородавко, А. І. Бараз, Л. Ф. Іванова*
Комп'ютерна верстка *С. В. Чаплінського*

Підп. до друку 12. 09. 02. Формат 84×108/32. Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс.
Друк. офсет. Ум. друк. арк. 25,62. Ум. фарбовідб. 26,04. Обл.-вид. арк. 27,99.
Вид. № 4047. Зам. № 2-236.

Видавництво "Либідь" при Київському університеті
01001 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06. 04. 2001 р.

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Історичне джерелознавство: Підручник /
І-90 Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. — К.: Либідь, 2002. — 488 с.

ISBN 966-06-0261-8.

У підручнику висвітлюються такі вузлові проблеми, як предмет, об'єкти та структура джерелознавства, його значення завдання.

Розкриваються поняття "історичне джерело", природа класифікація, наукова критика джерел, шляхи, засоби і прийоми встановлення їх достовірності, сучасні методи здобуття максимальної джерельної інформації. Значну увагу приділено характеристиці основних груп джерел з історії України, даються методичні рекомендації щодо їхнього використання у науковій та педагогічній практиці.

Для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ББК 63.2я7